

NAGY KÁROLY

AZ ÁLLAM FELELŐSSÉGE A NEMZETKÖZI JOG MEGSÉRTÉSE MIATT

CHAPTER I

GENERAL PRINCIPLES

Article 1. Responsibility of a State for its internationally wrongful acts

Every internationally wrongful act of a State entails the international responsibility of the State.

Article 2. Possibility of imputation of an internationally wrongful act to a State

Every State is responsible for an internationally wrongful act which it has committed and for which it is held to have its international responsibility.

There is an internationally wrongful act of a State when:

- (a) conduct which is attributable to the State under international law;
- (b) that conduct constitutes a breach of an international obligation of the State.

Article 4. Characterization of an act of a State as internationally wrongful

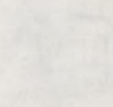
NAGY KÁROLY

AZ ÁLLAM FELELŐSSÉGE A NEMZETKÖZI JOG
MEGSÉRTÉSE MIATT

AZ ÁLLAM

A NEMZETKÖZI JOG

MEGSÉRTÉSE MIATT

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

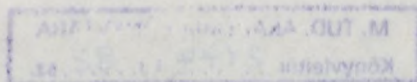
258108

NAGY KÁROLY

AZ ÁLLAM FELELŐSSÉGE A NEMZETKÖZI JOG MEGSÉRTÉSE MIATT

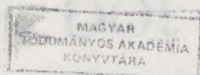
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1991

507922

NAGY KÁROLY

AZ ÁLLAM FELELŐSSÉGE
A NEMZETKÖZI
MEGÉRTÉSE MIATT

ISBN 963 05 5610 3

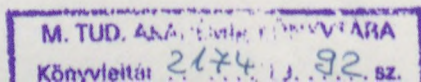
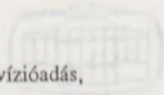
Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1991

© Nagy Károly, 1991

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
BEVEZETÉS: AZ ÁLLAM NEMZETKÖZI JOGI FELELŐSSÉGÉRE VONATKOZÓ KODIFIKÁCIÓS TERVEZETEK ÉS JAVASLATOK	9
a) A Nemzetek Szövetsége által kifejtett kodifikációs tevékenység	10
b) Az ENSZ kezdeményezésére végzett kodifikáció	11
c) Regionális jellegű kodifikációs tevékenységek	13
d) Tudományos társaságok és magánszemélyek által készített tervezetek	14
I. A NEMZETKÖZI JOGI FELELŐSSÉG FOGALMA ÉS FAJAI, A NEMZETKÖZI JOGSÉRTÉS	17
1. A felelősség általános fogalma	17
2. A belső jogi és a nemzetközi jogi felelősség viszonya	19
3. A jogágazati felelősség problémája a nemzetközi jogban	26
4. A nemzetközi jogi felelősség fogalmának fejlődése, a felelősségi jogviszony	32
5. A nemzetközi jogsértés fogalma és fajai	43
6. A nemzetközi jogi felelősség osztályozása	55
II. A NEMZETKÖZI JOGSÉRTÉST MEGVALÓSÍTÓ ÁLLAMI SZERVEK ÉS SZEMÉLYEK	61
1. A nemzetközi jog megsértése belső jogalkotás útján	62
2. Az állam felelőssége államigazgatási szerveinek és fegyveres erőinek tényei miatt	70
a) A közvetett felelősség problémája	75
b) Különleges jellegű szervek miatti felelősség	83
3. A vétkesség kérdése és a jogtalan (ultra vires) cselekmények miatti felelősség problémája	88
4. Az állam nemzetközi jogi felelőssége igazságszolgáltatási szerveinek működése miatt	104
III. AZ EGYÉNEK ÉS JOGI SZEMÉLYEK SÉRELMEÉRE ELKÖVETETT NEMZETKÖZI JOGSÉRTÉSEK	109
1. Az állam területén tartózkodó idegen állampolgárok jogi helyzete	109
2. A külföldieket megillető diplomáciai védelem	119
a) Az állampolgárság mint a diplomáciai védelem nyújtásának előfeltétele	121
b) A jogi személyeknek nyújtható védelem	126
c) A belföldi jogorvoslatok kimerítésének problémája	131
d) Lemondás a diplomáciai védelemről, az ún. Calvo-záradék	138
e) A diplomáciai védelemhez való jog elvesztése	140

3. Az állam felelőssége a külföldieknek vagyoni kárt okozó törvényhozási és államigazgatási aktusok miatt	142
4. Az igazságszolgáltatás megtagadásának problémája	149
5. A „nyilvánvaló igazságtalanság” és a bírói tévedés kérdése	157
IV. A NEMZETKÖZI JOGSÉRTÉS JOGKÖVETKEZMÉNYEI	163
1. A kényszer és a szankció problémája a nemzetközi jogban	163
2. A nemzetközi szerződés jogsértés miatti felmondása vagy felfüggesztése	177
3. Nemzetközi szervezetek alapokmányainak megsértése esetén érvényesített jogkövetkezmények	181
a) A kizárás és felfüggesztés	181
b) A szerződések beiktatásának elmulasztása	182
4. Az érvénytelenség mint a nemzetközi jogsértés következménye	185
a) Az egyoldalú aktusok érvénytelenségének problémája	188
b) A nemzetközi szerződések érvénytelensége	193
5. A jóvátétel (reparáció) problémája	197
a) Az eredeti állapot helyreállítása	199
b) A kártérítés fizetése	201
c) Az elégtételadás (satisfactio)	207
d) A jóvátételi igény elévülésének problémája	212
6. A nemzetközi jogsértés kényszer jellegű következményei	214
a) Az önszegély fogalma	214
b) A közhatalmi jellegű kényszer	229
A FELHASZNÁLT IRODALOM JEGYZÉKE ÉS AZ IDÉZÉS MÓDJAI	233
FOLYÓIRATOK ÉS IDŐSZAKOS KIADVÁNYOK RÖVIDÍTÉSE	245
TABLES DES MATIÈRES	247
CONTENS	249

ELŐSZÓ

A nemzetközi jogi felelősség magyar nyelvű irodalma igen szegény. Átfogó jellegű munka ebben a témakörben utoljára 1938-ban jelent meg. Kertész István igen alapos, színvonalas tanulmánya azonban – a nemzetközi jogi felelősség akkor uralkodó koncepciójának megfelelően – elsősorban az idegen állampolgároknak okozott károk miatti állami felelősséget tárgyalta. A II. világháború utáni időkben ez a téma kívül esett a magyar nemzetközi jogászok érdeklődésén és hosszú ideig az egyetemi tankönyvek is csak néhány oldalt szenteltek ennek a problémának. A jelen munka megírását ezen hézag betöltésének szándéka inspirálta, és így Magyarországon elsőként tesz kísérletet arra, hogy a nemzetközi felelősséget a jog megsértése esetén keletkező általános jogintézményként vizsgálja. Ennek során fő feladatnak tekintetem a nemzetközi jogi felelősség helyének és szerepének tisztázását az általános jogi felelősség szocialista elméletében, valamint azon kérdések vizsgálatát, amelyek mind a tudományban, mind az állami gyakorlatban a mai napig vitatott problémák.

A téma nagysága és a jelen tanulmány terjedelmi keretei nem tették lehetővé a témakör teljes kifejtését, azonban a felelősséget kizáró okokon kívül – amelyeket külön tanulmány(ok) formájában kívánok kidolgozni – úgyszólván minden lényeges kérdés említésre került. Az anyag feldolgozása során a tudomány megállapításai mellett igyekeztem az állami gyakorlatot és a nemzetközi bíraskodás eredményeit is figyelembe venni, a szocialista államok gyakorlatát azonban – megfelelő jogesetgyűjtemények hiányában – igen nehéz megismerni. Nehézséget okozott továbbá, hogy a téma nemzetközi jogi irodalma olyan gazdag, hogy annak teljes feldolgozása egy ember számára szinte lehetetlen, így teljességre ezen a téren sem törekedtem.

BEVEZETÉS

AZ ÁLLAMOK NEMZETKÖZI JOGI FELELŐSSÉGÉRE VONATKOZÓ KODIFIKÁCIÓS TERVEZETEK ÉS JAVASLATOK

A felelősség egyike azoknak a jogintézményeknek, amelyek a jogrendszer minden területén, azaz minden jogágban előfordulnak. A jogi felelősség intézménye másfelől szorosan kapcsolódik a jogsértés fogalmához, hiszen bármely jogterületen a felelősség megállapítása ad jogi lehetőséget szankciók alkalmazására a jogsértővel szemben.

Ez az általános megállapítás természetesen is vonatkozik a nemzetközi jogra és így a nemzetközi jogi felelősség intézményére is. Mint D. B. Levin szovjet professzor megállapítja, az államok nemzetközi jogi felelősségére vonatkozó szabályokat úgy kell tekinteni, mint a többi nemzetközi jogszabály betartásának általános garanciáját.¹ Ugyanezt a gondolatot Basdevant, az 1930. évi hágai kodifikációs úgy fogalmazta meg, hogy egy meghatározott jogrend gyakorlati értéke a felelősségi szabályok ténylegességétől és terjedelmétől függ.² Erősebben fogalmazva azt is lehetne mondani, hogy a nemzetközi jogi felelősségre vonatkozó szabályok hiányában tulajdonképpen nemzetközi jogról, mint valódi jogról sem beszélhetnénk. Ilyen módon kívánatos lenne, hogy ezeket a nemzetközi jog betartása szempontjából igen fontos szabályokat ne a nemzetközi szokásjog, hanem nemzetközi szerződés vagy szerződések szabályozzák. A nemzetközi szokásjog szabályai ugyanis sok esetben homályosak, pontos tartalmuk nem könnyen állapítható meg és ennél fogva többféleképpen értelmezhetők, sőt sokszor magának a szabálynak a létezése is vitatott lehet. A felelősség szabályainak kodifikálása ezért igen fontos kérdés, amelyet már a Nemzetek Szövetsége is felismert, majd munkáját az ENSZ folytatta, de amint R. Ago, az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságának e kérdés tanulmányozásával megbízott második előadója megállapította, az anyaghoz kapcsolódó kivételes nehézségek, a vélemények és érdekek eltérése mind ez ideig megghiúsította az ezzel kapcsolatos erőfeszítéseket.³ Az eddigi kodifikációs tevékenység rövid áttekintése azonban mégsem érdektelen, mivel az eddig létrejött tervezetek – ideértve azokat is, amelyeket magánszemélyek vagy tudományos egyesületek készítettek – lényegében a szokásjogban kialakult szabályokat próbálták összegyűjteni és úgy tekinthetők, mint a jog megállapításának segédeszközei, melyek a felelősségi szabályok tartalmára és értelmére útmutatást adnak. Ennél fogva a felelősség egyes érdemi kérdéseit vizsgálva szükségképpen gyakran kell hivatkozni ezekre a különböző, meglehetősen

¹ D. B. Levin: *Otvetsztvennoszty goszudarsztv v szovremennom mezdunarodnom prave*. Moszkva, 1966. 7. old.

² Actes de la Conférence S. D. N. 1930., Procès-verbaux de la 3e Commission, 15. old.

³ Lásd: *Annuaire de la Commission du Droit International*, 1969. II. köt. 130. old. (Későbbiekben idézve: *Annuaire*)

nagyszámú tervezetekre és javaslatokra, így azok jellegének és keletkezésük körülményeinek vázlatos áttekintése szükségesnek látszik.

a) A NEMZETEK SZÖVETSÉGE ÁLTAL KIFEJTETT KODIFIKÁCIÓS TEVÉKENYSÉG

A Nemzetek Szövetségének Közgyűlése 1924. szeptember 22-én kelt határozata felhívta a Tanácsot arra, hogy a kodifikációs munka előkészítésére szakértői bizottságot küldjön ki. Ennek a szakértői bizottságnak az volt a feladata, hogy listát készítsen a nemzetközi jog kodifikálására alkalmasnak látszó tárgyköreiről, erről kérje ki az államok véleményét és tegyen jelentést a Tanácsnak. A Tanács által kiküldött 17 tagú bizottság több más kérdéssel együtt⁴ a nemzetközi felelősség kérdését is javasolta felvenni a Nemzetek Szövetsége kodifikációs programjába. A kiválasztott hét kérdéshez kérdőíveket készítettek és ezeket megküldték olyan államoknak is, amelyek nem voltak a Szövetség tagjai. Az egyes kérdések tanulmányozására albizottságokat hoztak létre, és ezek jelentését mellékelték a kérdőívekhez. A felelősséggel kapcsolatos jelentést eredetileg Ch. de Visscher, Wang-Chung Hui és G. Guerrero készítették volna el, de közbejött akadályok miatt végül szinte az egész anyagot Guerrero állította össze, és azt a jogirodalomban Guerrero-jelentés néven emlegetik.⁵ A szakértői bizottságtól kapott megbízásnak megfelelően⁶ sem Guerrero jelentése, sem a kodifikációs konferencia nem foglalkozott a nemzetközi jogi felelősség teljes témakörével, annak csak egy részproblémáját tűzte napirendre, nevezetesen az állam felelősségét területén iáegeneknek okozott károk miatt. A kormányoktól a kérdőívekre beérkezett válaszok alapján a kodifikációs konferenciát előkészítő bizottság összeállított egy anyagot, az ún. „vitakozási alapokat” (bases de discussion),⁷ melyek nem az előkészítő bizottság véleményét, hanem az államoktól kapott vélemények összegezését jelentették.⁸ Ez az anyag került azután az 1930 tavaszán Hágában összehívott kodifikációs konferencia elé, ahol a napirenden a felelősség kérdésén kívül még az állampolgárság és a parti tenger problémája szerepelt. A konferencián a három kérdésnek megfelelően három albizottságot hoztak létre. A felelősséggel foglalkozó III. sz. albizottság elfogadott ugyan első olvasásban egy 10 cikkből álló tervezetet,⁹ de a felmerült ellentétek miatt álláspontját

⁴ A bizottság által javasolt többi témakör a következő volt: az állampolgárság, a parti tenger, a diplomáciai mentességek és kiváltságok a nemzetközi konferenciákon, valamint a nemzetközi szerződések megkötésénél követendő eljárási szabályok, a tengeri kalózkodás és a tenger kincseinek kiaknázása. (Lásd *Kertész István*: Az állam nemzetközi felelőssége. Bp. 1938. 39. old.)

⁵ Lásd pl. *R. Quadri*: Cours général de droit international public. Recueil des Cours, 1964. 113. köt. 467. old.

⁶ A 17 tagú előkészítő bizottság ugyanis az albizottságot csupán a következő kérdés tanulmányozásával bízta meg: „Si, et dans quels cas, un Etat peut être responsable des dommages causés sur son territoire à la personne ou aux biens des étrangers;

Si, et dans quels termes il serait possible de prévoir une convention internationale assurant la constatation des faits pouvant engager la responsabilité des États et interdisant, en pareil cas, le recours à des mesures coercitives, avant d'avoir épuisé les voies de règlement pacifique.” (Lásd *Annuaire* 1956. II. köt. 178. old.)

⁷ A vitaalapok szövegét lásd *Annuaire*, 1956. II. 223–226. old.

⁸ Vö. *Kertész I.*: i. m. 41. old.

⁹ Szövegét lásd *Annuaire*, 1956. II. 226–227. old.

nem végelezte és munkáját, azaz a kérdések tanulmányozását nem tudta befejezni. Miért hiúsult meg a külföldieknek okozott károk miatti állami felelősség kodifikálása? A nemzetközi jog tudományának művelői a kártérítés fizetését – államosítás esetén – úgy tekintették, mint az államok belső jogának olyan közös elvét, mely egyben nemzetközi jogszabály is és így védi a külföldit az államosítási törvénnyel szemben még akkor is, ha a belföldi állampolgár nem kapna kártérítést. Az idegenek privilegizált helyzetére vonatkozó elméletet viszont a hágai konferencián részt vevő államok többsége visszautasította,¹⁰ így az államok nemzetközi jogi felelősségének ezt a részproblémáját sem sikerült kodifikálni.

b) AZ ENSZ KEZDEMÉNYEZÉSÉRE VÉGZETT KODIFIKÁCIÓ

Az Egyesült Nemzetek Szervezete által létrehozott Nemzetközi Jogi Bizottság – melynek feladata a nemzetközi jog kodifikálásának előkészítése – 1949-ben tartott első ülésén kiválasztott 14 témakört a nemzetközi jog anyagából, mely kodifikálásra alkalmasnak látszott, és ezek közé felvette a nemzetközi felelősség kérdéskörét is. 1953-ban a kubai delegáció javaslatára a Közgyűlés elfogadott egy határozatot, melyben kérte a Nemzetközi Jogi Bizottságot, hogy az általa alkalmasnak tartott időben fogjon hozzá az államok felelőssége kérdésének kodifikálásához.¹¹ A bizottság 1955-ben tartott hatodik ülésén tagjai közül F. V. Garcia Amadort bízta meg az előzetes jelentés elkészítésével.

Garcia Amador a témával kapcsolatosan meg is kezdte a munkát és 1956–1961 között összesen hat jelentést készített el.¹² Jelentéseiben igyekezett figyelembe venni a nemzetközi jogban bekövetkezett változásokat, de alapjában véve ő sem a felelősség egészét vizsgálta, hanem lényegileg megmaradt abban a hagyományos témakörben, amellyel a hágai kodifikációs kongresszus is foglalkozott, nevezetesen vizsgálódásait főleg az állam területén idegeneknek okozott kárért való felelősség problémájára korlátozta. A vita során Garcia Amador első jelentésével kapcsolatosan is több ellenvélemény látott napvilágot. Így pl. Scelle, Krylov, Zsurek és mások elleneztek a nemzetközi jogi büntetőjogi felelősség felvetését, valamint az egyén közvetlen nemzetközi jogi felelősségének vizsgálatát,¹³ másfelől a második jelentés feletti vita során a Nemzetközi Jogi Bizottság több tagja úgy látta, hogy a kodifikációs tevékenységet nem kell leszűkíteni az idegeneknek okozott károk miatti felelősségre, mivel ezt a részterületet nem lehet kodifikálni az államok felelősségére vonatkozó alapproblémák tisztázása nélkül.¹⁴ Miután a Nemzetközi Jogi Bizottság más, előrehaladottabb témák kidolgozásával volt elfoglalva, így több esetben nem is tudta a jelentéseket kellően megvizsgálni. 1962-ben azután, amikor a felelősség kérdése

¹⁰ Vö. Č. Čepelka: Les conséquences juridique du délit en droit international contemporain. Acta Universitatis Carolinae. Prága, 1965. Juridica, Monographia III. 6–7. old.

¹¹ A határozat szövegét lásd *Annuaire*, 1969. II. 136. old.

¹² A jelentéseket lásd *Annuaire* 1956. II. 175–221., 1975. II. 119–146., 1958. II. 49–76., 1959. II. 1–36., 1960. II. 38–63., 1961. II. 1–56. old.

¹³ Lásd *Annuaire* 1956. I. 245–267. old.

¹⁴ Lásd pl. El-Erian véleményét (*Annuaire*, 1957. I. 171–172. old.), valamint R. Ago első jelentését (*Annuaire*, 1969. II. 138. old.)

prioritást kapott a többi kiválasztott témához képest, Garcia Amador már nem volt tagja a Bizottságnak, és az az álláspont érvényesült, hogy részben emiatt, részben azért, mert Garcia Amador jelentéseit sem megvitatni, sem jóváhagyni nem volt elég idő, így újból kell kezdeni a felelősség vizsgálatát. A témával kapcsolatosan felmerült különleges nehézségek miatt a Nemzetközi Jogi Bizottság a munka újbóli elkezdését nem egy tagjára bízta, hanem 1962-ben egy tíz tagú *albizottságot* hozott létre R. Ago elnöketével.¹⁵ Ugyanebben az évben, amikor az ENSZ Közgyűlésének VI. számú Főbizottsága megtárgyalta a Nemzetközi Jogi Bizottság évi jelentését, az államok képviselőinek többsége úgy látta, hogy nem lehet a kodifikációs munkát az idegeneknek okozott károkért való felelősségre korlátozni, és többen¹⁶ ajánlották, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság az államok felelősségére vonatkozó általános elvek tanulmányozásával fogjon hozzá a kodifikáláshoz.¹⁷ Ennek megfelelően az ENSZ Közgyűlése ajánlotta a Nemzetközi Jogi Bizottságnak, hogy a felelősség kodifikálásával kapcsolatos munkákat az ENSZ Alapokmányában foglalt elvek és célok figyelembevételével folytassa, és kérte a Nemzetközi Jogi Bizottságot, hogy gyorsítsa meg a kérdés kodifikációs munkálatait. Ez az elv jutott érvényre az R. Ago vezette albizottság munkájában is, melynek tagjai közül a következők készítettek előterjesztést: R. Ago, E. Jimenez de Aréchaga, A. M. Parades, A. Gros, S. Tsuruoka és M. K. Yasseen.¹⁸ Az előterjesztések megvitatása után az albizottság elkészített és elnöke előterjesztett egy munkaprogramot, és meghatározta azokat a fő kérdéseket, melyek alapján a felelősség általános elvei kodifikálásra kerülnek.¹⁹

A Nemzetközi Jogi Bizottság 1963. évi ülészakán elfogadta az albizottság előterjesztését, egyben megbízta R. Agót a téma kidolgozásával. Ago összesen nyolc jelentést terjesztett elő,²⁰ és ezek alapján a Nemzetközi Jogi Bizottság az egyezménytervezetből 32 cikket már megfogalmazott.²¹ 1979-ben R. Ago kivált a Nemzetközi Jogi Bizottságból, a felelősség új előadója W. Riphagen lett, aki 1983 áprilisáig összesen négy jelentést terjesztett elő,²² és a kodifikáció az ő jelentései alapján folytatódik a jelen sorok írása idején is.

Az ENSZ-ben megindult kodifikációs tevékenység az állami felelősség általános kérdéseivel, az ún. deliktuális felelősséggel foglalkozott és kezdetben nem terjedt ki az állami felelősség speciális eseteire, így nem vizsgálta az olyan károk miatti felelősség problémáit, melyek megengedett, de fokozott veszéllyel járó tevékenység-

¹⁵ Az albizottság tagjai Briggs, Gros, Jimenez de Aréchaga, M. Lachs, de Luna, Parades, Tsuruoka, Tunkin és Yasseen voltak. (Vö. *Annuaire*, 1962. 51. old.)

¹⁶ Így pl. Ghana, Indonézia, Szovjetunió. (Vö. *Revue des Nations Unies*, 1962. 10. sz. 59. old.)

¹⁷ Lásd erről *Annuaire*, 1969. II. 143. old.

¹⁸ Az előterjesztések szövegét lásd *Annuaire*, 1963. II. 237–264. old.

¹⁹ Ezek a fő kérdések a következők voltak: a nemzetközi jogsértés eredete, a nemzetközi jogsértés alkotóelemei, a nemzetközi jogsértések különböző fajtái, a felelősséget kizáró körülmények, a nemzetközi felelősség jogkövetkezmenyei. (*Annuaire*, 1963. II. 264. old.)

²⁰ A jelentéseket lásd *Annuaire*, 1969. II. 129–162., *Annuaire* 1970. II. 189–211., 1971. Vol. II. *Première partie* 203–289., *Annuaire* 1972. Vol. II. 77. és köv. old., *Annuaire* 1976. Vol. II. *Partie* 3. és köv. old., *Annuaire* 1977. Vol. II. 1re *Partie* 3. és köv. old., A/CN.4.307/Add 1. és Add 2. 1978., A/CN.4/318. Add 1., Add 2. és Add 3. 1979.

²¹ Az eddig elkészült cikkeket lásd *Rapport de la Commission du droit international sur les travaux de sa trente et unième session*, 1979. 233–242. old.

²² A jelentéseket lásd *Yearbook*, 1980. Vol. II. (Part One) 107–129. old.; A/CN.4/344. 1981.; A/CN.4/354. Add 1. 1982., valamint A/CN.4/366 és Add 1. 1983.

ből származnak. Ennek oka a Nemzetközi Jogi Bizottság jelentése szerint az, hogy egészen más a kockázat jellegű felelősség alapja, az azt rendező szabályok tartalma és formája, mint amelyek a deliktualis felelősségre vonatkoznak, és így az együttes kodifikálás csak megnehezítené a kétféle felelősség közötti különbség tételét.²³ Ugyanakkor a Nemzetközi Jogi Bizottságban már korábban felmerült az az igény, hogy szabályozni kellene a megengedett tevékenységből származó nemzetközi jogi felelősséget is. Így R. Ago első jelentésének vitáján C. Th. Eustathiades felvetette, hogy a nemzetközi jog fejlődése meghaladta a tradicionális szabályokat és meg kellene vizsgálni a jogos cselekmények miatti felelősség eseteit is oly területeken, mint a nukleáris energia felhasználása, az űrkutatás és a légi közlekedés, ahol a felelősség anélkül áll fenn, hogy bármilyen szabályt megsértettek volna.²⁴ Ennek megfelelően a Nemzetközi Jogi Bizottság 1973-ban úgy foglalt állást, hogy „alkalmas időben” szükséges lenne foglalkozni az ún. kockázatfelelősség kérdésével is, de külön egyezménytervezet kidolgozásának formájában.²⁵ 1978-ban megválasztották a téma előadóját R. Quentin Baxter személyében, a témát pedig az előzőleg kiküldött szakértői bizottság jelentése alapján úgy jelölték meg, mint „a nemzetközi jog által nem tiltott tevékenységből származó káros következmények miatti nemzetközi jogi felelősséget”.²⁶ A kodifikáció itt is folyamatban van.

c) REGIONÁLIS JELLEGŰ KODIFIKÁCIÓS TEVÉKENYSÉGEK

Az államok nemzetközi jogi felelősségére vonatkozóan nemcsak a Nemzetek Szövetsége és az ENSZ fejtettek ki tevékenységet, ez a kérdés regionális nemzetközi jogi együttműködések során is előkerült. A legrégebbi hagyományokkal ezen a téren az amerikai kontinens rendelkezett.²⁷

Az amerikai kontinens államainak a nemzetközi jogi felelősség kodifikálására vonatkozó tevékenysége – hasonlóan a Nemzetek Szövetségéhez – nem irányult az államok nemzetközi jogi felelősségének egészére, vagy a felelősség legfontosabb alapelveire, hanem elsősorban az idegenek helyzetére, a nekik okozott károkért való nemzetközi felelősségre vonatkozólag születtek javaslatok és tervezetek. Ez a kérdés először az 1902-ben Mexikóban tartott második Amerikaközi Konferencián vetődött fel, ahol aláírtak egy egyezményt az idegenek jogaival kapcsolatosan, mely többek között foglalkozott a külföldieknek okozott károk miatti felelősséggel, a diplomáciai védelemmel és az államon belüli jogorvoslati lehetőségek kimerítésének kérdésével.²⁸ A Montevideóban tartott hetedik konferencián elfogadott határozat viszont már azt ajánlotta a kodifikálásra hivatott amerikaközi szervezetnek, hogy a felelősség problémájának egészével foglalkozzon a Nemzetek Szövetségével koordinálva, ez azonban nem került gyakorlati végrehajtásra, és csak 1954-ben, a tizedik Amerika-

²³ Vö. Yearbook of the International Law Commission (későbbiekben idézve Yearbook), 1973. Vol. II. Part One 273. old.

²⁴ Annuaire, 1969. Vol. I. 122. old.

²⁵ Annuaire, 1973. Vol. II. 171. old.

²⁶ A bizottság jelentését lásd Annuaire, 1978. Vol. II. 2te partie, 167–169. old.

²⁷ Lásd erről *Ustor Endre: Regionális jogi együttműködés és a nemzetközi jog fejlesztése. Jogtudományi Közlöny*, 1972. 5–6. sz. 208–209. old.

²⁸ Az egyezmény szövegét lásd Annuaire, 1956. II. 226–227. old.

közi Konferencia vetette fel újra a felelősség kodifikálásának kérdését, és megbízására az Amerikaközi Jogi Bizottság 1962-ben elfogadott egy jelentést „Az amerikai kontinens hozzájárulása azokhoz a nemzetközi elvekhez, melyek az állam felelősségét szabályozzák” címmel.²⁹ Ez a jelentés 1965-ben az Amerikaközi Jogásztanács elé került, amely arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel a jelentés a latin-amerikai államok véleményét tükrözi a felelősség szabályairól, ezért az Amerikaközi Jogi Bizottság készítsen egy másik jelentést is, amely az Egyesült Államok által alkalmazott elveket tartalmazza. Ez 1965-ben ugyancsak elkészült.³⁰ Az amerikaközi kodifikációs tervezetek is elsősorban az államterületen idegeneknek okozott károkért való felelősséget tárgyalják, azonban a tervezetek egyes cikkei a felelősség általános kérdéseivel is (mint pl. az intervenció vagy agresszió miatti felelősség) foglalkoznak.³¹

Az ázsiai és afrikai országok között is kialakult egy regionális együttműködés a nemzetközi jog kodifikációjára vonatkozólag, amely az Ázsiai–Afrikai Jogi Tanácsadó Bizottság³² keretei között fejt ki tevékenységét. A Tanácsadó Bizottság 1957-ben tartott első ülésén már felvetődött az a kérdés, hogy – több más kérdés mellett – foglalkozni kell a külföldiek jogi helyzetével, beleértve a nekik okozott károkért való felelősséget is. 1961-ben a Tokióban tartott negyedik ülészakon a Tanácsadó Bizottság el is fogadott egy tervezetet, ez azonban nem foglalkozik az állam nemzetközi jogi felelősségével, csupán a külföldiekkel szembeni bánásmódot tárgyalja.³³ A Tanácsadó Bizottság a napirendjén szereplő egyéb témák miatt³⁴ a felelősség kérdésével nem tudott foglalkozni, és bár a japán delegáció 1965-ben a Bagdadban tartott hetedik ülészakon újra kérte a felelősséggel kapcsolatos tervezet elkészítését, ez eddig még nem történt meg.

d) TUDOMÁNYOS TÁRSASÁGOK ÉS MAGÁNSZEMÉLYEK ÁLTAL KÉSZÍTETT TERVEZETEK

Számos olyan javaslat és tervezet készült az államok nemzetközi felelősségével kapcsolatosan, amelynek szerzői nem államok, hanem jogtudósok vagy tudományos testületek voltak. Miután azonban ezek a tervezetek sokszor a kodifikációra hivatott állami szervek részéről felhasználásra kerültek vagy éppen azok kérésére készültek, továbbá ezek a tervezetek is az államok által kialakított szokásjogi szabályokra

²⁹ A jelentés szövegét lásd *Annuaire*, 1969. II. 159–160. old.

³⁰ Szövegét lásd *Annuaire*, 1969. II. 160–161. old.

³¹ Lásd pl. az Amerikaközi Jogi Bizottság első jelentésének I. cikkét: „L'intervention dans les affaires intérieures ou extérieures d'un État n'est pas admissible comme sanction de la responsabilité de cet État.

Au contraire, l'intervention emporte responsabilité pour l'État qui en est l'auteur”. (*Annuaire*, 1969. II. 159. old.)

³² A Bizottságot eredetileg 1956-ban Ázsiai Jogi Tanácskozó Bizottság néven hét ázsiai állam alakította meg, 1958 óta afrikai államok is részt vehetnek benne, és ekkor vette fel jelenlegi nevét. (Lásd *Ustor Endre*: i. m. 209. old.)

³³ A tervezet szövegét lásd *Annuaire*, 1961. Vol. II. 86–88. old.

³⁴ Ilyenek voltak pl. a szerződéses joga, a menekültek helyzete, a tengeri jog stb. (Vö. *Ustor Endre*: i. m. 209. old.)

figyelemmel kerültek kidolgozásra, így szoros kapcsolatban vannak az államok által végzett kodifikációval.

1965-ben az Amerikai Nemzetközi Jogi Intézet a Pánamerikai Unió Igazgató Tanácsának felkérésére több nemzetközi jogi kérdés mellett javaslatot készített „Diplomáciai védelem” címmel, mely különösen a felelősséggel kapcsolatos „dennatio justitiae”, azaz az igazságszolgáltatás megtagadása problémáját tárgyalja részletesen.³⁵

1926-ban abból a célból, hogy megkönnyítse a Nemzetek Szövetsége által tervezett kodifikációt, a Japán Nemzetközi Jogi Társaság elkészítette egy nemzetközi jogi kódex tervezetét, melynek 5 cikkből álló II. fejezete „A külföldiek életével, személyével és vagyonával kapcsolatos állami felelősségre vonatkozó szabályok” címet viseli.³⁶

1927-ben a Nemzetközi Jogi Intézet, Lausanne-ban tartott ülésén egyezménytervezet formájában elfogadott egy határozatot az államok nemzetközi jogi felelősségével kapcsolatosan, amellyel az 1930-ra tervezett hágai kodifikációs konferencia munkájához kívánt hozzájárulni. Ez a tervezet a külföldieknek okozott károkért való nemzetközi jogi felelősséget tárgyalja.³⁷ Az említett határozaton kívül a Nemzetközi Jogi Intézet 1956-ban még két olyan határozatot hozott, amely az állam nemzetközi jogi felelősségének egyik részproblémáját érinti, az egyik 1956-ban hozott határozat az államon belüli jogorvoslati lehetőségek kimerítésével,³⁸ a másik az egyént ért kár esetén támasztott állami igénnyel foglalkozik.³⁹

1929-ben a Harvard Egyetem jogi kara az 1930. évi hágai kodifikációs konferencia munkájának elősegítésére készített egy tervezetet az idegeneknek okozott károk miatti felelősségről.⁴⁰ 1956-ban a Nemzetközi Jogi Bizottság tükára ismét a Harvard Egyetemet kérte fel az előbbi témával kapcsolatos tervezet elkészítésére, mely mint az 1929-es javaslat átdolgozott és modernizált változata 1961-ben került publikálásra.⁴¹ Igen részletes és átfogó tervezetet készített 1965-ben az Amerikai Jogi Intézet, mely az idegen állampolgároknak okozott anyagi károk miatti felelősséget tárgyalja.⁴² Jórészt ugyanezzel a témával foglalkozik a Német Nemzetközi Jogi Társaság egy korábbi, 1930-ban készített tervezete is.⁴³ Ebben az időszakban Németországban további két magántervezet is készült. Az egyik K. Strupp munkája,⁴⁴ a másikat A. Roth professzor készítette 1932-ben.⁴⁵

³⁵ A tervezet szövegét lásd *Annuaire*, 1956. II. 227–228. old.

³⁶ Szövegét lásd *Yearbook*, 1969. II. köt. 141. old.

³⁷ A határozatot lásd *Annuaire de l'Institut de droit international*, 1927. Vol. 33. III. köt. 330–335. old.

³⁸ *Annuaire de l'Institut de droit international*, 1956. 358. old.

³⁹ *Annuaire de l'Institut de droit international*, 1956. Vol. 51. II. köt. 260–262. old.

⁴⁰ A tervezet szövegét lásd *Yearbook* 1956. Vol. II. 229–230. old.

⁴¹ Lásd *American Journal of International Law*. Vol. 55. 1961. 548–584. old.

⁴² A tervezetet lásd *Yearbook*, 1971. Vol. II. Part One, 193–198. old.

⁴³ Szövegét lásd *Annuaire*, 1969. II. 155–157. old., a német szöveget pedig *Zeitschrift für Völkerrecht*. XV. Band. 1930. 359–364. old.

⁴⁴ Szövegét lásd *Annuaire*, 1969. II. 157–158. old.

⁴⁵ Szövegét lásd *Annuaire*, 1969. II. 158–159. old., az eredeti német szöveg megtalálható A. Roth: *Das völkerrechtliche Delikt vor und in den Verhandlungen auf der Haager Kodifikationskonferenz* 1930. Lipsce, 1932. 177–178. old.

Az utóbbi időkben tervezeteket készítettek szocialista országok nemzetközi jogászai is, a nemzetközi jogi felelősséget ezek is a nemzetközi jog megsértése esetén alkalmazandó, általános jellegű jogintézményként szabályozzák. Ilyennek tekinthető *B. Graefrath* és *P. A. Steiniger* közösen készített 13 cikkből álló 1973. évi tervezete,⁴⁶ amelyet az ILA NDK tagozata 1973-ban megvitatott. Erre a vitára egyébként tézisek is készültek, melyek szintén a nemzetközi jogi felelősség legfontosabb szabályait rögzítették.⁴⁷ Jelentős magántervezet továbbá *V. A. Vaszilenko* szovjet jogász tervezete, amely a felelősségről szóló monográfiájának mellékleteként 1976-ban jelent meg.⁴⁸

⁴⁶ Szövegét lásd: *Staatennachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht. Materialien wissenschaftlicher Arbeitsberatungen der Gesellschaft für Völkerrecht in der DDR 1973. Potsdam-Babelsberg, 1974. 112–118. old.*

⁴⁷ A téziseket lásd *Staatennachfolge und Verantwortlichkeit... 98–104. old.*

⁴⁸ *V. A. Vaszilenko: Otvetsztvennoszty goszudarsztva za mezsduarodnüe pravonarusenija. Kiev, 1976. 235–246. old.*

I. A NEMZETKÖZI JOGI FELELŐSSÉG FOGALMA ÉS FAJAI, A NEMZETKÖZI JOGSÉRTÉS

1. A FELELŐSSÉG ÁLTALÁNOS FOGALMA

A „felelősség” kifejezés a szó legáltalánosabb értelmében azt jelenti, hogy egy bizonyos magatartás kifejtése esetén vállalni kell az abból folyó következményeket. Ezek a következmények rendszerint bizonyos hátrányt jelentenek azzal szemben, akire alkalmazást nyernek. Maga a „felelősségre vonás” kifejezés már magában foglal egy bizonyos rosszallást valamilyen magatartás miatt. A felelősség lényege tehát egy negatív tartalmú értékviszony, aminek alapján – mint Bihari Mihály megállapítja – „az egyén számára szankcióviselési és eltérési kötelezettség magatartásáért és annak eredményéért helytállási kötelezettség keletkezik”.¹ Felelősségre vonásnak viszont csak olyan magatartás esetén lehet helye, amellyel a felelősségre vont személy valamely általa ismert szabályt megszegett, valamely tilalmat nem tartott be. A felelősség tehát ezen legáltalánosabb értelmében a társadalomban érvényesülő valamely magatartási szabályhoz kapcsolódó fogalom. A társadalomban kialakult magatartási szabályok igen sokfélék lehetnek és ennélfogva számtalan osztályozási és rendszerezési lehetőség kínálkozik. Az egyik ilyen lehetőség, hogy általános, a társadalom minden tagjára kötelező magatartási szabálytípusok (mint pl. a jog, az erkölcs, az udvariassági szabályok stb.) és olyan szabályok között tegyünk különbséget, melyek nem a társadalom minden tagjára, hanem csak az emberek egy bizonyos körére (pl. egy sportegyesület tagjaira) érvényesek. Miután a felelősség konkrétan valamely típusú magatartási szabályhoz kapcsolódik, így ebből az is következik, hogy annyiféle felelősség van, ahányféle normarendszer a társadalomban kialakult. A sportoló felelős a sportegyesületi szabályok megszegése esetén, a párttag a párt szervezeti szabályzatának megszegése esetén, a tanuló az iskolai rendtartással ellentétes viselkedés miatt stb. Mindezen esetekben a felelősségre vonás célja végső soron az, hogy az arra kötelezettek betartsák a magatartási szabályokat, amelyekhez a konkrét felelősség kapcsolódik. A felelősség ebben a legtágabb értelemben is rendszerint két elemből tevődik össze: 1. Először is szükséges az a magatartás, amely az udvariassági, erkölcsi stb. szabályokkal ellentétes. Ennek hiányában nincs felelősség, felelősségre csak az vonható, aki valamilyen szabályt megszegett. 2. A felelősséghez másfelől szükséges az is, hogy a kifogásolt magatartás az elkövetőnek felróható, beszámítható legyen, ne álljanak fenn olyan körülmények, melyek menthetővé teszik magatartását. Ez azt jelenti, hogy bizonyos körülmények

¹ Bihari Mihály: A felelősség jogelméleti kérdései. In: Felelősség és szankció a jogban. Bp. 1980. 49. old.

Az erkölcsi felelősséggel kapcsolatban hasonló nézetet van Tauber István, aki azt az erkölcsi normákban rögzített társadalmi (osztály, csoport) elvárások és a konkrét emberi magatartás közötti értékviszonynak tekinti. (Az erkölcsi felelősség, a büntetőjogi felelősség, a társadalom felelőssége a deviáns magatartásokért. In: Felelősség és szankció a jogban. 214. old.)

létezése vagy éppen hiánya befolyásolja a felelősséget, azaz súlyosbíthatja, enyhítheti vagy éppen ki is zárhatja. A felelősség következményeit, vagyis azokat a hátrányokat, amelyeket a szabályokat megsértőnek el kell szenvednie, mindig azok a normák határozzák meg, amelyeket megszegett, azaz, ha valaki egy horgászegyesület szabályait szegi meg, vele szemben az egyesület fegyelmi szabályzata érvényesül, a KISZ-taggal szemben a KISZ szervezeti szabályzata stb.

A jogi felelősség elhatárolása a társadalomban fellelhető jogi természetű felelősségi típusoktól ennél fogva ugyanazt a kérdést veti fel, mint magának a jognak az elhatárolása az egyéb természetű magatartási szabályoktól, így formális ismérvek alapján azt lehet mondani, hogy *a jogi felelősség a felelősségnek az típusa, amely a jogi normarendszerhez kapcsolódik.* Jogi felelősség esetén a magatartás jogszabállyal ellentétes és a felelősséget, valamint a hátrányos következmények beállását jogszabály mondja ki.² A jogi felelősség tartalmi meghatározása már korántsem egyszerű. Ugyanis az egyének magatartására irányuló államon belüli jogi normarendszer nem egységes, abban jogágak alakultak ki. A jogágak mint a jogszabályok minőségileg elkülönült és viszonylagos önállósággal rendelkező csoportjai sajátos tartalommal és módszerrel, valamint ennek megfelelő külön szankcióformával és felelősségi alakzattal rendelkeznek.³ Ez azt jelenti, hogy „a jogágakon belül a jogsértés más és más következményekhez vezet”.⁴ A jogi felelősség egy konkrét esetben tehát mindig valamely jogág vonatkozásában jelenik meg, az egyén nem általában jogilag, hanem munkajogilag, büntetőjogilag stb. felelős.⁵ Mint Szabó Imre megállapítja, a jogfejlődés általános szervezetlensége és spontaneitása azt eredményezte, „... hogy jelenleg majdnem annyi felelősségi rendszer van, ahány jogág a jogban”.⁶ Ez természetesen nem zárja ki, hogy ugyanazon cselekmény egyszerre több jogág alapján vonjon maga után következményeket,⁷ így pl. valaki felelős lehet polgári jogilag és a büntetőjog alapján is ugyanazon cselekmény miatt.

Az egyes jogágak felelősségi alakzatai egy sor olyan sajátos vonást mutatnak fel, mely más jogágakban nem, vagy másképpen jelentkeznek. Így pl. a polgári jogban bizonyos esetekben elképzelhető jogellenesség felelősség nélkül is,⁸ ami a büntető-

² Szamel Lajos erről így ír: „Jogi felelősségről tehát csak akkor beszélhetünk, ha jogszabály meghatározza, hogy milyen kötelezettséget kell teljesíteni és azt is, hogy a kötelezettségszegés esetén milyen szankciót kell (vagy lehet) az elkövetővel szemben alkalmazni.” (Államigazgatás személyizete. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, Bp. 1980. I. köt. 224. old.)

³ Vö. Samu Mihály: A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja. Bp. 1964. 192. old.

⁴ Samu M.: A szocialista jogrendszer... 189. old.

⁵ Eörsi Gyula ezzel kapcsolatban így írt: „... a jog nem ismer általában jogellenes magatartásokat: az a körülmény, hogy minden jogellenessé nyilvánított magatartás meghatározott szankciók alá esik, arra vezet, hogy az egyes jogágak szabályai állapítják meg a jogellenességet, hogy a jogellenesség az egyes ügyekben mint jogágazati jogellenesség jelentkezik.” (Kiemelések Eörsi Gyulától.) Lásd Eörsi Gy.: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Bp. 1961. 71–72. old.

⁶ Szabó Imre: Jogelmélet. Bp. 1977. 324. old.

⁷ Nagy László pl. megállapítja: „... ugyanazon jogsértő magatartásért, ha az egyszerre több irányban is hatott, sor kerülhet egyszerre több felelősségi alakzat alkalmazására is”. (Anyagi felelősség a munkaviszony keretében okozott károkért. Bp. 1964. 11–12. old.) Hasonlóan ír Eörsi Gyula is: „Az egyes társadalmi viszonyok azonban nem szigetelődnek el egymástól, és különösen nem szigetelődnek el a jogrendszer tagozódásának megfelelően. Ezért egy-egy magatartásfajta több jogágazat tilalma alá eshet, sőt, többféle szankciót is kiválthat.” (A jogi felelősség... 72. old.)

⁸ Eörsi Gyula ezzel kapcsolatban a cselekvőképtelen személy által megkötött szerződést hozza fel példának, mely érvénytelen anélkül, hogy a felróhatóság és ennél fogva a felelősség fennállana. (Lásd: A jogi felelősség... 66. old.)

jogban ismeretlen, viszont a büntetőjogban és a termelőszövetkezeti jogban lényeges a szándékosság és gondatlanság elhatárolása, amely a polgári jogban a szankció reperatív jellege miatt sokkal kevésbé lényeges.⁹ A jogsértés jogkövetkezmenyei egymástól eltérő jellegűek az államigazgatási jogban, a polgári jogban vagy a büntetőjogban. Az egyes jogágak felelősségi alakzatai különböznek továbbá egymástól abban is, hogy kik között jön létre a felelősségből származó jogviszony. Így pl. az államigazgatási jogban a felelősség elsősorban valamely államigazgatási szervvel szemben keletkezik, a polgári jogban a jogaiban megsértett személlyel szemben, míg a büntetőjogban a felelősség közvetlenül az egész társadalommal szemben áll fenn stb.¹⁰

Mindezek a nyilvánvaló és nem lényegtelen különbségek felvetik azt a problémát, hogy van-e egyáltalán a jogi felelősségnek egy olyan átfogó, általános fogalma, amely az államon belüli egyes jogágakban kialakult felelősségi alakzatok mindegyikére érvényes? A jelen munka – mely a nemzetközi jogi felelősséggel kíván foglalkozni – nem vizsgálhatja részleteiben ezt a kérdést, elegendőnek látszik itt csupán utalni az államon belüli jog művelőinek megállapításaira. Szabó Imre a jogi felelősségről szólva úgy látja, hogy az egyes jogágak felelősségi rendszerei „... elvileg vagy azonosak vagy nagyon is közel járnak egymáshoz”, és így elképzelhető egy egységes szocialista jogi felelősségi rendszer létrehozása.¹¹ Eörsi Gyula, aki igen behatóan vizsgálja a felelősség alapproblémáit, szintén úgy látja, hogy van egy általános jogi felelősség, mely nézete szerint „a nevelés célját szolgáló, kivételesen igénybe vett büntetésszerű eszköz alkalmazásában nyilvánul meg”,¹² és „állami represszió kilátásba helyezését, alkalmazását jelenti jogellenes és felróható magatartás esetére”.¹³ Összetevő elemei pedig: a) a jogellenesség, b) a felróhatóság, c) állami represszió.¹⁴ A jogi felelősség általános fogalmát hasonlóképpen látja Nagy László is.¹⁵

2. A BELSŐ JOGI ÉS A NEMZETKÖZI JOGI FELELŐSSÉG VISZONYA

A jogi felelősséget, mint általános fogalmat – a jog sok más intézményéhez hasonlóan – rendszerint csak az *államon belüli jogra* vonatkoztatva szokták vizsgálni, holott – mint azt A. Lopatka, a Lengyel Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója az 1977. évi budapesti jogelméleti konferencián hangsúlyozta – a kívánatos az, hogy olyan általános jogi kategóriákat alakítsunk ki, amelyek a nemzetközi jogra nézve is érvényesek.¹⁶ Ez a kívánalom különösen fontos olyan intézmények vonatkozásában, melyek általános jellegük miatt minden jogterületen megtalálhatók, és ezek egyike

⁹ Eörsi Gy.: A jogi felelősség... 111–113. old.

¹⁰ Eörsi Gy.: A jogi felelősség... 206. old.

¹¹ Szabó Imre: Jogelmélet. 325. old.

¹² Eörsi Gy.: A jogi felelősség... 35. old.

¹³ Eörsi Gy.: A jogi felelősség... 60. old.

¹⁴ A jogi felelősség... 60. old., továbbá ugyanő: A felelősség jogágazati variációiról. Jogtudományi

Közlöny, 1978. 1. sz. 6. old.

¹⁵ „... a felelősség egy jogsértő magatartás miatt alkalmazott nevelő jellegű intézmény.” (Nagy

László: i. m. 9. old.)

¹⁶ Vö. Peschka Vilmos: Jogelméleti konferencia. Jogtudományi Közlöny, 1978. 1. sz. 50. old.

éppen a felelősség. A jelen munka a nemzetközi jogi felelősséget ennek szellemében – vállalva a tévedés kockázatát is – kívánja vizsgálni. Ilyen módon az egyik, logikusan felvetődő probléma az, hogy van-e olyan jogi felelősség, amely mint általános fogalom egyaránt felöleli a nemzetközi jogi és a belső jogi felelősséget. Ennek a kérdésnek a megoldása nézetem szerint attól függ, hogy beszélhetünk-e egy olyan általános jogfogalomról, mely egyaránt vonatkozik az államon belüli jogra és a nemzetközi jogra is. Ezzel a kérdéssel e helyen csak annyiban kívánok foglalkozni, amennyiben az a felelősség problémáinak kifejtéséhez szükséges.¹⁷

A nemzetközi jog és az államon belüli jog között több alapvető különbség van, amely elsősorban a két jog eltérő keletkezési folyamatában, valamint a szabályozott viszonyok természetében rejlik. A nemzetközi jog főként és jellemzően államok közötti kapcsolatokat szabályoz, és normái államok közötti akaratmegegyezéssel jönnek létre, ezzel szemben a belső jog az állam egyoldalú akaratkijelentése, mely mindig egy konkrét államon belül érvényesülő magatartási szabályokat állapít meg. Ebből következőleg eltér a két jog jogi szerkezete, különbözőek a jogforrások, másként alakul a jogalkalmazás, bizonyos eltérések lesznek a jogértelmezésben stb. Az említett különbségek miatt joggal vetődik fel az a nézet, hogy külön fogalma van a belső jognak és külön a nemzetközi jognak. Az állam- és jogelmélet magyar művelői közül Samu Mihály álláspontja szerint a belső jog és a nemzetközi jog két különálló társadalmi jelenségnek tekinthető és a nemzetközi jog nem vonható a jog általános fogalma alá, vagy ha közös fogalmat alkotunk, úgy csak azt mondhatjuk, hogy mindkettő norma, mely viszont túl általános és nehezen körülhatárolható fogalom lenne.¹⁸ A két jog közötti nem lényegtelen különbség miatt valóban megalkotható két különböző jogfogalom, mint ahogyan külön fogalom képezhető a belső jogon belül az egyes jogágakra nézve is, de véleményem szerint túlzás lenne azt állítani, hogy a két jog közötti különbség olyan nagy, hogy ennek következtében egységes jogfogalomról sem beszélhetünk.

Az bizonyos, hogy a belső jog fogalma nem terjeszthető ki a nemzetközi jogra. A belső jog fogalmát ennek a jognak a sajátosságaira figyelemmel alakították ki, és ettől a fogalomtól a nemzetközi jog tényleg különbözik is. A különbségek mellett azonban a két jog között *jelentős hasonlóságok, sőt azonosságok is kimutathatók*, melyek lehetővé teszik egy olyan jogfogalom megalkotását, amely egyaránt vonatkozik a belső jogra és a nemzetközi jogra is. A megvizsgálandó kérdés tehát, hogy milyen közös fogalmi sajátosságai vannak az államon belüli és a nemzetközi jognak.

a) *Mindkét jog magatartási szabályokat tartalmaz a jogalanyokra vonatkozólag.* Az a megállapítás, hogy mindkét jog magatartási szabályokat tartalmaz, úgy gondolom, nem szorul bizonyításra. Ami a jogalanyokat illeti, a nemzetközi jog tipikusan államok közötti kapcsolatokat rendez, ennél fogva a hagyományos felfogás ebből azt a következtetést vonta le, hogy jogalanyisággal a nemzetközi jogban csak az államok rendelkeznek.¹⁹ Ugyanakkor Gilbert Gidel már 1911-ben különbséget tett a termé-

¹⁷ A kérdést részleteiben lásd Nagy Károly: A nemzetközi jog jogrendszerbeli helyének és tagozódásának néhány kérdése a jog általános fogalmának tükrében. Jogtudományi Közöny, 1972. évi 1–2. sz. 39–48. old.

¹⁸ Samu Mihály: A nemzetközi jog fogalma és tagozódása. Jogtudományi Közöny, 1966. 10. sz. 520. old.

¹⁹ Lásd pl. Oppenheim tankönyvének negyedik kiadását. (International Law. London, New York, Toronto, 1948. 133. old.)

szetes jogalanyok (personnes normales), azaz az államok és az általuk létrehozott mesterséges jogalanyok (personnes artificielles) között, ilyen utóbbinak tekintve a Szentszékét,²⁰ ami végső soron a belső jog analógiájára annak elfogadását jelenti, hogy a nemzetközi jogban is ismeretes a jogi személy fogalma. Mai viszonyok között a többségi felfogás szerint elfogadott, hogy jogalanyisággal rendelkezhetnek nemzetközi szervezetek is,²¹ sőt arra is van példa, amikor a nemzetközi jog – kivételes jelleggel és szűk körben – természetes, valamint jogi személyeknek is biztosít nemzetközi jogszabály alapján közvetlen követelési jogot. Így pl. az első világháborút befejező trianoni békeszerződés által felállított nemzetközi vegyes döntőbíróóságok előtt természetes és jogi személyek is felléphetek a békeszerződésből származó igények érvényesítése érdekében. Hasonló megoldások mind a múltban, mind a jelenben is több nemzetközi szerződésben előfordultak, illetve előfordulnak.²² Az államon belüli jogban a jogalanyok elsősorban a természetes személyek, ezen kívül azonban jogi személyek, valamint az állam is lehet a jogviszony alanya, így még a tipikusan jogi személyek vagy természetes személyek közötti viszonyokat szabályozó polgári jogban is előfordul, hogy a jogviszony egyik alanya az állam. Ez az helyzet pl. államkölcson esetén. Nincs tehát arról szó, hogy a nemzetközi jog alanyainak köre merőben más lenne, mint a belső jogé, mindkét jogágban ugyanazokat a jogalanyokat találjuk, csupán eltérő gyakorisággal. A nemzetközi szervek és szervezetek másfelől nem kizárólag a nemzetközi jogra jellemző sajátos jogalanyok, azoknak belső jogi, pl. polgári jogi jogalanyiságuk is van, azaz a belső jog értelmében vett jogi személyek. Így pl. a Dunára vonatkozó 1948. évi belgrádi egyezmény 14. cikke szerint az egyezménnyel létrehozott Duna Bizottság annak az államnak a területén, ahol a székhelye van, jogi személyiséggel bír. Hasonló rendelkezést tartalmaz az ENSZ kiváltságairól és mentességéről szóló 1946. évi egyezmény is, amelynek 1. cikke

²⁰ G. Gidel: La condition internationale de la Papauté. R. G. D. I. P. 1911. Tome XVIII. 604. old.

²¹ Lásd bővebben *Haraszti Gy.*: A nemzetközi jogalanyiság kérdéséhez. Acta Facultatis Politicae Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Roland Eötvös Nominatae. Tomus II. Fasc. I. Bp. 1960. Különlenyomat, 33–60. old.

²² A már említett trianoni szerződésen kívül így rendelkeztek az első világháborút befejező békeszerződések (pl. a Saint-Germainben kötött osztrák békeszerződés 320. cikke). Ezen kívül az alábbi egyezmények tették vagy teszik lehetővé, hogy az általuk létesített nemzetközi szerv előtt magánszemély is felléphessen: az 1907-ben Hágában aláírt és a Nemzetközi Zsákmánybíróóság létrehozására vonatkozó egyezmény (ez nem lépett hatályba), az 1907. december 20-án aláírt egyezménnyel felállított Közép-Amerikai Bíróság, az 1922. május 13-án kötött német–lengyel egyezmény a Felső-Sziléziai Választott Bíróság felállításáról, az 1922. február 6-án megkötött francia–lengyel egyezmény, a Franciaország, Görögország, Nagy-Britannia és Olaszország által 1923. június 23-án aláírt egyezmény, ilyen szerv volt továbbá a Franciaország–Görögország között keletkezett világítótorony-ügyben 1931. július 15-én létrehozott választott bíróság, az 1950. november 4-én megkötött Emberi Jogok Európai Egyezménye által felállított Emberi Jogok Európai Bizottsága, az 1953. február 27-én aláírt a német adósságokra vonatkozó egyezménnyel felállított vegyesbizottság (a győztes nyugati hatalmak és az NSZK között 1952. évi Bonnbán kötött egyezmény által felállított döntőbizottság, melyet a háborúból és Nyugat-Németország megszállásából eredő vagyoni és jogi problémák eldöntésére állítottak fel). Az egyének által is igénybe vehető nemzetközi fórumok ezen kívül a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya alapján 1976-ban megalakult Emberi Jogok Európai Bizottsága, az Európai Gazdasági Közösség Bírósága, az ENSZ Adminisztratív Bírósága, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Adminisztratív Bírósága és az amerikai kontinensen 1964-ben felállított Emberi Jogok Amerikaközi Bizottsága. (Vö. B. Bollecker-Stern: Le préjudice dans la théorie de la responsabilité internationale. Párizs, 1973. 110–111. old.)

szerint: „Az Egyesült Nemzetek Szervezetének jogi személyisége van. Jogképessége kiterjed: a) szerződések kötésére; b) ingatlan és ingó javak megszerzésére és elidegenítésére; c) peres- és peren kívüli eljárásban való részvételre.”

Ami viszont a jogalanyiságnak vagy más néven jogképességnek a fogalmát illeti, van ugyan olyan nézet, amely szerint az a nemzetközi jogban mást jelent mint a belső jogban, de az uralkodó felfogás szerint a jogalanyiságnak a belső jogban kialakult általános fogalmát a nemzetközi jog terén is irányadónak kell tekinteni.²³ Ennélfogva az 1. pontban foglalt ismérv mindkét jogra egyaránt vonatkozik.

b) Az állam- és jogelméletben uralkodó nézet szerint a jog osztályjellegű, azaz *osztályakaratot fejez ki* és valamely uralkodó társadalmi osztály érdekeit védelmezi. Ennek megfelelően a szocialista állam- és jogelmélet megalkotta a jogtípus fogalmát, amivel kapcsolatban a szocialista jogelméletben – Samu Mihály megállapítása szerint – a következő fogalom vált általánosan elfogadottá: „... a jogtípus – az azonos termelési viszonyokon felépülő osztálydiktatúra állami szervezetének közös sajátosságait jelenti”.²⁴ Ennek megfelelően „az azonos társadalmi viszonyokat és az azonos osztálytársadalmat kifejező államokat egy típusba soroljuk...”²⁵ azaz az államok osztályozását a gazdasági és az ezen alapuló társadalmi formációk különbségei határozzák meg.²⁶ Ez azt jelenti, hogy minden állam joga valamely meghatározott jogtípusba tartozik, és mivel jelenleg kapitalista és szocialista társadalmi rendszerű államok léteznek egy időben, így ma az egyes államok belső joga – az adott államban hatalmon lévő uralkodó osztálynak megfelelően – vagy a burzsoá, vagy a szocialista jogtípusba sorolható. *Ennek megfelelően a társadalmi rendszertől független belső jog nincs, az vagy burzsoá, vagy szocialista típusú jog.* Ugyanez a kérdés a nemzetközi joggal kapcsolatosan úgy jelentkezik, hogy ha a nemzetközi jog is osztályérdekeket fejez ki, úgy melyik ez az osztály és a két alapvető jogtípus közül a nemzetközi jogot vajon melyikbe kell sorolni? Mivel a nemzetközi jog szocialista és burzsoá államok közötti nemzetközi viszonyokat is rendez, így joggal vetődik fel a szocialista jogirodalomban az a nézet, hogy a nemzetközi jog nem tartozik sem a burzsoá, sem a szocialista jogtípusba,²⁷ sőt olyan felfogás is van, hogy ennél fogva nem része az egyes államok jogrendszerének. Így pl. M. P. Kareva szovjet jogász szerint a nemzetközi jog éppen úgy nem tartozik a szovjet jog rendszerébe, mint ahogyan nem tartozik bármely más állam jogrendszerébe sem.²⁸ Az azonban, hogy a nemzetközi jog nem tartozik valamely állam *belső* jogrendszerébe, még egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem része az állam jogának sem.

²³ Lásd erről *Haraszti György*: A nemzetközi jogalanyiság... 35–36. old., valamint *Szászy István*: La règle juridique, le droit subjectif et le sujet de droit en droit international. In: Mélanges offerts à Juraj Andrassy, Hága, 329. és köv. old.

²⁴ *Samu Mihály*: Hatalom és állam. Bp. 1982. Második kiadás, 429. old.

²⁵ *Antalffy György*: Állam és demokrácia. Bp. 1967. 286. o.

²⁶ *Vö. Péteri Zoltán*: Az államok osztályozásának néhány kérdése a szocialista államelméletben. Állam és Igazgatás, 1965. 5. sz. 420. old.

²⁷ Ezen a nézeten van *Samu Mihály*: A nemzetközi jog fogalma és tagozódása, 520. old.

²⁸ *Teorija gosudarsztva i prava*. Moszkva, 1955. 432. old. Ugyanez a nézete *Samu Mihály*nak is. A nemzetközi jog fogalma és tagozódása 520. old. Hasonlóan a *Sz. N. Bratusz és I. Sz. Szamoscsenko* szerkesztésében megjelent könyv nem említi a nemzetközi jogot a szovjet jog ágainak felsorolásakor. (Obscsaja teorija szovetszkogo prava. Moszkva, 1966. 328–329. old.)

Ami a két jog fő feladatát, funkcióját illeti, abban nincs jelentős különbség. Mint Valki László helyesen megállapítja, az állam uralkodó osztályai szempontjából „... végül is egyre megy, hogy hatalmukat »belülről« vagy kívülről fenyegeti-e a veszély. A külső környezetből származó veszélyek pontosan ugyanazokat a hatalmi viszonyokat fenyegetik, amelyeket a vezető testületek belülről védenek”.²⁹ A nemzetközi jog osztályjellege ennek megfelelően abban az időszakban, amikor még csak kizárólag burzsoázia államok léteztek azt jelentette, hogy az állam belső joga a hatalmat gyakorló burzsoázia *államon belüli* érdekeit védelmezte, míg az államok közötti hatályos nemzetközi jog a burzsoázia *nemzetközi osztályérdekeit* szolgálta. Ez az osztályérdek bár a belső joghoz képest burkoltabb és rejtettebb formában jelentkezett, de ugyanúgy kimutatható, mint a burzsoázia által alkotott belső jogban. Így pl. a burzsoázia forradalmak idején a burzsoázia osztályérdeke szülte a be nem avatkozás elvét, hogy ezzel jogi védelmet nyújtson az új polgári köztársaságoknak a hűbéri monarchiák beavatkozása ellen. A tőkés osztály nemzetközi kereskedelmi kapcsolatainak védelmét szolgálta a semlegesség jogintézményével összefüggően kialakult szabály, amely az államoknak megtiltotta ugyan, hogy a hadviselő feleknek fegyvert és lőszert szállítsanak, de ugyanezt az államok már nem voltak kötelesek polgáraiknak is megtiltani. Burzsoázia osztályérdeket védelmezett az erőszakos területszerzés, az ún. annexio nemzetközi jogi szentesítése, a gazdaságilag fejletlen afrikai és ázsiai államok nemzetközi jogalanyiségének tagadása, a nemzetközi jogilag védett és elismert gyarmati rendszer stb. A Szovjetunió, majd később a szocialista államok létrejöttével ez a burzsoázia eredetű nemzetközi jog alapvetően nem változott meg, szabályai alkalmasak a szocialista államok közötti viszonyok szabályozására is. A jog osztályjellege ugyanis nem jelenti azt, hogy az egyes jogtípusokba sorolható jogrendszerek egymástól merőben különbözőek lennének. A jogszabályok legnagyobb része bármely társadalmi rendszerben alkalmazható, amint ezt a szocialista államok példája is bizonyítja.³⁰

A nemzetközi kapcsolatokban, hasonló a helyzet. A korábban kialakult nemzetközi jogszabályok egyaránt alkalmasak akár a tőkés, akár a szocialista, akár az el nem kötelezett országok közötti kapcsolatok szabályozására. A régi szabályok mellett ugyanakkor megjelentek olyan új szabályok és jogintézmények, amelyek kezdeményezésében jelentős szerepet játszottak a szocialista és az el nem kötelezett országok. Ilyen szabályok pl. a népeket és nemzeteket megillető jog, az agresszió meghatározása, a gyarmati rendszer jogellenessé nyilvánítása stb.³¹ Az egyetemes nemzetközi jog mai szabályai az államok közötti kapcsolatokat különböző társadalmi osztályok érdekeinek alapján rendezik. A mai viszonyok között az egyetemes nemzetközi jog a békés egymás mellett élést szolgálja, amely tulajdonképpen közös érdeke mind a szocialista, mind a burzsoázia típusú államoknak. A másik lehetséges alternatíva ugyanis az államok közötti olyan fegyveres összeütközésekhez vezethet, amely az atomkorszak mai technikai fejlettsége mellett államok, sőt világrészek

²⁹ Valki László: A nemzetközi jog sajátos társadalmi természete. Bp. 1981. 23. old.

³⁰ Így pl. az NDK-ban, Romániában vagy a Szerb Szocialista Köztársaságban a burzsoázia korszakban létrejött polgári jogi kódex bizonyos módosításokkal napjainkban is hatályos. (Lásd Varga Csaba: Jogalkotás. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, Bp. 1980. I. 823. old.)

³¹ Lásd erről bővebben G. I. Tunkin: A nemzetközi jog elméletének kérdései. Bp. 1963. 33-64. old.

pusztulását eredményezheti. Vannak tehát olyan szabályok, ahol a szocialista és burzsoá államok osztályérdeke azonos.³² A közös osztályérdek létezésének a tagadása annak állítását jelenti, hogy az emberiségnek nincsenek egyetemes szabályozást igénylő közös érdekei, hogy pl. az emberiségnek nem érdeke a nyílt tengeren folytatott szabad hajózás biztosítása, a levegőt szennyező nukleáris kísérletek betiltása stb. Kétségtelen, hogy a nemzetközi jognak az egész emberiséget érintő és annak javát szolgáló egyetemes jellegű szabályaiban kevésbé szembetűnő az osztályérdek, de hogy az egyetemes nemzetközi jog is osztályérdeket fejez ki, az kétségtelen, hiszen államok közötti akaratmegegyezéssel jön létre. Valamely társadalmi osztály akarata viszont mindig az állami akaratban jut kifejeződésre, az államnak nincs olyan önálló akarata, amely az uralkodó osztály akaratától független lenne.³³ Ez az osztályakarát az univerzális nemzetközi jog esetén nem egy konkrét társadalmi osztály érdekét szolgálja,³⁴ benne egyenlően jutnak kifejezésre az ellentétes társadalmi osztályok érdekei. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az *univerzális nemzetközi jogban a nemzetközi közösség, azaz az egész emberiség közös érdekei jelennek meg.*

A nemzetközi jogot gyakran csak mint univerzális, tehát elvileg minden államra kiterjedő szabályok összességét vizsgálják, holott az univerzális szintű szabályok a nemzetközi jognak csak egy részét teszik ki, abban bilaterális és partikuláris nemzetközi jogszabályok is tartoznak, melyek jellegileg eltérnek az egyetemes nemzetközi jogtól. *A kifejezetten valamely társadalmi osztály érdekeit szolgáló nemzetközi jogszabályok ugyanis elsősorban az ilyen szintű szabályokban jutnak kifejeződésre.* Ilyenek pl. a kétoldalú kölcsönös barátsági és segítségnyújtási szerződések vagy a katonai tömböket létrehozó többoldalú szerződések. Ugyanakkor kétoldalú szerződések létrejöhetnek különböző jogtípusokba sorolható jogrendszerek között is. A nemzetközi jognak tehát – éppúgy, mint az államon belüli jognak – alapvetően az a jellegzetessége, hogy az uralkodó osztály társadalmi érdekeit védelmezi, a különbség elsősorban tehát csak az, hogy nemzetközi jog esetén ez az érdekvédelem külső behatással szemben funkcionál.³⁵

Összegzésként kimondható tehát, hogy az a megállapítás, hogy a jog osztályakaratot fejez ki és osztályérdekeket védelmez, egyaránt vonatkozik az államon belüli és a nemzetközi jogra is.

³² Lényegileg hasonló megállapítást tesz *Valki László*, aki hangsúlyozza azt, hogy a nemzetközi normarendszer is bizonyos osztálykompromisszumok eredménye, és megállapítja, hogy ugyanakkor a mai univerzális nemzetközi jogban nem dominálhat sem a burzsoá, sem a szocialista osztályérdek, ez a jog csak a két szembenálló társadalmi rendszer uralkodó osztályainak teljes és általános konszenzusán alapulhat. (*Valki L.: A nemzetközi jog értéktartalmáról. Külpolitika, 1977. 4. sz. 8. old.*)

³³ *Vö. Szabó Imre: A szocialista jog. Bp. 1963. 31. old.; Sztótzky Mihály: A jog lényege. Bp. 1970. 73. old.*

³⁴ Hasonló nézeten van *Valki László*, aki azt írja az univerzális nemzetközi jogról szólva, hogy annak nincs egyetlen olyan normája sem, „...amely kifejezné akár az egyik, akár a másik alapvető (uralkodó) osztály hosszútávú, stratégiai érdekeit.” (*Valki L.: A nemzetközi jog értéktartalmáról, 8. old.*)

³⁵ Hasonló következtetésre jut *Valki László* is, aki megállapítja: „Erről az oldalról nézve a nemzetközi jog alapvető funkciója már megegyezik a belső jog alapvető funkciójával; mindkettő az uralkodó osztály társadalmi létfeltételei közül a legfontosabbnak, a *politikai lét alapvető feltételének, az uralomnak a fenntartására* irányul.” (Kiemelések az eredetiben.) Lásd *Valki L.: A nemzetközi jog sajátos társadalmi természete, 55. old.*

c) A jogot az állami szervek alkotják és betartását az állam megfelelő szervei, szükség esetén állami szankció útján is biztosítják. A jognak ez a sajátossága különbözteti meg a jogszabályokat a társadalomban létező egyéb, pl. udvariassági vagy erkölcsi szabályoktól. Ebből a szempontból szintén nem találunk alapvetően más, gyökeresen különböző megoldást a nemzetközi jog és az államon belüli jog között. Végső soron a nemzetközi jogot is állami szervek hozzák létre, csupán itt a jogalkotás sohasem egyetlen állam szervének döntése, hanem mindig legalább két állam együttes döntéséről van szó.³⁶ Ez a sajátosság jelenti az egyik leglényegesebb, bár nem egyetlen különbséget a két jog között, és ez alapvető oka annak is, hogy a nemzetközi jog külön rendszert alkot az államon belüli jog mellett. Az a körülmény, hogy az állam uralkodó osztálya a megszerzett hatalom birtokában csak az államon belül élő társadalmi osztályok felé hozhat létre egyoldalú aktussal jogszabályokat, míg egy másik államnak a tőle független uralkodó osztályával már csak kétoldalú aktussal egyezhet meg és hozhat létre azzal közösen jogszabályokat, nem mond ellent annak a megállapításnak, hogy a nemzetközi jogot az állami szervek alkotják.

A nemzetközi jog kikényszerítésével kapcsolatosan gyakran találkozunk azzal a nézettel, hogy a nemzetközi jogban olyan sajátos kikényszerítési mód érvényesül, amely alapvetően megkülönbözteti az államon belüli jogtól. A nemzetközi jog kikényszerítésével és szankciórendszerével e helyen nem kívánok részletesen foglalkozni (lásd erről jelen munka IV. fejezetét), itt csupán utalni szeretnék arra, hogy a két jog szankcionálása közötti különbség a fejlődésbeni eltérésekből is következik. A nemzetközi jog megsértése esetén a legtöbb esetben a sértett állam maga, vagy más államokkal együtt kifejtett önszegély útján alkalmaz szankciót a jogsértővel szemben. Az önszegély, mint kikényszerítési mód, valamikor a belső jogra is jellemző volt a társadalmi fejlődés korai szakaszaiban, amikor az államhatalom szervezettsége még nem érte el azt a fokot, hogy az önszegély helyét általános jelleggel a közhatalmi kényszer vegye át bármely jogsérelem megtorlására. A nemzetközi jog jelenleg ebben a belső jog által már régen túlhaladott fejlődési stádiumban van,³⁷ de ugyanakkor kísérlet történt közhatalmi jellegű kényszer létrehozására is, melyet az ENSZ Biztonsági Tanácsa testesít meg. Ez ugyan a gyakorlatban nem működik, de amikor az ENSZ fegyveres erőt alkalmazott rendfenntartás céljából, azt a tagállamok bocsátották rendelkezésre, így végső soron igaz a tétel, hogy *a nemzetközi jogban is az államfejt ki a kényszert*. Megjegyzendő az is, hogy a kényszer csak kivételesen kerül mindkét jogban alkalmazásra, tipikus esetben a jogszabályokat a jogalanyok önkéntesen követik.

Az előbbi fejtegetésekből megállapíthatóan felállítható tehát a jognak egy olyan általános fogalma, amely a jogot a társadalomban fellelhető egyéb magatartási szabályoktól megkülönbözteti, valamennyi eddig előfordult jogtípusra vonatkozik és ugyanakkor ráillik mind az államon belüli, mind a nemzetközi jogra. Ezek szerint jog alatt *olyan osztályérdekeket kifejező állami akarattal létrehozott és a jogalanyok egymás közötti viszonyát rendező magatartási szabályokat kell érteni, amelyek betartását szükség esetén állami szankció biztosítja*.

³⁶ Vö. Valki László: uo. 24. old.

³⁷ Ezért egyesek úgy jellemzik a nemzetközi jogot, hogy az „primitív” jog. Ezen a véleményen van Herczegh Géza: A nemzetközi jog elméleti alapkérdései Hans Kelsen megvilágításában. Jogtudományi Közlöny, 1957. 7–9. sz. 296. old.

Az elmondottakból következőleg a külső és a belső jog lényegileg azonos jellegű és természetű normákat jelent,³⁸ következésképpen nem véletlen az sem, hogy mindkét jog jelentős mértékben azonos vagy igen hasonló értelemben használ olyan közös jogi fogalmakat, mint pl. a jogalanyiség, cselekvőképesség, jogforrás, jogi tény stb. Ilyen közös jogi fogalom a felelősség is, amelynek van egy mindkét jogra kiterjedő általános fogalma, így a *nemzetközi jogi felelősség az általános jogi felelősség keretein belül elhelyezkedő speciális jogi felelősség*. Ha ez így van, úgy másfelől az is kétségtelen, hogy azok a *módszerek, jellemvonások, amelyek a jogi felelősségre általában irányadóak, az értelemszerű különbségekkel a nemzetközi jogi felelősségre is vonatkozik*.

Ezzel korántsem kívánom azt állítani, hogy az államon belüli jogi felelősségi rendszer és a nemzetközi jogi felelősség közötti különbség csekély, vagy lényegtelen lenne. Önmagában a két jogterület között fennálló olyan különbségek, mint az eltérő szabályozási terület, a két jog jogi szerkezetében fennálló különbség, továbbá, hogy az államon belül a jogalanyok fölött álló erőszakszervezet alakult ki, míg ilyen a nemzetközi jogban nincs stb. – egy egész sor eltérést eredményez a két felelősségi rendszer között.

A két jogterület eltérő fejlettségi fokából következik egy további olyan különbség, amellyel a felelősség jellegére vonatkozó fejtegetések során mindenképpen foglalkozni kell. Mint arról fentebb már szó volt, az államon belüli jogban különböző jogágak jöttek létre, melyek sajátos felelősségi alakzattal rendelkeznek. Ennélfogva az államon belüli jogban a felelősség egyes konkrét problémáit (pl. jogellenesség, vétkesség stb.) az egyes jogági felelősségek szintjén kell vizsgálni, a felelősség általános vonásaira pedig az egyes felelősségi alakzatok elemzéséből kialakított szintézis útján lehet következtetni.

Ugyanez a kérdés a nemzetközi jogban úgy vetődik fel, hogy vajon a nemzetközi jogi felelősségen belül beszélhetünk-e valamiféle speciális felelősségi alakzatokról, melyek között hasonló különbségek állnak fenn, mint amilyenek pl. a büntetőjogi és a polgári jogi felelősség között kimutathatóak?

A felvetett kérdésre adott válasz végső soron attól függ, hogy beszélhetünk a nemzetközi jogban olyan elkülönült jogterületekről, melyek a jogágak jellemvonásait hordozzák magukban.

3. A JOGÁGAZATI FELELŐSSÉG PROBLÉMÁJA A NEMZETKÖZI JOGBAN

A jogágak – miként a jogrendszer is – történelmi kategória, kialakulásukat a gazdasági feltételek döntően befolyásolják, és nagy szerepe van ebben a jogtudományoknak is.³⁹ A szocialista jogelméletben Szabó Imre szerint jogág alatt az azonos társadalmi viszonyokra vonatkozó jogszabályok összességét kell érteni, melyre többek között „a szabályozásnak sajátos módja és a szankcióknak meghatározott

³⁸ Hasonló következtetésre jut *Valki László* is: „...,a két jogrendszer ugyanannak a társadalmi jelenségnek két hasonló megjelenési formája...” (A nemzetközi jog sajátos társadalmi természete, 35. old.)

³⁹ *Samu Mihály*: A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja, 99. old.

fajtája a jellemző”.⁴⁰ Hasonló, de részletesebb meghatározást ad Samu Mihály, aki ugyancsak kiemeli, hogy az egyes jogágakra, többek között sajátos szankcióforma és felelősségi alakzat jellemző.⁴¹

A nemzetközi jog esetleges jogágainak vizsgálatánál abból a feltevésből indulok ki, hogy a nemzetközi jog nem csupán a jogrendszer egyik ága, hanem egy külön normarendszer,⁴² és hogy a jogágnak a belső jogban kialakított fogalma a nemzetközi jogban is érvényes.

A nemzetközi jog tagozódásával kapcsolatosan először is a „nemzetközi” jelzővel ellátott jogterületeknek a nemzetközi joghoz való viszonyát kell tisztázni, mivel ez sok félreértésre adhat alapot. A nemzetközi jog tudományában elterjedt nézet szerint a nemzetközi jog – mint valamikor a belső jog is – nemzetközi közjogra és nemzetközi magánjogra tagozódik, és a kettő együttesen jelenti a nemzetközi jogot. Ez a felfogás igen erőteljesen jut kifejezésre pl. R. Monaco olasz nemzetközi jogásznál, aki 1949-ben kiadott tankönyvében a nemzetközi jog anyagát még közjogra és magánjogra felosztva együtt tárgyalja.⁴³ A nemzetközi jog közjogra és magánjogra való felosztása megtalálható a szocialista jogirodalomban is.⁴⁴ Ez a felfogás mechanikusan átvett egy, a belső jogban kialakult, de már ott is régen túlhaladott sémát, megfelelkezvén arról, hogy nemzetközi jog csak olyan szabály lehet, mely államok közötti akaratmeg egyezéssel jön létre, minden más egyetlen állam akaratkijelentésével létrehozott szabály a belső jog része. A nemzetközi magánjog nem államok közötti viszonyokat szabályoz, hanem – mint Récei László megállapítja – keletkezését és létét annak köszönheti, hogy kifejlődtek a nemzetközi vonatkozású polgári jogi viszonyok, és az egymással kapcsolatban álló államok polgári joga egymástól eltér. Vagyis a nemzetközi magánjog azokat az összeütközéseket szabályozza, amelyek két vagy több állam jogrendszere között keletkeznek, és eldönti, hogy ilyenkor melyik állam polgári jogát kell alkalmazni.⁴⁵ Lényegileg hasonlóan határozza meg a nemzetközi magánjogot Világgy Miklós is, aki szerint a nemzetközi magánjog által szabályozott viszonyok külföldi elemet tartalmazó ún. kollíziós tényállások.⁴⁶ Az egyes jogrendszerek kollíziója esetén viszont minden állam saját osztályérdekeinek megfelelően egyedül határoz – éppen úgy, mint a belső jog szabályozása alá vont bármely más esetekben is –, ezért a nemzetközi magánjog

⁴⁰ Szabó Imre: A szocialista jog. 412. old.

⁴¹ Meghatározása szerint a jogág „... jogszabályok minőségileg elkülönült, meghatározott struktúrával rendelkező csoportja, mely az adott állam uralkodó érdekeltiségének megfelelően határolódik el sajátos tartalommal és módszerrel; a jogág a társadalmi együttélés jogilag meghatározott köre, az azonos jellegű jogszabályokat, s az azoknak megfelelő szankcióformát és felelősségi alakzatot öleli föl és a jogviszonyok sajátos fajtájában, a jogalkalmazás sajátos formájában érvényesül. (Kiemelések Samu Mihálytól.) A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja, 192. old.

⁴² Lásd erről bővebben e fejezet 17. jegyzetében idézett tanulmányomat. Jogtudományi Közlöny, 1972. 1–2. sz. 45. old.

⁴³ R. Monaco: Manuale di diritto internazionale pubblico e privato. Torino, 1949.

⁴⁴ Lásd pl. a F. I. Kozsevnyikov szerkesztésében megjelent nemzetközi jogi tankönyv második kiadását. (Kursz mezsdunarodnogo prava. Moszkva, 1966. 25–26. old.); Szabó Imre: A szocialista jog, 435. old., a régebbi magyar nemzetközi jogi tankönyvet (Buza L. – Hajdú Gy.: Nemzetközi jog 1961. évi kiadás 8. old.), az 1965-ben kiadott szovjet állam- és jogelméleti tankönyvet (Teorija goszudarsztva i prava, Moszkva, 420. old.)

⁴⁵ Récei László: Nemzetközi magánjog. Bp. 1955. 22. és 24. old.

⁴⁶ Világgy Miklós: Bevezetés a nemzetközi magánjogba. Egységes jegyzet. Bp. 1966. 7. old.

jogszabályai a belső jog szabályai,⁴⁷ „... s csak annyiban nemzetközi, hogy külföldi származású jogviszony esetére tartalmaznak rendelkezéseket”.⁴⁸ Vékás Lajos nézete szerint: „A kollíziós szabályok döntő többsége ugyanis *keletkezését* tekintve *nem nemzetközi*, hanem ugyanúgy a nemzeti jogalkotás kizárólagos terméke, mint – például – a (belső) polgári jog szabályai.”⁴⁹ (Kiemelések az eredetiben.) Haraszi György ugyancsak megállapítja: „A nemzetközi magánjog a jogrendszerek összeütközésének, kollíziójának kiküszöbölésére irányuló *kollíziós normákat* tartalmaz, és *az adott állam belső jogrendszerének részét* alkotja.”⁵⁰ (Kiemelések az eredetiben.) Hasonló nézeten van Bokorné Szegő Hanna is.⁵¹ Szászi István – aki nem korlátozza a nemzetközi magánjog fogalmát az egyes jogrendszerek közötti kollízióra, mivel szerinte a nemzetközi magánjogban a külföldi elemet tartalmazó jogviszonyokat közvetlenül rendező normák is vannak⁵² – szintén megállapítja: „A szocialista nemzetközi magánjog se nem nemzetközi jog, se nem magánjog. Nem nemzetközi jog, mert nem az államok, hanem a természetes és jogi személyek, az állampolgárok és a gazdasági szervezetek egymás közötti viszonyát rendezi.”⁵³ A nemzetközi magánjog – akár csupán kollíziós normáknak tekintjük, akár olyan jogterületnek, mely ezen kívül még közvetlenül szabályozó normákat is tartalmaz – mindenképpen a belső jog része, mivel szabályait egy állam hozza létre. Az igazi nemzetközi jogviszony esetén – ezzel szemben – bármely szabály létrehozásához még legalább egy másik állam beleegyező akarata szükséges ahhoz, hogy egyáltalán jogszabályról beszélhessünk. Az igaz, hogy a nemzetközi magánjogban is találunk olyan szabályokat, amelyek eredetileg államok közötti akaratmegegyezéssel jöttek létre és azután kerültek be az egyes államok belső jogába. Ilyen esetben azonban csupán arról van szó, hogy – nemzetközi megegyezés alapján – több állam azonos szabályokat létesít saját belső jogában. A nemzetközi magánjognak nevezett jogterület egy része ezáltal része a nemzetközi közjognak is, de nem lehet ezt a nemzetközi magánjog *egészére* állítani, azaz a nemzetközi magánjogi szabályoknak nem kritériuma az a körülmény, hogy a nemzetközi jogba is beletartozzék. Ugyanakkor minden nemzetközi magánjogi szabály egyúttal szükségképpen a belső jognak is része, vagyis *nincsenek egy államra érvényes olyan nemzetközi magánjogi szabályok, melyek forrásai kizárólag nemzetközi szerződések vagy nemzetközi szokásjogi szabályok lennének*. Vagyis a nemzetközi magánjog szabályaira szükségképpen jellemző körülmény, hogy belső jogforrásban jelennek meg és inkább kivételes az az eset, ha egyben a nemzetközi közjog részének is tekinthetők. Ezzel szemben a nemzetközi jog érvényesen létrejön az államok közötti akaratmegegyezéssel, és bizonyos szabályai soha nem is kerülnek belső jogforrási formában kihirdetésre, ilyenek pl. a nemzetközi szokásjogi normák. A nemzetközi magánjog tehát nem a nemzetközi jog egyik ága, hanem a belső normarendszer része, és legfeljebb az lehet

⁴⁷ Vö. *Világhy Miklós*: i. m. 10–11. old.

⁴⁸ *Réczei L.*: i. m. 25. old.

⁴⁹ *Mádl Ferenc – Vékás Lajos*: Magyar nemzetközi magánjog. Bp. 1981. 43. old.

⁵⁰ *Haraszi Gy. – Herczegh G. – Nagy K.*: Nemzetközi jog. Bp. 1976. 25. old.

⁵¹ Vö. *Bokorné Szegő Hanna*: Nemzetközi jog I. rész. Kézirat. Bp. 1965. 15. old.

⁵² *Szászi István*: Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga. Bp. 1962. 12. old.

⁵³ *Szászi István*: Az európai népi demokráciák... 13. old. Hasonló álláspontot fejt ki *L. A. Lunc* szovjet jogász is: „A nemzetközi magánjog: nem nemzetközi jog, mert nem államok közötti viszonyokat szabályoz.” (Nemzetközi magánjog. Bp. 1951. 8. old.)

vitás, hogy a polgári jog részének tekintjük, vagy pedig önálló jogterületnek fogjuk fel.⁵⁴

A nemzetközi jog felosztásával kapcsolatosan beszélhetünk ezen kívül nemzetközi büntetőjogról, nemzetközi pénzügyi jogról, nemzetközi munkajogról, nemzetközi polgári eljárásjogról stb., melyekben egyesek a nemzetközi jogrendszer kialakuló jogágait látják.⁵⁵ Valójában itt nem a nemzetközi jog ágairól van szó, ami világosan kitűnik, ha megvizsgáljuk, hogy mit kell ezen „nemzetközi” jelzővel ellátott jogterületek alatt érteni. A nemzetközi polgári eljárásjog pl. – amint azt Szászi István kifejti – a polgári eljárásjognak nemzetközi külföldi vonatkozásait szabályozó része,⁵⁶ mely részint bizonyos polgári eljárásjogi kollíziós normákat, részint pedig az idegenekre vonatkozó eljárási szabályokat tartalmaz.⁵⁷ A nemzetközi polgári eljárásjog úgy tekinthető, mint „minden állam belső polgári eljárásjogának önállósult, különvált része”,⁵⁸ mely kapcsolatban áll a nemzetközi joggal is, de „nem része a nemzetközi (köz)jognak, mert minden állam szuverén törvényhozói hatalmánál fogva maga határozza meg a polgári eljárásjogi kérdéseket is” – állapítja meg Szászi István.⁵⁹ A nemzetközi polgári eljárásjogba tehát belső jogszabályok tartoznak, egy állam alkotja azokat, és azt nem lehet a nemzetközi jog egyik ágának tekinteni; a nemzetközi polgári eljárásjog esetén a „nemzetközi” kifejezés olyan jelző, mely „... csupán az eljárásjogi tényállás nemzetközi vonatkozásainak fennforgását kívánja kifejezésre juttatni”.⁶⁰ Itt tehát a nemzetközi magánjoghoz hasonló szabályokkal állunk szemben.

A nemzetközi jog ágainak tulajdonított egyéb jogterületeken, mint pl. a nemzetközi büntetőjog vagy a nemzetközi munkajog, némiképpen más a helyzet. Itt olyan jogterületekről van szó, amelyek szabályai *részben a belső, részben pedig a nemzetközi jogba tartoznak* és ily módon egységes kategória nem is foglalható szabályokkal állunk szemben. Így pl. a nemzetközi büntetőjog esetén egyesek ez alatt azokat a *belső jogszabályokat* értik, melyekkel az állam saját jogrendszerén belül szabályozza a nemzetközi elemeket tartalmazó tényállások büntetőjogi értékelését, azaz lényegében a büntetőjogi szabályok területi és személyi hatályának kérdését.⁶¹ Mások, mint pl. Márkus Ferenc a nemzetközi büntetőjog alatt a büntető igazságszolgáltatásra vonatkozó nemzetközi jogszabályok összességét értik.⁶² A fent idézett nézetből kitűnően a nemzetközi büntetőjog bizonyos olyan szabályok statuálását jelenti, mely az államok együttműködését szabályozza a belső bűnüldözés területén nemzetközi jogalkotás útján.⁶³

⁵⁴ *Mádl Ferenc* önálló jogágnak tekinti a nemzetközi magánjog kollíziós normákból álló részét, míg a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogát nem jogágnak, hanem szabályösszességnek, „relatív önálló jogterületnek” nevezi. (*Mádl F. – Vékás L.*: i. m. 25–28. old.)

⁵⁵ Így *Samu Mihály* szerint a nemzetközi jog az említett különböző jogágakra differenciálódik. (A nemzetközi jog fogalma és tagozódása. 521–522. old.)

⁵⁶ *Szászi István*: Nemzetközi polgári eljárásjog. Bp. 1963. 16. old.

⁵⁷ *Szászi István*: Nemzetközi polgári eljárásjog, 19. old.

⁵⁸ *Szászi István*: Nemzetközi polgári eljárásjog, 27. old.

⁵⁹ *Szászi István*: Nemzetközi polgári eljárásjog, 31. old.

⁶⁰ *Szászi István*: Nemzetközi polgári eljárásjog, 22. old.

⁶¹ Lásd *Márkus Ferenc*: Nemzetközi büntetőjog (kandidátusi értekezés kézirat), 18. old.

⁶² Nemzetközi büntetőjog, 17. old.

⁶³ *Márkus Ferenc*: Nemzetközi büntetőjog, 50. old.

Hasonló kettősséggel találkozunk a nemzetközi munkajog fogalmánál is. A nemzetközi munkajog alatt egyrészt a *nemzetközi jog munkajogi vonatkozású részét* kell érteni (ilyenek pl. a munkaügyi egyezmények, melyeket a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet kezdeményez), másrészt ide tartoznak azok a belső jogszabályok, melyek az *államon belüli munkajog nemzetközi vonatkozásait* rendezik.⁶⁴

A fentiekből kitűnőleg sem a nemzetközi büntetőjog, sem a nemzetközi munkajog nem tekinthető a nemzetközi jog jogágainak.

A jelen tanulmány témájától messze esnék a kérdésnek minden hagyományos belső jogág vonatkozásában való akárcsak felületes vizsgálata is, de bizonyos következtetések levonása talán így is lehetségesnek látszik. A nemzetközi magánjog stb. néven emlegetett jogterületek *nem a nemzetközi jog ágai, hanem olyan államon belüli jogterületek, melyek külföldi elemet tartalmaznak*. Mint Világhy Miklós megállapítja, ilyen külföldi elemet tartalmazó jogviszonyok „elvileg a jogrendszer számos ágában felmerülhetnek, voltaképpen mindenütt, ahol a szabályozás alá kerülő jogviszonyok elvileg nemzetközi elemet tartalmazhatnak. Ilyen értelemben elvileg beszélhetünk nemzetközi államjogról, nemzetközi büntetőjogról, nemzetközi pénzügyi jogról stb.”⁶⁵ Alkalmazásuk, kikényszerítésük és szankcionálásuk az államon belül és a belső jog eszközeivel történik, *az értük való felelősség tehát az államon belüli jog egyes felelősségi alakzataiba tartozik*.

A nemzetközi jog egyes ágait – ha ilyenek vannak – azokban a szabályokban kell tehát keresni, melyek az államok közötti kapcsolatokat szabályozzák. A nemzetközi jogtudományban a nemzetközi jog anyagának felosztásában az első világháborúig a hagyományos felfogás uralkodott, amely – Hugo Grotius rendszerének megfelelően – a háború és béke jogára osztotta fel a nemzetközi jogot,⁶⁶ sőt, ez a felfogás még ma is elég gyakori, pl. Oppenheim professzor tankönyvének újabb, H. Lauterpacht átdolgozásában megjelent kiadásai is ezt a rendszert követik.⁶⁷ Az első felosztási elképzeléseknél még erősen kísért a belső jog felosztási rendszere, pl. G. Scelle 1923-ban megjelent tanulmányában nemzetközi alkotmányjogról, nemzetközi államigazgatási jogról, nemzetközi büntetőjogról beszél,⁶⁸ de ezek alatt nem csupán a belső jog egyes ágainak nemzetközi elemet tartalmazó részét érti, hanem valójában a nemzetközi normarendszer anyagát osztja fel. Így pl. a nemzetközi államigazgatási jogba olyan szabályokat sorol, melyek a Nemzetek Szövetsége főtitkárára vonatkoznak, ide sorolja továbbá a nemzetközi folyókra és csatornákra vonatkozó szabályokat, a tengeri jogot, a nemzetközi légi jogot és más nemzetközi jogszabályokat is.⁶⁹ A. S. Bustamante az előbbi megoldáshoz hasonlóan ugyancsak a belső jogból vett analógia alapján osztja fel a nemzetközi jogot, és hogy elkerülje a belső jog nemzetközi elemeket tartalmazó részével való összetévesztést, speciális elnevezéseket

⁶⁴ Lásd erről Szászi István: Nemzetközi munkajog. Bp. 1969. 31. old.

⁶⁵ Világhy Miklós: Bevezetés a nemzetközi magánjogba. 7–8. old. Lényegileg ugyanezt állapítja meg Haraszti György is, aki szintén hangsúlyozza, hogy ezek a nemzetközi jelzővel illetett jogterületek „...éppen úgy a belső jog körébe tartoznak, mint a nemzetközi magánjog...” (Haraszti Gy. – Herczegh G. – Nagy K.: i. m. 26. old.)

⁶⁶ Vö. J. Kunz: The systematic problem of the science of international law. AJIL. 1959. Vol. 53. 379. old.

⁶⁷ Lásd pl. az 1948. évi 7. kiadást.

⁶⁸ G. Scelle: Essai de systématique du droit international. R. G. D. I. P. 1923. 116–142. old.

⁶⁹ G. Scelle: i. m. 135–140. old.

használ (droit international public administratif, droit international public civil, droit international public pénal stb.).⁷⁰ Mások, szakítva a belső jog hagyományos felfogásával, a szokásos jogágakon kívül még beszélnek nemzetközi egészségügyi és szociális jogról, nemzetközi iparvédelmi, tulajdon- és művészetvédelmi jogról, távközlési és közlekedési jogról, nemzetközi légi jogról,⁷¹ nemzetközi kereskedelmi jogról, nemzetközi gazdasági fejlesztési jogról, nemzetközi társulási jogról (International Corporation Law), nemzetközi adójogról (International Tax Law) stb. mint a nemzetközi jog új területeiről.⁷² Valóban, ha csupán a szabályozott életviszonyok különbözősége alapján oszthatjuk fel a nemzetközi jog anyagát, úgy szinte tetszés szerinti számban lehetne még különböző jogterületeket kialakítani, hiszen az államok közötti együttműködés a növényvédelemtől és az állategészségügytől kezdve az űrkutatásig számtalan területre terjed ki. A jogágak kialakításának azonban – mint arról már szó volt – csak egyik ismérve a szabályozott életviszonyok azonossága, ezenkívül a jogágakra jellemző egyéb sajátosságok is vannak, mint pl. a speciális módszer, sajátos szankcióforma és felelősségi alakzat, melyek a nemzetközi jog egyes területein még nem alakultak ki. Ennek oka a nemzetközi jog már említett fejletlenségében keresendő, melyből következőleg a nemzetközi jog egyes területeken – és egyik ilyen terület éppen a felelősség intézménye – olyan elmaradott állapotban van, mint amelyben sok száz évvel ezelőtt az államon belüli jog volt. A felelősség az államon belüli jogban is egységes jogintézményként kezdett kialakulni, a rabszolgatartó társadalmi rend kezdeti szakaszában pl. – ahol a szankció fő formái a vérbosszú és a tálió volt – nem létezik külön büntetőjogi és külön magánjogi jogszolgáltatás, és nincs ennél fogva külön magánjogi és büntetőjogi felelősség sem.⁷³ Ekkor már voltak ugyan vagyoni jellegű szankciók is, de ezek mindig a sértettet illették, így a vagyoni szankciók – mint Mádl Ferenc megállapítja – „... egységesen szolgálták a keletkezett anyagi károk megtérítését és a közrend megsértésének megtorlását”.⁷⁴ A nemzetközi jogi felelősség szabályai most vannak kifejlődőben, ezen belül *jogágazati felelősség típusok eddig még nem jöttek létre, így a nemzetközi jogi felelősséget egyelőre még a nemzetközi jog egészére érvényes felelősségként kell vizsgálni.* Ez más szóval azt jelenti, hogy a nemzetközi jogi felelősség jelenleg *éppen olyan általános fogalmat jelent, mint amikor a belső jogban a jogi felelősségről, mint az államon belüli jog egészére vonatkozó intézményről van szó.* Ha viszont ilyen konkrét, jogági felelősség a nemzetközi jogban még nem jött létre, úgy nyilvánvaló, hogy teljesen felesleges ennek a komplex felelősségnek bármely belső jogág konkrét felelősségi alakzatával erőltetni az analógiát és azt vizsgálni – mint ahogyan pl. M. Gounel teszi –, hogy vajon a nemzetközi felelősség büntetőjogi, avagy inkább polgári jogi jellegű.⁷⁵ Úgy tűnik, igazat kell adni D. An-

⁷⁰ Lásd A. S. Bustamante v Sirven: Droit International Public. Párizs, 1934. I. 36–38. old.

⁷¹ Lásd J. W. Garner: Le développement et les tendances récents du droit international. Recueil des Cours, 1931. Tome 35. 641–660. old.

⁷² W. Friedmann: The changing structure of international law. London, 1964. 152–187. old.

⁷³ Vö. Mádl Ferenc: A deliktualis felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében. Bp. 1964. 194. old.

⁷⁴ Mádl F.: A deliktualis felelősség... 194. old.

⁷⁵ M. Gounel: Quelques remarques sur la notion de „crime international” et sur l'évolution de la responsabilité internationale de l'Etat. Mélanges offerts à Paul Reuter, Párizs, 1981.

zilottinak, aki úgy látja, hogy van bizonyos hasonlóság a belső jogban előforduló felelősségtípusokkal, de az igazság az, hogy az államok közötti viszonyban nem helyes sem polgári jogi, sem büntetőjogi felelősségről beszélni, itt egyszerűen nemzetközi jogi felelősséggel állunk szemben.⁷⁶

4. A NEMZETKÖZI JOGI FELELŐSSÉG FOGALMÁNAK FEJLŐDÉSE, A FELELŐSSÉGI JOGVISZONY

Az államok nemzetközi jogi felelőssége mai formájában viszonylag későn fejlődött ki. Ez nem jelenti azt, hogy az államok nem alkalmaztak megtorlást minden vélt vagy valódi, őket ért jogsérelem esetén, azonban ezt sokszor pusztán annak tudatában tették, hogy szuverén hatalmuknál fogva céljaik elérésére tetszés szerint válogathatnak az arra alkalmasnak látszó eszközök között. A kényszerintézkedések alapja a szuverenitás volt, azokat gyakran jogos indok nélkül, politikai célok elérése érdekében alkalmazták és sokszor inkább csak erkölcsi igazolásként kerestek hozzá utólag jogi indokokat. Az államok nehezen tudták összeegyeztetni a szuverenitás fogalmával azt, hogy egy állam bármely cselekményéért a többi állam felé a nemzetközi jog alapján nemzetközi jog tudományában is, ahol a múlt század végén még találkozunk olyan felfogással, amely szerint „... az államok csak saját maguk előtt felelősek. Az államok kölcsönös felelősségének gondolata ellentmond a szuverenitás eszméjének”.⁷⁷ Ez a felfogás az abszolút monarchia felelőtleniségének gondolatán alapszik, amely szerint ha az uralkodót nem lehet felelősségre vonni és másfelől ő egy személyben a szuverenitás hordozója, akkor az általa megtestesített államhatalom sem tartozhat felelősséggel. Az állami felelősség elutasításának volt azonban egy további indoka is, ami a háború megengedettségéből következik. Igen bajos ugyanis tiltott cselekményekről beszélni olyankor, amikor a legsúlyosabb sérelmeket okozó kényszerintézkedés, azaz a támadó háború megengedett intézmény, hiszen ez annak állítását jelenti, hogy tilos az állam becsületének, szuverenitásának a megsértése, de megengedett a szuverenitás teljes felszámolása!

A felelősség intézménye azonban ennek a súlyos ellentmondásnak dacára mégis megjelent a nemzetközi jog tudományában, és elutasítása már a múlt század végén sem volt általánosnak tekinthető. A „felelősség” kifejezés mellőzése sokszor inkább csak a terminológia kialakulatlanúságára utal. A régebbi magyar szerzők közül Tassy Pál pl. megállapítja: „Habár a nemzetközi jog a nemzetközi viszonyokban nem ismer olyan vétkes cselekményeket, amelyekért az azt elkövető bizonyos hatóság által felelősségre vonható s érte megbüntethető volna, a nemzetközi jog szerint is vannak azonban oly tiltott cselekmények, melyek ha sértő előzmény nélkül követettek el, az elégtételadás kötelezettségét vonják maguk után.”⁷⁸ Hasonló terminológiai bizonytalanság észlelhető Apáthy Istvánnál, aki tiltott cselekményekből és helyzetekből

⁷⁶ D. Anzilotti: *Teoria Generale della responsabilità dello stato nel diritto internazionale*. Firenze, 1902. 101. old.

⁷⁷ Th. Funck-Brentano - A. Sorel: *Précis de droit des gens* 3. kiadás, Párizs, 1900. 224-225. old.

⁷⁸ Tassy Pál: *Az európai nemzetközi jog vezérfonala*. Kecskemét, 1887. 103. old.

származó kötelezettségekről beszél.⁷⁹ Csarada János már használja a felelősség kifejezést, azt úgy határozza meg, hogy az „... állam közvetlenül felelős mindazokért a sérelmes cselekményekért, amelyeket hatósági közegei hatáskörükön belül követtek el”.⁸⁰ A felelősségnek ez a felfogása a XX. század elején kivételesnek tekinthető, éppen úgy, mint D. Anzilottinak 1902-ben megjelent igen alapos és ma is jól felhasználható munkája, mely a nemzetközi jogi felelősséget mint a nemzetközi jog megsértésével kapcsolatos általános intézményt vizsgálja.⁸¹ Az uralkodó nézet a XIX. század végétől egészen a XX. század közepéig ugyanis a civilizisztikus felfogás volt, melynek képviselői elsősorban azt hangsúlyozták, hogy az állam köteles megtéríteni más államoknak okozott anyagi károkat.⁸² Így pl. C. Eagleton amerikai nemzetközi jogász 1928-ban megjelent tanulmányában úgy határozta meg a felelősségét, hogy az egyik olyan alapelv, mely megállapítja a felelős állam kártérítési kötelezettségét az általa elkövetett és kárt okozó nemzetközi jogsértés miatt.⁸³ A felelősségnek, mint csupán reparációs kötelezettségnek a felfogása hosszú időn át dominált a burzsoá jogtudományban, és jelenleg is megtaláljuk ennek a nézetnek a képviselőit. Így pl. L. Cavaré szerint a nemzetközi jogi felelősség forrása egy akár államnak, akár egyénnek okozott kár. Az idézett nézet önmagában erősen leszűkíti a nemzetközi jogi felelősség körét azzal, hogy azt csupán a károkozásra korlátozza, s egy még további leszűkítést jelent Cavaré következő megállapítása: „De a leggyakrabban a felelősség kérdésének eredete azokban a károkokban keresendő, melyeket az állam (törvényhozó, államigazgatási és bírói) hatóságai okoztak a területén lévő idegen állampolgároknak.”⁸⁴ Hasonlóan leszűkíti a felelősség fogalmát F. Berber is, aki szerint az elsődleges jogviszony megsértéséből egy új jogviszony keletkezik, mely elsősorban az okozott kár megtérítésére irányul.⁸⁵ Ugyanezt hangsúlyozza G. Dahm is.⁸⁶ Az állam felelősségének az idegeneknek okozott károk miatti felelősségre való korlátozása különösen elterjedt az amerikai nemzetközi jogi irodalomban, így pl. Ch. G. Fenwick 1965-ben megjelent tankönyvében a felelősséget egyenesen az állam és az idegen állampolgárok közötti viszonyoknak fogja fel.⁸⁷ Más nézetek, melyek nem szűkítik le az állam felelősségét kártérítési kötelezettségre, a felelősségben általános reparációs kötelezettséget látnak, így ezen a nézeten van M. Giuliano, aki megállapítja: „Azt állítani, hogy az állam nemzetközileg felelős, egyenlő azzal, ha azt mondjuk, hogy az állam köteles megfelelő jóvátételt nyújtani

⁷⁹ Apáthy István: Tétéles európai nemzetközi jog. Bp. 1888. 2. kiadás 229–232. old. Más szerzők, mint pl. Despagnet az államok közti nem szerződéses kötelezettségekről beszél, de használja a felelősség kifejezést is. (F. Despagnet: Cours de droit international public. 3. kiadás, Párizs, 1905. 563–566. old.)

⁸⁰ Csarada János: A tétéles nemzetközi jog rendszere. 2. kiadás, Bp. 1910. 510. old.

⁸¹ Így Anzilotti a nemzetközi jogi felelősségről szólva megállapítja: „A nemzetközi jogi felelősség az államok közti kapcsolatokban tehát mint a nemzetközi jog megsértésének következménye jelentkezik.” (Teoria generale, 78. old.)

⁸² Vö. G. Tunkin: A nemzetközi jog elméletének kérdései. Bp. 1963. 249. old.

⁸³ C. Eagleton: The Responsibility of States in International Law. New York, 1928. 22. old.

⁸⁴ L. Cavaré: Le droit international public positif. 2e ed. Paris, 1962. Tome II. 342. old.

⁸⁵ F. Berber: Lehrbuch des Völkerrechts. München–Berlin, 1963. Band III. 2. old.

⁸⁶ Vö. G. Dahm: Völkerrecht. Band III. Stuttgart, 1961. 178. old.

⁸⁷ Ch. G. Fenwick: International Law. New York, Fourth Ed. 328. old.; W. W. Bishop amerikai nemzetközi jogász hasonló véleményen van, amikor kifejti, hogy ezt a jogterületet úgy kell tekinteni, mint az állampolgároknak külföldön nyújtott védelem jogát. (International Law. Cases and Materials. Boston, 1954. 464. o.)

jogellenes magatartásáért, legyen akár tevés vagy mulasztás, mégpedig annak az államnak, amelyet ez a magatartás sértett.”⁸⁸ Hasonló véleményen van H. Accioly brazil nemzetközi jogász is.⁸⁹

Az a felfogás, amely az állam felelősségét az idegen állampolgároknak okozott károk miatti erkölcsi és anyagi kártérítésre korlátozta, nemcsak a jogtudományban volt uralkodó jellegű, ezt hangsúlyozták a különböző állami és magánjellegű kodifikációs tervezetek is. Ez azzal függ össze, hogy az állami felelősségnek ez az aspektusa volt a legkevésbé vitatható, hiszen az államon belüli jogban már fejlett kártérítési szabályok voltak és az egyének nem járhattak pusztán azért rosszabbul, hogy a kárt nekik idegen állam szervei okozták. Természetes tehát, hogy az ilyen károk miatti nemzetközi felelősség szabályait kívánták legelőször összegyűjteni a kodifikáció során, ami nem lett volna baj, ha a felelősséget ettől függetlenül általános intézményként fogják fel. A gyakorlatban azonban nem ez történt. A hágai kodifikációs konferencián kidolgozott tervezet 1. cikke pl. a felelősséget a következőképpen határozza meg: „Az állam szerveinek minden olyan ténye, mely nemzetközi kötelezettség megszegését jelenti és kárt okoz az ezen az állam területén lévő külföldiek személyében vagy vagyonában, maga után vonja az állam nemzetközi jogi felelősségét.”⁹⁰ Ezen felelősség következményét a III. cikk úgy határozza meg, hogy az állam felelőssége magában foglalja az elszenvedett kár megtérítésének kötelezettségét, amennyiben az a nemzetközi kötelezettség megszegésének következménye. Az idegen állampolgároknak okozott károk miatti reparációs kötelezettségként határozza meg az állam nemzetközi jogi felelősségét a Harvard Egyetem újabb, 1961. évi tervezete,⁹¹ vagy a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi határozata is.⁹² A felelősségnak reparációs kötelezettségként való felfogása megjelent a Nemzetközi Jogi Bizottság által végzett kodifikációs munka kezdetén is, így Garcia Amador első jelentésében hangsúlyozta ugyan, hogy a felelősségnek lehetnek egyéb – szerinte büntető jellegű – következményei is, de alapvetően úgy fogja fel a felelősséget, mint a jogsértésből eredő kötelezettséget, mely maga után vonja az okozott sérelem reparációjára vonatkozó kötelezettséget (*devoir de réparer*).⁹³

⁸⁸ M. Giuliano: *Diritto Internazionale I. La società internazionale e il diritto*. Milano, 1974. 549. old.

⁸⁹ H. Accioly: *Principes généraux de la responsabilité internationale d'après la doctrine et la jurisprudence*. Recueil des Cours 1969. Tome 96. 353. old.

⁹⁰ *Annuaire*, 1956. Vol. II. 226. old.

⁹¹ A tervezet első cikke így kezdődik: „A State is responsible for an act or omission which, under international law, is wrongful, is attributable to the State and causes an injury to an alien. A State which is responsible for such an act or omission has a duty to make reparation therefore to the injured alien or an alien claiming through him, or the State entitled to present a claim on behalf of the individual claimant.” (Yearbook, 1969. Vol. II. 142–143. old.)

⁹² Az I. pont első bekezdése szerint: „L'État est responsable des dommages qu'il cause aux étrangers par tout action ou omission contraire à ses obligations internationales, quelle que soit l'autorité de l'État dont elle procède: constituante, législative, gouvernementale ou judiciaire.” Ugyanezt fejezi ki a Német Nemzetközi Jogi Társaság 1930-ban készített tervezetének első cikke is: „Jede Staat ist den anderen Staaten gegenüber für den Schaden verantwortlich, der auf seinem Gebiete fremden Staatsangehörigen an ihrer Person oder an ihrem Vermögen dadurch erwächst, dass er eine ihm anderen Staaten gegenüber obliegende völkerrechtliche Pflicht verletzt.”

⁹³ *Annuaire*, 1956. Vol. II. 181. old.

A nemzetközi jogi felelősséget gyakran a jogsértő állam részéről fennálló helyreállítási kötelezettségnek tekintették a nemzetközi bírászkodás gyakorlatában is. Így az Állandó Nemzetközi Bíróság 1928-ban a Chorzow-i gyár ügyében támadt vitában kimondta, hogy „... a nemzetközi jognak éppen úgy, mint a jog általános fogalmának alapelve az, hogy minden kötelezettségszegés maga után vonja a reparációs kötelezettséget”.⁹⁴ Hasonló elvet szögezett le az 1947. évi békeszerződés alapján felállított olasz–amerikai egyeztető bizottság egyik döntése is.⁹⁵ A felelősség fogalmának reparációs kötelezettséggé való leszűkítése a mai viszonyok között már túlhaladott a nemzetközi jog burzsoá tudományában is. Így R. Monaco szerint a felelősséget úgy kell tekinteni, mint a jogalany jogellenes magatartásának jogi következményét, szankcióját.⁹⁶ Ilyen általános jellegű jogintézménynek tekinti a felelősséget az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságában folyó kodifikáció is. A tervezet 1. cikke leszögezi, hogy minden, az állam által kifejtett jogellenes cselekmény maga után vonja az állam nemzetközi felelősségét.⁹⁷

A nemzetközi jogi felelősség hagyományos felfogása – mely a felelősségi jogviszonyban elsősorban helyreállítási kötelezettséget lát – a felelősséget *kétoldali jogviszonynak* tekinti a jogsértő és a sértett állam között. Így E. Jimenez de Aréchaga erről így ír: „Valahányszor egy nemzetközi jogszabállyal létrehozott kötelezettséget akár tevészel, akár mulasztással megszegnek, automatikusan egy új jogviszony keletkezik. Ez a jogviszony létrejön egyrészt azon jogalany között, akinek a cselekmény felróható és ezért megfelelő reparáció nyújtására köteles, másrészt azon jogalany között, akinek joga van a kötelezettségszegés miatt reparációt követelni.”⁹⁸ A nemzetközi jogi felelősséggel, mint jogviszonnyal kapcsolatosan hasonlóan foglalt állást A. Verdross is, aki megállapítja: „A nemzetközi jogi felelősség alapvetően csak azokkal az államokkal szemben áll fenn, melyeket a nemzetközi jogellenes magatartás közvetlenül sértett.”⁹⁹ A felelősséget a jogsértő és a sértett állam közti viszonyoknak tekinti M. Sibert,¹⁰⁰ Ch. Rousseau,¹⁰¹ J. Andrassi¹⁰² és D. Anzilotti¹⁰³ is. Ezenkívül megjelenik ez a nézet a nemzetközi bírói gyakorlatban is, így az Állandó Nemzetközi Bíróság 1938. június 14-én kelt ítéletében kimondta: „Ha az államnak felróható és egy másik állam szerződésben foglalt jogaival ellentétesnek tekinthető cselekmény-

⁹⁴ P. C. J. I. Collection of Judgements. Series A. No. 17. 29. old.

⁹⁵ Az egyeztető bizottság (Italian-United States Conciliation Commission) az Armstrong Cork Company ügyben így foglalt állást: „The responsibility of the State would entail the obligation to repair the damages suffered to the extent that said damages are the result of the inobservance of the international obligation.” (Yearbook, 1969. Vol. II. 104. old.)

⁹⁶ R. Monaco: Manuale di diritto internazionale pubblico. Torino, 1971. Secondo ed. 551. old.

⁹⁷ Lásd Annuaire, 1978. Vol. II. 2e partie 88. old.

⁹⁸ E. Jimenez de Aréchaga: International Responsibility 533. old. (A tanulmányt lásd M. Sørensen: Manual of Public International Law. London–Melbourne–Toronto, 1968.)

⁹⁹ A. Verdross: Völkerrecht. Wien, 1959. 297. old.

¹⁰⁰ M. Sibert: Traité de Droit International Public, Paris, 1961. Tome I. 310. old.

¹⁰¹ „Suivant la doctrine ordinairement admise, la responsabilité internationale est toujours en relation d'Etat à l'Etat.” (Ch. Rousseau: Droit international public. 3e éd. Paris, 1965. 104. old.)

¹⁰² J. Andrassi: Medunarodno pravo. Zagreb, 1971. 334. old.

¹⁰³ Nézete szerint a jogi norma megsértéséből egy viszonylagos jog származik annak az államnak a javára, amely a jogsértést elszenvedte, ez a jog kizárólag a sértő állammal szemben áll fenn. (D. Anzilotti: Teoria generale, 100. old.)

ról van szó, a nemzetközi jogi felelősség közvetlenül ezen államok közötti kapcsolatban jön létre.”¹⁰⁴

Az idézett nézetek, melyek a felelősség lényegére vonatkoznak, helyesen emelik ki annak egyik lényeges vonását, hogy ti. a jogsértés egy másodlagos jogviszonyt létesít azon jogviszonyon belül, melyet a jogsértő cselekmény megszegett. Továbbá, ha ennek a jogviszonynak csupán az a tartalma, hogy a jogsértő állam köteles helyreállítani az okozott sérelmet, úgy logikus az is, hogy ilyen kötelezettsége csak azokkal az államokkal szemben állhat fenn, melyeket a jogellenes cselekmény jogaikban közvetlenül sértett.

A felelősség ilyen felfogása azonban nem tenné alkalmassá ezt az intézményt arra, hogy a jogszabályok betartásának általános biztosítója legyen, hiszen így csak pólólagos jogi kötelezettséget keletkeztető forrás lenne. Mint G. Tunkin szovjet professzor erre helyesen rámutat, ha a nemzetközi kötelezettség megsértése új kötelezettséget keletkeztet, és azt a jogsértő továbbra sem teljesíti, úgy e felfogás értelmében egy még újabb, harmadik jogviszony keletkezik, ennek nem teljesítése esetén egy még újabb, és így a végtelenségig ez a helyzet állna fenn.¹⁰⁵ A felelősség azonban nem azonos a reparációs kötelezettséggel,¹⁰⁶ annál jóval többet jelentő, összetett fogalom. Erre mutat rá P. A. Zannas, aki a szankció viselésének szemszögéből közelíti meg a felelősség fogalmát, és a felelősséget technikai értelemben úgy határozza meg, hogy az egy szankció, mint a jogellenes cselekmény következménye és a sértett, valamint azon jogalany közötti viszony, aki ellen a szankció irányul.¹⁰⁷ A régebbi magyar irodalomban Arató István azon a véleményen volt, hogy a nemzetközi jogi felelősség a nemzetközi jogilag tiltott cselekmény következményei viselésének kötelezettségét jelenti.¹⁰⁸ Ez utóbbi nézet a nemzetközi jogi felelősségnek a szocialista országok jogászai által is erősen hangsúlyozott azon sajátosságát emeli ki, hogy a felelősség – bár kétségtelenül létrehoz helyreállítási kötelezettséget is, de – azt is lehetővé teszi, hogy szankciókat alkalmazzanak a jogsértő állammal szemben. Így a jogi felelősség intézményéről általában szólva Lejszt azt úgy határozza meg, hogy az „... szankciók alkalmazását és realizálását jelenti jogsértés esetén”.¹⁰⁹ G. Tunkin a nemzetközi jogra vonatkoztatva ugyanezt a megfogalmazást használja.¹¹⁰ H. Fiumel hasonló véleményen van, amikor leszögezi: „... az állam nemzetközi jogi felelőssége ahhoz a kötelezettséghez vezet, hogy viselje mindazokat a következményeket és hátrányokat, amelyek abból a tényből erednek, hogy konkrét

¹⁰⁴ Phosphat du Maroc, C. P. J. I. Série A/B. Part 3. No. 74. 28. old.

¹⁰⁵ G. Tunkin: A nemzetközi jog... 254. old.

¹⁰⁶ Erőteljesen hangsúlyozzák ezt a megállapítást az NDK Nemzetközi Jogi Társaságnak vitatélelei. (Vö. Staatennachfolge und Verantwortlichkeiten... 102. old.)

¹⁰⁷ P. A. Zannas: La responsabilité internationale des Etats pour les actes de négligence. Montreux, 1952. 19. old.

¹⁰⁸ Stefan Arató: Die völkerrechtliche Haftung. Pécs, 1937. 8. old.

¹⁰⁹ O. E. Lejszt: Szankcii v szovjetszkom prave. Moszkva, 1962. 85. old. Hasonló véleményen van Sz. Sz. Alekszejev is (Obscsaja teorija szocialiszticeszkiego prava. Szverdlovsk, 1964. II. 182. old.)

¹¹⁰ G. Tunkin: Teorija mezsdunarodnogo prava. Moszkva, 1970. 430. old. (Később idézve: Teorija...)

nemzetközi kötelezettségét megsértette”.¹¹¹ Hasonlóan fogalmaz Herczegh Géza is.¹¹² A szankció tehát a jogsértés általános, természetszerű következménye és ennél fogva a jogsértő államnak a már említett helyreállítási kötelezettségén túlmenően egy további kötelezettsége van: el kell tűrnie, hogy vele szemben a jogsértés miatt szankciókat alkalmazzanak. Ha ez nem így lenne, úgy a szankcióként vele szemben foganatosított intézkedéseket jogtalan cselekményeknek tekinthetné, amellyel szemben jogosan léphetne fel. A felelősségi jogviszonyból tehát a megszegő államnak *kettős kötelezettsége* keletkezik, a jogviszony másik oldalán álló (sértett) államnak pedig – ennek megfelelően – az a jogosultsága, hogy egyrészt követelheti a jognak megfelelő magatartást és a jogsérelem jóvátételét, másfelől ezek megtagadása esetén szankciókat alkalmazhat. Miután a szankció alkalmazásának az a célja, hogy a jog betartását biztosítsa, így a nemzetközi jogi felelősség célját is úgy lehetne meghatározni, hogy az a jogsértés megelőzésére és következményeinek felszámolására irányul.¹¹³

Hogyan jön létre a felelősségi jogviszony? Amint az eddig idézett tervezetekből és bírósági döntésekből is kitűnik, a felelősség keletkezéséhez mindenekelőtt egy jogellenes magatartás szükséges. Ezzel kapcsolatosan a nemzetközi jogtudomány is teljesen egyöntetű, így ezen a véleményen van H. Kelsen,¹¹⁴ C. Parry,¹¹⁵ A. P. Sereni,¹¹⁶ A. Ulloa,¹¹⁷ L. A. Podesta Costa,¹¹⁸ G. Geamanu,¹¹⁹ V. I. Liszovszkij¹²⁰ és A. Klafkowski.¹²¹

A nemzetközi jogsértés azonban nem az egyetlen lehetőség a nemzetközi felelősségi jogviszony keletkezésére. Amint ez a nemzetközi jog tudományában kifejezésre jutott, a modern technikai fejlődés eredményezhet olyan károkat, amelyek az

¹¹¹ H. Fiumel: W sprawie pojęcia odpowiedzialności państwa we współczesnym prawie międzynarodowym (Az állami felelősség modern nemzetközi jogi fogalmának ügyében), Państwo i Prawo, 1976. 3. sz. 39. old.; P. Kurisz szovjet jogász szintén megállapítja: „A nemzetközi felelősség és a nemzetközi norma szankciója között szoros kapcsolat van. A felelősség magában foglalja szankciók alkalmazását.” (Mezsdunarodnue pravonarusenije i otvetsztvennoszty goszudarsztva. Vilna, 1973. 49. old.)

¹¹² „A felelősségi jogviszony éppen ezért szükségszerűen magában kell hogy foglalja a szankciók alkalmazásának jogát, illetve azok túrésének kötelezettségét is.” Állam nemzetközi felelőssége. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, Bp. 1980. I. 366. old.

¹¹³ Hasonlóan P. Kurisz: i. m. 87. old.; M. X. Faruksin szovjet jogász a nemzetközi jogi felelősség fogalmát meghatározva úgy fogalmaz, hogy az „... a nemzetközi jogsértés alapján akár közvetlenül, akár nemzetközi szerződés keretein belül megvalósuló kollektív állami elítélést (oszuzsdenie) jelent, mely a nemzetközi jog által elismert és neki okozott korlátozásokban fejeződik ki, és a létrehozott nemzetközi jogrend védelmére irányul.” M. X. Faruksin: Mezsdunarodno-pravovaja otvetsztvennoszty goszudarsztva (Szucsnoszty i osznozvanie). Mezsdunarodnaja pravoszubjektvoszty (Nekotorie voproszű teorii). Felelős szerk.: D. I. Feldman. Moszkva, 1971. 170. old.

¹¹⁴ Principles of International Law. New York, 1956. 9. old.

¹¹⁵ C. Parry: Some considerations upon the protection of individuals in international law. Recueil des Cours, 1956. Tome 90., különösen 672–673. old.

¹¹⁶ A. P. Sereni: Diritto internazionale. Milano, 1962. III. Relazioni Internazionali, 1504. old.

¹¹⁷ A. Ulloa: Derecho Internacional Publico. Madrid, 1957. Tome II. 251. old.

¹¹⁸ L. A. Podesta Costa: Derecho Internacional Publico. Buenos Aires 1960. Negyedik kiadás, I. 419. old.

¹¹⁹ G. Geamanu: Dreptul internațional contemporan. Bukarest, 1965. 216. old.

¹²⁰ V. I. Lisovszkij: Mezsdunarodnoe pravo. Kiev, 1955. 9. old.

¹²¹ A. Klafkowski: Prawo międzynarodowe publiczne. Varsó, 1972. 136. old.

állam megengedett, de fokozott veszéllyel járó tevékenységéből származnak,¹²² és – mint erről már szó volt – az ezzel kapcsolatos felelősség kodifikációs munkálatai is megkezdődtek. Ez a speciális felelősség számos problémát vet fel, sokan felelősség jellegét is tagadják. Így pl. M. X. Faruksin szerint – aki ezt a fokozott veszéllyel járó tevékenységet „objektív jogellenes tevékenységnek” nevezi – az ilyen tevékenység által okozott kár megtérítésére a felelősség modelljére épül ugyan fel, de ez mégsem felelősség, mert hiányzik annak elengedhetetlen eleme, ti. a jogsértő államnak a nemzetközi jogközösség részéről való elítélése, és így az olyan kártérítés nem szolgálja minden jogi felelősség célját: a jogsértés megelőzését.¹²³ Tagadja a megengedett tevékenység miatti felelősséget P. Kurisz is, mivel nézete szerint: „... a jogsértés a jogi felelősség lényegének elengedhetetlen ismérve”.¹²⁴ M. Konrad az NDK jogásza ezzel szemben a nemzetközi jogi felelősségnek ezt a speciális változatát is jogellenes tevékenységre véli visszavezethetőnek.¹²⁵ Hasonló nézet található az NDK Nemzetközi Jogi Társaságának vitatételeiben.¹²⁶ Akár felelősségnek tekintjük ezt a jogintézményt, akár csupán a felelősség modelljére alapozott speciális helytállási kötelezettségnek, melyet csak a jogi nyelv szegénysége miatt nevezünk felelősségnek,¹²⁷ az tény, hogy pl. a kozmikus tevékenységből származó károk miatti felelősséget rendező 1967-ben és 1972-ben elfogadott egyezmények a „felelősség” kifejezést használják.¹²⁸ A jelen értekezés témáján kívül esik ezen speciális felelősség elemzése,¹²⁹ így ezzel kapcsolatban csupán néhány megállapításra szorítkozom:

¹²² Vö. P. Reuter: *Principes de droit international public. Recueil des Cours*, Tome 103. 1961. 591. old.

¹²³ M. X. Faruksin: i. m. 187. old.

¹²⁴ P. Kurisz: i. m. 24. old.

¹²⁵ M. Konrad: *Zu einigen Problem der sogenannten Risikohaftung. Staatennachfolge und Verantwortlichkeiten in Völkerrecht*, 188. old.

¹²⁶ A 4. sz. vitatétel szerint a technikai-tudományos forradalom korában kiemelkedő veszélyforrások alapján megállapított „kockázatfelelősség” (Risikohaftung) is objektív jogsértéseken nyugszik. (Staatennachfolge und Verantwortlichkeiten im Völkerrecht. 99. old.)

¹²⁷ Némely nyelvben a megkülönböztetés a jogi szóhasználatban is kifejezésre jut, pl. az angolban a „responsibility” kifejezés mellett a „liability” használatával a kétféle felelősség terminológiailag elkülöníthető. Így pl. mint azt R. D. Kearney, a Nemzetközi Jogi Bizottság amerikai tagja megjegyezte, a common law szerint a megengedett tevékenység miatti felelősséget az angolban „liability without fault” kifejezéssel illetik. (Vö. *Annuaire*, 1973. Vol. I. 7. old.) Hasonló megkülönböztetési lehetőség van a német nyelvben is a „Verantwortlichkeit” és a „Haftung” kifejezések használatával. A nemzetközi viszonyokra azonban – nézetem szerint – ez a kétféle terminológia sem elég, mivel ezek a belső jogban kialakult fogalmak mindegyike feltételezi a jogellenességet, tekintve, hogy a belső jogból származik. Így a jogtudomány feladata, hogy a nemzetközi jogi felelősség ezen speciális terminus technicusait megalkossa, amire már bizonyos kísérletek vannak. Az orosz nyelvben pl. eredetileg nem volt külön kifejezés a megengedett tevékenységből származó anyagi felelősség megjelölésére, ezért A. A. Rubanov új kifejezést vezetett be. Terminológiájában a nemzetközi jogsértésből származó anyagi felelősséget „materialnaja otvetsztvennoszty”, a megengedett tevékenységből származó anyagi felelősséget „imucsesztennaja otvetsztvennoszty” kifejezéssel jelöli. (A. A. Rubanov: *Mezsdunarodnaja koszmicseszko-pravovaja imucsesztennaja otvetsztvennoszty*. Moszkva, 1977. 10. old.)

¹²⁸ Az egyezmények szövegét lásd az 1967. évi 41. és az 1973. évi 3. sz. törvényerejű rendeletben.

¹²⁹ Lásd erről Nagy Károly: *Haftung für die mit einer erhöhten Gefahr verbundene Tätigkeit im Völkerrecht. Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tomus XXVI. Fasc. 4. Szeged, 1979.*

a) A felelősség alapja megengedett tevékenység, a felelősség beállításához nem szükséges jogsértés, elégséges a kár bekövetkezésének és az okozati összefüggésnek a bizonyítása;

b) Minthogy az államot a felelősség általános szabályai szerint csak jogsértés miatt terheli, így a megengedett tevékenység miatti felelősség csak az államok külön kötelezettségvállalásán alapulhat;

c) A felelősség vállalásának oka a tevékenység fokozott veszélyességében rejlik, ennek megfelelően ez a felelősség igen szigorú, ún. abszolút felelősséget jelent, alóla nem mentesít a vis maior bizonyítása sem;¹³⁰

d) A konkrét felelősségi viszonyt az okozott anyagi kár hozza létre, kár hiányában nincs felelősség. A felelősség ennél fogva anyagi és reparatív jellegű, tehát csak az okozott kár megtérítésének kötelezettségét vonja maga után;

e) A felelősségi jogviszony mindig kétoldalú, azaz csupán a kárt okozó és a kárt szenvedett állam között jön létre.

A felelősségnek ez a formája kivételes jellegű, és csak néhány konkrétan meghatározott területen jött létre. Ilyen területek a kozmikus tevékenységen kívül pl. az atomenergia felhasználása és a környezetszennyezés egyes esetei, de ez utóbbiak tekintetében a vonatkozó nemzetközi egyezmények tulajdonképpen nem nemzetközi jogi, hanem polgári jogi felelősséget szabályoznak.¹³¹

Ami a nemzetközi jogi felelősség összetevőit illeti, ha van a jogi felelősségnek egy általános fogalma, úgy abba a nemzetközi jogi felelősség is beletartozik,¹³² és ez utóbbi összetevői megegyeznek azokkal, amelyekből a jogi felelősség általános fogalma épül fel. Ennek megfelelően a nemzetközi jogi felelősség összetevői:

a) a nemzetközi jogsértés (kivételesen a veszélyes tevékenységből eredő kár),

b) az, hogy az a) pontban foglaltak valamely nemzetközi jogalanyak felróhatóak legyenek és

c) nemzetközi jogi szankciók alkalmazása.¹³³

¹³⁰ A felelősség alóli kimentés a Föld felszínén vagy menetközben repülőgépen bekövetkezett kár esetén pl. csak akkor lehetséges, ha bizonyítható, hogy a kár egészében vagy részben az igényt támasztó állam vagy az általa képviselt jogi vagy természetes személyek súlyos gondatlanságából vagy károkozási szándékkal elkövetett cselekménye vagy mulasztása folytán keletkezett. Semmilyen kimentésnek nincs azonban helye, ha a kár a felbocsátó állam által végzett olyan tevékenységből származik, amely ellentétes a nemzetközi joggal. (Lásd az 1972. évi felelősségi egyezmény VI. cikkét) Vétkes felelősség érvényesül ezzel szemben két űrobjektum összeütközése esetén magában az űrobjektumban keletkezett károk miatt. (IV. cikk)

¹³¹ Lásd erről bővebben Nagy Károly: Haftung... 7-32. old.

¹³² Ezzel ellentétesen Eörsi Gyula úgy látja, hogy mai viszonyok között a nemzetközi jogi felelősség „csak igen kevésbé jogi felelősség”, az nézete szerint inkább „tekintéllyel felruházott nézetrendszer, politikai ideológia”. (Eörsi Gy.: A felelősség jogágazati variációiról. Jogtudományi Közöny, 1978. 1. sz. 7. old.)

¹³³ P. Kurisz szovjet jogász a felelősség ismerveit részletesebb bontásban közelíti meg, annak jellemző tartalma szerint abban foglalható össze, hogy a nemzetközi felelősség:

1. a jogsértő állammal szemben alkalmazott nemzetközi jogi szankciók alkalmazásában áll;

2. a nemzetközi jognak az állam általi megsértése esetén jön létre;

3. a nemzetközi jog biztosítására irányul;

4. össze van kapcsolva a jogsértővel szembeni meghatározott hátrányos következményekkel, anyagi és nem anyagi jellegű korlátozásokkal, melyeket a jogsértő köteles tűrni;

5. megvalósulása védelmező (ohranitelnij) jellegű jogviszonyok kereteiben történik meg, mely a jogsértő állam és más államok vagy nemzetközi szervezetek között jön létre. (i. m. 95-96. old.)

A következőkben megvizsgálandó kérdés, hogy vajon a felelősségi jogviszony szükségképpen mindig két állam között keletkezik-e? A felelősség kétoldalú jogviszonyként való felfogása megfelelt a nemzetközi jog régi elméletének, ahol az egyéni érdek dominált, ennél fogva minden államok közötti konfliktust – ideértve a fegyveres összeütközést is – az érintett államok magánügyének tekintették. A nemzetközi jogban azonban – különösen a második világháború óta – gyökeres változások következtek be. Mint Buza László ezzel kapcsolatosan megállapítja: az új szellemű nemzetközi jogban a régi, individualista szemléletű nemzetközi joggal szemben a közösségi elv érvényesül, „az az elv, hogy a nemzetközi jogszabályok megalkotása és alkalmazása során a közösségi érdeket kell alapul venni, nem egyes államok külön érdekeit”.¹³⁴ Ez elsősorban a háborúindítással összefüggésben érzékelhető. A háború az ENSZ Alapokmányának létrejövetele óta végleg megszűnt az érintett államok magánügye lenni, nemzetközi deliktumnak minősül. A mai viszonyok között minden háború nagyobb vagy kisebb mértékben érinti az összes többi állam érdekeit. Ezzel kapcsolatosan A. A. Gromiko szovjet külügyminiszter 1960-ban megállapította: „Ha már egy negyedszázaddal ezelőtt is megvolt minden jogalap annak elismerésére, hogy a béke oszthatatlan, akkor ez sokkal helytállóbb napjainkban, a modern hadviselési eszközök idején, amikor csupán percekre van szükség a világ egymástól legtávolabb fekvő országai közötti távolságok leküzdéséhez.”¹³⁵ Az atomfegyverek korában egyetlen állam sem érezheti magát biztonságban, és a béke megsértéséért való felelősség ma már semmiképpen sem fogható fel a támadó és a megtámadott közötti jogviszonynak.¹³⁶ A háború azonban nem az egyetlen olyan eset, amikor a nemzetközi jogsértés nem csupán a sértett állam ügye.

A nemzetközi jogban a második világháború után megjelent bizonyos olyan „közrendi jellegű”¹³⁷ normák, amelyek az egyes jogalanyok közötti megegyezéssel sem mellőzhetőek. Ezeket a közrendi jellegű normákat szokás a nemzetközi jogban kögens vagy más néven imperatív normáknak nevezni.¹³⁸ A kögens és diszpozitív szabályok szembeállítását a belső jogból, elsősorban a polgári jogból kölcsönzött fogalmak. A kögens szabály a polgári jogban azt jelenti, hogy az ilyen jellegű szabályok érvényesülését a szerződést kötő felek nem zárhatják ki, vagyis azok a felek megállapodásától függetlenül, azzal ellentétesen is alkalmazásra kerülnek. A

¹³⁴ Lásd Buza László: A nemzetközi jog fő kérdései az újszellemű nemzetközi jogban. Bp. 1967. 17. old.

¹³⁵ Idézi G. Tunkin: A nemzetközi jog elméletének kérdései. 289. old.

¹³⁶ C. Eagleton ezzel kapcsolatban azt írja, hogy az agresszió olyan bűn (crime), mely az egész nemzetközi jogközösség ellen irányul. (International Organization and the Law of Responsibility. Recueil des Cours, 1950. Tome 76. 423. old.)

¹³⁷ Ezt a kifejezést használja Haraszti György (Az érvénytelenség fogalmának változása a nemzetközi szerződések jogában. Jogtudományi Közlöny, 1975. 3–4. sz. 216. old.)

¹³⁸ Itt a terminológia még ugyanazon szerzőknél sem egységes. G. Tunkin egy korábbi művében főleg az „imperatív norma” kitéltet használja. (A nemzetközi jog elméletének kérdései. Bp. 1963. 116–122. old.), míg a Hágai Akadémián tartott angol nyelvű előadásában a „jus cogens” kitétel fordul inkább elő. (G. Tunkin: International Law in the International System. Recueil des Cours, 1975. Tome 147. 85–98. old.)

R. Ago ugyancsak az imperatív norma megjelölést részesíti előnyben, de használja a jus cogens kifejezést is. (Droit des traités à la lumière de la Convention de Vienne. Recueil des Cours, 1971. Tome 134. 321–323. old.)

diszpozitív szabály ezzel szemben akkor érvényesül, ha a felek nem rendelkeztek, annak hatályosulását tehát eltérő megállapodással kizárhatják.¹³⁹ A kógens és diszpozitív normáknak a belső jogban kialakult intézményét a nemzetközi jogban azonban nem lehet a belső joghoz hasonló értelemben használni,¹⁴⁰ mivel a nemzetközi szerződés nem egyszerű jogügylet, hanem jogforrás, amelytől a jogalkalmazás során akkor sem lehet eltérni, ha csupán kétoldalú szerződésről van szó. Ezért a magam részéről helyesebbnek tartom az „imperatív” kifejezés használatát, amit más jogterületen, így pl. a nemzetközi magánjogban *feltétlenül alkalmazást igénylő norma* elnevezésére használnak.¹⁴¹ Ezalatt az államon belüli jogban tartalmilag alapvető, közrendi jellegű szabályokat kell érteni,¹⁴² és pontosan ez a helyzet a nemzetközi jogban is. Ezek a közérdekű normák – mint azt Haraszti György megállapítja – mindig olyan univerzális jellegű nemzetközi jogszabályokat jelentenek, „amelyeknek feltétlenül érvényesüléséhez az egész nemzetközi jogközösség érdeke fűződik”.¹⁴³

K. Wolfke lengyel jogász angol nyelven írt tanulmánya a „Jus Cogens in International Law” címet viseli, a szerző azonban a legtöbb helyen a „feltétlenül alkalmazást igénylő norma” (peremptory norm) kifejezést használja. (Vö. Polish Yearbook of International Law. Vol. VI. 1974. 147., 148., 149., 150., 151. stb. old.)

L. N. Sesztakov szovjet jogász viszont egyértelműen a „jus cogens” kifejezést használja (K voproszi opregyelenija norm jus cogens v mezsdunarodnom prave. Sz. J. M. P. 1980. Moszkva, 1971. 66. és köv. old.)

T. O. Elias ugyancsak következetesen a „jus cogens” kifejezést használja. (Problems Concerning the Validity of Treaties. Recueil des Cours, 1971. Tome 134. 388–404. old.)

A magyar nemzetközi jogi irodalomban Haraszti György következetesen szintén a „cogens” kifejezést használja. (A nemzetközi szerződések megszűnése. Bp. 1973. 279. old., Az érvénytelenség fogalmának változása... 218., 219., 220., valamint a nemzetközi jogi tankönyvben: 221., 223, 225. old.). Ez a kifejezés dominál Bokorné Szegő Hanna terminológiájában is (pl. Az új államok és a nemzetközi jog. Bp. 1971. 143–153. old.), de előfordul nála az „imperatív norma” kitétel is. (Az ENSZ helye a nemzetközi jogalkotásban. Bp. 1976. 44. old.)

Herczegh Géza viszont alternatíván használja a két megjelölést (pl. A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái. Bp. 1981. 104., 105., 109. old.)

¹³⁹ Lásd Világhy – Eörsi: Magyar polgári jog. Bp. 1962. I. 73. old.

¹⁴⁰ Márkus Ferenc hasonlóan fogalmaz, amikor megállapítja, hogy „...a diszpozitív és kogens normák belső jogi fogalmát a nemzetközi jogban nem lehet, vagy csak fenntartásokkal lehet alkalmazni”. (Jus cogens és jus diszpozitivum a nemzetközi jogban. Állam- és Jogtudomány, 1967. X. köt. 212–213. old.)

¹⁴¹ Lásd pl. Bánrévy Gábor: A nemzetközi gazdasági forgalom és személyi viszonyok jogi szabályozása. (Nemzetközi magánjog és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Szeged, 1980. 81. old.) Megjegyzendő továbbá, hogy a szerződések jogát kodifikáló 1969. évi bécsi szerződés is elsősorban ezt a terminológiát használja, így pl. a szerződés angol szövegében a „peremptory norm” kifejezés szerepel és általában csak zárójelben használja mellette a jus cogens kitételt. A francia szöveg is a hasonló értelmű „impérative norme” kifejezést használja elsősorban.

¹⁴² Így Vékás Lajos szerint azok a szabályok imperatív, azaz feltétlenül alkalmazást kívánó jellegűek, „...amelyek közvetlenül szolgálják és védik a gazdasági-társadalmi rendnek – többségükben az Alkotmányban is kifejezett – alapjait”. (Mádl F. – Vékás L.: i. m. 103. old.)

¹⁴³ Haraszti György: A nemzetközi szerződések jogának főbb fejlődési tendenciái. Jogtudományi Közlöny, 1969. 12. sz. 631. old.; Bokorné Szegő Hanna hasonló megállapítást tesz, meghatározása szerint „...a cogens jellegű szabályok olyan univerzális hatályú nemzetközi jogszabályok, amelyek az államok közösségének mint egésznek érdekét fejezik ki”. (Az új államok és a nemzetközi jog. Bp. 1971. 152. old.)

Az imperatív normák megjelenése azt jelenti, hogy ettől kezdve az egyetemes nemzetközi jog kétféle szabályból áll; a szabályok túlnyomó többsége permisszív jellegű, néhány fontos alapelv ezzel szemben imperatív. A különbség – mint ezt a nemzetközi jog tudománya hangsúlyozza – nem a kötelező jellegben van, a szabályok mindkét típusa jogilag kötelező és szankcionálható.¹⁴⁴ Csupán arról van szó, hogy a permisszív szabállyal ellentétben kétoldalú vagy partikuláris szerződés köthető, míg az imperatív norma ilyen módon nem változtatható meg, annak módosításához az egész közösség akaratelhatározása szükséges,¹⁴⁵ mivel valamennyi állam érdekét szolgálja.¹⁴⁶ Ilyen értelemben határozza meg az imperatív normát a Nemzetközi Jogi Bizottság felelősségi tervezetének 29. cikke is.¹⁴⁷

A jelen tanulmány témáját meghaladná az imperatív normák beható vizsgálata,¹⁴⁸ de ez talán nem is szükséges, hiszen a felelősség szempontjából elégséges annak leszögezése, hogy ha az imperatív természetű nemzetközi jogszabályok alapvető, egyetemes érdekeket kifejező normák, úgy világos, hogy a megsértésükért való felelősséget nem lehet egyszerűen két állam, a sértett és a jogsértő közötti viszonyok felfogni. Az imperatív normák megsértése esetén a jogviszony egyik oldalán a jogsértő, a másik oldalon az egész nemzetközi jogközösség áll.¹⁴⁹ Természetesen ilyenkor is lehet a cselekménynek közvetlen sértettje, ti. az az állam vagy államok, amelyek a konkrét jogellenes cselekmény miatt közvetlenül érdeksérelmet szenvedtek, de a jogsértő cselekmény az egész nemzetközi jogközösség ellen irányul, mivel egyetemes érdeket kifejező, alapvető szabályt sértett. Valami ahhoz hasonló jelenséggel állunk szemben, mint amit a büntetőjogban társadalomra veszélyesnek neveznek, hiszen a társadalomra veszélyes cselekmények legtöbbje konkrétan nem az egész társadalom, hanem csak annak egyes tagjai ellen irányulnak.

A nemzetközi jogi felelősség típusaival kapcsolatosan mindenesetre az eddigiekből leszögezhető: vannak olyan felelősségi alakzatok, amelyek megengedett tevé-

¹⁴⁴ Ezt hangsúlyozza pl. V. David a szankciókról írt monográfiájában. (Sankce v mezinarodnim pravu. Universita Jana Evangelisty Purkyne v Brne, 1976. 36. old.) (Későbbiekben idézve: Sankce...)

¹⁴⁵ Herczegh Géza: General Principles of Law and the International Legal Order. Bp. 1969. 77. old.

¹⁴⁶ Vö. Bokorné Szegő Hanna: Az új államok és a nemzetközi jog. 149–150. old.

¹⁴⁷ A 29. cikk 2. pontjában a következő meghatározás található: „For the purposes of the present draft articles, a peremptory norm of general international law is a norm accepted and recognized by the international community of States as a whole as a norm from which no derogation is permitted and which can be modified only by a subsequent norm of general international law having the same character. (Yearbook, 1980. Vol. II. Part Two 33. old.)

¹⁴⁸ Lásd erről G. Fitzmaurice: The General Principles of International Law considered from the Standpoint of the Rule of Law. Recueil des Cours, 1957. Tome 92. 120. old.; J. H. W. Verzijl: International Law in Historical Perspective. Leyden 1968. I. 77. és köv. old.; G. Schwarzenberger: International jus cogens? Texas Law Review, 1965. 223. és köv. old.; A. Verdross: Jus dispositivum and Jus cogens in International Law. AJIL 1966. 55. és köv. old.; M. Virally: Réflexions sur le „jus cogens”. Annuaire Français de Droit International, 1966. 5. és köv. old.; G. Tunkin: A nemzetközi jog elméletének kérdései. 116–122. old.; Bokorné Szegő Hanna: Az új államok és a nemzetközi jog. 139–153. old.; K. Wolfke: i. m. 145–162. old.

¹⁴⁹ V. David hasonló megállapítást tesz: „A *ius cogens* szabályainak megsértésével nemcsak egyes állam vagy államszocietás érintett, hanem valamennyi állam.” (kiemelés az eredetiben) V. David: Odpovednost státu za mezinárodně protiprávní chování (Az állam felelőssége nemzetközi jogellenes magatartása miatt) Acta Universitatis Brunensis. Juridica No. 33. Brno, 1980. 46. old. (Későbbiekben idézve V. David: Odpovednost...)

kenységből származnak és olyanok, amelyeket nemzetközi jogsértés hoz létre. A felelősségi jogviszony további elemzése nem lehetséges a felelősséget keletkeztető jogsértések vizsgálata nélkül.

5. A NEMZETKÖZI JOGSÉRTÉS FOGALMA ÉS FAJAI

A nemzetközi joggal ellentétes cselekmény, az ún. nemzetközi jogsértés minde-
nekelőtt bizonyos terminológiai nehézségeket vet fel. A nemzetközi jog fejlődésének
korábbi szakaszaiban még nem tettek különbséget az egyes jogsértések között, a
legtöbben abból indultak ki, hogy a jogsértések a megsértett szabály jellegétől
függetlenül kétoldalú jogviszonyt hoznak létre, ahol nincs szükség további megkü-
lönböltető kritériumok vizsgálatára.¹⁵⁰ Később kísérletek történnek a jogsértések
közötti differenciálásra, ami csak növelte a terminológiai eltéréseket a különböző
szerzők között. Ennek következtében a jogi nyelvben nem alakult ki egységes
szóhasználat a jogot sértő cselekmény megjelölésére. A használt kifejezések nem-
csak az egyes nyelvenként változnak, hanem ugyanabban a nyelvben is többféle
kifejezés fordul elő. Kertész István 1938-ban megjelent, idézett tanulmányában a
nemzetközi „jogsértés” kifejezést használja, Faluhelyi Ferenc „államközi deliktum”-
ról beszél,¹⁵¹ a „nemzetközi deliktum” kifejezést használja Buza László,¹⁵² Hajdu
Gyula,¹⁵³ míg Bokorné Szegő Hanna,¹⁵⁴ Valki László,¹⁵⁵ Herczegh Géza¹⁵⁶ inkább
a „nemzetközi jogsértés” kifejezést említi. Német nyelvterületeken „völkerrechtli-
ches Unrecht”, „Völkerrechtsverletzung”, „völkerrechtliches Delikt”, „Völker-
rechtswidrigkeit” és „völkerrechtlich unerlaubte Handlung” kifejezések fordulnak
elő.¹⁵⁷ A szovjet szerzők többsége a kisebb súlyú jogsértések megjelölésére a
„mezsdunarodnij delikt” és a „mezsdunarodnoje pravonarusenyje” kifejezést alter-
natíve használja, ezen kívül használatos még a „presztuplénijje” kifejezés, amely
alatt a súlyosabb nemzetközi jogsértéseket értik.¹⁵⁸ Így Resetov különbséget tesz
nemzetközi büntettek és „közönséges jogsértések” (obicsnoe pravonarusenyje) kö-
zött, amelyek a társadalmi veszélyesség fokában különböznek egymástól.¹⁵⁹ Az

¹⁵⁰ Vö. Ju. A. Resetov: Borba sz mezsdunarodniji presztuplenijami protiv mira i bezopasznosz-
tyi. Moszkva, 1983. 22. old.

¹⁵¹ Faluhelyi F.: Államközi jog. Pécs, 1936. 278–287. old.

¹⁵² Lásd pl. „A nemzetközi jog fő kérdései az újszellemű nemzetközi jogban” c. tanulmány 16.
oldalát.

¹⁵³ Buza L. – Hajdu Gy.: Nemzetközi jog. Bp. 1961. 144–147. old.

¹⁵⁴ Bokorné Szegő H.: Nemzetközi jog. 72–78. old.

¹⁵⁵ Valki L.: A nemzetközi jog sajátos társadalmi természete. 89., 91., 96., 102., 104., 106. old.

¹⁵⁶ Herczegh Géza: Állam nemzetközi felelőssége. 359., 360., 361., 363., 364. stb. old. Ezenkívül

használja a „nemzetközi jogellenes aktus” kifejezést is (pl. az idézett mű 362. old.).

¹⁵⁷ Lásd erről I. von Münch: Das völkerrechtliche Delikt in der modernen Entwicklung der
Völkerrechtsgemeinschaft. Frankfurt am Main, 1963. 11. old.

¹⁵⁸ Lásd E. I. Szakunov: Szamopomoses kak forma prinuditelnogo obeszpecsenija szubjektivnüh
prav goszudarsztva. Avtoreferat kand. dissz. Leningrád, 1971. 7. old.; A. A. Modzsojan: Osznovnue
prava i objazannoszty goszudarsztva. Moszkva, 1965. 216–217. old.; D. B. Levin: Otvetstvennoszty...
29. old.; Ju. M. Koloszov: Otvetstvennoszty v mezsdunarodnom prave. Moszkva, 57–60. old.

¹⁵⁹ Ju. A. Resetov: i. m. 144. old.

orosz nyelvű terminológia azonban nem teljesen egyértelmű. V. M. Sursalov pl. a „delikt” kifejezést használja a súlyosabb jogsértések, az ún. nemzetközi bűntettek megjelölésére, míg ha a tevékenység nem veszélyezteti a népek békéjét és biztonságát, úgy szerinte helyesebb jogsértésről beszélni.¹⁶⁰ V. I. Menzsinszkij ezzel szemben a deliktum kifejezést gyűjtőfogalomként használja, melybe beletartozik mind a nemzetközi bűntett, mind pedig a nemzetközi jogsértés, Kurisz szerint viszont a „deliktum” és „jogsértés” között nincs különbség,¹⁶¹ ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az állam nemzetközi bűncselekménye és a büntetőjogi bűntett, melyet az oroszban egyaránt a „presztuplenyje” kifejezéssel jelölnek, csak véletlen terminológiai egybeesés, mely teljesen különböző fogalmat takar.¹⁶² R. Kulikov szovjet jogász ugyancsak hangsúlyozza, hogy a „bűncselekmény” kifejezést az állam vonatkozásában legfeljebb a jogi terminológia szegénysége indokolhatja.¹⁶³ W. Radecki nézete szerint „az állam nemzetközi bűncselekménye” kifejezés azért nem szerencsés, mert az állam büntetőjogi felelősségét sugallhatja.¹⁶⁴

Az oroszhoz hasonlóan nem alakult ki egységes terminológia a lengyel,¹⁶⁵ az angol és a francia nyelvben sem.¹⁶⁶ Ami a nemzetközi jogsértés fogalmi elemeit illeti, a nézetek itt is megoszlanak attól függően, hogy a belső jogban kialakult két felelősségtípus, a polgári jogi és a büntetőjogi közül melyiket tekintik inkább hasonlóknak a nemzetközi élet viszonyaihoz. Ismeretes, hogy a büntetőjogban a bűncselekmény tényállásának négy eleme van: a tárgy, a tárgyi oldal, az alany és az alanyi oldal,¹⁶⁷ ennek megfelelően a büntetőjogi felfogás hívei ilyen tényállási elemeket látnak fennforogni az ún. nemzetközi bűncselekmények esetén, amely alatt a súlyosabb jogsértéseket értik.¹⁶⁸ A polgári jogban, ahol ezzel szemben a felelősséget elsősorban a jogellenes károkozás hozza létre, általában a jogellenesség fogalmával operálnak, és itt, mint Eörsi megállapítja: „... az okozati összefüggés avatja a magatartást a polgári jogi felelősség szempontjából jogellenessé...”¹⁶⁹ Az objektív felelősség megjelenése a múlt század második felének magánjogában pedig bizonyos esetben a szubjektív elemet, azaz a vétkességet is kizárta a polgári jogi felelős-

¹⁶⁰ V. M. Sursalov: Mezdunarodnue pravootnosenija. Moszkva, 1971. 204. old.

¹⁶¹ P. Kurisz: i. m. 112–113. old.

¹⁶² P. Kurisz: i. m. 126. old.

¹⁶³ R. Kulikov: O mezdunarodno-pravovoj otvetsztvennosztyi za narusenije prav cseloveka. Moszkva, 1979. 50. old.

¹⁶⁴ W. Radecki: Odpowiedzialność karna za naruszenie srodowiska w swietle prawa międzynarodowego (Büntetőjogi felelősség a környezet megsértéséért a nemzetközi jog fényében). Wrocław-Warszawa, 1981. 34. old.

¹⁶⁵ Így A. Klafkowski szerint a lengyel nemzetközi jogtudományban a „nemzetközi deliktum”, a „nemzetközi jogsértés” és a „nemzetközi bűncselekmény” kifejezések használatosak. (i. m. 137. old.)

¹⁶⁶ Így az angolban az alábbi megjelölések fordulnak elő: „tort”, „delict”, „international delinquency”, „unlawful act”, „wrongful act”, „illegal act”, „international wrong” stb. A francia nyelvben a nemzetközi jogsértést az alábbi kifejezések egyaránt jelölhetik: „délit international”, „violation du droit international”, „infraction du droit international”, „acte illicite” stb. (Lásd erről Annuaire, 1971. Vol. II. 1ère partie és I. von Münch: i. m. 11–12. old.)

¹⁶⁷ Lásd Tokaji Géza: Fejezetek a büntetőjog általános része köréből. Kézirat. Szeged, 1976. 53. old.

¹⁶⁸ Lásd pl. Ju. A. Resetov: i. m. 16. old.

¹⁶⁹ Eörsi Gy.: A jogi felelősség... 294. old.

ségből.¹⁷⁰ Ennek megfelelően a nemzetközi jogi felelősség másik felfogása inkább a polgári jogi felelősséghez hasonló jelenséget lát a nemzetközi jogi felelősségben, azaz szimpla kártérítési felelősségnek fogja fel.

Mindez azt eredményezi, hogy a nemzetközi jogsértés fogalmi elemeit illetően a nemzetközi jog tudománya nem egységes. Arató István szerint a nemzetközi deliktumnak három fogalmi eleme van: a) nemzetközi jogilag védett érdeket sért, b) jogellenes és c) valamely jогalanynak beszámítható.¹⁷¹ Más szerzők két elemet hangsúlyoznak, egyrészt a nemzetközi kötelezettségzegés tényét, másrészt, hogy ez a kötelezettségzegés valamely nemzetközi jогalanynak felróható legyen. Így Jimenez de Aréchaga meghatározása szerint a nemzetközi jogsértés olyan cselekvés vagy mulasztás, mely a sértett és a jogsértő állam között hatályos nemzetközi jogszabály által előírt kötelezettséget sért meg, és felróható az államnak mint jogi személynek.¹⁷² Hasonló nézeten van C. F. Amerashinge,¹⁷³ D. B. Levin,¹⁷⁴ D. Anzilotti,¹⁷⁵ C. Sepulveda.¹⁷⁶ A nemzetközi jogsértésnek ezt a két elemét emeli ki az Állandó Nemzetközi Bíróság is a marokkói foszfát-ügyben 1938-ban hozott és fentebb már idézett döntésében.¹⁷⁷ A. P. Sereni ezzel szemben már a felróhatóságot nem hangsúlyozza, nála a nemzetközi jogsértés két alkotóeleme: a) valamely nemzetközi jогalany magatartása és b) a magatartásban kifejezésre jutó nemzetközi jogsértés.¹⁷⁸ Verzijl ugyancsak nem említi a felróhatóságot mint a nemzetközi jogsértés elemét, szerinte a nemzetközi jogsértés akkor következik be, ha egy nemzetközi jогalany egy nemzetközi jogellenes cselekményt követ el közvetlenül egy másik nemzetközi jогalannal vagy annak polgáraival, hatóságaival szemben.¹⁷⁹ Kurisz szerint – aki a felróhatóságot ugyancsak nem tekinti a nemzetközi jogsértés elemének – a nemzetközi jogsértésnek csak objektív elemei vannak, és ezek: 1. a jogsértés tárgya, 2. az állam jogellenes magatartása, mely szerveinek tevékenységében vagy nem tevéseben jut kifejezésre, 3. a sérelem (vred), mely a jogellenes magatartás következménye, 4. okozati összefüggés a jogellenes állami magatartás és a káros következmények beállta között.¹⁸⁰

¹⁷⁰ Lásd erről Mádl Ferenc: A deliktuális felelősség... 384–401. old.

¹⁷¹ Arató István: Die völkerrechtliche Haftung, 14. old.

¹⁷² E. Jimenez de Aréchaga: International Responsibility. 534. old.

¹⁷³ Ő ugyan három feltételt hangsúlyoz, mely azonban az említett két elem további felbontása.

Szerinte a nemzetközi jogsértés elemei:

1. Egyének vagy egyének csoportjaiból álló szerv tevékenysége vagy mulasztása;
2. Ez a tevése vagy mulasztás nemzetközi kötelezettségzegés legyen;
3. Az államnak felróható legyen. (C. F. Amerashinge: State responsibility for injuries to aliens. Oxford, 1967. 37. old.)

¹⁷⁴ Nézete szerint a nemzetközi felelősség objektív eleme a nemzetközi jogsértés, mely jogsérelmet okoz, a szubjektív elem pedig ennek a jogsértésnek a beszámítása egy nemzetközi jогalannak. (D. B. Levin: Otvsetszvennoszty... 51. old.)

¹⁷⁵ D. Anzilotti: Teoria generale... 83. old.

¹⁷⁶ C. Sepulveda: Derecho internacional. Novena edicion. Mexico, 1978. 237. old.

¹⁷⁷ Phosphat du Maroc. Serie A/B Part 3. No. 74. 28. old.

¹⁷⁸ A. P. Sereni: i. m. III. 1505. old.

¹⁷⁹ J. H. W. Verzijl: i. m. Vol. VI. Juridical Facts as Sources of International Rights and Obligations. Leiden, 1973. 616. old.

¹⁸⁰ P. Kurisz: i. m. 154. old.

A kodifikációs tervezetek a nemzetközi jogsértésnek általában szintén két utolsó elemét hangsúlyozzák, nevezetesen, hogy az állam olyan tevéséről vagy mulasztásáról van szó, amely az állam jogait sérti, másfelől az elkövető állam nemzetközi kötelezettségzegését jelenti, és csak egyes tervezetek utalnak az eljáró hatóság vétikességére. Ez utóbbira lehet következtetni az ILA japán tagozatának tervezetéből,¹⁸¹ hiányzik viszont ez a kitétel az Amerikai Jogi Intézet tervezetéből,¹⁸² a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetéből¹⁸³ és Greafrath-Steiniger tervezetéből¹⁸⁴ is.

Az eddig idézett nézetekből és tervezetekből megállapítható, hogy egyetértés van abban a tekintetben, hogy a nemzetközi jogsértés egyik eleme az állam kötelezettségzegése. Ami az érdeksérelem problémáját illeti, itt a nézetek nem ilyen egyértelműek. Az érdeksérelem szükségességét a nemzetközi jogsértés keletkezéséhez elsősorban azok hangsúlyozzák, akik a felelősségben kizárólag kétoldalú jogviszonyt látnak. Így P. A. Sereni nagy kézikönyvében megállapítja, hogy „...minden nemzetközi jogellenes cselekmény két jogalanyt tételez fel: a jogsértés elkövetőjét és annak áldozatát. Nem lehet nemzetközi jogsértést elkövetni egy olyan testülettel szemben, mely nem nemzetközi jogalany”.¹⁸⁵ A következő oldalon pedig kifejezetten leszögezi: „...nem áll fenn nemzetközi jogsértés, ha nem sértették meg egy másik nemzetközi jogalany valamely alanyi jogát”.¹⁸⁶ Az érdeksérelem létezésének szükségességét azonban egyesek megkérdőjelezik. Így pl. A. de Luna spanyol jogász a Nemzetközi Jogi Bizottságnak az államok nemzetközi jogi felelősségével foglalkozó albizottságában kételyeit fejezte ki a tekintetben, hogy az idegen államnak okozott jogsérelem mindig szükséges a nemzetközi felelősség keletkezéséhez, szerinte egy nemzetközi kötelezettséggel ellentétes belső törvény akkor is nemzetközi felelőséget keletkeztethet, ha azt nem hajtották végre.¹⁸⁷ A valamely jogalanyt ért érdeksérelem – mint arról még szó lesz – a jogsértések egy részénél tényleg nem eleme a jogsértés tényállásának, az állam anélkül is megszegheti nemzetközi kötelezettségét, hogy cselekménye valamely konkrét nemzetközi jogalanyt okozna kifejezett érdeksérelmet. A nemzetközi jog megsértése azonban az esetek túlnyomó többségé-

¹⁸¹ Lásd a 11. cikket: „A State is responsible for injuries suffered by aliens within its territories in life, person or property through wilful act, default or negligence of the official authorities in the discharge of their official functions, if such act, default or negligence constitutes a violation of international duty resting upon the State to which said authorities belong.” (Yearbook, 1969. Vol. II. 141. old.)

¹⁸² A tervezet 164. cikke így kezdődik: „(1) A State is responsible under international law for injury to an alien caused by conduct subject to its jurisdiction, that is attributable to the State and wrongful under international law.” (Yearbook, 1971. II. Part One 193. old.)

¹⁸³ A tervezet harmadik cikke így határozza meg a nemzetközi jogsértést: „Il y a fait internationalement illicite de l'Etat lorsque

a) un comportement consistant en une action ou en une omission est attribuable d'après le droit international à l'Etat; et

b) ce comportement constitue une violation d'une obligation internationale de l'Etat.” (Annuaire, 1980. Vol. II. Deuxième partie 29. old.)

¹⁸⁴ A tervezet első cikke így kezdődik: „Die Verletzung eine völkerrechtlichen Verpflichtung begründet die völkerrechtliche Verantwortlichkeit des verletzenden Staates. Dieser hat für jedes derartige Handeln oder Unterlassen einzustehen, das ihm völkerrechtlich zurechenbar ist.”

¹⁸⁵ A. P. Sereni: i. m. III. 1513. old.

¹⁸⁶ A. P. Sereni: i. m. III. 1514. old.

¹⁸⁷ Lásd Annuaire, 1963. Vol. II. 246. old.

ben olyan természetű, hogy egyben valamely nemzetközi jogalany egyéni érdekeit is sérti. Ami végül a felróhatóságot illeti, ez a bonyolult kérdés külön vizsgálódást igényel, melyre később kerül sor.

A nemzetközi jogsértés fogalmával kapcsolatos vizsgálódások egyelőre abban foglalhatók össze, hogy az olyan nemzetközi kötelezettség megszegését jelenti, mely valamely nemzetközi jogalanynak tudható be és rendszerint más nemzetközi jogalanynak sérelmet okoz. Mint arról már fentebb szó volt, a nemzetközi jogsértés megjelölésére különböző kifejezések használhatók. Ez azzal is összefügg, hogy a nemzetközi jogsértés, mint egy jogágakra nem osztott, sajátos normarendszer megszegése igen különböző súlyú cselekményeket foglal magában, amelyek között bizonyos differenciálás feltétlenül szükséges.

Azt a körülményt, hogy különbséget kell tenni a nemzetközi jog egyszerű megsértései és az egész nemzetközi jogközösség ellen irányuló súlyos jogsértések között, elsősorban a szovjet nemzetközi jogtudomány hangsúlyozta anélkül egyébként, hogy ez utóbbiakat a nemzetközi jog imperatív normáival kapcsolatba hozta volna. Így pl. L. A. Modzszorjan nemzetközi deliktum (mezsdunarodnij delikt) és nemzetközi bűncselekmény (mezsdunarodnoe presztuplenije) között tesz különbséget. Álláspontja szerint a nemzetközi deliktum alatt más államok jogainak semmivel sem provokált megsértését kell érteni, míg nemzetközi bűncselekmény alatt olyan, különösen súlyos nemzetközi deliktumokat ért, amelyek magának az államnak vagy a nemzetnek a létezését veszélyeztetik.¹⁸⁸ Ez a megkülönböztetés D. B. Levin szovjet professzor álláspontjára vezethető vissza, aki 1956-ban megjelent tanulmányában már különbséget tesz „egyszerű nemzetközi jogsértések” (prosztüe narusenije mezsdunarodnogo prava) és nemzetközi bűncselekmények között.¹⁸⁹ Meghatározása szerint a nemzetközi bűncselekmény sajátosságai, hogy „először: nem valamely állam konkrét jogait sértik, hanem a nemzetközi kapcsolatok alapjait és így a nemzetközi jog alapvető normáinak mondanak ellent; másodsor: nem csupán egyetlen állam, hanem valamennyi állam érdekei ellen irányulnak, és harmadszor: alapot adnak az államoknak arra, hogy meghatározott rendszabályokat alkalmazzanak a jogsértő állammal szemben, beleértve katonai szankciók és a jövőbeni elkövetést megelőző garanciák alkalmazását; az ilyen kényszerítő rendszabályok akár nemzetközi szervezettek, akár több állam kollektív tevékenységének formájában kerülhetnek alkalmazásra...”¹⁹⁰ G. Tunkin ugyancsak különbséget tesz a felelősség súlyosabb és enyhébb esetei között. Nézete szerint a nemzetközi jog a jogsértések két csoportját ismeri: az első csoporthoz a békét veszélyeztető jogsértések tartoznak, míg a másik csoporthoz kell sorolni az összes többi jogsértést.¹⁹¹ Ugyanezen az állásponton van Bokorné Szegő Hanna is.¹⁹² E. J. Szkakunov szovjet jogász viszont „erőszakos

¹⁸⁸ L. A. Modzszorjan: i. m. 216–217. old.

¹⁸⁹ Álláspontját egy húsz évvel későbbi művében megismétli. (Vö. D. B. Levin: *Otvetsztvennoszty*... 20. old.)

¹⁹⁰ D. B. Levin: *Otvetsztvennoszty*... 38–39. old.

¹⁹¹ G. Tunkin: A nemzetközi jog elméletének kérdései, 292–293. old.

¹⁹² „... a jelenkori nemzetközi jogban a nemzetközi jogsértések két csoportját kell megkülönböztetni: Az első csoportba a békét veszélyeztető, illetve a békét megbontó nemzetközi jogsértések tartoznak... A második csoportba kell sorolni ... az összes többi jogsértést. (Kiemelések az eredetiben.) Nemzetközi jog. I. rész, 74. old.

cselekmények” és „tipikus államközi jogsértések” között tesz különbséget. Nézete szerint az erőszakos cselekmények az állam „abszolút jellegű alanyi jogait” sértik, ezek minden államot kialakulásának időpontjától kezdve megilletnek, míg a „tipikus államközi jogsértések” olyan relatív alanyi jogokat sértenek, amelyek hordozóivá az államok saját jogi aktusai révén válnak.¹⁹³ Más szocialista nemzetközi jogászok – hasonló álláspontból kiindulva – tovább differenciáltak a nemzetközi jogsértések között, így V. A. Vaszilenko a nemzetközi jogsértéseknek három fő típusát, kategóriáját különbözteti meg: 1. közönséges (ordinarnüe) nemzetközi jogsértések (ezek csak egy meghatározott másik állam jogát sértik), 2. különösen veszélyes jogsértések (ilyenek tekinti pl. Vaszilenko a nyílt tengerre vonatkozó 1958. évi genfi egyezmény vagy az 1963. évi atomcsendegyezmény megsértését), 3. súlyosabb nemzetközi bűncselekmények (ide a béke elleni, a háborús bűncselekmények és az emberiség elleni bűncselekmények tartoznak), ilyenek pl. szerinte az agresszió elkövetése, a hágai és a genfi jog megszegése, a polgári lakosság elleni büntettek, a gyarmatosítás, a környezetpusztítás (ekocidium) és a genocídium.¹⁹⁴ Ez a tagolás nézetem szerint nem kielégítő, mivel a 2. és 3. pont alatt említett nemzetközi jogsértések nehezen különíthetők el, másfelől az ún. „súlyosabb” nemzetközi bűncselekményeket nemcsak az államok, hanem természetes személyek is elkövethetik, nincs továbbá elfogadható különbség az e két pontban említett felelősségi igény érvényesítése és szankcionálása tekintetében, ha azt államok követik el. Közlebb jár a helyes megoldáshoz E. Oeser, aki szerint a nemzetközi kötelezettségszegésnek ugyancsak három kategóriája van: 1. békesértések, 2. egyéb szuverenitás-sértések és 3. olyan szerződészegések, amelyek nem esnek az 1. és 2. pont alá.¹⁹⁵ Hasonló hármas tagozódást találunk B. Greafraath és P. A. Steiniger közös tervezetében¹⁹⁶ vagy az NDK Nemzetközi Jogi Társaságának vitatételeiben.¹⁹⁷ A nemzetközi jogsértéseknek és a belőlük származó felelősségi viszonyoknak ez az NDK jogászai által alkalmazott hármas felosztása áll legközelebb a nézetem szerint helyes megoldáshoz, de a megkülönböztetés alapja és annak mértéke – mint arról alább még szó lesz – nem teljesen kielégítő.

A nemzetközi jogsértések közötti különbségtétel megjelent a nemzetközi bírászkodásban is. A Nemzetközi Bíróság 1956. július 18-i ítéletében ugyan még elutasította azt a gondolatot, hogy közérdeket sértő nemzetközi deliktum esetén a közvetlenül nem sértett állam is keresetet nyújthasson be,¹⁹⁸ de egy 1970-ben tárgyalt ügyben már az ellenkező álláspontra helyezkedett, amikor megállapította: „Lényeges az a különbség, amit meg kell állapítani azon állami kötelezettségek között, melyek az államot a nemzetközi jogközösség egészével szemben terhelik és azok között,

¹⁹³ E. J. Szakunov: Klasszifikacija mezdunarodnih pravonarusenij. Pravovegenyije, 1975. 5. sz. 73. old.

¹⁹⁴ V. A. Vaszilenko: Otvetsztvennoszty... 187–192. old.

¹⁹⁵ E. Oeser: Zu Grundfragen der völkerrechtlichen Verantwortlichkeit. (Referat) Staatennachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht, 125. old.

¹⁹⁶ A tervezet 7. és 8. cikke az agressziót, 9. cikke a szuverenitás-sértéseket, a 10. cikk az egyéb nemzetközi kötelezettségszegéseket tárgyalja.

¹⁹⁷ Lásd a tézisek 11. pontját. (Staatennachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht, 101. old.)

¹⁹⁸ Lásd: South West Africa, Second phase, judgement, I. C. J. Reports, 1966. 47. old.

melyek egy másik állammal szemben a diplomáciai védelem keretei között jönnek létre. Természetükénél fogva az elsőként említettek valamennyi államra vonatkoznak. A kérdéses jogok fontosságánál fogva minden államot úgy lehet tekinteni, mint akinek jogi érdeke fűződik ahhoz, hogy ezek a jogok védelemben részesüljenek, a kötelezettségek, amelyekről szó van, erga omnes jellegű kötelezettségek.”¹⁹⁹ A felelősség kodifikálásával kapcsolatos vitában az ENSZ Közgyűlésének VI. sz. (Jogi) Főbizottságában is igen sok állam delegátusa úgy foglalt állást, hogy különbséget kell tenni az egyes nemzetközi jogsértések között. Így pl. az NDK delegátusa kifejtette, hogy politikai és jogi szempontból is fontos a nemzetközi jogsértések két kategóriája közötti különbségtétel. Ennek megfelelően az agressziót mint nemzetközi bűncselekményt, ugyanígy a kolonializmust és a genocídiumot nem lehet úgy tekinteni, mint a közönséges szerződésességét.²⁰⁰ Hasonló nézeten voltak a szovjet, a ciprusi, a szíriai, a magyar és más államok delegátusai is,²⁰¹ ennél fogva az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságában elfogadott tervezet is különbséget tett nemzetközi deliktumok (international delict) és nemzetközi bűntettek (international crime) között.²⁰² A tervezet 19. cikke a nemzetközi bűntettekkel kapcsolatosan így rendelkezik: „2. Nemzetközi bűntettnek minősül az a nemzetközi jogellenes cselekmény, amelyik a nemzetközi közösség alapvető érdekeinek megvédése szempontjából olyan lényeges nemzetközi kötelezettség állam általi megszegéséből ered, hogy a jogsértést ez a közösség mint egész bűntettnek ismeri el. 3. A 2. bekezdés figyelembevételével, a hatályos nemzetközi jog alapján nemzetközi bűntettet eredményezhet többek között (inter alia):

a) a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához lényegbevágóan fontos nemzetközi kötelezettség – mint amilyen az agresszió tilalma – súlyos megszegése;

b) a népek önrendelkezési jogának biztosítása szempontjából lényeges nemzetközi kötelezettség – mint amilyen a gyarmati uralom erőszakos létrehozásának vagy fenntartásának tilalma – súlyos megszegése;

c) az emberi lény védelme szempontjából lényeges nemzetközi kötelezettség – mint a rabszolgaság, a népirtás, a faji elkülönítés tilalma – súlyos, széles körű megszegése;

d) az emberi környezet védelméhez és megőrzéséhez lényegbevágóan fontos nemzetközi kötelezettség – mint a légkör és a tenger tömeges szennyezésének tilalma – súlyos megszegése.

4. Bármely nemzetközi jogsértés, mely a 2. pont szerint nem bűntett, nemzetközi deliktumnak minősül.”²⁰³

¹⁹⁹ Barcelona Traction Light and Power Company Limited, C. I. J. Recueil 1970. Deuxième phase, 32. old. Az idézett bírósági ítélet szerint ilyen jellegű jogsértés pl. az agresszió, genocídium, az alapvető emberi jogok megsértése, a rabszolgaság és faji megkülönböztetés tilalmának megszegése. (u. o.)

²⁰⁰ Lásd Annuaire, 1976. Vol. II. 1re partie 42. old.

²⁰¹ Uo.

²⁰² A tervezet angol szövege általában a „wrongful act” és a „breach of an international obligation” kifejezéseket használja a 19. cikk és más cikkek szövegében, a 19. cikk címében azonban a „delict” kifejezés is előfordul, azaz a jogsértést a deliktum kifejezés szinonimájaként használja. A francia szövegben hasonló a helyzet, az ugyancsak a „crime” és a „fait internationalement illicite” kifejezéssel operál, a 19. cikk címében azonban itt is a deliktum (délit) szerepel.

²⁰³ Yearbook, 1980. Vol. II. Part Two 32. old.

A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetének 19. cikke és annak kommentárja nem hagy kétséget az iránt, hogy „a nemzetközi bűncselekmények” a nemzetközi közösség egésze ellen irányulnak. A kommentár szerint a Bizottság nem elégedne meg azzal, hogy a nemzetközi bűncselekmények megítélésében csak egy államcsoport tagjainak akár egyébként többségi álláspontja érvényesülne, hanem arra törekszik, hogy azt „...a nemzetközi közösség minden lényeges összetevője...”²⁰⁴ elfogadja. A bizottság másfelől úgy látta, hogy az általa felsorolt nemzetközi bűncselekmények imperatív normákat szegnek meg annak megjegyzésével, hogy téves lenne azt hinni, hogy minden imperatív norma megsértése nemzetközi bűncselekmény.²⁰⁵

A Nemzetközi Jogi Bizottság álláspontja több problémát vet fel, így mindenekelőtt a nemzetközi közösség fogalmát, mely – mint láttuk – a Bizottság szerint több államcsoportból tevődik össze. A közösség véleménye azonban *nem foglalja magában valamennyi állam nézetét*, az csak többségi állásfoglalás. A Bizottság idézett jelentése szerint nincs az államoknak vétőjoga, és így nem szükséges ezen jogsértések *egyhangú* elismerése a közösség valamennyi tagja részéről,²⁰⁶ csupán a többségi véleményben benne kell lenni minden „államcsoport” többségi álláspontjának.

Ez arra utal, hogy a nemzetközi közösség mint valamennyi államot tömörítő és egyértelműen megnyilvánuló egység csupán fikció, abszolút konszenzus jogi kérdésekben sem mindig érhető el. Nézetem szerint az a kitétel, hogy a nemzetközi bűncselekmény a nemzetközi közösség egésze ellen irányul nem azt jelenti, mintha volnának olyan jogsértések, amelyek elkövetése esetén az egész közösség együttesen, mint egész lépne fel. Itt csupán arról van szó, hogy ilyenkor elvileg a *közösség minden tagja* kezdeményezheti a felelősségrevonást,²⁰⁷ ez azonban nem jelenti azt – mint W. Riphagen megállapítja –, hogy az ilyen erga omnes jellegű kötelezettséget létesítő jogellenes cselekmények esetén valamennyi államnak ugyanolyan joga és kötelezettsége lenne,²⁰⁸ vagyis a közvetlenül sértett félnek a felelősségi igénye nyilván erősebb alapokon nyugszik. Így pl. az agresszió minden állammal szemben fennálló felelősségi viszonyt hoz ugyan létre, de a többi államnak segítséget nyújtanak *csak a megtámadott állam beleegyezésével lehet.*²⁰⁹

Ami továbbá a „nemzetközi bűncselekmények” felsorolását illeti, a Bizottság nem minden esetben a fennálló szokásjogból indult ki, így a tengerek és a levegő akár tömeges szennyezése tilalmának megszegése – mint azt Valki László helyesen megjegyzi – sajnos ma még a világ államai szemében nem jelent olyan súlyos

²⁰⁴ „Ce que l'on veut assurer, c'est que le caractère de „crime international” soit reconnu à un fait internationalement illicite donné non pas seulement par tel ou tel groupe (même majoritaire) d'Etats, mais par toutes les composantes essentielles de la communauté internationale.” (Annuaire, 1976. Vol. II. 2e partie 110. old. 61. §)

²⁰⁵ Annuaire, 1976. Vol. II. 2e partie 110–111. old.

²⁰⁶ Annuaire, 1976. Vol. II. 2e partie 110. old.

²⁰⁷ Ezt hangsúlyozza az NSZK kormányának a felelősségi tervezet cikkeire adott véleménye: „If rules of international law are violated in the observation of which the community of States as a whole has a vested interest third States, although not immediately involved, might well be entitled to take countermeasures or to participate in such measures.” (Yearbook, 1981. Vol. II. Part One 75. old.)

²⁰⁸ Lásd W. Riphagen negyedik jelentését. (A/CN. 4/366 Add 1. 15 April 1983, 7–8. old.)

²⁰⁹ Ezen a nézetten van D. B. Levin (Mezsdunarodnoe pravo i szohranyenija mira, 158. old.) és E. Szakunov is (Szamooborona v mezsdunarodnom prave, Moszkva, 1973. 45. old.)

jogsértést, mint az agresszió.²¹⁰ V. David szintén úgy látja, hogy bár igen fontos a tenger és a levegő szennyezésének tilalma, de e tilalom megszegését nem lehet a béke és biztonság megszegésével azonos súlyúnak tekinteni.²¹¹ Hasonló kételyeket tartalmaz a bolgár kormánynak a felelősségi tervezethez fűzött megjegyzése, mely kifejti, hogy az ENSZ Harmadik Tengerjogi Konferenciáján az államok megvitatták a tenger szennyezésének problémáját, de senki sem tett ott olyan javaslatot, hogy a hajókból vagy más forrásokból származó szennyezést nemzetközi bűncselekménynek kellene minősíteni.²¹² Noha az emberi környezet védelmére már igen sok nemzetközi jogszabály van, maga a környezetszennyezés miatti nemzetközi jogi felelősség ma szinte még gyermekcipőben jár, amelyre általában nem nyernek alkalmazást a felelősség szokásjogban kialakult szabályai, mivel a környezeti ártalmak legnagyobb részt nem jogsértésekből, hanem *megengedett tevékenységből* származnak.²¹³ Ez alól mindössze az ekocídiumnak nevezett szándékos környezetpusztítás a kivétel (ilyenek volt minősíthető a vietnami háború során az USA hadserege által alkalmazott vegyszeres irtása a dzsungelnek), de ez többnyire az agresszióval jár együtt, annak egyik elkövetési formájához kapcsolódik és mint ilyen az agresszióval tényleg egyenértékű. Nem áll ugyanez az összes többi környezetszennyező tevékenységre, ezek tilalmának a kimondásán túl még elég kevés történt.

Mindezekhez hozzátehető, hogy az államok gyakorlatában a többi súlyos nemzetközi jogsértés sem minősül az agresszióval egyenrangúnak, így pl. Franciaországnak vagy Nagy-Britanniának mind a mai napig vannak gyarmati területeik, még ha azokat gyakran az anyaország „tengerentúli területeinek” is minősítik. Ezt a körülményt a fejlődő és a szocialista országok ugyan gyakran kifogásolják, de a nemzetközi közvélemény mégsem tekinti az agresszióval azonos súlyúnak.

A nemzetközi jogsértések között a Nemzetközi Jogi Bizottság által alkalmazott differenciálás nézetem szerint ennél fogva nem teljesen kielégítő.

A nemzetközi jogsértéseket és az azokból származó felelősségi jogviszonyokat négy csoportra kell osztani: 1. az első csoportba az olyan felelősségi jogviszonyok tartoznak, *ahol a felelősségi jogviszony mindig csak a jogot sértő és a jogaiban sértett állam között jön létre*. Ez az alábbi esetekben lehetséges:

a) ha a megszegett nemzetközi kötelezettség *bilaterális szerződésből* vagy szokásjogi szabályból ered;

b) ha a nemzetközi jogsértés olyan *többoldalú nemzetközi szabályt* sértett, amely *jellegénél fogva mindig két állam viszonyában kerül alkalmazásra*. Ide tartozik mindenekelőtt az olyan jogsértésből származó felelősségi viszony, *ahol a sérelmet közvetlenül valamely idegen állampolgár sérelmére követték el*.

Ide tartozhat továbbá kifejezetten másik államot sértő nemzetközi jogsértés is, ha az általa megszegett szabály *jellegénél fogva mindig két állam viszonylatában*

²¹⁰ Valki László: A nemzetközi konfliktusok és a nemzetközi jogi szankciók. Külpolitika, 1983.

3. sz. 59. old.

²¹¹ V. David: Odpovědnost... 88. old.

²¹² Yearbook, 1981. Vol. II. Part One, 72. old.

²¹³ E speciális felelősségről lásd A. Rest: International Umweltschutz und Haftung. Berlin, 1978. és P. M. Dupuy: La responsabilité internationale des Etats pour les dommages d'origine technologique et industrielle. Paris, 1976.

realizálódik. Ilyen jellegű többoldalú egyezmény pl. a parti tengerről és a csatlakozó övezetről szóló, 1958-ban Genfben megkötött általános egyezmény, amelynek értelmében valamely állam parti tengerén idegen államnak a parti állam engedélye nélkül halászni tilos. Ha ezt a tilalmat egy állam idegen parti tengeren halászva megszegi, akkor egy többoldalú nemzetközi jogszabályt sért meg, a felelősségi viszony azonban csak a jogtalan halászatot folytató állam és a sértett parti állam között jön létre, a felelősségi igényt kizárólag az utóbbi állam érvényesítheti.

c) Végül ide tartozik az az eset is, amikor a jogsértő állam nem teljesíti a rá nézve kötelező erővel hozott *nemzetközi bírósági ítéletet*. A nemzetközi bíróságok döntései (ideértve az ENSZ szerveként működő Nemzetközi Bíróságot is) ugyanis mindig csak a konkrét ügyben és csak *a perben részes felekre* kötelező.

2. Ide az olyan típusú nemzetközi jogsértéseket kell sorolni, ahol a vállalt kötelezettség többoldalú nemzetközi jogszabályból származik és a kötelezettség természetéből következőleg a jogsértés valamennyi szerződő vagy a szokásjogban részes félnek érdeksérelmet okoz. Ide sorolhatók az olyan külön vállalt szerződéses kötelezettségek megszegései, ahol az államok bizonyos magatartás kifejtésére vállalt kötelezettséget, és ahol a kötelezettség megszegése rendszerint nem csupán az egyik szerződő félnek okoz sérelmet, hanem a szerződésben részes valamennyi államnak. Ilyen jellegű pl. az 1963. évi moszkvai atomcsendegyezmény, melyet ha egy állam oly módon megszegne, hogy területén a légkörben nukleáris töltetet robbantana, ez a szerződészegés valamennyi szerződő fél ellen irányulna. Ugyanez a helyzet más, hasonló jellegű egyezménynél, pl. egy konkrét tengerészre megállapított halászati vagy bálnavadászati tilalom vagy egy leszerelési egyezmény megszegése esetén. Itt a jogsértővel szemben bármelyik szerződő fél felléphet. A felelősségi jogviszony egyik oldalán ilyen esetben, ha nem is az egész nemzetközi közösség, de mindenesetre több állam áll és azok bármelyike érvényesítheti a felelősségi igényt.

Az első két csoportba foglalt jogsértéstípusok közös sajátossága, hogy *olyan kötelezettséget sért, amelyeket permísszív jellegű nemzetközi jogi normák írnak elő*, ezeket az állam kétoldalú vagy többoldalú jogalkotás útján módosíthatja vagy hatályon kívül helyezheti.

3. A harmadik csoportba az olyan nemzetközi jogsértésekből származó felelősségi viszonyok tartoznak, ahol a felelősségi jogviszony a jogsértő és az egész nemzetközi közösség között jön létre. Ide – nézetem szerint – nemcsak az állam szuverenitását sértő vagy erőszak alkalmazásából származó deliktumok tartoznak, hanem *minden olyan nemzetközi kötelezettség megszegése, amely az egyetemes nemzetközi jog valamely imperatív jellegű szabályát sérti*. Az ilyen jellegű deliktumok esetén nemcsak a jogaiban közvetlenül sértett állam léphet fel a felelősségi igény érvényesítésére, hanem bármely más állam. Vagyis az ilyen természetű szabályok megsértése esetén mindig *erga omnes jellegű felelősségi viszony* jön létre. Bizonyos típusú nemzetközi jogsértések egyébként más módon nem is volnának szankcionálhatók, hiszen sok esetben bajos lenne eldönteni, hogy kit kell konkrétan sértett államnak tekinteni. Így pl. a faji megkülönböztetés tilalmának megszegése esetén a cselekményt az állam valamely egyén vagy egyének sérelmére követi el, aki tipikusan a saját polgára, itt a jogsérelem konkrétan egyetlen állam ellen sem irányul. Az egyént ért sérelem esetén a felelősségi igény érvényesítésére általános szabály szerint

csak az állampolgárság szerinti állam jogosult,²¹⁴ de ha éppen ez az állam a jogsértő, akkor a jogsértés szankcionálása csak úgy lehetséges, ha azt mondjuk, hogy ilyenkor sértettek maga az egész emberiség tekinthető, és ennek nevében bármelyik állam felléphet a jogsértővel szemben.

A legsúlyosabb nemzetközi jogsértések meghatározása és felsorolása nem könnyű kérdés. A szovjet nemzetközi jogi irodalomban több szerző is kísérletet tett a legsúlyosabb nemzetközi jogsértések felsorolására anélkül, hogy azt az imperatív normákkal kapcsolatba hozta volna. G. Tunkin a béke elleni, a háborús és az emberiség elleni bűntettek mellett ide sorolja a gyarmatosítás gyakorlatát, a gyarmati népektől a függetlenség megtagadását és a faji megkülönböztetést.²¹⁵ Galenszkaja szerint nemzetközi bűncselekmény a nemzetközi jogi normák által tiltott atomkísérlet, valamint terrorcselekmények is, ha azokat az állam szervei követik el.²¹⁶ Morozov szerint nemzetközi bűncselekmény a háborús propaganda,²¹⁷ Varin szerint a faji ideológia terjesztése is.²¹⁸ A legsúlyosabb nemzetközi jogsértéseket más szerzők is megpróbálták felsorolni. V. Pella román jogász felsorolása a leg részletesebb, az általa készített nemzetközi büntető törvénykönyv tervezete a következő, az állam által elkövethető „bűncselekményeket” tartalmazza:

1. Háborús bűncselekmények, amelyek abban jutnak kifejezésre, hogy az állam elsőként követi el a következő cselekmények valamelyikét: a) hadat üzen egy másik államnak; b) fegyveres erővel behatol a másik állam területére, akár hadüzenet nélkül is; c) szárazföldi, haditengerészeti vagy repülő erőkkel megtámadja – akár hadüzenet nélkül is – a másik állam területét, hajóit vagy repülőgépeit; d) tengeri blokádnál alá veszi a másik állam partjait vagy kikötőit; e) támogatást nyújt olyan fegyveres bandáknak, amelyek a területén való megszervezés után betörnek a másik állam területére vagy a megtámadott állam kérelme ellenére megtagadja saját területén az annak érdekében szükséges és tőle függő intézkedéseket, hogy az említett bandák minden segítséget vagy támogatást elveszítsenek.

2. Tiltott hadieszközök gyártása, eladása és felhasználása, valamint a háború szokásainak és törvényeinek megsértése egyéb módon.

3. A megállapított kontingenseket meghaladó fegyveres erők felállítása és kiépítése.

4. A lakosság meghatározott csoportjainak megsemmisítése, rabszolgaságba döntése vagy üldözése akár béke, akár háború idején, jogi, politikai és vallási indítókok alapján.

5. Az állam területén a másik állam függetlensége és területi épsége ellen előkészített bűncselekmények elhárítására szükséges intézkedések elmulasztása.

²¹⁴ Ezt a szabályt rögzíti pl. az American Law Institut tervezete, amelynek 174. cikke így szól: „The responsibility of a State for injury to an alien may be invoked by a State of which the alien is a national. It cannot be invoked by any other State.”

²¹⁵ G. Tunkin: Teorija... 477–478. old.

²¹⁶ L. H. Galenszkaja: Mezdunarodnoe presztuplenija i mezdunarodno-pravovaja otvetsztvennosztvy. Pravovegyenije 1965. No. 1. 169–170. old.

²¹⁷ G. I. Morozov: K voproszu otvetsztvennosztvy za propagandu vojnju. Sz. J. M. P. 1959. Moszkva, 1960. 313. old.

²¹⁸ V. F. Varin: Raszsprosztranenie raszisztkoj ideologii – mezdunarodnoe presztuplenie. Sz. J. M. P. 1968. Moszkva, 1969.

6. Segítségnyújtás lehetővé tétele vagy segítségnyújtás az olyan személyek és szervezetek számára, akik vagy amelyek az állam területén bűncselekményeket készítenek elő a másik állam érdekei ellen, különösen a külföldi állampolgár, kormánytagok élete és szabadsága elleni bűncselekményeket.

7. Beavatkozás a másik államban folyó belső politikai harcba.

8. Meghatározatlan fenyegetések a másik állammal szemben erőszak alkalmazását illetően.

9. Hadgyakorlatok tartása vagy mozgósítás katonai demonstráció céljából.

10. A külföldi diplomáciai képviselők mentességének megsértése.

11. Pénzjegyek hamisítása és bármilyen egyéb illegális cselekmény végrehajtása az állam részéről abból a célból, hogy a másik államnak kárt okozzon, illetve az ilyen cselekmények elkövetésének megakadályozásához szükséges intézkedések elmulasztása.

12. Minden más olyan cselekmény, amely a normális nemzetközi viszonyokat megronthatja.²¹⁹ Ezt a tervezetet a szerző a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület, az Interparlamentáris Unió és a Nemzetközi Jogi Egyesület számára készítette el, és javaslatát az említett szervezetek bizottságai meg is vitatták, a tervezetből azonban nem lett nemzetközi jogszabály.

Az első pontban foglalt cselekmények meghatározása az agresszió egyes eseteit foglalja magában úgy, ahogyan azt a szovjet delegáció az 1933. évi leszerelési konferencián betervezett javaslata tartalmazta. Pella felsorolása részben bővebb, részben szűkebb a kelleténél.

A tervezetben szereplő egyes nemzetközi jogsértések ugyanis jóval enyhébb súlyúak (pl. a diplomáciai mentesség megszegése, pénzhamisítás stb.) a többinél, és teljesen eltörpülnek az agresszió mellett. A többi pontokban a tervezet egyébként valóban a legsúlyosabb nemzetközi jogsértéseket sorolja fel, amelyek az állam szuverenitását, területi épségét és más alapvető érdekeit sértik, azonban még ez a felsorolás sem teljes. Vannak ugyanis más hasonló súlyú és jellegű nemzetközi jogsértések, mint pl. a nyílt tenger rendeltetésszerű használatának szándékos akadályozása, az alapvető emberi jogok megsértése, a népeket és nemzeteket megillető önrendelkezési jog érvényesülésének erőszakkal való akadályozása stb. Az ún. „nemzetközi büntettek” felsorolásának hitelessége így erősen kétséges, pontos és kimerítő katalógust itt éppúgy nem lehet megállapítani, mint ahogyan ez az imperatív jellegűnek tekinthető normák esetén sem lehetséges.²²⁰ Maga a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete is kétséget hagy az iránt, hogy a 19. cikk 3. pontjában felsorolt nemzetközi bűncselekmények listája kimerítő-e vagy sem, az angol szövegben szereplő „inter alia” kitétel a teljesség ellen szól, viszont ez a kifejezés a francia szövegből hiányzik. A Bizottságnak a 19. cikkhez fűzött kommentárja szerint a kérdést rugalmasan kell kezelni, azaz ha ma nem is kell egy bizonyos kötelezettség

²¹⁹ V. Pella: *La guerre – crime et les criminels de guerre*, Paris–Genf, 1964. 129. old. B. Graef-rath–E. Oeser–P. A. Steiniger közös munkájukban a lehetséges jogsértéseket osztályozva szintén megállapítanak bizonyos tipikus nemzetközi jogsértéseket (pl. agresszió, kolonializmus és faji megkülönböztetés, szuverenitás megsértése, szerződések megszegése), ezek alatt azonban csak olyan kategóriákat értenek, amelybe többféle tényállás tartozhat. (Völkerrechtliche Verantwortlichkeit der Staaten. Berlin, 1977. 119–185. old.)

²²⁰ Vö. Bokorné Szegő Hanna: *Az új államok és a nemzetközi jog*. 152–153. old.

Az egyik megoldás, hogy polgári és büntetőjogi jellegű felelősségtípusok között tegyünk különbséget, számos nehézséget vet fel, hiszen – mint erről már szó esett – a nemzetközi jogban ilyen jellegű jogágak még nem jöttek létre. Ennek dacára a felelősség ilyen jellegű szétválasztására több kísérlet történt, egyes burzsoá jogászok arra a következtetésre jutottak, hogy a nemzetközi jogban kialakult egy új felelősségi forma: az állam büntetőjogi felelőssége. A teória fő képviselője, V. Pella román jogász úgy látja, hogy a nemzetközi büntetőjog tárgya az államok által elkövetett jogtalan cselekmények repressziójának a szabályozása, és szerinte az állam büntetett (crime) követhet el egy másik állam személyisége ellen.²²³ Az állam büntetőjogi felelőssége felbukkan más szerzők műveiben is. Így pl. G. Hoffmann szerint a nemzetközi jog büntetőjogi normái által kötelezett alanyok egyének, jogi személyek, nemzetközi szervezetek és államok lehetnek.²²⁴ Az államokkal szemben alkalmazható büntetőjogi szankciók Hoffmann szerint a diplomáciai, a gazdasági kapcsolatok megszakítása, kizárása nemzetközi szervezetből stb.²²⁵ Az állam büntetőjogi felelősségének hagyományos koncepciója tehát abból a feltételezésből indul ki, hogy a büntetőjogi felelősség a jogi személyekre, így az államra is kiterjed.²²⁶ A nemzetközi büntetőjogi felelősség fogalma új formában jelenik meg a második világháború után, amikor a felelősség alanyának már nem az államot, hanem a nevében eljáró személyeket tekintik. Ezzel kapcsolatban G. Geamanu így ír: „A modern jogtudományban a büntetőjogi felelősséget úgy tekintik, mint amely nem a közösség, hanem az ember – a természetes személy – tulajdonsága. Ezért bármilyen fokú nemzetközi bűncselekményért, amelyet az állami szervek vagy hivatalok követtek el, a felelősség nem őket, hanem azokat a személyeket terheli, akik az állam nevében és engedélyével cselekedtek.”²²⁷ Hasonló álláspontot foglal el H. H. Jescheck a nürnbergi pert elemző terjedelmes monográfiájában.²²⁸ Az antifasiszta koalíciónak a háborús bűncselekményekre vonatkozó megállapodása valódi nemzetközi büntetőjogot hozott létre, de az mindössze egy egyedi esetre vonatkozó, konkrét megállapodás volt, és nem jött létre az egyén nemzetközi büntetőjogi felelősségének általános rendszere. Az egyén háborús bűntettek miatti nemzetközi büntetőjogi felelősségének egy jövőbeni alkalmazása nincs ugyan kizárva, de ehhez egy újabb nemzetközi egyezmény létrehozására lenne szükség, vagyis ilyen felelősségre kivételesen kerülhetne sor.

²²³ V. Pella: La répression des crimes contre le personnalité de l'Etat. Recueil des Cours, 1930. Tome 33. 819–821. old.

²²⁴ G. Hoffmann: Strafrechtliche Verantwortung im Völkerrecht. Frankfurt am Main – Berlin, 1962. 30. old.

²²⁵ G. Hoffmann: i. m. 34. old.

²²⁶ Így pl. a már említett szerzőkön kívül ezen a nézeten van H. Donnedieu de Vabres, aki szerint az államokat éppen úgy terheli a büntetőjogi felelősség, mint az általuk okozott kár miatti polgári jogi felelősség. (Le procès de Nuremberg devant les principes modernes du droit pénal international. Recueil des Cours, 1947. Tome 70. 562. old.)

²²⁷ G. Geamănu: i. m. 798. old. Nézete szerint a személyek felelőssége nem menti fel az államot a felelősség alól, tehát politikai, gazdasági stb. szankciók ilyen esetben az állammal szemben is alkalmazhatók.

²²⁸ Álláspontja szerint a felelősséget nem az állam, hanem az állami szervek, azaz személyek meghatározott csoportja viseli. (Vö. Hans – Henrich Jescheck: Die Verantwortlichkeit der Staatsorgane nach Völkerstrafrecht. Eine Studie zu den Nürnberg Prozessen Bonn, 1952. 1–10. old.)

Ugyancsak kivételes jellegűnek kell felfogni az olyan eseteket, amikor az egyén a ma hatályos nemzetközi jog szerint tartozik felelősséggel. M. C. Molca román jogász egy egész sor ilyen esetet sorol ugyan fel²²⁹ (nemzetközi terrorizmus, kalózkodás, rabszolgakereskedelem, kábítószerrel való kereskedés, pénzhamisítás, pornográf kiadványok terjesztése), de ezek egyetlen esetet (a ma már gyakorlatilag megszűnt kalózkodást) kivéve mind olyanok, ahol a felelősségrevonás az *államon belüli büntetőjog* szabályai szerint történik, az állami bíróság előtt, és csak annyi közülük van a nemzetközi joghoz, hogy ezen cselekmények üldözését nemzetközi egyezmények írják elő. Itt végső soron a szokásos belső büntetőjogi felelősségről van szó.

A nemzetközi büntetőjogi felelősség a nemzetközi jog tipikus alanyainak, az államnak és a nemzetközi szervezeteknek büntetőjogi felelősségét tételeznél fel, ez viszont igen problematikus és nem véletlen, hogy az erről szóló nézeteket komoly kritika érte a nemzetközi jogtudomány részéről. Így S. Glaser kifejti, hogy az állam mint jogi személy a büntetőjogi értelemben vett bűncselekmény elkövetésére nem képes.²³⁰ Részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel A. N. Trajnyin szovjet jogász, aki megállapítja, hogy a büntetőjogi felelősség bűnösségen alapul, ami szándékosság vagy gondatlanság formájában jut kifejezésre; a büntető igazságszolgáltatásban igen lényeges szerepet tölt be a beszámítás, a részesség, a büntetés fogalma, melyek nélkül nem lehet büntetőjogról és büntetőjogi felelősségről beszélni. Ezeknek a fogalmaknak és intézményeknek egyikét sem lehet az állammal kapcsolatban alkalmazni.²³¹ H. Fiumel lengyel jogász az államon belüli jog fogalmainak és kategóriáinak a nemzetközi jogra való alkalmazhatóságával összefüggésben megállapítja, hogy a nemzetközi jogban releváns felelősségi intézmény bizonyos elemeit fel lehet ugyan használni, főleg anyagi kártérítési kötelezettség esetén, de nem helyes erőltetni a polgári jogi analógiákat sem, a büntetőjogi felelősség koncepciója pedig egyáltalán nem alkalmazható a nemzetközi jogban, ahol a felelősséget úgy kell vizsgálnunk, mint önálló intézményt.²³² Az államok büntetőjogi felelősségének koncepciója valóban több ponton vitatható. Ezen nézet képviselői feltételezik, hogy ha a nemzetközi jogban vannak olyan szankciók, amelyek meghaladják a nemzetközi jogban alkalmazott polgári jogi jellegű (azaz kártérítési) felelősség kereteit, akkor ezek büntetőjogi szankciók. Azonban az államon belüli büntetőjogot mint az egyének által elkövetett és közhatalmi úton üldözendő bűncselekményekre vonatkozó jogágot művelték ki, következésképpen fogalmai és intézményei nem vihetők át változtatás nélkül a nemzetközi jogba. A büntetőjog fogalmainak a nemzetközi jogba való mechanikus átvitele csak zavart okozna, hiszen pl. a bűnösség fogalma alatt mást kell érteni az egyénnel kapcsolatban, mint az állammal való összefüggésben, mások a büntetőjogi büntetések, mint a nemzetközi jogi szankciók stb. Ezzel kapcsolatosan D. B. Levin szovjet jogász a következőket írja: „Az államon belüli büntetőjogban fizikai személyekkel van dolgunk, akik az államhatalom alá vannak vetve és akik személyesen viselik a felelősséget az állam törvényeivel és bírói határozataival

²²⁹ Vö. M. C. Molca: Răspunderea internațională. Bukarest, 1975. 101–117. old.

²³⁰ S. Glaser: Infraction internationale: ses éléments constitutifs et ses aspects juridiques. Paris,

1958. 110. és köv. old.

²³¹ Idézi G. Tunkin: A nemzetközi jog elméletének kérdései. 217. old.

²³² H. Fiumel: 1976. 40. old.

ellentétes magatartásuk miatt. A nemzetközi jogban mindenekelőtt szuverén államokkal találkozunk, amelyek maguk állapítják meg a magatartásukra és felelősségükre vonatkozó normákat és nem egyeztek meg az államok abban, hogy létrehoz-
zanak államok feletti bírói hatalmat, mely előtt megjelenni kötelesek lennének. Az államok felelőssége – állapítja meg továbbá Levin – politikai szervezetek kollektív felelőssége saját szerveinek jogsértő magatartása miatt.”²³³

A nemzetközi jogi felelősségnek a büntetőjogtól eltérő sajátosságai nem jelentik azt, hogy nincs bizonyos hasonlóság a nemzetközi jogi felelősség egyes alakzatai és a büntetőjogi felelősség között, csupán a hasonlóság nem jelent azonosságot! Az állam büntetőjogi felelősségéről beszélni megtévesztő lenne mindazok számára, akik ismerik a büntetőjog fogalmait és intézményeit, ha ugyanis ezeket a nemzetközi viszonyokra alkalmazzuk, előbb tisztázni kell, hogy milyen változtatással, milyen módosított értelemben illeszthetők be a nemzetközi jogba. Ha tehát szokás is beszélni az állam „bűnös” magatartásáról, a „nemzetközi büntetről”, az állammal szembeni „büntetésről”, ez alatt mást kell érteni a nemzetközi jogban, mint amilyen értelemben ezeket a fogalmakat a büntetőjog kialakította és használja. Az államok felelősségére vonatkozó szokásjogi szabályokat tehát nem lehet büntetőjogi és polgári jogi felelősségre felosztani. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a nemzetközi jogirodalomban olyanok is elismerik, hogy a nemzetközi jogsértéshez büntetés jellegű szankciók járulhatnak, akik egyébként nem fogadják el az állam büntetőjogi felelősségét.²³⁴ A „büntetés” kifejezést azonban itt nem annyira a „belső” büntetőjog hasonló fogalmának megfelelően szokásos használni, hanem – mint arra Buza László is rámutat – az sok esetben inkább bizonyos biztonsági rendszabályt jelent.²³⁵

A nemzetközi jogi felelősség osztályozásával kapcsolatosan a szocialista nemzetközi jogi irodalomban elterjedt az a felfogás, mely politikai, jogi és erkölcsi felelősség között tesz különbséget. Így osztják fel a felelősséget pl. G. Geamănu,²³⁶ A. Klafkowski²³⁷ vagy az 1957-ben kiadott, Kozsevnyikov által szerkesztett szovjet nemzetközi jogi tankönyv.²³⁸ G. Tunkin kétféle felelősségi típus között tesz különbséget, politikai és anyagi felelősségről beszél. Nézet szerint a politikai felelősséghez tartoznak az állam felelősségeinek összes formái – az anyagi felelősség kivételével – az ún. erkölcsi elégtételtől kezdve az állam szuverenitásának korlátozásával együtt járó különböző rendszabályokig stb.²³⁹ Tunkin politikai felelősségről szóló nézetét sokan osztják a nemzetközi jog szovjet tudományában, így pl. A. V. Orlovskij²⁴⁰ vagy Ju. V. Petrovskij.²⁴¹

A magyar nemzetközi jogi irodalomban Bokorné Szegő Hanna szintén politikai és anyagi felelősség között tesz különbséget.²⁴² A politikai felelősség fogalmát

²³³ D. B. Levin: *Otvetsztvennoszty*... 36–37. old.

²³⁴ Így pl. Buza László megállapítja: „A nemzetközi jogsértéshez olyan hátrányos jogkövetkezmény is csatolható, amelynek határozottan büntetési jellege van.” (Buza L.: *A büntetés kérdése a nemzetközi jogban*. Kolozsvár, 1945. 20. old.)

²³⁵ Lásd erről Buza L.: előbb i. m. 14–16. old.

²³⁶ G. Geamănu: i. m. 219–220. old.

²³⁷ A. Klafkowski: i. m. 140. old.

²³⁸ *Mezsdunarodnoe pravo*. Moszkva, 1957. 126. old.

²³⁹ A nemzetközi jog elméletének kérdései. 294. old.

²⁴⁰ A. V. Orlovskij: *Otvetsztvennoszty goszudarsztva za agresziju*. Minszk, 1969. 72. old.

²⁴¹ Ju. V. Petrovskij: *O politiceszkoj otvetsztvennosztyi goszudarsztv*. Sz. J. M. P. 1970. 157. old.

²⁴² Bokorné Szegő Hanna: *Nemzetközi jog I. rész*, 77. old.

használja Levin professzor is, aki szerint a nemzetközi jogi felelősségnek mind a büntetőjogi, mind az államon belüli polgári jogi felelősségtől megkülönböztethető sajátossága az, hogy politikai felelősség.²⁴³ Ju. M. Koloszov Levin teóriáját bírálva rámutatott arra, hogy a nemzetközi közjogi felelősség nemcsak politikai, hanem anyagi is lehet, míg a nemzetközi magánjogi felelősség – amelynek szerinte szintén lehet az állam is alanya – sohasem lehet politikai jellegű, ezért nem helyes azt állítani, hogy az állam nemzetközi jogi felelőssége politikai jellegű.²⁴⁴ Bírálja az állam politikai felelősségének elméletét V. David is, aki többek között megállapítja, hogy a nemzetközi jognak nincsenek szabályai a politikai felelősség tartalmára vonatkozóan.²⁴⁵

Az idézett felosztások bizonyos hiányosságokat rejtenek magukban. Mindenekelőtt az erkölcsi felelősség nem lehet része a jogi felelősségnek. Az erkölcs a jogtól különböző kategória, az érte való felelősség az erkölcs normáinak megszegése miatti és erkölcsi szankciók által sújtott felelősség, mely mint ilyen, feltétlenül *jogon kívüli jelenség*. Nem szerencsés a politikai felelősség kitétel sem – amint ezt egyébként maga Tunkin is elismeri.²⁴⁶ A politika és a jog két különböző társadalmi jelenséget jelent és bár a jog államok közötti politikai jellegű kapcsolatokat is szabályoz, vannak jogilag irreleváns, tisztán csak politikai jellegű viszonyok is. A jogi felelősségtől a politikai felelősség éppúgy elválasztandó, mint ahogyan a politikát el kell választani a jogtól, ennél fogva nem szerencsés egy jogi intézményt a „politikai” jelzővel illetni, ez lehetetlenné teszi, hogy az igazi politikai felelősség és a jogi felelősség között különbséget tegyünk.

Nem jelent biztos elhatárolási ismérvet az a megkülönböztetés sem, amely anyagi és nem anyagi (ún. politikai) felelősségi típusokat ismer. Az anyagi felelősség ugyanis maga is kétféle lehet: származhat egyrészt nemzetközi deliktumból és származhat megengedett cselekmény káros következményeiből is, ha ilyen felelősség vállalására az államot szerződéses kötelezettség terheli. Az anyagi felelősség másfelől igen sok esetben nem önállóan és nem egyedül jelentkezik, hanem egyéb felelősségi alakzatok járulékaként. Ha tehát különbséget teszünk anyagi és nem anyagi jellegű felelősség között, úgy feltétlenül lesz egy harmadik, *vegyes jellegű* kategória is. Így pl. béke idején, ha egy hadihajó ágyútűzzel idegen hajókra támad, a cselekmény adott esetben agresszióknak minősülhet, ez azonban nem zárja ki az esetleg elsüllyesztett hajók miatti anyagi felelősséget. Ugyanígy egy diplomáciai képviselő jogtalan letartóztatása miatti felelősség az adott esetben anyagi felelősséget is jelenthet, ha ti. a letartóztatás tényéből akár a diplomatát, akár az érintett államot anyagi kár érte. Az anyagi és nem anyagi jellegű felelősség közötti megkülönböztetés tehát fenntartható, csupán az utóbbit nem politikai, hanem inkább deliktuális felelősségnek kellene nevezni. Ennek megfelelően tehát beszélhetünk:

1. kizárólagosan anyagi jellegű felelősségről, mely lehet: *a)* deliktuális eredetű, *b)* fokozott veszéllyel járó megengedett tevékenységből származó (kontraktuális jellegű),

²⁴³ D. B. Levin: *Otvetsztvennoszty*... 37. old.

²⁴⁴ Ju. M. Koloszov: i. m. 24. old.

²⁴⁵ V. David: *Odpovednost*... 49. old.

²⁴⁶ „A politikai felelősség kifejezés nem túlságosan sikerült, mert annak is olyan árnyalata van, hogy nem jogi felelősségről van szó.” (G. Tunkin: *A nemzetközi jogelméletének kérdései*, 294. old.)

2. deliktuális felelősségről, mely lehet *a*) olyan, amely nem jár anyagi kihatásokkal (pl. idegen katonai repülőgép szándékosan berepül egy állam légterébe) és *b*) vegyes jellegű, azaz amelynél a jogsérelem okozása egyben károkozással párosul.

A felelősségi jogviszony osztályozásának egy további lehetőségét rejti magában a *vétkességi* és *objektív* felelősség közötti különbségtétel. Ha elfogadjuk, hogy a nemzetközi jogsértés az állam szerveinek vétkességétől függetlenül is létrehozhat felelősségi jogviszonyt, továbbá, ha figyelembe vesszük, hogy bizonyos cselekmények (pl. az agresszió) fogalmilag csak szándékosan (tehát vétkesen) követhetők el, úgy ebből a szempontból a felelősség háromféle lehet:

1. Az államnak felróható, szándékosan vagy gondatlanul elkövetett jogsértés miatti felelősség (*vétkes felelősség jogsértés miatt*).

2. Más állam jogait sértő olyan cselekmény miatti felelősség, amelynek elkövetése során nem terheli vétkesség az államot, de a nevében eljáró szerv cselekménye nemzetközi kötelezettséget segett meg (*objektív felelősség jogsértés miatt*).

3. Jogilag megengedett, de fokozott veszéllyel járó tevékenységből származó káros következmények miatti felelősség (*objektív felelősség jogsértésen kívül*).

II. A NEMZETKÖZI JOGSÉRTÉST MEGVALÓSÍTÓ ÁLLAMI SZERVEK ÉS SZEMÉLYEK

Amikor azt mondjuk, hogy az állam felelősséggel tartozik minden olyan cselekmény vagy mulasztás miatt, amellyel valamely nemzetközi kötelezettségét megszegte és ezzel idegen államnak vagy más nemzetközi jogalanyak jogsérelmet okozott, az állam tényeit nem lehet úgy felfogni, hogy azokat az állam mint absztrakt fogalom tényleg maga követte el. Az állam közvetlenül nem cselekedhet, az állami cselekményeket mindig az állam szervei fejtik ki az állam nevében. Ezek az állami szervek viszont vagy egy konkrét személyt, vagy személyek egy csoportját, azaz valamely testületet jelentenek, így végső soron az állami cselekmények egyben mindig és szükségképpen emberi cselekmények. Az alábbiakban megvizsgálandó kérdés tehát, hogy milyen funkcionáriusok, milyen cselekményei minősülnek az állam tényeinek.

Abban a kérdésben, hogy az állam szerveinek tényeiért tartozik felelősséggel, a nemzetközi jogi irodalom teljesen egyöntetű,¹ és erre az álláspontra helyezkedtek a különböző nemzetközi bíróságok is,² ennél fogva ezt a tételt szögezték le az egyes kodifikációs tervezetek is. Így pl. a hágai kodifikációs konferencián első olvasásban 35 állam által elfogadott tervezet 1. cikke abból indul ki, hogy az állam felelőssége az állam olyan nemzetközi kötelezettségeinek megszegéséből keletkezik, mely a kérdéses állam szerveinek a ténye.³ Ami a szervek körét illeti, a különböző kodifikációs tervezetek arra az álláspontra helyezkednek, hogy az állam felelős lehet bármely szervének tényei miatt. Így a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi tervezetének 1. cikke szerint az állam felelős lesz minden olyan tevés vagy mulasztás miatt, mely nemzetközi kötelezettségét sérti függetlenül attól, hogy alkotmányozó, jogalkotó, kormányzati vagy bírói szervek jár el.⁴ Ugyanezt a felsorolást tartalmazza a Német Nemzetközi Jogi Társaság tervezetének 1. cikke azzal a kiegészítéssel, hogy ide sorolja azokat a jogi személyeket és intézményeket is, melyek hivatalos funkciókat

¹ Lásd *D. Anzilotti*: Teoria generale, 164. és köv. old.; *R. Ago*: Le délit international. Recueil des Cours, Tome 68, 1939. 48. és köv. old.; *H. Accioly*: i. m. 371. old.; *I. Münch*: i. m. 170. old.; *J. Brownlie*: Principles... 367. old.; *C. F. Amerasinghe*: i. m. 48. old.; *Jimenez de Aréchaga*: International Responsibility... 544. old.; *A. Ulloa*: i. m. II. 256. old.; *D. P. O'Connell*: International Law. New York, 1965. II. 170. old.; *A. P. Sereni*: i. m. Vol. III. 1507. old.

² Így pl. az 1894–95-ben lezajlott perui polgárháborúban kárt szenvedett olasz állampolgárok ügyében 1901-ben hozott hét választott bírósági ítélet mindegyike leszögezte: „...un principe de droit international universellement reconnu veut que l'Etat soit responsable des violations des droit des gens commises par ses agents”. Az idézetet és további példákat lásd *R. Ago* harmadik jelentésében. *Annuaire*, 1971. Vol. II. 1re partie 251. old.

³ Lásd *Annuaire* 1956. II. kötet 226. old.

⁴ Lásd *Annuaire* 1956. II. 228. old.

gyakorolnak az állam területén.⁵ A Nemzetközi Jogi Bizottság által készített tervezet 6. cikke ugyancsak hangsúlyozza, hogy az állam bármely szervének magatartását úgy kell tekinteni, mint az állam tényeit, függetlenül attól, hogy ez a szerv az alkotmányozó, a törvényhozó, a végrehajtó, a bírói vagy más hatalomhoz tartozik, hogy a funkciói nemzeti vagy nemzetközi jellegűek, továbbá függetlenül attól is, hogy az állam szervezetében felsőbb vagy alárendelt szerepet tölt be.⁶ Az idézett tervezetek minden megkülönböztetés nélkül csupán állami szervekről beszélnek, amiből következik, hogy az állam nemcsak a külső kapcsolatokkal megbízott szerveinek aktusai miatt tartozik felelősséggel, tekintve, hogy a nemzetközi jog megsértésére azoknak az állami szerveknek is van lehetőségük, amelyek kizárólag belügyi jellegű funkciókat gyakorolnak.

Az állam felelősségét tehát elvben bármilyen szintű és funkciójú szervének ténye megalapozhatja. Az idézett tervezetek az államhatalmi ágak elválasztásának teóriáját látszanak tükrözni amikor különbséget tesznek jogalkotó, kormányzati és bírói szervek között. Az állam szerveinek tevékenysége miatti felelősségét vizsgálva megállapítható, hogy az állami tevékenység sokszor nem választható így széjjel. Amikor pl. a jogalkotó szervek miatti nemzetközi jogi felelősséget vizsgáljuk, ez nem szorítkozhat a törvényhozásra jogosult szerv (parlament, országgyűlés, nemzetgyűlés stb.) tevékenységének a vizsgálatára, hiszen a nemzetközi kötelezettségekkel ellentétes belső jog létrejöhet kormányrendelet formájában vagy más, ún. kormányzati (államigazgatási) szerv jogalkotó tevékenysége során is. Ezt a korrekciót leszámítva, az előzőekben említett tagolás mégis megfelelő a felelősség tárgyalására, mivel bizonyos különbségek valóban adódnak a jogalkotás, az államigazgatási tevékenység és a bírói tevékenység miatti felelősség tekintetében, melyek indokolják az elkülönített tárgyalást.

1. A NEMZETKÖZI JOG MEGSÉRTÉSE BELSŐ JOGALKOTÁS ÚTJÁN

Ha a jogalkotó szervek helyzete nem különbözik más állami szervek helyzetétől, úgy ebből az következik, hogy a nemzetközi jog megsérthető belső jogalkotás útján is.⁷ Ez tulajdonképpen ellentétet jelent a két normarendszer között. Az ilyen összeütközések kiküszöbölése céljából néha az államok alkotmányai külön rendelkezéseket tartalmaznak. Így pl. az 1958. évi francia alkotmány 54. cikke úgy rendelkezik, hogy ha valamely nemzetközi kötelezettség az alkotmányba ütköző rendelkezést tartalmaz, úgy annak megerősítése csak az alkotmány módosítása után lehetséges. A nemzetközi jog érvényesülésének elsődlegességét ismeri el több más állam gyakorlata is.⁸ A nemzetközi jog szempontjából az államok belső jogszabályai – amint ezt

⁵ A tervezet első cikkének 3. pontja a következőket tartalmazza: „Es macht keinen Unterschied, ob die Verletzung durch Akte oder Unterlassungen der verfassungsetzenden oder gesetzgebenden Gewalt, der Regierung, der Verwaltungsbehörden, der Gerichte oder der Korporation und Anstalten erfolgt, die auf seinem Gebiete öffentliche Aufgaben erfüllen”. (Vö. I. Münch: i. m. 327. old.)

⁶ Report of the I. L. Commission, 1979. 240. old.

⁷ Vö. Jimenez de Aréchaga: International Responsibility... 544–545. old.

⁸ Lásd erről Bodnár László: A nemzetközi jogi normák „transzformálása” az államon belüli jog szférájába. A közigazgatás fejlesztésének nemzetközi jogi kérdései. Bp. 1981. I. köt. 1. rész 23. és köv. old.

az Állandó Nemzetközi Bíróság is leszögezte – pusztá tényeknek tekinthetők éppen úgy, mint pl. az adminisztratív intézkedések,⁹ melyeket abból a szempontból kell vizsgálni, hogy az állam által vállalt kötelezettségekkel összhangban vannak-e. Miután a nemzetközi jogi felelősség nemcsak egy törvény létezésének tényéből – azaz a nemzetközi joggal ellentétes rendelkezések létezése miatt –, hanem annak hiányában is létrejöhet,¹⁰ ennél fogva a nemzetközi jog és a belső jog közötti ellentét többféle módon keletkezhet:

a) Az állam már fennálló nemzetközi kötelezettségével ellentétes belső jogszabályt alkot.

b) Az állam kötelezettséget vállal belső jogszabályának megváltoztatására vagy valamely új jogszabály létrehozására és ezt az előírt időre nem teszi meg.

c) Az állam belső jogával ellentétes nemzetközi kötelezettséget vállal.

Az a) és c) pontok között nincs lényegi különbség, csupán arról van szó, hogy az első esetben az összeütközés belső jogalkotás, a másik esetben nemzetközi jogalkotás tényével keletkezett. Az említett két eset egyébként megegyezik abban, hogy mindkettő azt jelenti, hogy a kérdést az államon belüli jog és a nemzetközi jog ellentétesen szabályozza. A b) pont esetében ilyen ellentétes szabályozás nincs, vagyis csak arról van szó, hogy az állam belső jogából vagy hiányzik egy olyan szabály, amelyet a nemzetközi jog alapján köteles lett volna megalkotni, vagy azt, hogy egy belső jogszabályt nemzetközi jogi tilalom dacára alkotott meg. Ezekben az esetekben a két jog közötti ellentét tehát nem jelenti valamely kérdésnek egyidejű ellentétes szabályozását, itt a felelősségi jogviszonyból csupán jogalkotási kötelezettség elmulasztása vagy tiltott jogalkotás miatti felelősségre vonásnak a lehetősége keletkezik. Az a) és c) pontokban foglalt esetekben azonban a felelősségen túlmenően az a probléma is fennáll, hogy mi legyen a két jog által ellentétesen szabályozott életviszonnyal, közülük melyik érvényesüljön?

A két normarendszer közötti ellentét megoldására elméletileg több lehetőség van, és – talán ezért is – ebben a kérdésben a nemzetközi jogtudomány is megoszlik.

A tiszta dualista elmélet a kérdésnek nem tulajdonít jelentőséget, hiszen e nézet szerint a két jog teljesen eltérő viszonyokat szabályoz, és így az ellentétes szabályozás lehetősége sem áll fenn.¹¹ A tiszta dualista elmélet is elismeri azonban annak lehetőségét, hogy a nemzetközi kötelezettség adott esetben belső jogszabályok megalkotásában realizálódhat. Ennek megfelelően a dualista elmélet egyik megalapítója, H. Triepel különbséget tesz a nemzetközi jog szempontjából fontos és ebből a

⁹ Au regard du droit international ... des lois nationales sont de simples faits, manifestations de la volonté et de l'activité des États, au même titre qu'à les décisions judiciaires ou mesures administratives. (Affaire relative à certains intérêts allemands en Haute-Silésie polonaise (Fond) Serie A. Part 1. No. 7. 19. old.)

¹⁰ Lásd erről E. Vitta: La responsabilità internazionale dello stato per gli atti legislativi. Milano, 1953. 26. old.; A. Ross: A text-book International Law. London, New York, Toronto, 1947. 253. old.

¹¹ Ezen a nézeten van H. Triepel, aki leszögezi: „Minthogy a belső jog és a nemzetközi jog nem ugyanazokat a kapcsolatokat szabályozza, így lehetetlen bármiféle „összeütközés” (idézőjel H. Triepel-től) a két jogrendszer forrásai között.” (Les rapports entre le Droit Interne et le Droit International. Recueil des Cours, 1923. 83. old.) Hasonló álláspontot fejt ki G. Fitzmaurice is, szerinte a két jog egymástól teljesen idegen területet szabályoz és éppen olyan értelmetlen ellentétről beszélni, mint azon vitatkozni, hogy az angol vagy a francia jogrendszer áll-e egymás felett. (Lásd G. Fitzmaurice: The General Principles of International Law. 71–72. o.)

szempontból közömbös belső jog között. Nemzetközi jogilag fontosnak olyan államon belüli jogszabályt tekint, melynek létrehozása vagy fenntartása az állam nemzetközi kötelezettségének vagy a teljesítését vagy a megszegését jelenti.¹²

Ez a nézet tehát csak olyan jellegű konfliktust tart lehetségesnek a belső jog és a nemzetközi jog között, mely valamely nemzetközi jogilag előírt belső jogi szabály meg nem alkotásában vagy a belső szabálynak a nemzetközi jogi tilalom dacára való létrehozásában áll. A két jog nemzetközi jogi felelősséget eredményező konfliktusában ez azonban – mint arról már szó volt – csak az egyik lehetőség, ugyanis a gyakorlatban igen sokszor előfordul, hogy a két jogterület szabályozási köre részben egybeesik. Ez előfordulhat az alapvető emberi jogok esetében, bizonyos kisebbségi jogok tekintetében, az állampolgárság megszerzése és elvesztése szabályozásánál, a diplomáciai mentesség esetén, a munkajogi törvényhozásnál, egészségügyi és növényvédelmi szabályoknál stb. Úgy tűnik, elvben igazat kell adni H. Kelsennek, aki megállapítja, hogy „nincsenek olyan viszonyok, melyek természetüknél fogva kizárólag az államok belső joghatóságába tartoznak, olyan viszonyok, melyeket nem lehet szabályozni általános vagy egyéni (individual) normák útján, tehát olyan viszonyok, amelyekre nem hozható létre a nemzetközi jog általános vagy egyedi normái által megállapított kötelezettség”.¹³

Ha tehát az állam megköt egy nemzetközi szerződést, mely pl. a munkaidőt napi nyolc órában állapítja meg, de az állam saját joga szerint a munkaidő tíz óra vagy esetleg annál is több, úgy bekövetkezik az ellentétes szabályozás ténye és rögtön felvetődik a felelősség mellett az a kérdés is, hogy melyik jog fog érvényesülni. Logikailag három megoldás lehetséges:

1. A nemzetközi jog érvényesül az államon belüli joggal szemben;
2. Az államon belüli jog érvényesül a nemzetközi joggal szemben;
3. A két normarendszer teljesen egyenértékű és a lex posterior derogat legi priori elve érvényesül.

Mielőtt a lehetséges megoldások részleteibe belemennénk, le kell szögezni, hogy nem arról van szó, mintha ilyen ellentét esetén a nemzetközi jogszabály automatikusan hatályon kívül helyezné a belső jogszabályt,¹⁴ és ez megfordítva is igaz, ilyen hatást a két jogterület egyikének sem lehet tulajdonítani, hiszen mindkettő végső soron állami akarat és mint ilyenek nem egymás függvényei, hanem mindkettőt az őket létrehozó állam akarata determinálja. A két normarendszer közötti tartalmi ellentét nemzetközi felelősségi jogviszonyt hoz létre, melynek feloldása, azaz az ellentét-megszüntetés hosszabb időt vesz igénybe, így mindenképpen felvetődik az a kérdés, hogy melyik jog kerülhet alkalmazásra egy konkrét esetben.

A nemzetközi jog tudományának számos képviselője és a nemzetközi bírászkodás gyakorlata is a nemzetközi jog érvényesülésének elsődlegessége felé hajlik. Így pl.

¹² Vö. H. Triepel: Les rapports entre le Droit Interne et le Droit International, 106. old.

¹³ H. Kelsen: Principles... 191–192. old.

¹⁴ Ez a tétel a nemzetközi jog tudományában általánosan elfogadott. Herczegh Géza szerint: „Az államok nemzetközi joggal ellentétes belső jogszabályai ipso facto nem érvénytelenek.” (Állam nemzetközi felelőssége, 361. old.). Ch. Rousseau szintén leszögezi: „Nincs olyan általános szabály, amely szerint egy nemzetközi norma automatikusan hatályon kívül helyezhetne egy vele ellentétes belső normát...” (Ch. Rousseau: Principes de Droit International Public. Recueil des Cours, 1958. Tome 93. 473. old.). Ugyanezt a gondolatot fejezi ki G. Dahm is, aki szerint ilyen, a belső jogot rontó szabály létezése „idegen a nemzetközi jogtól”. (G. Dahm: i. m. 56. old.)

L. Cavaré szerint nincs más lehetőség, mint elfogadni a nemzetközi jog felsőbbbségét (supériorité), ha el akarjuk kerülni a nemzetközi anarchiát.¹⁵ Hasonló következtetésre jut K. Marek is az Állandó Nemzetközi Bíróság ezzel kapcsolatos gyakorlatát vizsgálva.¹⁶ Valóban, ha megvizsgáljuk az egyes nemzetközi bíróságok gyakorlatát, úgy tűnik, hogy azok a nemzetközi jog elsőbbségét juttatják kifejezésre a belső joggal szemben. Így 1923-ban Nagy-Britannia és Costa Rica közötti vitás ügyben a választott bírósági döntés megállapította, hogy egy nemzetközi bíróság előtt nemzetközi szerződésnek törvény útján való egyoldalú elvetése a szerződésből eredő jogokra nem hat ki, így a bíróságnak ítéletében a szerződést kell alkalmaznia és a szerződéssel ellentétes törvényt hatálytalannak kell tekintenie.¹⁷ A nemzetközi kötelezettség elsőbbségét hangsúlyozta az 1947. évi békeszerződés alapján létrehozott Olasz–Amerikai Egyeztető Bizottság is, amikor egy 1956-ban kelt határozatában megállapította: „Egy dolog bizonyos, az olasz kormány egy nemzetközi bíróság előtt nem hivatkozhat nemzeti törvényeire abból a célból, hogy kibújjon egy általa elfogadott nemzetközi kötelezettség végrehajtása alól.”¹⁸ Hasonló álláspontra helyezkedett az Állandó Nemzetközi Bíróság is első ítéletében (a Wimbledon gőzös ügyben) a német kormánynak 1920. június 25-én kelt azzal a rendeletével kapcsolatosan, amelyben Németország proklamálta semlegességét a szovjet–lengyel háborúban és megtiltotta a Kieli-csatomán fegyverek és hadianyagok szállítását akár Szovjet-Oroszország, akár Lengyelország számára. A bíróság kimondta, hogy a semlegességi rendelet mint egyoldalú állami aktus nem érvényesülhet a versailles-i békeszerződés rendelkezéseivel szemben.¹⁹ Ugyanez a bíróság a görög–bolgár kölcsönös kivándorlási egyezményvel kapcsolatos tanácsadó véleményében még egyértelműbben fejezte ki a nemzetközi jog érvényesülésének elsőbbségét a belső joggal szemben, amikor leszögezte: „...a nemzetközi jognak általánosan elfogadott elve az, hogy egy szerződésben részes hatalmak kapcsolataiban a belső törvény rendelkezései nem érvényesülhetnek a szerződés szabályaival szemben.”²⁰ Azt, hogy ez az elv még az alkotmány esetén is érvényesül, az Állandó Nemzetközi Bíróság egy másik állásfoglalása támasztja alá.²¹

A Nemzetközi Bíróság is több vonatkozásban érintette az egymással ellentétes két jog érvényesülésének problémáját, és több esetben a nemzetközi jog elsődleges érvényesítésének álláspontja felé hajlik. Így pl. a Nottebohm-ügyben a bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy Guatemala belső joga nem lehet akadálya annak,

¹⁵ L. Cavaré: i. m. I. kötet 177. old.

¹⁶ K. Marek: Les rapports entre le droit international et le droit interne à la lumière de la jurisprudence de la Cour Permanente de Justice International. R. G. D. I. P. 1962. Tome LXVI. 278. old.

¹⁷ Lásd R. Ago harmadik jelentését, Annuaire, 1971. Vol. II. 1. rész 240. old.

¹⁸ Uo. 241. old.

¹⁹ C. P. J. I. Série A. No. 1. 29. old.

²⁰ Question des „Communautés” gréco-bulgares. Avis consultatif du 31. juillet 1930. C. P. J. I. Série B. No. 17. 32. old.

²¹ „...un Etat ne saurait invoquer vis-à-vis d'un autre Etat sa propre Constitution pour se soustraire aux obligations que lui imposent le droit international ou les traités en vigueur.” (Traitement des nationaux polonais dans le territoire de Danzig. Avis Consultatif du 4. février 1932. C. P. J. I. Série A/B Part 1. No. 44. 24. old.)

hogy ezen állam kormánya megjelenjen a Nemzetközi Bíróság előtt, ha a bíróság a nemzetközi jog alapján megállapítja hatáskörét.²² Hasonló elvet rögzített a Nemzetközi Bíróság a Bernadotte-ügyben adott véleményében²³ és különösen élesen fogalmazták meg a nemzetközi kötelezettség elsődleges érvényesülésének elvét egyes bírói különvélemények.²⁴ A nemzetközi jog elsődleges érvényesülése felé hajlik az állami gyakorlat is, így pl. Franciaország képviselője az ENSZ Közgyűlésének IV. Főbizottságában kijelentette: „A francia közjog a nemzetközi jognak a belső törvényekkel szembeni elsőbbségének alkotmányos elvén nyugszik.”²⁵ Hasonló kijelentések a svájci,²⁶ az olasz²⁷ és más kormányok²⁸ részéről is elhangzottak és ennek megfelelően ezt az elvet érvényesítették az állami kodifikáció során is. A hágai kodifikációs konferencián az államoknak a kiküldött kérdőívekre adott válaszai alapján az előkészítő bizottság a nemzetközi jog elsődleges érvényesülésének elvét felvette az ún. vitaalapok közé,²⁹ és ez az elv érvényesült az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságában folyó kodifikáció során is.³⁰ Ha ezután figyelembe vesszük, hogy

²² *Affaire Nottebohm (exception préliminaire)* C. I. J. Recueil 1953. 123. old.

²³ „La réclamation étant fondée sur un manquement à une obligation internationale, manquement dont l'Organisation impute la responsabilité à l'un de ses Membres, ce Membre ne peut prétendre que cette obligation est régie par son droit national...” (Réparation des dommages subis au service des Nations Unies, Avis consultatif C. I. J. Recueil 1949. 180. old.)

²⁴ Így pl. az Északi-tengeren való halászat ügyében McNair különvéleménye megállapítja: „It is a well established rule that a State can never plead a provision of or lack of a provision in its internal law or an act or omission of its executive power as a defence to a charge that it has violated international law.” Fisheries case. Dissenting opinion of Sir S. McNair, I. C. J. Reports 1951. 181. old. Ugyanebben az ügyben A. Alvarez bíró különvéleményében megállapítja: „Le droit international prime le droit national. Les actes commis par un Etat en violation de ce droit engagent sa responsabilité.” (C. I. J. Recueil, 1951. 152. old.)

A Nottebohm-ügyben *Klaestad* különvéleménye leszögezi, hogy a nemzeti törvényhozás rendelkezései nem lehetnek a nemzetközi joggal ellentétesek. (C. I. J. Recueil, 1953. 125. old.)

Hasonló megállapításokat találunk más ügyekben adott különvéleményekben is, így pl. Hollandia és Svédország között 1902. évi gyámsági szerződés alkalmazása ügyében *Badawi* bíró úgy látja, hogy „... il est de jurisprudence constante qu'un Etat ne peut se soustraire aux obligations établies par une convention internationale en invoquant sa propre loi, fut-ce même sa propre constitution.” *Affaire relative à l'application de la Convention de 1902 pour régler la tutelle des mineurs.* (C. I. J. Recueil 1958. 74. old.)

Ugyanebben az ügyben hasonló véleményt találunk *Lauterpacht*, *Spender* és *Cordova* bírák különvéleményében is, ez utóbbi pl. leszögezi, hogy véleménye szerint nincs sem közjogi, sem magánjogi törvény, amely egy szerződéssel szemben elsőbbséget követelhet az alkalmazás tekintetében. (C. I. J. Recueil, 1958. 140. old.)

²⁵ Lásd A. Ch. Kiss: Répertoire de la pratique française en matière de droit international public. Párizs, 1962. I. köt. 5. old.

²⁶ Így a Svájci Szövetség Tanács a Nemzetek Szövetségéhez intézett memorandumában leszögezte: „A belső törvény nem mentheti fel az államot nemzetközi kötelezettségeinek betartása alól.” (Idézi R. Ago harmadik jelentése. *Annuaire*, 1971. Vol. II. 1ère partie 241. old.)

²⁷ A marokkói foszfát ügyben az olasz kormány képviselője kijelentette: „C'est un principe élémentaire de droit international, suivi constamment dans la pratique, que l'Etat ne peut se prévaloir des dispositions de sa loi interne pour se soustraire à l'accomplissement de ses obligations internationales.” (C. P. J. I. Série C. No. 84. 70. old.)

²⁸ Lásd erről R. Ago harmadik jelentését. *Annuaire*, 1971. Vol. II. 1. partie 241–242. old.

²⁹ Az első számú vitaalap így szól: „Un Etat ne peut échapper à sa responsabilité selon le droit international en invoquant les dispositions de sa loi interne.” (*Annuaire*, 1956. Vol. II. 225. old.)

³⁰ Vö. pl. G. Amador második jelentésével: „L'Etat ne peut invoquer des dispositions de son droit interne pour échapper à la responsabilité qui découle de la violation ou de l'inexécution d'une obligation internationale.” (*Annuaire*, 1957. Vol. II. 145. old.)

ezenkívül a nemzetközi jog elsőbbségének elvére helyezkedik az államok alapjogairól és kötelezettségeiről készített tervezet,³¹ sőt egyes alkotmányok (mint pl. az 1958. évi francia alkotmány 55. cikke,³² a Ciprusi Köztársaság 1960. évi alkotmányának 169. cikke,³³ a Mongol Köztársaság 1959. évi alkotmányának 14. cikke³⁴ stb.) vagy más belső jogszabályok is,³⁵ úgy mindez a nemzetközi jog elsődleges érvényesülésének, sőt bizonyos fokú primátusának elvét látszik érvényesíteni a belső jog felett. A valóságban azonban nem ez a helyzet. A két jog érvényesülési szférája ugyanis különböző. Az államon belüli jog hatályosulásának a határai egybeesnek az állami határokkal, és ezen a területen a nemzetközi jog nem helyettesítheti az államon belüli jogot. A szovjet jogtudomány helyesen mutat rá, hogy az a körülmény, hogy egy állam területén a belső jog és a nemzetközi jog összeütközése esetén melyik jog érvényesül, ezt az érintett állam belső törvényhozása dönti el.³⁶ Így pl. Nagy-Britanniában a bíróságoknak akkor is alkalmazni kell a belső jogot, ha az ellentétes a nemzetközi joggal, így a belső jog egyértelműen érvényesül a nemzetközi joggal szemben.³⁷ Más államokban, ahol az alkotmány szabályai szerint a nemzetközi jogot a nemzeti törvényhozás részének tekintik, ott gyakran a *lex posterior derogat legi priori* elve érvényesül, ez a helyzet pl. az Egyesült Államokban.³⁸ Itt számos esetet lehet találni, amikor az államon belüli jogszabály érvényesül a vele ellentétes nemzetközi szerződéssel szemben, hiszen a kongresszusnak – számos jogesetből kitűnőleg – joga van a nemzetközi szerződést belső jogalkotással helyettesíteni. Ugyanakkor erőteljesen kell hangsúlyozni, hogy más kérdés a szerződésnek az államon belüli alkalmazásának problémája, és más kérdés a szerződés érvényessége, ami azt jelenti, hogy ez az elv csak az államon belüli jogalkalmazás szempontjából releváns, és nem érinti sem a szerződések érvényességét, sem a nemzetközi jogi felelősséget.

A nemzetközi jog látszólagos elsősége a belső joggal szemben onnan van, hogy

³¹ A Nemzetközi Jogi Bizottság első ülésén, 1949-ben készített tervezet 13. cikke kimondja: „Minden államnak kötelessége, hogy jóhiszeműen hajtsa végre azokat a kötelezettségeit, amelyek nemzetközi szerződésekből és a nemzetközi jog más forrásaiból erednek és ezen kötelesség megszegése esetén nem hivatkozhat alkotmányának vagy törvényhozásának rendelkezéseire.” (Lásd *Annuaire*, 1971. Vol. II. 1e partie, 243. old.)

³² Az idézett cikk kimondja: „Les traités ou accords régulièrement ratifiés ont approuvés ont, des leur publication, une autorité supérieure à celle des lois...” (A. Ch. Küss: Répertoire, I. 5. old.)

³³ Lásd: Új államok alkotmányai. Bp. 1964. I. köt. 119. old.

³⁴ u. o. 256. old.

³⁵ Így pl. a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok polgári törvényhozásának alapjai 129. cikke szerint: „Ha olyan nemzetközi szerződés vagy egyezmény, amelyben a Szovjetunió részes, más szabályt állapít meg, mint amelyet a szovjet polgári törvényhozás tartalmaz, úgy a nemzetközi szerződés vagy egyezmény szabályai kerülnek alkalmazásra.” (Vö. T. P. Grevcova: Mezsudunarnodnij dogovor v sziz-teme isztocsnjikov szovetszkogo vnutrigoszudarsztvennogo prava. Sz. J. M. P. 1963. 171. old.)

³⁶ Vö. pl. N. V. Mironov: Szootnosenie mezsudunarnodnogo dogovora i vnutrigoszudarsztvennogo zakona. Sz. J. M. P. 1963. 152. old.

³⁷ Lásd M. Virally: *The Sources of International Law*. Megjelent a M. Sørensen által szerkesztett *Manual of Public International Law* c. kötetben. London–Melbourne–Toronto–New York, 1968. 169. old.

³⁸ Így pl. egy bírói döntés kimondja: „The effect of treaties and acts of Congress, when in conflict is not settled by the Constitution. But the question is not involved in any doubt as to its proper solution. A treaty may supersede a priori act of Congress, and an act of Congress may supersede a priori treaty.” (Lásd H. Kelsen: *Principles*, 421. old.)

miután a nemzetközi jog legalább két állam közös akarata alapján jön létre, így csak hasonló módon szűnhet meg. Ha egy állam nemzetközi kötelezettségét belső törvényhozással, tehát egyoldalú akaratelhatározással megszüntethetné, úgy ez teljes bizonytalanságot és anarchiát eredményezne az államok közötti jogi kapcsolatokban. Az államok közötti akaratmegegyezéssel létrehozott jogot csak ugyanezen jog által meghatározott esetekben és körülmények között lehet megszüntetni, ezt az állam belső jogalkotása nem döntheti el. Az állam nemzetközi kötelezettségével ellentétes belső jogszabálya (pl. törvénye) tehát egyáltalán nem érinti a kérdéses nemzetközi kötelezettség hatályát, ez utóbbi az államot *továbbra is terheli*, ugyanakkor a nemzetközi joggal ellentétes belső jogszabály szintén hatályos lesz az állam területén az állam polgáraival és hatóságaival szemben. Minthogy a két jog alkalmazási területe általában nem esik egybe, a két ellentétes szabály egyidejű hatálya – ha nem is tekinthető normálisnak – logikailag nem kizárt, viszont mivel feltételezi az állam nemzetközi kötelezettségének *szándékos vagy gondatlan megszegését*, így emiatt létrejön az *állam nemzetközi jogi felelőssége*. Azt az elvet, hogy a nemzetközi jog megsérthető az állam belső jogalkotása útján is, az államok már az 1930. évi hágai kodifikációs konferencián is megerősítették. A kibocsátott kérdőívekre adott válaszokban – Franciaországot kivéve – valamennyien elfogadták azt az elvet, hogy a nemzetközi joggal ellentétes törvények meghozatala, vagy a nemzetközi jog által előírt törvények meg nem alkotása miatt nemzetközi jogi felelősség áll be,³⁹ így bekerült ez a formula az ún. vitaalapok közé is. A második számú vitaalap megállapítja, hogy az állam felelőssége létrejön, ha az idegeneknek okozott kár akár olyan törvényi rendelkezésekből származik, melyek ellentétesek az államot terhelő nemzetközi kötelezettségekkel, akár abból a tényből, hogy az állam elmulasztotta az ezen kötelezettségek végrehajtásához szükséges törvényhozási rendelkezések elfogadását.⁴⁰ Az államnak a nemzetközi joggal ellentétes belső jogalkotás miatti felelősségét hangsúlyozza a nemzetközi jog tudománya is.⁴¹ Az államnak ez a felelőssége attól függetlenül keletkezik, hogy a jogsértést jelentő jogszabály milyen jogforrási formában jelenik meg (törvény, államfői rendelet, miniszteri rendelet stb.), sőt annak sincs jelentősége, hogy a kérdéses jogszabályt az állam egész területére illetékes központi hatóság alkotta meg, vagy csupán helyi (pl. szövetséges államban valamely tagállam) hatóságai hozták létre.⁴² Az államnak a jogalkotási aktusokért való felelőssége teljesen kézenfekvő, hiszen a jog az állami akarat kifejezője, a jogalkotás az államhatalom egyik legtipikusabb megnyilvánulása, és így az állami akaratért az állam még jóhiszeműsége esetén is felelősséggel tartozik, ha azzal nemzetközi kötelezettséget sértett.

Az államnak nemzetközi kötelezettségeivel ellentétes jogalkotásai miatti felelőssége egyesek szerint csak akkor következik be, ha ezáltal más állam vagy idegen állampolgárok kárt vagy más érdeksérelmet szenvedtek. Ez a nézet tükröződik az ímént idézett vitaalapból és erre az álláspontra helyezkednek egyes nemzetközi

³⁹ Vö. I. Münch: i. m. 183–184. old.

⁴⁰ Lásd a 2. számú vitaalapot. *Annuaire*, 1956. II. 223. old.

⁴¹ Lásd erről *D. Anzilotti*: *Cours de Droit International*. Párizs, 1929. I. 472. old.; *Ch. Rousseau*: *Principe de Droit International*, 473. old.; *E. Vitta*: i. m. 25. old.; *Buza László*: *A deliktum fogalma a nemzetközi jogban*. Kolozsvár, 1942. 19. old.

⁴² Vö. *E. Vitta*: i. m. 26. old.

jogtudósok is.⁴³ A nemzetközi jogsértésnek valóban igen gyakran csak olyan cselekmény minősül, amely valamely nemzetközi jogalanyak jogsérelmet vagy kárt okozott; az állami jogalkotás miatti nemzetközi felelősség azonban nem tartozik ide. Ha pl. egy államban az államon belüli jogszabályok a színesbőrűek számára nem ismeri el az állampolgári jogokat, így pl. a választójogot, ugyanakkor az állam elfogadja magára nézve kötelezőnek az alapvető emberi jogokat, úgy ellentét támad az állam belső joga és a nemzetközi jog között. Ez akkor is nemzetközi jogsértésnek tekintendő, ha ebben az esetben nincs is olyan állam, amelynek érdekeit ez az ellentét közvetlenül sértené. Ha itt van egyáltalán érdeksérelem, úgy az valamennyi létező állammal szemben fennálló, közvetett érdeksérelem. *A jogalkotás miatti nemzetközi jogi felelősség létrejöttéhez tehát nem feltétlen szükséges az idegen államnak okozott érdeksérelem.*

Az ily módon keletkező nemzetközi jogi jogsértésből a felelős államnak az a kötelezettsége támad, hogy belső jogát az általa vállalt nemzetközi joggal összhangba hozza.⁴⁴ Ez megtörténhet: a nemzetközi jog által előírt szabály megalkotása útján; vagy a nemzetközi joggal ellentétes szabály megváltoztatása, azaz a belső jogszabály módosítása útján.⁴⁵ A két jog közötti ellentét feloldása és ezáltal a nemzetközi jogi felelősség megszüntetése nemcsak az előbb vázolt úton (ti. a belső jogszabály megváltoztatásával), hanem egyéb módon is lehetséges. Vannak olyan esetek is, amikor az ellentét feloldása belső jogalkotás útján azért nem lehetséges, mert a nemzetközi kötelezettségek ellentétbe kerültek az állam uralkodó osztályának alapvető érdekeivel. Így az államon belül bekövetkezett társadalmi változás következtében létrejöhetnek olyan államon belüli jogszabályok, amelyek az előző rendszer által kötött nemzetközi szerződésekkel ellentétesek. Forradalmi változás esetén az új uralkodó osztálynak az alapvető érdeke nem a régi rezsim által kötött és ennél fogva elavult nemzetközi szerződések fenntartásához fűződik, hanem sokkalta inkább azoknak az új, államon belüli jogszabályoknak a betartásához, melyek uralmának megszilárdítását célozzák. Miután a nemzetközi szerződéseket nem a kormányok, hanem az államok kötik, és megszüntetésük ilyen esetben nem képzelhető el egyoldalúan, így az érintett állam csak a nemzetközi jog által biztosított lehetőségeket veheti igénybe nemzetközi kötelezettségeinek megváltoztatására és ezzel a két jog közötti összhang megteremtésére. Így lehetőség lehet pl. a *clausula rebus sic stantibus* elvének alkalmazására.⁴⁶

⁴³ Lásd pl. E. Vitta megállapítását, aki szerint a nemzetközi felelősség általában az okozott kárból származik. (i. m. 26. old.)

⁴⁴ Hasonlóan A. Klafkowski: i. m. 139. old.

⁴⁵ Erre utalt Spühlernek, a Szövetségi Politikai Osztály (ez Svájcban a külügyi hatóság hivatalos neve) vezetőjének kijelentése, mely a svájci parlamentben egy interpellációra válaszolva hangozott el: „Ha a svájci törvény nincs összhangban a nemzetközi kötelezettségeinkkel, úgy kell módosítanunk jogunkat, hogy megfeleljen a nemzetközi jognak. Egyetlen állam sem vonhatja ki magát nemzetközi jogi kötelezettségei alól alkotmányának vagy belső törvényeinek ellentétes rendelkezéseire hivatkozával.” (Annuaire suisse de droit international, 1969–1970. Zürich, 1971. Vol. XXVI. 97. old.)

⁴⁶ A társadalmi változás és a *clausula* problémájáról lásd Haraszti György: A nemzetközi szerződések megszűnése, 179. és köv. old.

2. AZ ÁLLAM FELELŐSSÉGE ÁLLAMIGAZGATÁSI SZERVEINEK ÉS FEGYVERES ERŐINEK TÉNYEI MIATT

Az államnak felróható cselekményt az esetek nagyobb részében az államigazgatási szervek követik el.⁴⁷ Mint I. Münch megjegyzi, mai viszonyok között a nemzetközi jogsértések főleg határincidensek, hajók megállítása és elkobzása, repülőgépek lelövése stb. formájában fordulnak elő, és ezek a végrehajtó hatalom tényei.⁴⁸ Miután az államigazgatási szervek hatáskörébe tartozik továbbá a külföldiekkel szembeni eljárás is, ez bizonyos körülmények között ugyancsak nemzetközi jogsértés elkövetéséhez ad lehetőséget.

Az állam felelősségét az államigazgatási szervek aktusaiért H. Kelsen a legkevésbé problematikusnak ítéli meg, mivel a hagyományos nemzetközi jogi elméletben ezen szervek cselekményei a kormánytól függenek, amit viszont gyakran az állammal szoktak azonosítani.⁴⁹ Mégis a gyakorlatban az államigazgatási szervek aktusai miatti állami felelősséggel kapcsolatban több vitás kérdés merül fel, így elsősorban az a kérdés, hogy milyen szervek azok, amelyek tényeiért az állam közvetlenül felelősséggel tartozik.

Az vitán felül áll, hogy azok az állami szervek, amelyeknek cselekményei az állami tényeknek minősülnek, kifejthetnek olyan magatartást, amelyet az államnak kell beszámítani. Ilyen szervek pl. az államfő, a külügyi hatóság stb. Nem ilyen egyértelmű a helyzet egyéb állami tisztviselők esetén, egyes nemzetközi jogászok szerint különbséget kell tenni a magas rangú vezető és az alacsonyabb rangú, alárendelt tisztviselők között. Így erre az álláspontra helyezkedik E. Borchard, aki szerint az állam felelőssége nemcsak a jogtalan cselekmény körülményeitől függ, hanem a jogsértő tisztviselő rangjától és pozíciójától is, azaz az állam felelőssége általános szabály szerint nem terjed ki az alacsonyabb fokú hatóságok által elkövetett jogsértésekre.⁵⁰ Ezt a különbségtételt tartalmazza a Harvard Egyetem 1929. évi tervezete is, amelynek 7. cikke kimondja: „a) Az állam felelős az idegen állampolgárnak okozott sérelem miatt, ha az magasabb hatóságának hatáskörébe vagy funkciójának kereteibe elkövetett jogtalan cselekménye vagy mulasztása miatt keletkezett és a helyi jogorvoslatok kimerítése nem járt eredménnyel. b) Az állam felelős az idegen állampolgárnak okozott sérelem miatt, ha az alacsonyabb rangú tisztviselőjének hivatali állásán vagy funkciója keretein belül elkövetett jogtalan cselekménye vagy mulasztása miatt keletkezett és ha a jogsérelmet szenvedett külföldi állampolgártól megtagadták az igazságszolgáltatást vagy ha anélkül, hogy a jogsérelmet szenvedett állampolgárnak a jogi elégtételt megadták volna, az állam elmulasztotta a tisztviselő vagy alkalmazott felelősségre vonását.” Az idézett tervezet szerint tehát az állam közvetlenül csak a magasabb rangú tisztviselők tényei miatt felel, ellenben ha a sérelmet egy alacsonyabb rangú tisztviselő cselekménye okozta, úgy az állam felelősségének keletkezéséhez szükséges még az igazságszolgáltatás megtagadása, vagy

⁴⁷ Hasonlóan R. Monaco: *Manuale*, 1971. 364. old.

⁴⁸ I. Münch: i. m. 195. old.

⁴⁹ H. Kelsen: *Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht. Zeitschrift für Öffentliches Recht*, 1932. Band. XII. 513. old.

⁵⁰ E. Borchard: *The Diplomatic Protection of Citizens Abroad or the Law of International Claims*. 1915. New York, 189. old.

ző ismérvei.⁵⁶ Az államok szárazföldi hadserege, légierije és hadiflottája már nem sorolható az államigazgatási szervek körébe, viszont a fölöttük felügyeletet gyakorló és velük szemben parancsadási joggal rendelkező minisztériumok kétségkívül államigazgatási szervek, így az ezek utasítására eljáró fegyveres erő tevékenysége miatti felelősség – mint azt a svájci állam gyakorlata is bizonyítja⁵⁷ – hasonló problémákat vet fel, mint az államigazgatási szervek miatti felelősség.

Kivételesen a hadsereg tagjai kifejezetten államigazgatási jellegű feladatokat is elláthatnak, ez a helyzet háborús megszállás esetén, ilyenkor a fegyveres erő városokat vagy akár országrészeket igazgathat, amint pl. ez a második világháború után Németországban történt. A XX. század kezdetéig a nemzetközi választott bírósági és az állami gyakorlat csak akkor ismerte el az egyes katonák jogsértő aktusai miatti állami felelősséget, ha azokat tisztek jelenlétében vagy parancsra követték el.⁵⁸ A háború szokásairól és törvényeiről 1907. október 18-án kötött egyezmény 3. cikke tételes jogi szabályozással megoldotta ezt a problémát, ugyanis minden rangbeli különbségtétel nélkül az államot felelőssé tette fegyveres erőinek személyzete által elkövetett minden cselekmény miatt.⁵⁹ Nem tesz különbséget a fegyveres erő tagjai között a felelősség tekintetében az 1977. évi genfi I. számú jegyzőkönyv 91. cikke sem.⁶⁰ Ki minősül a fegyveres erő tagjának? A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának a polgári személyek védelméről szóló 1958. évi IV. genfi jegyzőkönyvhöz fűzött kommentárja szerint mindenki, aki a hadsereg szolgálatában áll, így pl. a polgári alkalmazottak vagy a katonai jellegű rendőri szervezet (para-military, police organizations) tagjai, sőt azok az idegen állampolgárságú személyek is, akik a hadseregben teljesítenek szolgálatot, ideértve akár a megszállt államnak a megszálló hadseregbe szegődött állampolgárait is.⁶¹ Az 1977. évi I. genfi jegyzőkönyv is ilyen szélesen állapítja meg a fegyveres erő fogalmát, 43. cikke értelmében az állam fegyveres erőihez tartoznak „...minden olyan szervezett fegyveres erők, csapatok és egységek, melyek az alárendeltet magatartásáért az adott félnek felelős parancsnokság alá tartoznak még akkor is, ha ezt a (hadviselő) felet a szemben álló fél által el nem ismert kormány vagy hatóság képviseli”.

A hadsereg tényei miatti felelősség a múltban elsősorban a háború idején volt jelentős. A felelősség szempontjából egyes vélemények szerint nem közömbös az,

⁵⁶ Lásd pl. *Szentpéteri István* meghatározását: Államigazgatás szervezete. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, Bp. 1980. I. köt. 238. old.

⁵⁷ Így pl. Svájc a Nemzetek Szövetségéhez intézett, 1929. január 25-én kelt levelében az állam fegyveres erejét „a végrehajtó hatalomnak közvetlenül alávetett” szervnek tekinti, amely miatt „egyedül az állam felelős”. (Vö. *P. Guggenheim*: *Traité de Droit International Public* II. 4. old.)

⁵⁸ Számos esetben erre az állápontra helyezkedtek az amerikai–mexikói igénybizottságok döntései. (Vö. *A. V. Freeman*: *Responsibility of States for Unlawful Acts of their Armed Forces*. *Recueil des Cours*, 1955. Tome 88. 331. old.), sőt még 1915-ben is ezen a véleményen volt *E. Borchard* professzor, amidőn megállapította: „Ahhoz, hogy felelőssé tegyük a kormányt katonáinak jogtalan aktusai miatt az szükséges, hogy a panaszos bizonyítsa azt, hogy azokat parancsra, utasításra vagy magasabb rangú tisztek jelenlétében követték el vagy hogy a tisztek gondatlanul elmulasztották megtenni az ilyen cselekmények megelőzéséhez szükséges intézkedéseket vagy megbüntetni az ismert elkövetőket.” (I. m. 193–194. old.)

⁵⁹ Az egyezmény magyar szövegét lásd az 1913. évi XLIII. tc-ben.

⁶⁰ Vö. *International Legal Materials*. 1977. Number 6. 1431. old.

⁶¹ Vö. *J. G. Castel*: *International Law, Chiefly as interpreted and applied in Canada*. Toronto, 1976. 1110. old.

hogy a nemzetközi jogot sértő cselekményt háborúban vagy békében fejtük ki. Így Levin véleménye szerint különbséget kell tenni a hadsereg tagjainak béke idején és háborúban kifejtett tevékenysége között. Háború idején a felelősség súlyosabb és az állam teljes felelősséget visel hadserege minden ténye miatt, míg békében nem felel azokért a cselekményekért, melyet fegyveres erőinek tagjai szolgálatukon kívül követnek el.⁶² Az igazság az, hogy a hadsereg béke idején kifejtett tevékenységére tulajdonképpen általános szabályok nincsenek, főleg nincsenek szabályok az olyan nem jogsértés jellegű tevékenységből származó károkozásra, mint pl. amelyek hadgyakorlatokból következnek be, sok problémát okoznak a gépkocsibalesetek stb. Mivel a második világháború óta számos országban béke idején is idegen haderők állomásoznak,⁶³ ezeket a kérdéseket igen gyakran kétoldalú egyezmények rendezik. Így pl. az Észak-atlanti Szövetség tagállamai 1951. június 19-én szerződést írtak alá Londonban, mely az egymás területén tartózkodó fegyveres erők jogi helyzetét rendezi.⁶⁴ Külön szerződés rendezi az amerikai csapatok jogi helyzetét Japánban,⁶⁵ kétoldalú szerződésekkel rendezte külföldön levő csapatainak jogi helyzetét a Szovjetunió is. Ilyen szerződés jött létre pl. 1956 decemberében Lengyelországgal, 1957 márciusában a Német Demokratikus Köztársasággal vagy 1957 májusában Magyarországgal.⁶⁶ Ez utóbbi egyezmények kárfelelősségre vonatkozó szabályai nem tesznek különbséget közkatonák és tisztiek cselekményei között, sőt a magyar–szovjet egyezmény nem írja elő azt sem, hogy a kárt okozó katonai személyeknek szolgálatban kell lennie.⁶⁷

Ami a hadsereg háború idején viselt felelősségét illeti, a jogtudomány és a választott bírászkodási gyakorlat nem támasztja alá Levin professzor imént idézett véleményét. Abban ugyan igaza van Levinnek, hogy béke idején az állam nem felel azokért a cselekményekért, melyet hadseregének tagjai szolgálaton kívül, tehát magánminőségben követnek el (ezt bizonyítja az izlandi törvénytelen gyermekek ügye),⁶⁸ de nem felel az állam háborúban sem minden kárért, amit hadserege okoz,

⁶² D. B. Levin: *Otvetsztvennoszty...* 78–79. old.

⁶³ A csúcs 1959-ben volt, amikor 700 000 amerikai katona állomásozott összesen 70 (!) országban. (Vö. J. B. Whithon: *L'exercice de la compétence pénale à l'égard des forces américaines à l'étranger.* (R. G. D. I. P. 1959. 5. old.)

⁶⁴ Vö. A. Freeman: i. m. 403–404. old.

⁶⁵ A szerződés szövegét lásd: *Recueil des Traités des Nations Unies.* Vol. 208. 307–345. old.

⁶⁶ A Magyarországgal kötött szerződést – mely szinte teljesen megegyezik a Lengyelországgal vagy az NDK-val kötött szerződéssel – az 1957. évi 54. tvr. hirdette ki.

⁶⁷ Az egyezmény 9. cikkének első pontja kimondja, hogy a Szovjetunió megtéríti azokat az anyagi károkat, amit a szovjet katonai egységek szolgálati kötelezettségük teljesítése közben magyar szer-
veknél és állampolgároknál vagy Magyarországon tartózkodó idegeneknek okoznak, az említett cikk 2. pontja pedig ugyanezt írja elő azokkal a károkkal kapcsolatban, amit a szovjet katonai személyek szolgálaton kívül okoztak.

⁶⁸ A II. világháborúban Izlandon állomásozó amerikai haderő tagjaitól sok házasságon kívüli gyermek származott. Az anyák ugyanakkor nem kérhették az apaság megállapítását (és így a gyermektartást sem) az izlandi bíróságoktól, mivel az amerikai hadsereg tagjai külön nemzetközi szerződés alapján mentesek voltak az izlandi joghatóság alól. Izland 1944-ben ugyan megkísérelte, hogy az USA kormányától hajtsa be a tartásdíjat, az utóbbi azonban – mivel a cselekményt a katonák magánminőségben követték el – ettől elzárkózott. (Vö. A. Freeman: i. m. 358–362. o.) Az első világháború után a Török–Amerikai Bizottság ugyancsak kizárta az állam felelősségét hadserege tagjainak szolgálaton kívüli tényei miatt, midőn megállapította: „A government is not responsible for malicious acts of soldiers committed in their private capacity, that is when soldiers are not under some form of authority.” (Idézi A. Freeman: i. m. 365. old.)

sőt itt inkább még mentesítő körülmény, ha a hadsereg tagja harci kötelességének teljesítése, tehát szolgálat közben okozott kárt. Így pl. A. Freeman szerint a tűzérési tűztől vagy bombázástól eredő károk miatt a hadviselők nem felelnek.⁶⁹ M. Hubert, mint egy Nagy-Britannia és Spanyolország közötti vitában eljáró választott bíró ugyancsak megállapította: „Úgy tűnik, hogy létezik egy jólismert szabály: az állam nem felel azokért a károkért, melyeket csapatainak katonai műveletei okoztak.”⁷⁰ Ez a szabály a semleges tulajdonra is vonatkozik. Így amikor 1938-ban a kínai–japán háború során holland állampolgárok Kínában levő tulajdonában kár keletkezett, a holland kormány elismerte, hogy a semleges állam polgára nem igényelhet kedvezőbb elbánást, mint az ellenséges ország alattvalója, így csak akkor számíthat kártérítésre, ha bizonyítható, hogy a kár válogatás nélküli, önkényes vagy általános pusztításból (destruction), illetve durva hanyagságból származik.⁷¹ Ebben a véleményben az is benne van, hogy a felelősség fennáll a hadsereg tényei miatt akkor, ha a kár nincs szoros kapcsolatban a hadműveletekkel, azaz ha okozása elkerülhető lett volna. Ezt egy az USA és Nagy-Britannia között 1926-ban hozott választott bírósági döntés úgy fogalmazta meg, hogy ha a kár okozása háborús szükséghelyzetből következett be, úgy nincs jogalap a kártérítés követelésére.⁷² A hadsereg tényei miatti felelősség teljes kifejtése még több kérdés (pl. a zsoldosok problémájának, a hadviselés szabályainak) elemzését is megkívánná, ami viszont meghaladná a jelen tanulmány megengedett terjedelmét, így itt erre nem térek ki. Az eddigi fejtegetésekből megállapítható viszont, hogy a *hadsereg tényei miatti károkat akkor tekintik megtérítendőnek, ha az nemzetközi jogsértés miatt következett be. Ennek megfelelően tehát az államot felelősség terheli minden szintű tisztviselőjének (hadserege tagjainak, rendőri közegeinek, a központi és a helyi államigazgatási szerveknek stb.) olyan cselekményei miatt, mely az államot terhelő nemzetközi kötelezettség megszegését jelenti.* A felelősség tényének megállapítása szempontjából nincs továbbá annak sem jelentősége, hogy az alsóbb szerv felsőbb parancsra vagy anélkül cselekedett. Magát a felelősséget azonban jelentősen befolyásolja az a körülmény, hogy az eljáró alsóbb hatóság saját szakállára vagy felsőbb parancsra cselekedett. Ezt a kérdést a felróhatóság tárgyalásánál fogjuk megvizsgálni.

Az államigazgatás működése miatti felelősségnél egy további problémát jelent annak eldöntése, hogy egyrészt mikor felel az állam idegen államok szerveinek tényei miatt, másrészt, hogy milyen esetben róható fel az államnak a saját szervei által kifejtett cselekmény, ha ezek a szervek nem állami, hanem alapvetően gazdasági vagy társadalmi jellegű szervek, de esetenként hatósági funkciókat látnak el. Az ide tartozó esetek két csoportra oszthatók: az első esetben az állam egy másik állam szerveinek ténye miatt felel, ezt nevezik a nemzetközi jogi irodalomban *közvetett felelősségnek*,⁷³ ami tulajdonképpen túlnő az államigazgatási szervek tevékenysége miatti felelősségen, mivel itt *elvileg bármilyen típusú állami szervek működése miatti felelősség figyelembe jöhet*, a gyakorlati esetek azonban főleg államigazgatási szer-

⁶⁹ A. Freeman: i. m. 309. old.

⁷⁰ J. G. Castel: i. m. 1109. old.

⁷¹ Vö. A. Freeman: i. m. 309. old.

⁷² J. G. Castel: i. m. 1109. old.

⁷³ Lásd erről F. Klein igen alapos könyvét: Die mittelbare Haftung im Völkerrecht. Frankfurt am Main, 1941.

vek és a hadsereg tényeivel kapcsolatosak. A másik esetben az állam olyan sajátjának tekinthető szerveiről van szó, melyek vagy nem tartoznak az állami szervek rendszerébe, vagy megalakításuk és működésük rendkívüli körülmények miatt nem a szokott módon történik.

a) A KÖZVETETT FELELŐSSÉG PROBLÉMÁJA

Egyes nemzetközi jogászok közvetett felelősségnek tekintik azt az esetet, amikor az állam felelősséget visel olyan nemzetközi jogot sértő cselekmények miatt, amelyeket területén követtek el és amely idegen államoknak vagy állampolgároknak sérelmet vagy kárt okozott.⁷⁴ Itt azonban az állam felelősségét nem a magánszemélyek cselekménye alapozza meg, hanem a többségi vélemény szerint az állam csak akkor visel felelősséget, ha ezen jogsértések megelőzésében és megakadályozásában saját szerveit mulasztás terheli, vagy ha a cselekményeket már nem tudta megakadályozni, akkor felelősségre kell vonni az elkövetőket.⁷⁵ Az állami felelősség ebben az esetben tehát közvetlen.

A közvetett felelősség – a többségi nézet szerint – azt jelenti, hogy az állam egy másik jogalany tényei miatt visel felelősséget.⁷⁶ Miután tipikus esetben minden jogalany maga viseli jogellenes magatartása következményeit, így a közvetett felelősség számos problémát vet fel, amely a Nemzetközi Jogi Bizottság előtt folyó kodifikációs vitában is tükröződött. A felelősségről szóló szerződéstervezet 28. cikkének R. Ago eredetileg a következő címet adta: „Az állam közvetett felelőssége egy másik állam nemzetközi jogellenes ténye miatt.”⁷⁷ A közvetett felelősség kifejezés helyességét és magát a jogintézményt is a Nemzetközi Jogi Bizottság több tagja is vitatta. Így pl. A. Usakov véleménye szerint a közvetett felelősséget nem ismeri sem a nemzetközi jog, sem az államon belüli jog. A nemzetközi jog szerint nincs olyan

⁷⁴ Ezen a nézeten van pl. *F. Liszt*: i. m. 281–282. old.; *P. Fauchille*: i. m. Tome I. Première Partie 517. old. vagy a modern szerzők közül *A. M. Mattos*: *Direito Internacional Publico*. São Paulo, 1980. 88. old.

⁷⁵ *Vö. K. Strupp*: *Das völkerrechtliche Delikt*. 102. és köv. old.; *H. Kelsen*: *Unrecht...* 514–516. old.; *Buza L.*: *A deliktum fogalma...* 26–27. old.; *C. Eagleton*: *The responsibility of...* 79–80. old.; *M. Genovszkij*: *Osznovi na mezdunarodnoto pravo*. Szófia, 1969. 132. old.

⁷⁶ *D. Anzilotti*: *Teoria generale...* 186. old. és *La responsabilité internationale de Etats à raison des dommages soufferts par des étrangers*. R. G. D. I. P. Tome XIII. 1906. 300. old. Hasonló nézeten van *L. Delbez*: *La responsabilité internationale pour crimes commis sur le territoire d'un Etat et dirigés contre la sûreté d'un Etat étranger*. R. G. D. I. P. 1930. 464. old.; *F. Klein*: i. m. 65–66. old.; *R. Ago*: *La responsabilité indirecte nel diritto internazionale*. Padova, 1936. 15–16. old., 18., 25. old.; *A. Cavaglieri*: *Règles générales du droit de la paix*. in: *Recueil des Cours*, 1929. Tome 26. 545–546. old.; *Buza L.*: *A deliktum fogalma a nemzetközi jogban...* 25. old.

⁷⁷ *Vö. Annuaire*, 1979. Vol. I. 4. old. A javasolt cikk rendelkezései a következők:
1. Le fait internationalement illicite commis par un Etat dans un domaine d'activité dans lequel ledit Etat ne dispose pas d'une entière liberté de détermination, se trouvant soumis, en droit ou en fait, aux directives ou au contrôle d'un autre Etat, n'engage pas la responsabilité internationale de l'Etat auteur dudit fait illicite, mais la responsabilité internationale indirecte de l'Etat pouvant donner des directives ou exercer un contrôle.

2. Le fait internationalement illicite commis par un Etat sous la contrainte exercée à cette fin par un autre Etat n'engage pas la responsabilité internationale de l'Etat ayant agi sous la contrainte, mais la responsabilité internationale indirecte de l'Etat l'ayant exercée.

állam, mely nem rendelkezne teljes rendelkezési szabadsággal, minden állam szabad és független és így képes vállalni a cselekményei miatti felelősséget is.⁷⁸ A közvetett felelősség kifejezést kifogásolta D. Thiam, a Bizottság szenegáli tagja is, de elfogadta azt a feltételezést, hogy a gyakorlatban előfordulhatnak esetek, amikor egyes államoknak korlátozott a cselekvési szabadsága, nézete szerint viszont ilyenkor csak arról van szó, hogy az egyik állam a jogsértés szerzője, míg a másik állam nem az.⁷⁹ C. W. Pinto véleménye szerint még ha a múltban léteztek is „szüzerén”, „függő”, „vazallus”, „alárendelt” államok, a mai nemzetközi jog a szüzerén egyenlőség elvén áll és helytelen lenne ezt egy modern szabályozásban fenntartani. Másfelől nézete szerint, ha a hivatal vagy személy kényszer hatása alatt nem a saját állama, hanem egy másik állam akarata szerint jár el, úgy tényeit egyszerűen ennek a másik államnak kell beszámítani, és ez a felelősség közvetlen.⁸⁰ Nem tartotta szükségesnek a közvetett és közvetlen felelősség közötti megkülönböztetést S. Tsuruoka sem.⁸¹ A közvetett felelősség intézményét bírálják a szocialista nemzetközi jog tudományának egyes képviselői is, így B. Graefrath–E. Oeser szerint ez a koncepció egy olyan államot tételez fel, mely ugyan nem szüzerén, de azért cselekvőképes, ám mégsem felelős!⁸²

A közvetett felelősség egyenjogú, független államok között valóban nem vetődhet fel, minden állam maga viseli mind jogos, mind jogtalan cselekménye következményeit. Ha a közvetlenül cselekvő államnak van nemzetközi jogi cselekvőképessége, ez többek között az ő védekezőképességét is jelenti, tehát azt, hogy nemzetközi jogsértés elkövetése esetén felelősséggel tartozik és köteles viselni az ebből eredő jogkövetkezményeket. A közvetett felelősség esetében nézetem szerint arról van szó, hogy a jogsértést közvetlenül kifejtő személy vagy szerv elvileg nem annak az államnak a szerve, amely a felelősséget viseli, de az eljáró szerv állama vagy átmenetileg elvesztette e szervek feletti ellenőrzést, vagy lemondott arról, és azt egy másik állam gyakorolja oly módon, mintha saját hatóságáról lenne szó, így végül is ez utóbbi állam felelőssége éppen olyan elveken alapszik, mint amikor saját közegeiről van szó. Ez más szóval azt jelenti, hogy *közvetett felelősség esetén is az állam saját tényei alapján felel, de ezeket a tényeket idegen állami szervek felhasználásával fejtí ki*. Lehet tehát képviselni olyan álláspontot is, hogy a „közvetett” felelősség valójában közvetlen felelősség, így lehetne az ily módon elkövetett jogsértést „idegen állam szervei útján elkövetett jogsértésnek” is nevezni, mivel azonban ezt a felelősségi alakzatot hasonló tartalommal az államon belüli jog is ismeri (pl. a büntetőjogból ismert közvetett tettességnél is arról van szó, hogy az elkövető más személyt mint eszközt használ fel a bűncselekmény elkövetésére⁸³), így nézetem szerint annak nemzetközi jogban való használata is lehetséges, a fontos az, hogy tudjuk, mit kell alatta érteni. Ahhoz, hogy egy másik állam szervének ténye miatt az állam felelőssé tehető legyen, valamilyen *speciális kapcsolatnak* kell lenni a két állam között.

⁷⁸ Annuaire, 1979. Vol. I. 10. old.

⁷⁹ Annuaire, 1979. Vol. I. 12. old.

⁸⁰ Vö. Annuaire, 1979. Vol. I. 11–12. old.

⁸¹ Annuaire, 1979. Vol. I. 9–10. old.

⁸² B. Graefrath – E. Oeser: Teilnahmeformen bei der völkerrechtlichen Verantwortlichkeit. Staat und Recht, 1980. Heft. 5. 449–450. old.

⁸³ Vö. Békés – Földvári – Gáspár – Tokaji: Magyar büntetőjog. Általános rész. Bp. 1980. 260–264. old.

H. Kelsen ezzel kapcsolatosan azon a véleményen van, hogy ilyenkor a két állam között alá- és fölérendeltségi viszony áll fenn.⁸⁴ Ez a speciális kapcsolat a Nemzetközi Jogi Bizottság által elfogadott tervezet 28. cikke szerint is azt jelenti, hogy a) az egyik állam egy másik állam irányító hatalma vagy ellenőrzése alatt van, b) a jogellenes cselekményt egy másik állam erre irányuló kényszerítése következtében követi el.⁸⁵ Ilyen csak rendkívüli körülmények között következhet be, és a nemzetközi jogi irodalomban leggyakrabban említett két esetben, nevezetesen a szövetséges állam és a protektorátus esetében tényleg ez a helyzet, de – mint látni fogjuk – elképzelhető közvetett felelősség két szuverén, egymással ilyen függésben nem álló állam között is.

A föderatív állam esetében a felelősség nem szükségszerűen közvetett. Ebből a szempontból két esetet kell megkülönböztetni. Az egyik lehetőség, hogy a tagállam nemzetközi jogalanyisággal rendelkezik és önállóan létesíthet külkapcsolatokat, ez a helyzet pl. az össz-szövetségi alkotmány alapján a Szovjetunió tagállamainál. Ilyenkor a logikus megoldás az, hogy – mint ezt Vaszilenko tervezete megállapítja – a szövetséges állam nem visel felelősséget a tagállam szerveinek jogellenes ténylei miatt.⁸⁶ I. von Münch ugyanezt a gondolatot úgy fogalmazza meg, hogy ha a tagállamnak van külügyi hatásköre, úgy annak tekintetében vétőképes (deliktusfahig).⁸⁷

Ha viszont a tagállam nem rendelkezik önálló nemzetközi jogalanyisággal – és ez a leggyakoribb eset –, úgy az egyetlen megoldás az okozott sérelem jóvátételére, ha azért a föderatív államot teszik felelőssé. Ezt az álláspontot követi a föderatív államok gyakorlata, pl. Svájc egy Franciaországgal 1916-ban keletkezett vita kapcsán – ahol Bâle-Ville kanton (Bazel) felelőssége vetődött fel – az alábbiak szerint foglalt állást: „Mínhogy Bâle-Ville kanton nem nemzetközi jogalany, így nem sértheti meg a nemzetközi jogot, ha magatartása ellentétes a nemzetközi joggal, úgy egyedül a Konföderációnak kell vállalni a felelősséget a sértett állam irányában.”⁸⁸ Hasonló

⁸⁴ H. Kelsen: Unrecht... 517. old. Hasonló nézeten van G. Dahm is. (I. m. III. 204. old.)

⁸⁵ A módosított 28. cikk angol szövege a következő: „Responsibility of a State for an internationally wrongful act of another State

1. An internationally wrongful act committed by a State in a field of activity in which that State is subject to the power of direction or control of another State entails the international responsibility of that other State.

2. An internationally wrongful act committed by a State as the result of coercion exerted by another State to secure the commission of that act entails the international responsibility of that other State.

3. Paragraphs 1 and 2 are without prejudice of the international responsibility, under articles of the present draft, of the State which has committed the internationally wrongful act.” (Yearbook, 1980. Vol. II. Part Two, 33. old.)

⁸⁶ A IV. cikk 2. pontja így szól: „A szövetséges állam felelőssége nem jön létre abban az esetben, ha a jogellenes és károkozó cselekményt a tagállamok szervei követték el és a szövetséges állam belső joga szerint a tagállamok nemzetközi jogalanyisággal rendelkeznek, és mint a megfelelő nemzetközi jogok és kötelezettségek hordozói hatáskörüknek keretei között alanyai a nemzetközi felelősségnek is.” (V. A. Vaszilenko: *Otvetsztvennoszty...* 237. old.) Hasonló véleményt fejtett ki a Nemzetközi Jogi Bizottságban A. Usakov (Annuaire, 1979. Vol. I. 10. old.), valamint F. Njenga kenyai nemzetközi jogász is (u. o. 26. old.)

⁸⁷ I. von Münch: i. m. 242. old.

⁸⁸ Répertoire suisse de droit international public. Bâle 1975. Vol. IV. 2386. old. Hasonló álláspontot fejtett ki Svájc az 1930. évi hágai kodifikációs konferencia előkészítésével kapcsolatosan kibocsátott kérdőívre adott válaszában is. (Vö. Répertoire suisse... Vol. III. 1723. old.)

gyakorlatot folytatnak más szövetséges államok, így pl. Brazília⁸⁹ vagy az USA⁹⁰ is. Ennek megfelelően a föderációt tekinti felelősnek a jogalanyisággal nem rendelkező tagállam jogsértései miatt a nemzetközi jog tudománya⁹¹ és a felelősséggel kapcsolatos kodifikációs tervezetek⁹² is.

A közvetett felelősségre a nemzetközi irodalomban gyakran emlegetett másik példa a *szuverenitásában korlátozott állam*, aki helyett a fölötte ellenőrzést gyakorló állam viseli a felelősséget.⁹³ Ide tartozik a protektorátus (védnökség) esete, ez a gyarmati függésnek gyakran alkalmazott esete volt, mely sok országban csak a közelmúltban szűnt meg, így pl. Qatar, Abu Dhabi, Dubai és más arab sejkiségek 1971-ig voltak Nagy-Britannia protektorátusai. A protektorátus formailag nemzetközi szerződéssel jön létre a védő és a védnökség alá kerülő állam között, de ez egyoldalú szerződés, mely kizárólag a protektor állam érdekeit fejezi ki. Így pl. Franciaország és Marokkó között 1912-ben létrejött protektorátusi szerződés értelmében Marokkó nagyobb része francia védnökség alá került (a fennmaradó kisebb részt Spanyolország „vette” védnöksége alá), és Franciaország jogot nyert arra, hogy olyan közigazgatási, iskolai, gazdasági, pénzügyi, igazságszolgáltatási és katonai rendszert vezessen be Marokkó területén, melyet a francia kormány „hasznosnak ítél”, és egyben Franciaország vette át Marokkó külképviseletét is.⁹⁴ A protektorátus külképviseletének átvételével együtt a nemzetközi felelősség is átszáll, amit éppen egy Marokkóval kapcsolatos választott bírósági ítélet is megállapított,⁹⁵ és erre utalnak a régebben készült tervezetek is, mint pl. a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi határozata vagy a Harvard Egyetem 1929. évi tervezete.⁹⁶ A felelősség átszállásának alapja azonban nem csupán a külképviselet átvételének ténye, hanem a *függő viszony* maga. Pusztán az a tény, hogy egy állam egy másikat képvisel, még nem

⁸⁹ Így pl. egy Bolívia és Brazília között támadt vitában eljáró választott bíróság 1911-ben kimondta, hogy Brazília felelős egyik tagállamának, Amazónia helyi hatóságainak tényei miatt. (Vö. *L. Carveré*: i. m. Tome I. 422. old.)

⁹⁰ Így pl. az USA külügyminisztere 1926-ban úgy foglalt állást, hogy a szövetségi kormány elvállalja a felelősséget és kártérítést fizet függetlenül attól, hogy az össz-szövetség vagy valamely tagállam tisztviselőjének tényéről van szó. (Vö. *Annuaire*, 1971. Vol. II. 1re partie, 273. old.)

⁹¹ Lásd pl. *L. A. Podesta Costa*: i. m. 505. old.; *V. A. Mazov*: *Otvetsztvennoszty goszudarsztv v mezsdunarodnom prave*. Avtoreferat kand. dissz. Moszkva, 1968. 9. old.; *D. B. Levin*: *Otvetsztvennoszty*... 41. old.; *I. von Münch*: i. m. 242. old.; *E. Vitta*: i. m. 38. old.; *M. Seara Vazquez*: *Derecho internacional publico*. Mexico, 1979. 314. old. *C. Eagleton* ugyancsak azon a nézeten van, hogy a föderatív állam kormánya közvetlen felelős a tagállamok jogsértése miatt. (*C. Eagleton*: *The Responsibility*... 32. old.)

⁹² Ezt mondja ki a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi tervezetének IX. cikke, a Német Nemzetközi Jogi Társaság tervezetének 4. cikke, *Vaszilenko* tervezetének IV. cikke, *A. Roth* tervezetének 5. cikke stb.

⁹³ Lásd erről *F. Klein*: i. m. 217–243. old.

⁹⁴ A szerződést lásd: *Droit Internationale et Histoire Diplomatique*. Documents choisis par *C. A. Colliard*. Párizs, 1948. 25–26. old.

⁹⁵ Így pl. *M. Huber* mint választott bíró a Spanyol–Marokkóban lévő angol javakkal kapcsolatos brit–spanyol vitában 1925-ben hozott véleményében megállapította: „La responsabilité du protecteur ... découle ... du fait que seul le protecteur représente le territoire protégé dans ses rapports internationaux” és így „... le protecteur répond aux lieu et place du protégé”. (*N. U. Recueil des sentences arb.* Vol. II. 1949. 648. old.)

⁹⁶ Lásd a Nemzetközi Jogi Intézet tervezetének IX. cikkét és az 1929. évi Harvard-tervezet III. cikkét.

eredményezi a felelősség átszállását,⁹⁷ ha a két állam között az egyenjogúság helyzete áll fenn. Így pl. Liechtensteint Svájc képviseli külföldön anélkül, hogy tényei miatt ő lenne felelős. Ugyanez a helyzet, ha háború esetén egy semleges állam képviseli az egyik hadviselő felet a másik hadviselő államban.⁹⁸ A protektorátus intézménye korántsem teljesen megszűnt kategória, az utolsó ilyen szerződést nem is olyan régen, 1971-ben kötötték. Ez Nagy-Britannia és a Borneo szigetén lévő Brunei Szultánság között jött létre. Brunei 1888 óta brit védnökség alatt állt, az 1971. évi új védnökségi szerződés növelte valamelyest Brunei önállóságát, de külügyeit és hadügyeit továbbra is a protektor állam intézte.⁹⁹ Brunei 1984. január 1-jén függetlenné vált. Ezzel szemben Bhután, bár 1971 óta az ENSZ tagja, mégis az indiai hivatalos felfogás szerint indiai védnökség alatt áll egy 1950-ben kötött szerződés alapján, továbbá ugyancsak India védnöksége alatt volt Sikkim 1975-ig, amikor népszavazás útján egyesült Indiával.¹⁰⁰ Ha a függőség a két állam között csak részleges, a felelősség átszállása sem következik be szükségképpen. Így amikor az Egyesült Államok 1923-ban panaszt emelt Nagy-Britannia ellen amiatt, hogy egy polgárát jogsérelem érte a Dél-Afrikai Unióban, Nagy-Britannia azzal védekezett, hogy bár ellenőrzést gyakorol Dél-Afrika – mint brit domínium – fölött, ez azonban csak annak külügyeire vonatkozott, és a legcsekélyebb mértékben sem befolyásolta domíniuma törvényhozását, közigazgatását vagy igazságszolgáltatását, így azok tényei miatt a felelőséget sem vállalhatja.¹⁰¹ Miután mai viszonyok között az államok közötti protektorátusi függést jogellenesnek kell tekinteni, tekintve, hogy ellentétes az államok egyenlőségének imperatív elvével, így külön jogi szabályozása nem indokolt. Egyes felfogások szerint a közvetett felelősség körébe tartozik az az eset is, amikor az állam egy államisággal nem rendelkező közösség tényei miatt tartozik felelősséggel. Így G. Ténékides szerint közvetett a felelőssége a mandátumot vagy gyámsági területet igazgató államnak az ezen a területen elkövetett jogsértés miatt.¹⁰² A hajdani mandátumos területek közül tényleg voltak olyanok, mint az ún. „A” kategóriákba tartozó területek, pl. Palesztina, melyek bizonyos autonómiával rendelkeztek. Az Állandó Nemzetközi Bíróság éppen Palesztinával kapcsolatosan a Mavrommatis-ügyben megállapította, hogy a helyi igazgatás köteles megtartani a mandatárius állam által vállalt nemzetközi kötelezettségeket, amelyek megsértése esetén a mandatárius állam felelős,¹⁰³ de ezt a felelőséget – helyesen – nem nevezte közvetettnek. Az ítéletből csupán azt a következtetést lehet levonni, hogy az állam nemzetközi felelőséget visel minden olyan hatóság tényei miatt, mely az általa

⁹⁷ Ezt az álláspontot képviseli a Nemzetközi Jogi Bizottság 1979. évi jelentése. (Annuaire, 1979. Vol. II. Deuxième partie. 106. old.)

⁹⁸ F. V. Garcia Amador – L. B. Sohn – R. R. Baxter: Recent Codification of the Law of State Responsibility for Injuries to Aliens. New York, 1974. 255–256. old.

⁹⁹ Lásd: Földünk országai, 1982. Budapest, 135–136. old. A protektorátus mint jogviszony szokásos tartalmáról lásd L. Cavaré: i. m. I. 548–558. old.

¹⁰⁰ Vö. R. C. Hingorani: Modern International Law. New York, 1979. 35–36. old.

¹⁰¹ Lásd R. Ago nyolcadik jelentését. Annuaire, 1979. Vol. II. Première partie 19. old.

¹⁰² G. Ténékides: Responsabilité internationale. In: Encyclopedie Dalloz, Répertoire de Droit International Paris, 1969. 789. old.

¹⁰³ Affaire des Concessions Mavrommatis en Palestine. Recueil des Arrêts, Série A–No. 2. Le 30 août 1924. 23. old.

bármilyen címen igazgatott területen működik.¹⁰⁴ Itt azért nincs közvetett felelősről szó, mivel sem a gyarmat, sem a gyámsági terület nem állam és így nem nemzetközi jogalany, az ilyen területen működő állami szervek tényei miatti felelősség közvetlen felelősséget jelent, hiszen ezek a hatóságok az igazgató hatalom szervei.¹⁰⁵ A közvetett felelősség ugyanis feltételezi egy másik nemzetközi jogalany létezését, amely azonban valamely oknál fogva nem vonható felelősségre. Nem jelent ennél fogva közvetett felelősséget az sem, ha az állam segítséget nyújt a területén működő olyan fegyveres csoportoknak, melyek célja idegen államok elleni fegyveres támadás. Nicaragua tengeri kikötőinek 1983–1984 telén és tavaszán történt elaknásítása pl. olyan agresszió, melyet közvetlenül az USA követett el Nicaraguával szemben, mivel az aknákat és az aknarakó hajókat is ő bocsátotta a kontrák rendelkezésére, akik viszont nem rendelkeznek nemzetközi jogalanyisággal, így tényeik miatt az USA közvetlenül felelős.

Az állam által igazgatott területen működő állami szervek miatti felelősség csak akkor lehet közvetett, ha a terület igazgatása *háborús megszállás* (occupatio bellica) címén került ideiglenesen egy idegen állam kezére. Ilyenkor a megszállt területen még működő és az eredeti állam által létrehozott igazgatási szervek jogellenes tevékenységét a megszálló államnak kell beszámítani. Ez a helyzet következett be Magyarországon 1944. március 19-ét követően, amikor az országot a hitleri Németország csapatai szállták meg. A német megszállás idején ugyanis tovább működtek a magyar hatóságok, de önállóságuk már csak formális volt, hiszen Edmund Veessenmayert Hitler nemcsak budapesti követévé nevezte ki, hanem a „Német Birodalom teljhatalmú megbízottjának”, aki a kinevezési okmány értelmében „felelős minden politikai fejleményért Magyarországon”, és akinek „...biztosítania kell, hogy az ország teljes igazgatását mindaddig, amíg német csapatok vannak ott, az új nemzeti kormány tevékenységét az ő irányítása alatt végezze minden területen...”¹⁰⁶ A Nürnbergi Katonai Törvényszék megállapítása szerint Veessenmayer volt Magyarország valódi ura,¹⁰⁷ és így – mint Herczegh Géza megállapította – a magyar háborús bűnösök is bűncselekményeiket egy idegen hatalom szolgálatában, annak ügynöke-

¹⁰⁴ Ezt az elvet rögzíti a Harvard Law School 1961. évi újabb tervezete, mely a teljesség miatt még a protektorátus intézményére is utalva az állami szerv fogalmát próbálja definiálni. A 17. cikk 1. pontja így szól: "The terms "organ of a State" "agency of a State" "official a State" and "employes of a State", as used in this Convention include any organ agency, official or employee, as the case may be, of:

- a) the central government of a State;
  - b) in the case of a federal State, the government of any state, province or other component political unit of such federale State;
  - c) the government of any protectoral, colony, dependency or other territory of a State for the international relations of wich that State is responsible or the government of any trust territory or territory under mandate for wich a State acts as the administering authority; or
  - d) the government of any political subdivision of any of the foregoing."
- (Yearbook, 1964. Vol. II. 146. old.)

¹⁰⁵ *R. Ago* szintén úgy látja, hogy ilyenkor „teljes helyettesítés” esete áll fenn, amely miatt az idegen területen cselekvő állam közvetlenül felel. (*R. Ago: La responsibilità indiretta...* 36. old.)

¹⁰⁶ A kinevezési okmányt lásd Magyarországon és a II. világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 430–431. old.

¹⁰⁷ *Vö. Herczegh Géza: Einige Fragen des Völkerrechts hinsichtlich der Entschädigung der Verfolgten des Nazismus in Ungarn. Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus 9. 1967. 314. old.*

ként követték el,¹⁰⁸ és tényeikért a náci Németország (illetve jogutóda) felelősséggel tartozik.

A háborús megszállásból csak akkor származik közvetett felelősség, ha az idegen állam szerve a megszálló utasítására jár el. Ha nincs ilyen utasítás és az idegen állam szerve jogsértést követ el, a megszálló hatalom – amely a rend fenntartásáért felelős – köteles a jogsértést megakadályozni, különben szerveinek mulasztása miatt közvetlenül lesz felelős. Ezzel kapcsolatos példa az 1982 szeptemberében Nyugat-Bejrútban elkövetett vérengzés. Az izraeli hadsereg által megszállt libanoni fővárosban levő két palesztin menekülttáborban, Szabrában és Szatilában jobboldali libanoni fegyveres osztagok 1982. szeptember 17-én megölték kétezer palesztinai menekültet, és ezzel megsértették a polgári lakosság védelmét előíró nemzetközi jogszabályokat. Bár a cselekményt nem az izraeli hadsereg tagjai követték el, de mivel a várost ekkor már Izrael ellenőrizte, megszálló csapatainak őrhelyei a táboroktól – mint ezt az ENSZ hivatalos megfigyelői megállapították – csak 200, illetve 500 méterre voltak,¹⁰⁹ így az izraeli hadseregnek tudnia kellett a mézárálásról, azonban a lövöldözés hallatán sem akadályozták meg azt. Ennek megfelelően a Biztonsági Tanácsban a kérdéstről szóló vitában több állam közvetlenül Izraelt tartotta felelősnek a tömegmészárlás miatt. Így pl. Lengyelország képviselője kijelentette: „A tömeggyilkosság miatti felelősség Izraelt terheli.”¹¹⁰ Az ügy kivizsgálására alakult izraeli bizottság 1983. február 8-án közzétett jelentése Izrael felelősségét elismerve ezt „közvetettnek” minősíti,¹¹¹ de valójában Izrael közvetlenül felelős katonai szerveinek mulasztása miatt.

Megszállás esetén – mint ezt a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete megállapítja – a felelősség átszállása nem az idegen hadsereg katonai jelenléte, hanem az elfoglalt államra gyakorolt kényszer miatt következik be,¹¹² így ennek hiányában pusztán a háborús megszállásból nem jön létre szükségképpen közvetett felelősség, hiszen az idegen hadsereg az ellenség üldözése közben felszabadítási céllal is léphet a másik hadviselő fél által megszállt állam területére. Ilyenkor a katonailag megszállt állam saját hatóságai megőrizhetik cselekvési szabadságukat és tényeik miatt a megszállt állam viseli a nemzetközi jogi felelősséget is. Ezt az elvet rögzítette a Francia–Olasz Egyeztető Bizottság 1951-ben hozott döntése. 1944-ben az akkor angol–amerikai megszállás alatt lévő Szicíliaiban az olasz hatóságok francia állampolgárok vagyonát vették igénybe, és mivel nem lehetett bizonyítani, hogy az igénybevétel a megszállók kívánságára történt volna, így a Bizottság elfogadta a francia keresetet és ezzel együtt az olasz állam felelősségét.¹¹³ A megszállás alatt lévő állam tehát legfeljebb annyiban mentesülhet a felelősség alól, amennyiben bizonyítani tudja, hogy a szervei által elkövetett jogsértéseket a megszálló hatalom olyan természetű utasítására követte el,

¹⁰⁸ Herczegh Géza: előbb i. m. 317. old.

¹⁰⁹ Vö. Chronique des Nations Unies, Vol. XIX. No. 10. 1982. 17. old.

¹¹⁰ Chronique des Nations Unies. No. 10. 1982. 18. old. Egyiptom képviselője hasonlóan fogalmazott: „A tömeggyilkosság miatt viselt izraeli felelősséghez semmi kétség nem fér.” (u. o.)

¹¹¹ Az ún. Kahan-jelentés szerint az a tény, hogy az izraeliek megengedték a falangista fegyveresek belépését a táborba, valamint hogy nem állították le azok jogtalan cselekményeit, kimeríti Izrael közvetett felelősségét. (Vö. International Legal Materials, Vol XXII. 1983. Number 3. 29. old.)

¹¹² Lásd jelen fejezet 85. sz. jegyzetét.

¹¹³ Nations Unies. Recueil des sentences arbitrales. 1964. Vol. XII. 161. old.

melyet elhárítani nem volt módjában. Más szóval ez azt jelenti, hogy a háborús megszállás ténye nem mindig és nem szükségképpen eredményezi a felelősség teljes átszállását a megszálló hatalomra, bizonyos esetekben az is elképzelhető továbbá, hogy a felelősség – ha nem is egyenlő arányban – megoszlik a megszálló és a megszállott állam között.¹¹⁴

A közvetett felelősségre egy további elvi lehetőséget jelent, ha protektorátusi vagy föderatív függés, továbbá háborús megszállás esetén kívül az állam olyan szerv jogsértése miatt visel nemzetközi felelősséget, mely eredetileg egy idegen állam vagy nemzetközi szervezet szerve, de amelyet az idegen állam vagy szervezet a felelősséget viselő állam rendelkezésére bocsátott. Itt tehát nem kényszerű függésről, hanem önkéntes rendelkezésre bocsátásról van szó. Ilyen fordulhat elő pl., ha egy állam szövetségese részére fegyveres erőt enged át. A felelősség áthárításával kapcsolatos szabályok azonban korántsem egyértelműek. Ilyenkor a fegyveres erőt küldő állam csak akkor lesz felelős katonáinak tényei miatt, ha megőrizte a felettük való parancsnoklás tényét,¹¹⁵ ha viszont a csapatok idegen parancsnokság alá kerültek, úgy a felelősség ezen idegen államra száll át. Legalábbis erre lehet következtetni több jogesetből. Így pl. amikor egy ciprusi angol állampolgár szállodájába brit csapatokat szállásoltak el 1963 decemberétől 1964 májusáig, Nagy-Britannia azzal utasította el a szállodai díj megfizetését, hogy a fegyveres erőket Ciprus rendelkezésére bocsátotta, és azokat így ciprusi szerveknek kell tekinteni, ennél fogva a felelősséget is Ciprusnak kell vállalnia. A Lordok Háza azonban úgy foglalt állást, hogy a brit csapatok brit parancsnokság alatt voltak és Ciprus nem gyakorolt fölöttük ellenőrzést, nem adott részükre utasítást, ennél fogva nem is felelhet értük.¹¹⁶ Más esetben a múlt század végén, amikor Salvador katonai erőt bocsátott Honduras rendelkezésére és azok egy hondurasi tábormok vezetésével idegen állampolgároknak kárt okoztak, a salvadori kormány elhárította magáról a felelősséget. Ezt azzal indokolta, hogy ha a tábormok nem is lett volna hondurasi állampolgár, Salvadort akkor sem terhelné a felelősség, mivel a felelősség azt a kormányt terheli, akinek az utasítására jártak el a fegyveres erők.¹¹⁷

Az előbb említett esetekben a közvetlenül cselekvő és a felelősséget vállaló is állam volt. *Közvetett felelősség létrejöhet ezenkívül állam és nemzetközi szervezet viszonylatában is* – amint ez a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetéből is kitűnik¹¹⁸ – a felelősség átszállása azonban nem feltétlenül történik meg, amint ezt a koreai

¹¹⁴ Erre az álláspontra helyezkedett a Nemzetközi Jogi Bizottságban a közvetett felelősségről folytatott vita alkalmával *F. Vallat* (Annuaire, 1979. Vol. I. 17. old.), *F. Njenga* a németek által a II. világháborúban megszállt Franciaország példáját elemezve ugyancsak úgy látta, hogy a megszállt állam csak akkor mentesül teljesen a szervei által elkövetett nemzetközi jogsértés alól, ha az idegen hatalom jelenléte olyan feltétlenül domináló, hogy a megszállt állam szerveit már a megszálló állam hatóságainak lehet tekinteni. (Annuaire, 1979. Vol. I. 26. old.)

¹¹⁵ Vö. *J. P. Rüter*: La protection diplomatique à l'égard d'une organisation internationale. Annuaire Français de Droit International, 1962. Paris, 1963. 455. old.

¹¹⁶ Annuaire, 1971. Vol. II. 1re partie 286–287. old.

¹¹⁷ Uo. 285. old.

¹¹⁸ Erről szól a tervezet 9. cikke: „Est de même considéré comme un fait de l'Etat d'après le droit international le comportement d'une organe qui a été mis à sa disposition par un autre Etat ou par une organisation internationale, pour autant que cet organe ait agi dans l'exercice de prérogatives de la puissance publique de l'Etat à la disposition duquel il se trouve. (Annuaire, 1979. Vol. II. Deuxième partie 101. old.)

háború is bizonyítja, mely komoly politikai és jogi problémát okozott a felelősség vállalásával kapcsolatban is. A Koreai Demokratikus Köztársaság ellen fellépő fegyveres erők az ENSZ zászlaja alatt, de az USA parancsnoksága alatt harcoltak, és a katonák több mint 90%-a az USA fegyveres erőinek tagja volt, és mivel az utasítást is az USA kormányától kapták, így ténylegesen nem függtek attól a szervezettől, amelynek nevében cselekedtek.¹¹⁹ A jelen tanulmány által megszabott terjedelemben nem fér bele ezen érdekes kérdésnek a részletes vizsgálata, itt csak annak megállapítására szorítokozom, hogy ezen ún. „ENSZ-haderő” miatt sohasem az ENSZ, hanem mindig az USA vállalta a felelősséget,¹²⁰ amiből következik, hogy idegen fegyveres erő felhasználása esetén *mindig azt a jogalanyt terheli a fegyveres erő által okozott jogsértések miatti felelősség, akinek a rendelkezése, utasítása alapján ezek az erők eljártak.* Ezt a tételt bizonyítja az ENSZ által Kongóba küldött fegyveres erők példája. Mint a Főtitkárnak az ENSZ kongói hadserege (ONUC) ügyében a Biztonsági Tanácshoz intézett egyik jelentése megállapította, a haderő kiküldését ugyan a kongói kormány kérte, és az ez utóbbinak jóváhagyásával az ő érdekében és céljai érvényesítése végett állomásozott ott, de ezen csapatok feletti parancsnokság az ENSZ-et illeti meg, nem pedig a helyi kormányt.¹²¹ Ennek megfelelően a csapatok cselekményei miatt az ENSZ vállalta a felelősséget.¹²² Ugyanakkor azok az államok, melyek fegyveres erejüket az ENSZ rendelkezésére bocsátották, mintegy „kikölcsönözték”, nem viseltek felelősséget csapataik ténykedése miatt, mivel a rendelkezésre bocsátás tényével elvesztették a velük való rendelkezést és a fölöttük gyakorolt felügyeletet, a haderő tagja ennélfogva a világszervezet személyzetének minősül.¹²³

b) KÜLÖNLEGES JELLEGŰ SZERVEK MIATTI FELELŐSSÉG

Az államigazgatási szervek miatti felelősség másik speciális esete, amikor az állam olyan szervek tényei miatt viseli a felelősséget, melyek vagy a) nem tartoznak az állami szervek közé, de adott esetben államigazgatási feladatokat látnak el, vagy b) igazi államigazgatási szervek, de megalakításuk vagy működésük nem teljesen szabályszerű.

¹¹⁹ Ezt a véleményt fejti ki R. Ago harmadik jelentésében. (Annuaire, 1971. Vol. II. 1re partie, 287. o.)

¹²⁰ Így pl. amikor légierői egy szovjet területen lévő repülőteret bombáztak, Austin, az USA ENSZ-képviselője sajnálkozását fejezte ki a Szovjetunió területének megsértése miatt, és kilátásba helyezte mind a pilóták megbüntetését, mind pedig kártérítés fizetését. (Vö. Annuaire, 1971. Vol. II. 1re partie, 288. old.)

¹²¹ Vö. A. di Blase: Sulla responsabilità internazionale per attività dell'ONU. Rivista di Diritto Internazionale. 1974. Vol. LVII. 2. 269. old.

¹²² Így az ENSZ és a Belga Királyság között 1965-ben megkötött egyezmény alapján az ENSZ kötelezte magát 1 500 000 dollár kártérítés fizetésére a belga állampolgároknak az ENSZ fegyveres erőinek tevékenységével okozott károk megtérítése céljából. (Vö. K. Ginther: Die völkerrechtliche Verantwortlichkeiten internationaler Organisationen gegenüber Drittstaaten, Wien-New York, 1961. 167. old.)

¹²³ A kongói ENSZ-haderőre vonatkozó szabályzat is leszögezte, hogy a haderő tagjai a saját országuk hadseregének részét képezik, de „az ENSZ-nél töltött szolgálatuk ideje alatt nemzetközi személyzetnek tekintendők, akik az Egyesült Nemzetek joghatósága alatt állnak és azoknak a parancsoknak tartoznak engedelmesskedni, melyet a parancsnok szolgálati úton közöl velük”. (A. di Blase: i. m. 262. old.)

a) Az államigazgatási jog szocialista felfogása szerint az állami szerveket az alábbi ismérvek jellemzik:

1. része az állami mechanizmusnak,
2. az állam nevében jár el, az állam funkcióit valósítja meg,
3. ezt az állami tevékenység meghatározott fajtája (államhatalmi, államigazgatási, bírói, ügyészi tevékenység) útján látja el,
4. feladatait állami közhatalom segítségével valósítja meg.¹²⁴

Az állam nemzetközi jogi felelőssége azon szervei miatt, amelyek megfelelnek ezeknek a kritériumoknak, vitán felüli. Nehezebb a helyzet bizonyos határesetek tekintetében. Vannak ugyanis olyan gazdasági, kulturális vagy más társadalmi tevékenységet kifejtő szervek vagy személyek, amelyek profiljába bizonyos *hatósági* teendők is beletartoznak. Az a tény, hogy az állam a társadalmi szervekre ilyen hatósági jogkört ruház rá, nem szünteti meg e szerv társadalmi jellegét, „...de tevékenysége adott szektorában mégis quasi államigazgatási szervként jár el.”¹²⁵ *Ilyenkor a társadalmi szerv működése államigazgatási tevékenység, és érte az állam nemzetközi jogi felelősséget visel.* Milyen kritériumok fennforgása esetén lehet egy ilyen személyt államigazgatási tisztviselőnek minősíteni? A nemzetközi bírászkodás gyakorlatát vizsgálva úgy tűnik, hogy a fő feladatként gazdasági, műszaki vagy más nem hatósági jellegű tevékenységet ellátó személyek esetén az államnak a személy felett gyakorolt *ellenőrző tevékenysége*¹²⁶ vagy *kinevezési joga*¹²⁷ már elégséges ahhoz, hogy állami tisztviselőként minősítsék. A lényeges tehát az, hogy tevékenysége az államnak legyen alárendelve és nem maga a tevékenység jellege, így előfordult, hogy az államot tették felelőssé olyan alapvetően technikai jellegű tevékenységet kifejtő személyek tényei miatt, mint pl. a kikötőkben működő révkalauzok.¹²⁸ Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a szocialista államok azon sajátossága, hogy ott az állam bizonyos gazdasági termelő tevékenységet is kifejt, nem eredményezi azt, hogy ezért a tevékenységért a nemzetközi jog alapján felelne. Mint az NDK Nemzetközi Jogi Társaságának vitatételei is leszögezik, az állam nemzetközi jogi felelősségét szerveinek *felsőjogi tevékenysége* eredményezi, az operatív gazdasági tevékenységből általában nem keletkezik nemzetközi jogi felelősség.¹²⁹ Ahhoz, hogy valamely állami tevékenység nemzetközi jogi felelősség alá essen tehát az szükséges, hogy ez a tevékenység állami közhatalom megnyilvánulása legyen. Ugyanakkor, ha valamely tevékenységet ugyan nem állami szerv fejt ki, de ez a tevékenység ténylegesen államhatalmi funkciók gyakorlását jelenti, úgy ezért adott esetben az állam tartozik nemzetközi felelősséggel. Így megalapozhatja az állam felelősségét *magánszemélyek olyan eseti jellegű tevékenysége* is, amelyet hivatalos

¹²⁴ Berényi - Martonyi - Szamel: Magyar államigazgatási jog. Általános rész. Bp. 1978. 164-165. old.

¹²⁵ Berényi - Martonyi - Szamel: i. m. 32-33. old.

¹²⁶ Így pl. egy Venezuela és Olaszország közötti vitában az eljáró választott bíróság elnöke, Ralston úgy foglalt állást, hogy a kormányok általában azon személyek aktusaiért felelnek, akik az ő ellenőrzésük alatt vannak. (Vö. J. P. Queneudec: i. m. 34-35. old.)

¹²⁷ Így pl. az 1947. évi olasz békeszerződéssel létrehozott Francia-Olasz Egyeztető Bizottság egy 1954-ben hozott döntése felelőssé tette Itáliát azon a címen, hogy a jogsértést elkövető személyt az olasz állam nevezte ki és neki kell fölötte felügyeletet gyakorolni. (Vö. J. P. Queneudec: i. m. 35. old.)

¹²⁸ Vö. J. P. Queneudec: 44-45. old.

¹²⁹ Vö. Staatennachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht. 100. old.

személyek *utasítására* vagy *ellenőrzése alatt* fejtettek ki. Erre szolgál példaként az 1925-ben eldöntött ún. Zafiro-ügy az USA és Nagy-Britannia között. A Zafiro amerikai zászló alatt hajózó kereskedelmi hajó volt, és az USA nem vállalta a hajó legénységének tényei miatti felelősséget. A választott bíróság azonban elutasította ezt az érvelést azzal az indokolással, hogy a Zafiro a spanyol–amerikai háború idején utánpótlást szállított az USA tengeri hadserege számára, és ezalatt kapitánya és legénysége egy amerikai tengerésztsízt utasítása szerint és annak személyes ellenőrzése alatt járt el, így érte az USA-nak vállalnia kellett a felelősséget.¹³⁰

Felelős továbbá az állam *títkos ügynökeinek, diverzánsainak* tevékenysége miatt is, ha azok egy másik állam területén fejtenek ki kárt okozó cselekményeket. Két ilyen jellegű jogeset fordult elő Németország és az USA között 1930-ban, amikor Németországot azzal vádolták, hogy az első világháború idején ügynökei az akkor még semleges USA területén tűzvészt okoztak. Az eljáró Német–Amerikai Vegyes Bizottság végül nem állapította meg ugyan Németország felelősségét, de csupán azért nem, mivel nem sikerült a tettesekre a gyűjtogatást rábizonyítani, egyébként Németország felelőssége egy percig sem volt kétséges.¹³¹

Idevágó nevezetes jogeset továbbá az Eichmann-ügy Argentína és Izrael között. A 6 millió zsidó tömeges legyilkolását személyesen megszervező náci tömeggyilkost izraeli állampolgárságú személyek fogták el 1960. május 11-én Buenos Airesben, és az argentin kormány tudta nélkül egy izraeli repülőgépen illegálisan Izraelbe szállították. Az argentin kormány tiltakozására adott izraeli válaszjegyzék szerint Adolf Eichmann izraeli „önkéntesek csoportja” rabolta el.¹³² Argentína panaszt tett a Biztonsági Tanácsnál az argentin állam szuverenitásához való jogának nyilvánvaló megsértése miatt és kijelentette, hogy joga van a reparációra. Izrael a Biztonsági Tanács előtt is tagadta, hogy előzetesen tudott volna az önkéntesek akciójáról, de bizonyos fokig elismerte felelősségét azzal, hogy jegyzékben fejezte ki sajnálkozását Argentína törvényeinek megsértése miatt.¹³³

Az állami gyakorlatban előfordult továbbá az is, hogy az államot felelőssé tették az *uralkodó politikai párthoz* tartozó fegyveres osztagok tényei miatt is. A hitleri Németországban ilyen volt az SS és az SA. Fegyveres pártszolgálatosok működtek a fasiszta Olaszországban is. A nemzetközi jogsértést egy konkrét esetben pl. 1944-ben az ún. „Salói Köztársaság”-ban követték el a kiszabadított Mussolini által újraszervezett fasiszta párt fegyveres pártszolgálatosai, és a Francia–Olasz Egyeztető Bizottság 1953-ban hozott döntése szerint a fasiszta párt fegyvereseit úgy kell tekinteni, mint a Salói Köztársaság szervét.¹³⁴ Az idézett döntésből semmiképpen sem lehet levonni azt a következtetést, mintha valamely uralkodó politikai párt tagjai állami tisztviselőnek minősülnének. A konkrét esetben egyszerűen arról volt szó, hogy a háború idején tevékenykedő fegyveres pártosztogokat úgy kellett tekinteni, mint a fasiszta Olasz Köztársaság *irreguláris fegyveres erőit*.

¹³⁰ A jogesetet idézi R. Ago (Annuaire, 1971. Vol. II. 1re partie 279. old.) és Th. Meron (International Responsibility of States for Unauthorized Acts of their Officials, B. Y. B. I. L. 1957. 105. old.)

¹³¹ Vö. Annuaire, 1971. Vol. II. 1re partie 279–280. old.

¹³² Vö. Ch. Rousseau: Chronique des fait internationaux R. G. D. I. P. 1960. 774. old.

¹³³ Ch. Rousseau: előbb i. m. 779. old.

¹³⁴ J. P. Queneudec: 52–53. old.

Más kérdés, hogy bizonyos esetekben állami szervnek minősíthetők olyan személyek, akik hivatalos állami minőség hiányában is *ténylegesen állami funkciót gyakorolnak*. Így adott esetben akár egyházi funkciót betöltő személyek is gyakorolhatnak olyan állami tevékenységet, mely az államnak számítható be, mint ahogyan ez 1979-ben az iráni események során történt. Az állami gyakorlatnak megfelelően az egyes kodifikációs tervezetek az állami szerv fogalmát igen széles értelemben határozza meg. Így Vaszilenko tervezetében a II. cikk kimondja: „4. Létrejöhet az állam felelőssége akkor is, ha a jogellenes és kárt¹³⁵ okozó tevékenységet elkövető fizikai vagy jogi személyek általában nem minősülnek az állam szerveinek, de az adott állam belső jogának megfelelően felhatalmazást kaptak, hogy a konkrét esetben az állam nevében cselekedjenek. 5. Az állam felelőssége létrejöhet akkor is, ha a jogellenes és kárt okozó tevékenységet olyan fizikai vagy jogi személyek követték el, akik általában nem minősülnek az állam szerveinek, de akik a hivatalos államhatalom cselekvési lehetőségének hiányában *ténylegesen az állam nevében cselekednek és igazolják, hogy rendelkeznek az államhatalom szerveinek előjogaival*. 6. Az állam tevékenységének lehet tekinteni más állam vagy nemzetközi szervezet szervének tevékenységét, ha azt az adott államnak olyan feltételekkel bocsátották rendelkezésére, hogy annak az államnak az államhatalmi jogosítványait gyakorolja, amely vele rendelkezik...”¹³⁶ Hasonló rendelkezéseket tartalmaz a Nemzetközi Jogi Bizottság által elfogadott tervezet 7., 8. és 9. cikke.¹³⁷

b) Rendkívüli körülmények között a fegyveres erők megalakulása vagy működése nem felel meg teljesen a normális körülményeknek. Háború idején pl. megtörténik, hogy a hadsereghez nem tartozó polgári ruhás egyének is fegyvert fognak államuk védelme érdekében. Az 1907. évi negyedik hágai egyezmény, valamint az 1977. évi I. genfi jegyzőkönyv értelmében bizonyos feltételek együttes fennforgása esetén ezek a személyek is fegyveres erő tagjainak minősülnek,¹³⁸ és így *értük az az állam tartozik felelősséggel, akinek védelmében fogtak fegyvert*.

Polgárháború esetén a helyzet bonyolultabb. A polgárháború mint tipikusan egy állam keretein belül folyó küzdelem¹³⁹ vagy egy terület elszakadásáért folyik vagy

¹³⁵ Az orosz szövegben szereplő „vred” kifejezés elsősorban kárt jelent, de ezt nem csupán anyagi értelemben használják, az jelent hátrányt, sérelmet is.

¹³⁶ V. A. Vaszilenko: *Otvetsztvennoszty*... 237. old.

¹³⁷ Az említett cikkek hivatalos szövegét lásd Report of the International Law Commission, 1979. 240–241. old.

¹³⁸ Ezek a feltételek a hágai egyezmény szerint a következők: a) Ha élükön olyan személy áll, aki alárendeltjeiért felelős; b) meghatározott és messziről felismerhető megkülönböztető jelvényt viselnek; c) fegyvereiket nyíltan viselik; d) hadműveleteikben a háború törvényeihez és szokásaihoz igazodnak. (*Haraszti – Herczegh – Nagy: Nemzetközi jog*. Bp. 1976. 411. old.)

Az 1977 júniusában elfogadott I. számú genfi jegyzőkönyv a második világháború tapasztalatai alapján módosította ezeket a partizánháború viszonyai között nehezen teljesíthető feltételeket és a 43. cikk értelmében a fegyveres erőkhöz tartozik minden olyan fegyveres csoport, mely a fegyveres összeütközésben szereplő egyik félnek felelős parancsnok alá tartozik és betartja a fegyveres összeütközésekre vonatkozó szabályokat. (Vö. *International Legal Materials*, 1977. 6. sz. 1410. old.)

¹³⁹ A polgárháború kivételesen államok között is folyhat, ez a helyzet föderatív állam esetén (pl. az észak-amerikai szecessziós háborút a déli tagállamok vívták az unióval szemben), ezenkívül a XVIII. sz. végén olyan háborúra is volt példa, ahol a küzdelmet Kolumbia egyik része és a vele szövetségben álló Venezuela egy része folytatta Kolumbia és Venezuela többi része ellen, tehát a polgárháború több állam területén folyt. (Vö. *H. Wehberg: La guerre civile et le droit internationale. Recueil des Cours*, 1938. Tome 63. 40. old.)

központi hatalom megszerzése a célja.¹⁴⁰ A polgárháború elsőként említett esetében a felkelők egy újonnan keletkezett vagy keletkezőben lévő állam szervei, és tényeik is ennek az államnak róhatók fel. Így a nigériai polgárháborúban a felkelő ibró törzs fegyveresei az ún. „Biafra Köztársaság” szerveiként jártak el, és cselekményük formailag is elválik Nigéria tényeitől, ennek azonban akkor lett volna jelentősége, ha utóbb az elszakadás sikerült volna. Ismeretes, hogy ez Nigéria esetében nem így történt. Sikeres elszakadási polgárháború zajlott le ezzel szemben Pakisztánban, amelyből ennek eredményeként 1971-ben levált Bangladesh Köztársaság.

A polgárháború másik esetében mindkét fél a központi hatalomért harcol (ilyen volt az 1979. évi nicaraguai polgárháború), azaz mindkét fél ugyanannak az államnak a nevében lép fel, ilyenkor tipikus, hogy két kormány áll egymással szemben. Melyik kormányt kell ilyenkor az állam szervének tekinteni, azaz melyik kormány jogsértő tevékenysége miatt tartozik az állam felelősséggel? Miután a nemzetközi jog a ténylegesség elvét fogadja el, azaz az államképviseletére az a kormány van jogosítva, amely az állam területén tényleges hatalmat gyakorol,¹⁴¹ ennél fogva a felkelés kirobbanásának időpontjában fennálló (és akkor még egyetlen) ún. központi kormány tényei az állam tényeinek minősülnek, így a kérdés arra egyszerűsödik le, hogy a felkelő kormány tényeit hogyan kell minősíteni?

A nemzetközi jog tudománya ezzel kapcsolatosan meglehetősen nagy egyöntetűséggel azon a nézeten van, hogy az állam győztes felkelő mozgalom esetén felelősséggel tartozik a felkelők tényei miatt is, azaz – mint Cavaré kifejti – a felkelők tényeit visszazaható erővel úgy kell tekinteni ilyenkor, mint a kormány aktusait.¹⁴² Ugyanezt az álláspontot fejezi ki a választott bírászkodás¹⁴³ és az államok gyakorlata¹⁴⁴, ezt rögzítik a különböző kodifikációs tervezetek.¹⁴⁵ Ha a felkelés elbukott, a felkelők aktusai olyan magánszemélyek tényeinek minősülnek, amelyért az állam csak önkéntes vállalás esetén tartozik felelősséggel, vagyis a felelősség vállalására az állam az általános nemzetközi jog alapján nem kötelezhető.

¹⁴⁰ Lásd erről Nagy Károly: Az állam elismerése a mai nemzetközi jogban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica, 1967. 95–99. old.

¹⁴¹ A ténylegességről lásd Nagy Károly: A kormány elismerése a mai nemzetközi jogban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica Tom. XV. Fasc. 4. 1968. 32–36. old.

¹⁴² L. Cavaré: i. m. 547. old. Hasonló nézeten van J. Spiropoulos: Die de facto Regierung im Völkerrecht. Kiel, 1926. 176–177. old.; K. Strupp: Das völkerrechtliche Delikt, Handbuch des Völkerrechts. Stuttgart, 1920. 91–92. old.; E. Borchard: i. m. 241–242. old.; Jimenez de Aréchaga: International Responsibility... 563. old.; V. A. Vaszilenko: Otvetsztvennoszty... 236. old.; Herczegh Géza: Állam nemzetközi felelőssége, 363. old.

¹⁴³ A jogeseteket lásd Annuaire, 1972. Vol. II. 159–160. old.

¹⁴⁴ Így pl. a Spanyol–Marokkóban lezajlott felkelés során angol állampolgárok károkat szenvedtek és ezzel összefüggésben az 1923. március 16-i angol jegyzék kifejti, hogy Nagy-Britannia a felkelők tényei miatt csak akkor tekintené felelősnek a spanyol kormányt, ha a felkelés sikeres lett volna. (Kertész István: i. m. 231. old.) 1959-ben az USA külügyminisztériuma a kubai amerikai nagykövethoz intézett utasításában hasonló elvet szögezett le: „... a government which becomes the legitimate government of a State by a successful revolution, such as the present Government of Cuba ... is internationally responsible as a general rule for damages caused by acts of forces or authorities of both the former government and the revolutionist which not legitimate from a military standpoint or sanctioned by the rules of warfare...” (Yearbook, 1972. Vol. II. 149. old.)

¹⁴⁵ A hágai kodifikációs konferenciára készített 22. számú vitaalap c) pontja kimondja: „L'Etat est responsable des dommages causés aux étrangers par un parti insurrectionnel qui a triomphé et

Összefoglalva az államigazgatási szervek köréről mondottakat megállapítható, hogy *a felelősség szempontjából az állam szervének minősül minden olyan magasabb fokú és alacsonyabb fokú hatóság, mely rendszeresen vagy esetenként államigazgatási tevékenységet fejt ki, továbbá olyan magánszemélyek, valamint idegen nemzetközi jogalanyok szervei is, melyek a jogellenes cselekmény elkövetésekor az állam megbízásából, utasításából vagy annak ellenőrzése alatt jártak el.*

3. A VÉTKESSÉG KÉRDÉSE ÉS A JOGTALAN (ULTRA VIRES) CSELEKMÉNYEK MIATTI FELELŐSSÉG PROBLÉMÁJA

Az államigazgatás szerveinek működése miatti állami felelősség másik fő problémája, hogy a felelősséget a belső jog, vagy kizárólag a nemzetközi jog alapján kell-e vizsgálni, azaz, hogy mi a helyzet akkor, ha az állami szerv a belső jogot is megszegve követ el nemzetközi jogsértést. Az államigazgatási szervek tényei az államon belüli jog és a nemzetközi jog együttes viszonylatában a következő lehetőségeket foglalják magukban:

a) A tisztviselők vagy szerv aktusa megfelel mind az államon belüli jognak, mind a nemzetközi jognak.

b) Az államigazgatási szerv aktusa az államon belüli jogot sérti, de nem jelent egyben nemzetközi jogsértést is.

c) Az intézkedés ellentétes a nemzetközi joggal, de az aktust a belső jog alapján és annak megfelelően fogatosították.

d) Az államigazgatási szerv ténye ellentétes a nemzetközi joggal és az államon belüli joggal is.

Az a) és b) pontban foglalt esetekben nemzetközi jogi felelősség nem keletkezhet, hiszen nincs nemzetközi jogsértés, illetve az a) esetben belső jogot sértő magatartás sincsen, így ezeket ki kell rekeszteni a vizsgálódás köréből. A c) pontban foglalt esetben az állam belső joga nincs összhangban a nemzetközi joggal és ez – mint arról már szó esett – már önmagában létrehozza az állam nemzetközi jogi felelősségét. Ez az eset tehát elsősorban a belső jogalkotás miatti nemzetközi jogi felelősség témakörébe tartozik. Ha az állam belső joga ellentétes a nemzetközi joggal, az potenciálisan magában hordozza másfelől annak lehetőségét, hogy a belső jogot alkalmazva újabb nemzetközi jogsértéseket kövessenek el. Miután minden egyes jogsértés külön felelősségi viszonyt keletkeztet, így *a nemzetközi joggal ellentétes belső jogalkotás ténye nem konzumálja azt a felelősséget, amely ezen belső jog végrehajtása során tett intézkedésekből származik, azaz minden újabb, más államok jogait sértő cselekmény újabb nemzetközi jogi felelősségi viszonyt fog létrehozni.* Ilyen esetben, tehát amikor a tisztviselő a belső jog által előírt módon és annak megfelelően hivatali hatáskörében eljárva sérti meg a nemzetközi jogot, az állam felelősségét aligha lehet

---

est devenu le gouvernement dans la mesure ou sa responsabilité serait engagé pour des dommages causés par les actes du gouvernement légal des ses fonctionnaires ou de ses troupes." (Annuaire, 1956. Vol. II. 225. old.) A Nemzetközi Jogi Bizottság által elfogadott tervezet 15. cikkének 1. pontja ugyancsak kimondja: „A forradalmi mozgalom ténye, ha a mozgalom az állam új kormányává vált, úgy tekintendő, mint ennek az államnak a ténye.” (Annuaire, 1976. Vol. II. 2e partie, 69. old.)

tagadni, a nemzetközi jogot sértő cselekmény ilyenkor végső soron az állami akarat eredménye. Nem ilyen egyszerű a helyzet a d) pontban foglalt esetben, amikor a tisztviselő mind a nemzetközi joggal, mind az államon belüli joggal ellentétes magatartást fejt ki. Ilyenkor a tisztviselő vétkesen jár el, cselekményével nyilvánvalóan túllépte hatáskörét vagy egyenesen azzal ellentétesen cselekedett, vagyis itt a vétkesség vizsgálata nélkül nem lehet egyértelműen állást foglalni.

A vétkesség kérdése – mint azt R. Ago olasz nemzetközi jogász megjegyzi – a nemzetközi jog általános elméletének egyik legérdekesebb és legbonyolultabb problémája.¹⁴⁶ A nemzetközi jogtudomány ezzel kapcsolatosan mindmáig nem tudott egységes álláspontot kialakítani, mind a vétkességi, mind az objektív felelősséget valló elméletnek megvannak a hívei. A két elmélet közül a vétkességet valló felfogás a régebbi, amelyet általában H. Grotiusra szoktak visszavezetni, aki leszögezte: „Az a szabály, hogy valaki a saját vétkessége nélkül is felel beosztottjai tetteiért, nem a nemzetközi jogon ..., hanem a tételes belső jogon alapul.”¹⁴⁷ Ez a római jogi hatást tükröző nézet uralkodó volt a nemzetközi jogtudományban egészen a XIX. századig, így ezen a nézeten voltak Pufendorf, Ch. Wolff, E. Wattel és mások. A vétkesség elvére helyezkedett H. Triepel is, aki szerint az egyének cselekményéért való állami felelősségnek két, teljesen más alapokon nyugvó fajtája van. Az egyik a reparációs kötelezettség, a másik a sértetnek nyújtandó elégtételadási kötelezettség.¹⁴⁸ Ez utóbbi szerinte bekövetkezhet vétkesség nélkül is,¹⁴⁹ vagyis Triepel, ha nem is adta fel teljesen a vétkességi koncepciót, de bizonyos engedményt tett az objektív felelősség javára. D. Anzilotti ezzel szemben a vétkességi teóriát bírálva rámutatott arra, hogy a vétkesség változatairól, a szándékról és a gondatlanságról csak egy egyénnel kapcsolatban lehet beszélni, így mind a szándék, mind a gondatlanság csak az állam nevében eljáró személyekhez és szervekhez kapcsolódhat.¹⁵⁰ Az állami funkcionárius aktusa másfelől – folytatja Anzilotti – adott esetben olyan nemzetközi jogsértésnek minősülhet, amelyért az állam felel, noha a funkcionáriust vétkesség nem terheli, sőt cselekménye a belső jogba sem ütközik.¹⁵¹ Anzilotti objektív felelősségi elméletének számos követője akadt, így A. P. Sereni úgy látja, hogy a nemzetközi jogellenes aktus alkatelemeinek meghatározásához nincs szükség a vétkességre sem magán-, sem büntetőjogi értelemben.¹⁵² Az objektív felelősséget fogadja el P. Guggenheim¹⁵³ és Kertész István¹⁵⁴ is, míg mások bizonyos közvetítő álláspontot foglalnak el. Így pl. I. von Münch igen alapos, kitűnő munkájában a

¹⁴⁶ R. Ago: Das Verschulden im völkerrechtlichen Unrecht. Zeitschrift für öffentliches Recht. Band 20. 1940. 449. old.

¹⁴⁷ H. Grotius: A háború és a béke jogáról. II. kötet Bp. 1960. 353. old.

¹⁴⁸ H. Triepel: Völkerrecht und Landesrecht. Lipsce, 1899. 334. old.

¹⁴⁹ H. Triepel: előbb i. m. 335. old.

¹⁵⁰ D. Anzilotti: Cours... I. kötet 497–498. old.

¹⁵¹ D. Anzilotti: Cours... 500. old.

¹⁵² A. P. Sereni: i. m. 1515. old.

¹⁵³ Így P. Guggenheim szerint a szervek felelőssége mindig okozati (kausál) és nem vétkességi felelősség. (Lehrbuch des Völkerrechts. Basel, 1961. II. köt. 558. old.)

¹⁵⁴ „Lehet ugyan azt vitatni, hogy az államot hiba, mulasztás vagy, ha úgy tetszik, vétkesség terheli valamely nemzetközi kötelezettség megsértésénél vagy megsértése miatt, a nemzetközi felelősséget azonban nem a hiba, nem a mulasztás, nem a vétkesség hozza létre, hanem a nemzetközi jog szabályai megsértésének tárgyilagos ténye.” (Kertész I.: i. m. 193. old.)

kérdést részletezve lehetségesnek tartja, hogy nemzetközi jogsértés vétkesség nélkül is létrejöjjön, ugyanakkor megállapítja, hogy vannak olyan esetek is, amikor éppen a vétkesség fennállása teszi az állami magatartást nemzetközi jogellenes cselekménnyé.¹⁵⁵ K. Furgler hasonló közvetítő álláspontot foglal el, nézete szerint a nemzetközi jog nem ismeri sem a tiszta vétkességi elméletet, sem az államok kizárólagos objektív felelősségét.¹⁵⁶ A vita azonban az objektív felelősségi elmélet felállításával korántsem dől el, a vétkességi felelősségi rendszernek mindmáig megvannak a hívei, köztük olyan tekintélyes jogászok, mint pl. A. Verdross, aki leszögezi: „Az általános jogi alapelvek szerint kétségtelen, hogy a tárgyi felelősség csak a károkozás egyes fajtáira elismert, míg egyébként a felelősség csak akkor állapítható meg, ha a kárt szándékosan vagy gondatlanul okozták.”¹⁵⁷ A vétkességet szükségesnek tartja a felelősség megállapításához L. Oppenheim–H. Lauterpacht,¹⁵⁸ G. Dahm,¹⁵⁹ P. Fauchille¹⁶⁰ is. Nincs egységes vélemény a szocialista jogtudományban sem. A vétkességi elméletnek számos híve van a nemzetközi jog szocialista művelői között is. Így G. Geamanu a nemzetközi deliktum fogalmát úgy határozza meg, hogy annak fogalmi eleme a szándékosság vagy a gondatlanság.¹⁶¹ Hasonló állásponton van Ju. M. Koloszov, aki a nemzetközi jogsértés fogalmát a vétkességgel kapcsolja össze, nézete szerint a vétkesség keletkezeti a nemzetközi felelősségi jogviszonyt.¹⁶² D. B. Levin ugyancsak úgy látja, hogy a vétkességet nemcsak az egyénekre, hanem az államra is lehet alkalmazni.¹⁶³ Vétkesnek tekinti az állam nemzetközi jogi felelősségét B. A. Vaszilenko¹⁶⁴ és Ju. V. Petrovszkij¹⁶⁵ is. Ezzel szemben B. Greafath, E. Oeser és P. A. Steiniger közösen publikált munkájukban az állam nevében eljáró személy vétkességét csupán a felelősség kiegészítő előfeltételének tekintik, nézetük szerint a felelősség keletkezésének egyetlen követelménye a nemzetközi kötelezettség megszegésének ténye.¹⁶⁶ H. Fiumel lengyel jogász az

¹⁵⁵ *I. von Münch*: i. m. 160–161. old.

¹⁵⁶ *K. Furgler*: Grundprobleme der völkerrechtlichen Verantwortlichkeit der Staaten unter besondere Berücksichtigung der Haager Kodifikationskonferenz, sowie der Praxis der Vereinigten Staaten und der Schweiz, 1948. 96. old.

¹⁵⁷ *A. Verdross*: Völkerrecht. Wien, 1959. 300. old.

¹⁵⁸ „Egy államnak egy másik államot sértő aktusa azonban csak akkor nemzetközi jogsértés, ha szándékosan és rosszhiszeműen vagy vétkes hanyagsággal követték el.” (*International Law*. London, New York, Toronto, Seventh ed. I. köt. 311. old.)

¹⁵⁹ „Amennyiben szerződés útján másként nem egyeztek meg, az államok csak akkor kötelezhetők kártérítésre és jóvátételre, ha szerveik szándékosan vagy gondatlanul cselekedtek.” (*G. Dahm* i. m. 228. old.)

¹⁶⁰ Nézete szerint az állam ténye csak akkor vonja maga után az állam felelősségét, ha az egyben egy vétkes cselekményt (faute) jelent. (*P. Fauchille*: i. m. I. köt. 1. rész 515. old.)

¹⁶¹ *G. Geamanu*: i. m. 216. old.

¹⁶² *J. M. Koloszov*: i. m. 40–41. old.

¹⁶³ *D. B. Levin*: Otvetstvvennoszty... 55. old.

¹⁶⁴ *B. A. Vaszilenko*: Otvetstvvennoszty... 149–150. old.

¹⁶⁵ *Ju. V. Petrovszkij*: Mezsdunarodno-pravovaja otvetstvvennoszty goszudarsztv. Avtoreferat kand. dissz. Leningrád, 1968. 10. old.

¹⁶⁶ Völkerrechtliche Verantwortlichkeit der Staaten, Berlin, 1977. 68–72. old. *R. Steiniger* az 1973. évi vitaulésen tartott referátumában még kategorikusabban foglalt állást. Nézete szerint a nemzetközi jogsértés megvalósulásához olyan járulékos követelmények, mint vétkesség vagy kár az állami gyakorlatból nem igazolhatók, és így nem szükségesek. (*R. Steiniger*: Zu den Voraussetzungen der völkerrechtlichen Verantwortlichkeit. Referat. Staatennachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht. 130. old.)

állami gyakorlat beható tanulmányozása után teljesen hasonló megállapítást tesz, úgy látja, hogy valójában még olyan esetekben is objektív felelősséggel van dolgunk, amikor az állami gyakorlat a due diligence fogalmával operál és így „a nemzetközi kötelezettség megsértéséből adódó felelősség megállapításához nem kell a vétkesség mint alkotóelem, ahhoz elégséges alapot nyújt magának a jogsértésnek a ténye”.¹⁶⁷ Elvetik a vétkességet az NDK-beli Nemzetközi Jogi Társaság vitatélei is.¹⁶⁸ A. Klafkowski lengyel jogász tankönyvében az állam felelősségét vizsgálva szintén nem említi a vétkességet a felelősség előfeltételeként, nézete szerint nemzetközi deliktum minden olyan cselekmény, mely megsérti a nemzetközi jog normáit.¹⁶⁹

A magyar nemzetközi jogi irodalomban vegyes jellegűnek tekinti a nemzetközi felelősséget Herczegh Géza, nézete szerint „...a nemzetközi joggyakorlat bizonyos esetekben a vétkességi elv segítségével indokolható meg leginkább, más esetekben viszont az objektív vagy eredményfelelősség alapján”.¹⁷⁰ P. Kurisz szovjet jogász hasonló álláspontot foglal el, sajátos indoklás alapján nézete szerint az állam vétkessége csak mint szociális-politikai jelenség fogható fel, melynek lényege a saját magatartás jogellenes voltának felismerésében áll, az ilyen értelemben vett vétkesség minden nemzetközi jogsértésben jelen van, de az nem jelenti azt, hogy nélküle nem lehetne felelősség. Végezetül azonban arra a következtetésre jut, hogy a vétkesség csak a nemzetközi bűncselekmények elengedhetetlen eleme, egyéb jogsértés beállásához viszont elég a jogsértés objektív ténye.¹⁷¹

A vétkességgel kapcsolatosan igen érdekes a Nemzetközi Bíróság álláspontja. A Korfu-szoros-ügyben – amikor azt a kérdést vizsgálta, hogy felelős-e Albánia az albán parti tengeren aknára futott angol hadihajó felrobbanása miatt – a Bíróság megállapította: „Igaz az – amint azt a nemzetközi gyakorlat is bizonyítja –, hogy egy államot, amennyiben területén egy nemzetközi joggal ellentétes cselekmény bekövetkezett, fel lehet hívni arra, hogy adjon ezzel kapcsolatban magyarázatot. Igaz az is, hogy nem térhet ki ezen felhívás elől egy olyan válasz adásával, hogy nem ismeri ezen cselekmény elkövetőit vagy körülményeit. Egy bizonyos fokig kötelezhető arra is, hogy felvilágosításokat adjon a részéről alkalmazott információs eszközökről és a rendelkezésére álló vizsgálati anyagról. De nem lehet következtetni az állam szárazföldi és vízi területén gyakorolt ellenőrzés pusztán tényéből arra, hogy ez az állam szükségszerűen tudott vagy tudnia kellett volna minden olyan nemzetközi joggal ellentétes cselekményről, amit ott követte el, vagy az ilyen cselekmény elkövetőiről. Önmagában és az egyéb körülményektől függetlenül ez a tény sem bizonyítja prima facie felelősségét és nem hárítja rá a bizonyítási terhet sem.”¹⁷² A Bíróság tehát nem állapította meg Albánia felelősségét azon pusztán tény alapján,

¹⁶⁷ H. Fiumel: Prawo – międzynarodowa odpowiedzialność majątkowa państw. (Az állam nemzetközi jogi vagyoni felelőssége) Wrocław–Varsó–Krakkó–Gdansk, 1979. 41–43. old.)

¹⁶⁸ A II. sz. vitatétel 5. pontja így szól: „Aus der Staatenpraxis der internationalen Rechtsprechung und der Völkerrechtslehre ergibt sich nicht, das völkerrechtliche Verantwortlichkeit generale Verschulden voraussetzt doch kann eine Vereinbarung dieses Inhalts getroffen werden.” (Staatennachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht. 99. old.)

¹⁶⁹ A. Klafkowski: i. m. 135–138. old.

¹⁷⁰ Herczegh Géza: Állam nemzetközi felelőssége, 360. old.

¹⁷¹ P. Kurisz: i. m. 235–237. old.

¹⁷² Affaire du Détroit de Corfou. Arrêt du 9 avril 1949. C. I. J. Recueil, 1949. 18. old.

hogy a szerencsétlenség az albán parti tengeren történt, ellenben vélelmezte, hogy Albániának tudnia kellett az aknamező létezéséről,¹⁷³ és miután elmulasztotta erről figyelmeztetni az angol hajókat, ezek „a súlyos mulasztások maguk után vonják Albánia nemzetközi felelősségét”.¹⁷⁴ A bírói döntés tehát nem mondta ki *ex pressis verbis*, hogy a felelősség alapja Albánia vétkes magatartása, arra csak következtetni lehet, ezzel szemben az ítélethez csatolt egyes bírói különvéleményekben már teljesen egyértelműen jut kifejezésre az az elv, hogy az állam felelősségének megállapításához vétkesség szükséges. Így pl. a Nemzetközi Bíróság szovjet tagja, Sz. B. Krilov különvéleményében megállapítja: „Az állam nemzetközi deliktumból eredő felelőssége legalábbis vétkességet tételez fel ennek az államnak a részéről. Nem lehet az állam felelősségét arra az évrre alapozni, hogy ennek az államnak felróható cselekmény az állam szárazföldi, vízi (tengeri) vagy légi területén történt. A veszélyesség elméletét (la théorie du risque), amely több ország polgári jogában kifejeződött, nem lehet átvinni a nemzetközi jog területére. Az állam felelősségének megalapozásához tehát a vétkesség fogalmához kell folyamodni.”¹⁷⁵ Visszautasította az objektív felelősség elvét B. Winiarski lengyel bíró is, aki különvéleményében megállapította, hogy az állam nem tehető felelőssé pusztán azért, mert területén egy nemzetközi jogellenes cselekményt követtek el.¹⁷⁶ Nézete szerint az állam akkor felelős egy jogellenes cselekményért, ha azt ő követte el, ha elmulasztotta a szükséges intézkedéseket a jogellenes cselekmény megelőzésére vagy ha elmulasztja az ilyen cselekmények elkövetőinek felkutatását és megbüntetését.¹⁷⁷ Ugyancsak a vétkességet tartják a felelősség alapjának különvéleményükben Ph. Azevedo,¹⁷⁸ Badawi¹⁷⁹ és B. Ecer¹⁸⁰ bírák is.

A vétkes felelősség problémája komoly vitára ad okot a kodifikáció során is. A Nemzetközi Jogi Intézet 1927-ben Lausanne-ban tartott ülészakán az államok felelősségéről szóló tervezet tárgyalása során L. Strisower, a jelentés készítője arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állam csak akkor felelős, ha a nemzetközi kötelezettség megszegése szerveinek vétkességéből következik.¹⁸¹ Ezzel szemben N. Politis, A. de Lapradelle, La Fur és mások úgy látták, hogy nem kell a kérdésben egyértelműen állást foglalni, mivel a tudomány nem egységes a vétkesség tekinteté-

¹⁷³ „...la Cour tire la conclusion que le mouillage du champ de mines, qui a provoqué les explosions du 22 octobre 1946. n'a pas pu échapper à la connaissance du Gouvernement albanais.” (u. o. 22. old.)

¹⁷⁴ C. I. J. Recueil, 1949. 23. old.

¹⁷⁵ C. I. J. Recueil, 1959. 72. old.

¹⁷⁶ C. I. J. Recueil, 1949. 53. old.

¹⁷⁷ C. I. J. Recueil, 1949. 52. old.

¹⁷⁸ Azevedo szerint a parti állam gondatlansága (negligencia) az, ami maga után vonja a felelősséget. (C. I. J. Recueil, 1949. 9. old.)

¹⁷⁹ Badawi leszögezi: „Nincs semmi olyan Albánia terhére megállapítható hiba (faute), amely robbanást okozott volna és amelyre alapozható lenne az elszenvedett kár miatti nemzetközi felelősség.” Ugyanitt megállapítja továbbá, hogy „a nemzetközi jog nem ismeri az objektív felelősséget”. (C. I. J. Recueil, 1949. 65. old.)

¹⁸⁰ B. Ecer csehszlovák bíró véleménye szerint az ítéletnek ki kellett volna mondania, hogy „...egy állam felelőssége feltételezi ezen állam szándékosságát vagy gondatlanságát (soit *dolus* soit *culpa*).” (Kiemelések az eredetiben.) (C. I. J. Recueil, 1949. 127. old.)

¹⁸¹ Lásd L. Strisower eredeti tervezetének 3. cikkét: „L'État n'est responsable que si l'inobservation de l'obligation internationale est la conséquence d'une faute de ses organes.” (Annuaire de l'Institut de Droit International, Session de Lausanne, 1927. Tome III. 103. old.)

ben,¹⁸² míg Ch. de Visscher úgy látta, hogy a vétkesség elmélete olyan pszichológiai elemekkel teltett, amelyeket ki kell zárni a nemzetközi jog területéről, a veszélyesség (risque) elmélete viszont túlságosan messze menne, ezért legjobb egy olyan megoldás, amely általában vélelmezi az állam felelősségét, de meghatározza, hogy mely esetben, milyen körülmények fennforgása esetén mentesül a felelősség alól.¹⁸³

A Nemzetek Szövetsége által folytatott kodifikáció során sem a Guerrero-jelentés, sem az ún. „Bases discussion” nem foglalt határozott álláspontot sem a vétkességi, sem az objektív felelősség javára, egyszerűen megelégedett annak deklarálásával, hogy a nemzetközi felelősség szerződési vagy szokásjogi kötelezettség megszegéséből eredő jogellenes aktusból származik.¹⁸⁴ Ez a megoldás – minthogy nem vizsgálja a vétkességet – végső soron inkább az objektív felelősség felé hajlik, ezzel szemben a nemzetközi jogi felelősséggel kapcsolatos egyéb, főleg magánjellegű tervezetek inkább a vétkes felelősséget kívánják meg. Ez a helyzet pl. az ILA japán tagozata által készített tervezetnél, amely kimondja: „Az állam felelős hivatalos hatóságainak azok hivatalos hatáskörében kifejtett olyan szándékos, vétkes vagy gondatlan aktsaiért, amelyek a területén lévő idegenek életében vagy vagyonában kárt okoztak, ha az ilyen hibás vagy gondatlan aktus annak az államnak a nemzetközi jogi kötelezettségeit sérti, amelyhez a kérdéses hatóságok tartoznak.”¹⁸⁵ Az Amerika-közi Jogi Bizottság 1962-ben készített és a latin-amerikai államok felfogását tükröző tervezete egyik rendelkezésében kifejezetten elveti az objektív felelősséget.¹⁸⁶

A vétkesség kérdéséről élénk vita folyt a kodifikáció során az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságában is. Garcia Amador, a kérdés első előadója második jelentésének bevezetésében a vétkesség problémáját ugyan tiszta elméleti kérdésnek minősítette,¹⁸⁷ azonban azt a bizottság egyes tagjai erősen vitatták. Így K. Jokota, a bizottság japán tagja úgy látta, hogy a vétkesség problémája fontos a konkrét kérdések megoldásánál, „... mivel a nemzetközi jogi felelősség az esetek legnagyobb részében egy vétkes cselekményből (faute)¹⁸⁸ származik. Megfordítva, a nemzetközi jognak

¹⁸² Lásd uo. 103–106. old.

¹⁸³ Vö. *Annuaire de l'Institut*, 1927. Tome III. 106. o.

¹⁸⁴ *G. Guerrero* által összegezett következtetések 1. pontja így szól: „A nemzetközi felelősség csak az egyik államnak a másik ellen elkövetett jogellenes cselekményéből származhat, az idegen állampolgároknak okozott kár csak akkor von maga után nemzetközi felelősséget, ha az az állam, ahol a külföldi tartózkodik megsértett egy, a külföldi állampolgár államával szembeni, szerződésből vagy szokásjogból származó kötelezettségét.” A 7. számú vitaalap ugyancsak a kötelezettségszegés tényét emeli ki a felelősség keletkezése kapcsán anélkül, hogy állást foglalna a vétkesség tekintetében. (*Annuaire*, 1956. II. köt. 222–223. old.)

¹⁸⁵ *ILA Report of the thirty-fourth Conference*. London, 1927. 382. old.

¹⁸⁶ A tervezet VI. cikke kimondja: „The theory of risk as the basis for international responsibility is not admissible.” *Yearbook*, 1959. Vol. II. 153. old.

¹⁸⁷ Vö. *Annuaire*, 1957. I. 164. old.

¹⁸⁸ A „faute” kifejezés köznapri használatban „hibát” jelent, a jogi nyelvben azonban többféle értelemben használják. *P. Fauchille* értelmezése alapján a kifejezés objektív fogalmat takar, szerinte a „faute” fogalom jogtalan cselekményt jelent, ez alatt minden olyan cselekményt kell érteni, „amit valaki anélkül fejt ki, hogy arra joga lenne, vagy elmulaszt megtenni olyankor, amikor köteles lenne azt megtenni”. (I. m. I. 1. rész. 515. old.)

H. Lauterpacht ezzel szemben a „faute” kifejezést szubjektív értelemben használja, az szerinte károkozási szándékot vagy a megelőzés módjában való hanyagságot jelenti. (*Règles générales du Droit de la Paix. Recueil des Cours*, 1937. Tome 62. 361. old.) A „faute” fogalom kettős értelemben

egy jól megalapozott szabálya az az elv, amely szerint valahányszor egy vétkes cselekmény az államnak felróható, úgy ez maga után vonja nemzetközi felelősségét.¹⁸⁹ A vita során a vétkeiséget szükségesnek tartotta az állam felelősségének megállapításához Sz. B. Krilov¹⁹⁰ és C. Salamanca,¹⁹¹ míg mások ellentétes állásponton voltak. Így Padilla Nervo úgy vélte, hogy helytelen lenne fenntartani a hagyományos vétkeiségi elméletet a nukleáris fegyverek gyártásának korszakában. Nézete szerint a kísérleti robbantásokból származó károk anélkül vonják maguk után az államok nemzetközi jogi felelősségét, hogy vétkeiségről vagy akár csak nemzetközi kötelezettség megszegéséről beszéljünk.¹⁹² E. Sandström vegyes rendszert javasolt a legtöbb állam belső jogához hasonlóan,¹⁹³ míg Fitzmaurice – aki egyébként vétkesnek tekinti az állam felelősségét – azt javasolta, hogy a „felelősség” vagy „vétkeiség” helyett jobb lenne a „felróhatóságról” (imputabilité) beszélni.¹⁹⁴

A vétkeiség vagy – a büntetőjog kifejezését használva – a bűnösség fogalmának a nemzetközi jogra való alkalmazása valóban nem egyszerű. A bűnösség pszichikai kapcsolatot jelent az egyén és jogsértő cselekménye között, olyan pszichikai kapcsolatot, amelynek folytán neki a jogtalan cselekmény felróható, szemére vethető.¹⁹⁵ Világos, hogy ez a fogalom csupán fizikai személyek vonatkozásában vethető fel,¹⁹⁶ az állam mint politikai-földrajzi-jogi fogalom viszonylatában inkább a polgári jogból kölcsönzött vétkeiség látszik használhatóbbnak, ez utóbbi ugyanis – anyagi felelősség esetén – jogi személyekkel szemben is megállapítható és így fogalmilag nem kizárt az államra való alkalmazhatósága.

A nemzetközi jogban a vétkeiség vizsgálata mindenekelőtt azt a problémát veti fel, hogy el lehet-e választani az egyén vétkeiségét az állam vétkeiségétől, azaz lehet-e magát az államot mint politikai és jogi egységet valamely nemzetközi jogsértésben vétkesnek kimondani, figyelembe véve azt, hogy a nemzetközi kötelezettség megszegését mindig az állam valamely szerve, tehát egy testület vagy valamely hivatalos személy követi el.¹⁹⁷ Az állam vétkeisége nézetem szerint elválasztható a nevében eljáró személy vétkeiségétől. *Az államot akkor terheli*

---

használatos az államon belüli jogban is, ahol a jogellenesség és a vétkeiség megjelölésére is használják, az érte való felelősség mindenestre a Code Civil szerint is vétkes felelősséget jelent. (Lásd erről *Eörsi Gyula: A polgári jogi felelősség alkalmazása a modern követelményekhez a szocialista és a burzsoá államokban. Állam- és Jogtudomány, 1963. évi VI. kötet 1. rész. 28. old.*)

¹⁸⁹ *Annuaire*, 1957. I. 170. old.

¹⁹⁰ *Annuaire*, 1956. I. 261. old.

¹⁹¹ Uo.

¹⁹² *Annuaire*, 1957. I. 166. old.

¹⁹³ *Annuaire*, 1957. I. 174. old.

¹⁹⁴ *Annuaire*, 1957. I. 174–175. old.

¹⁹⁵ „A bűnösség eszerint az elkövetőt az általa véghezvitt társadalomra veszélyes cselekményhez fűző – szándékosság vagy gondatlanság formájában kifejezésre jutó – pszichikus viszony, amely miatt neki cselekménye felróható.” (*Kádár M. – Kálmán Gy.: A büntetőjog általános tanai. Bp. 1966. 4–6. old.*)

¹⁹⁶ Ezen a véleményen van *V. N. Jelenicsev*, aki szerint az állam bűnösségéről csak mint fikcióról lehet beszélni, a bűnösség mint pszichológiai kategória csak az egyének belső jogi (főleg büntetőjogi) felelősségével kapcsolatban alkalmazható. (*V. N. Jelenicsev: Vina v mezsudunarodnom prave. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1972. No. 3. 124. old.*)

¹⁹⁷ *H. Kelsen* ezt a gondolatot a következőképpen fogalmazza meg: „Az állam vétke mindig csak emberek vétke lehet, olyan embereké, akiknek vétkes magatartását az államnak számítják be.” (*Unrecht... 538. old.*)

vétkenység, ha az államot képviselő személyek az államon belüli jognak megfelelően jártak el, de mégis megszegték az állam valamely nemzetközi kötelezettségét. Nem ez a helyzet, ha a tisztviselő a reá nézve kötelező belső szabályok megszegésével követte el a nemzetközi jogsértést. Ilyenkor az állam elvileg vétlen, sőt bizonyos fokig maga is sértett, mivel a tisztviselő megszegte az állam belső jogát is. A hatáskör megszegésével vagy túllépésével elkövetett cselekményeket *ultra vires* cselekményeknek nevezzük.

Ha feltesszük, hogy az állam belső joga tipikus esetben nem ellentétes a nemzetközi joggal, akkor az államigazgatási szervek által elkövetett nemzetközi jogsértések jórészt tulajdonképpen *ultra vires* aktusokból származnak,¹⁹⁸ ugyanis ha teljes az összhang a belső jog és a nemzetközi jog között, úgy szinte kizárt dolog, hogy az állami tisztviselők nemzetközi jogot sértő cselekménye a belső jog szempontjából teljesen szabályszerűnek minősüljön. Így pl. ha az állam jogszabály útján megtöltja hatóságainak, hogy háború idején katonáit külföldi diplomáciai képviselők tagjainak lakásában szállásolják el, úgy a diplomáciai képviselők ilyen természetű mentességének megszegése egyben az állam belső jogával is ellentétes. Lehet ugyan, hogy ezzel kapcsolatosan az állam belső joga nem tartalmaz tiltó szabályt, de ekkor meg nincs teljes összhang az államot terhelő nemzetközi kötelezettségek és az államon belüli jog között, vagyis az államot nemzetközi kötelezettségének teljesítéséhez szükséges belső jogszabály meghozatalának szándékos vagy gondatlan elmulasztása terheli.

Az *ultra vires* aktusokért való felelősség több problémát vet fel. Az államot elvileg a szervei által foganatosított aktusokért, azaz az állami aktusokért lehet felelősségre vonni, a jogellenes aktusok viszont nem állami aktusok – állapítja meg Kelsen.¹⁹⁹ Ez az álláspont kétségekívül logikus, hiszen nehéz állami aktusnak tekinteni az olyan cselekményeket, amelyek az állam jogának megsértését jelentik, mivel ilyenkor az állami funkcionárius az állam akaratával ellentétesen jár el. A magyar államigazgatási jogban a hatáskör és illetékesség nélkül kibocsátott aktusokat nem létező aktusoknak nevezzük,²⁰⁰ és ha ezek egy idegen államnak nemzetközi jogsérelmet okoznak, tényleg problematikusnak látszik felelőssé tenni az államot egy olyan cselekmény miatt, amely – belső jogi szempontból – nem is létezik, semmis. Ennek megfelelően egyes nemzetközi jogászok teljes egészében elvetik az *ultra vires* aktusok miatti állami felelősséget.²⁰¹ Az államok korábbi gyakorlatában is találunk olyan felfogást,

¹⁹⁸ Kivételt csupán azok az esetek jelentenek, amikor a két jog szabályozási területe egymástól teljesen eltérő, azaz a nemzetközi jogsértés a belső jog szempontjából nem minősíthető, jogilag mintegy közömbös.

¹⁹⁹ Unrecht... 539. old.

²⁰⁰ „Nem létező az az aktus, amelynek kibocsátására az államigazgatási szervnek nem volt hatásköre és illetékessége; ugyancsak az olyan aktus, amelynek tartalma vagy végrehajtása bűncselekmény.” (Berényi – Martonyi – Szamel: i. m. 335. old.)

²⁰¹ Ezzel kapcsolatban elsősorban H. Kelsen-t kell megemlíteni, aki kifejti, hogy ha egy aktus az állam törvényei nem engednek meg, úgy az államnak az nem róható fel. (Vö. H. Kelsen: Principles... 117–118. old.) D. B. Levin szovjet jogász nem veti ugyan teljesen el az *ultra vires* aktusok miatti állami felelősséget, de azt azokra az esetekre korlátozza, ha az államnak módja lett volna az ilyen cselekményeket megakadályozni, de azt nem tette meg, vagy ha elmulasztotta a felelős tisztviselőkkel szembeni fegyelmi vagy egyéb rendszabályok alkalmazását. (Otvetsztvennoszty... 78. old.)

amelyik elutasítja az ultra vires aktusok miatti felelősséget.²⁰² Ez a gyakorlat tükröződött az állami kodifikáció során is. A hágai kodifikációs konferenciát előkészítő Guerrero-jelentés arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha az állami tisztviselő hatáskörét túllépve cselekszik, úgy ténye nem tekinthető állami aktusnak. Az ilyen aktus lehet ugyan jogtalan, de „...nemzetközi jogi szempontból a jogsértés nem róható fel az államnak”.²⁰³ Kivételesen a Guerrero-jelentés is elismeri az állam ultra vires aktusok miatti felelősségét, az általa felsorolt esetekben azonban a felelősség az állam egyéb szerveinek mulasztásán alapszik. Így az állam a hatáskörét túllépő tisztviselők cselekményéért is felel, ha:

a) az állam kormánya előzetesen tudott a tisztviselő által tervbe vett cselekményről és azt nem próbálta megakadályozni;

b) az aktus kifejtése után nem bünteti meg az eljáró tisztviselőt;

c) az érintett állam jogrendszere nem nyújt módot a jogsértő tisztviselővel szembeni fellépésre vagy a jogi elégtételt a bírósági eljárás visszautasításával megtagadják.²⁰⁴

G. Guerrero álláspontja egyébként a későbbiek során a hágai konferencián nem érvényesült, mind az elkészült egyezménytervezet, mind az ún. vitaalapok elismerik az állam felelősségét hatóságainak olyan hatáskörüik túllépésével elkövetett aktusaiért is, amelyek kifejtése során hivatalos minőségükben jártak el.²⁰⁵ Ez azzal függött össze, hogy G. Guerrero álláspontja kezdetül fogva ellentétben állott a kormányok álláspontjával. A kodifikációs konferencia során az államokat felkérték több kérdés, így annak megválaszolására is, hogy álláspontjuk szerint az államok felelősek-e a területükön működő tisztviselők ultra vires cselekményei miatt. Erre a kérdésre 13 állam igenlő választ adott, 4 kormány nem foglalt el határozott álláspontot és csak 3 állam látta úgy, hogy az állam az ilyen aktusok miatt nem tartozik felelősséggel.²⁰⁶ Külön kérdést intéztek az államok kormányaihoz külföldön működő diplomáciai és konzuli képviselőik ultra vires aktusaival kapcsolatban is. A megkérdezett kormányok nagy többsége szerint az államot ezen külföldön működő hatóságainak ultra vires jellegű aktusai miatt is felelősség terheli.²⁰⁷ A hágai konferenciát előkészítő

²⁰² Így pl. a múlt század végén, amikor egy Tunstall nevű angol állampolgárt, aki Új-Mexikóban élt, egy seriff jogtalanul lelőtt, Bayard, az USA államtitkára tagadta az USA felelősségét arra hivatkozva, hogy a kifogásolt cselekményt az Egyesült Államok törvényeinek és közrendjének megsértésével hajtották végre. A jogesetet és a további példákat lásd *Th. Meron*: i. m. 90–91. old., továbbá *Annuaire*, 1972. Vol. II. 83–84. old.

²⁰³ *Kertész I.*: i. m. 142. old.

²⁰⁴ Lásd *Annuaire*, 1956. II. 223. old.

²⁰⁵ A hágai konferencián létrejött egyezménytervezet VIII. cikkének 2. pontja kimondja: „La responsabilité internationale de l'État se trouve également engagée si le dommage subi par un étranger résulte d'actes contraires aux obligations internationales de l'État accomplis par ses fonctionnaires en dehors de leur compétence, mais sous le couvert de leur qualité officielle...” (*Annuaire*, 1956. II. 226. old.) A 13. számú vitaalap ugyan más szervekkel kapcsolatban, de lényegében ugyanerre az álláspontra helyezkedett. (*Annuaire*, 1956. II. 223. old.)

²⁰⁶ Vö. *Th. Meron*: i. m. 101. old.

²⁰⁷ Így pl. az angol kormány ezzel kapcsolatos válasza leszögezi: „A Government is in general liable for the acts of an official, such as a diplomatic agent or consul, acting within the apparent scope of his authority in the country in which he is stationed and causing prejudice to a national of that country, even though the official may have exceeded his actual authority as laid down by the laws of his own country or by his instructions.” (Lásd *Th. Meron*: i. m. 101. old. I. jegyzet)

bizottság ez utóbbi kérdésben nem tette teljesen magáévá a kormányok többségének álláspontját. A bizottság által kidolgozott vitaalapok csak akkor ismerik el az állam felelősségét külföldön működő szerveinek tényei miatt, ha azokat „funkciójuk nyilvánvaló korlátain belül” fejtették ki.²⁰⁸ Ez a megfogalmazás nem zárja ki ugyan teljesen az ultra vires aktusok miatti felelősséget, de jelentősen megszorítja azt, mivel nem terjed ki olyan cselekményekre, amelyekre a diplomáciai vagy konzuli szerveknek nyilvánvalóan nem volt hatáskörüik. A Nemzetközi Jogi Intézet tervezete is felelőssé kívánja tenni az államot szerveinek ultra vires aktusai miatt, amikor 1. cikkében kimondja: „Az államnak ez a felelőssége fennáll függetlenül attól, hogy szervei a törvénynek vagy a felsőbb hatóság rendelkezéseinek megfelelően vagy azzal ellentétesen cselekedtek. Fennáll (ti. a felelősség – N. K.) akkor is, amikor ezek a szervek hatáskörüikön kívül, de állami szervi minőségükben cselekedtek felhasználván az ezen a címen rendelkezésükre álló eszközöket.”²⁰⁹ A Német Nemzetközi Jogi Társaság 1930-ban készített tervezete 1. cikkében kifejezetten kimondja, hogy az állam nem mentesülhet a felelősség alól abból a tényből következőleg, hogy hatósága hatáskörén kívül cselekedett,²¹⁰ sőt akkor sem, ha a hatóság cselekménye kifejezetten ellentétes az államon belüli joggal vagy a felsőbb szervek utasításával.²¹¹ Felelősnek tekintti az államot hatóságainak ultra vires aktusai miatt K. Strupp tervezetének 2. cikke,²¹² valamint V. A. Vaszilenko szovjet jogász javaslata²¹³ is, ezen a nézeten van a nemzetközi jog tudományának számos képviselője is. Így V. David csehszlovák jogász szerint a károsult állam számára nehéz vagy éppen lehetetlen lenne azt bizonyítani, hogy a jogsértő állam szerve nem cselekedett saját állama belső szabályaival ellentétben, és ha az állam csak olyan magatartásért felelne, amit szerve a belső joggal összhangban fejtett ki, úgy a sértő állam könnyen tudna mentesülni a felelősség alól.²¹⁴ Felelősnek tekintik az államot szerveinek ultra vires cselekménye miatt Jimenez de Aréchaga²¹⁵ és mások is.²¹⁶ Az ENSZ-ben folyó

²⁰⁸ A 14. számú vitaalap szövege a következő: „Les actes accomplis par les fonctionnaires d'un État en pays étranger (tels que les agents diplomatiques ou les consuls) agissant dans les limites apparentes de leurs fonctions sont imputables à cet État et peuvent, à ce titre, engager la responsabilité de celui-ci.” (Vö. Annuaire, 1956. II. 223. old.)

²⁰⁹ Vö. Annuaire, 1956. Vol. II. 228. old.

²¹⁰ „Die Verantwortlichkeit wird dadurch nicht ausgeschlossen, dass, eine Behörde ausserhalb ihrer Zuständigkeit handelt.” (Lásd I. von Münch: i. m. 327. old.)

²¹¹ A tervezet 7. cikkének 2. pontja kimondja: „Die Verantwortlichkeit wird daher insbesondere nicht dadurch ausgeschlossen, 1. dass die Staatsorgane sich im Widerspruch zu dem Landesrecht oder den Befehlen ihrer Vorgesetzten verhalten...” (I. von Münch: i. m. 329. old.)

²¹² Lásd K. Strupp: Die Völkerrechtliche Haftung des Staates, insbesondere bei Handlungen Privater. Kiel, 1927. 329. old.)

²¹³ Tervezetének 5. pontja kimondja: „Az állam felelőssége akkor is beáll szervének jogellenes és kárt okozó tevékenysége miatt, ha az állami szerv túllépi ugyan az államon belüli jog által megállapított hatáskörét vagy megsérti a tevékenységére irányuló utasításokat, de hivatalos minőségében cselekszik.” (V. A. Vaszilenko: Otvetstvennoszty... 238. old.)

²¹⁴ V. David: Odpovědnost... 156. old.

²¹⁵ Lásd E. Jimenez de Aréchaga: El derecho internacional contemporaneo. Madrid, 1980. 330. old.

²¹⁶ Így H. Accioly brazil jogász szerint is a hivatalos minőségben kifejtett ultra vires aktusok megalapozzák az állam felelősségét. (I. m. 363. old.) Az újabb magyar nemzetközi jogi irodalomban Herczegh Géza foglalkozott a felelősséggel, ő is úgy látja, hogy az államot felelősség terheli tisztviselő

kodifikáció során Garcia Amador ugyancsak felelőssé kívánta tenni az államot tisztviselőinek ultra vires cselekményei miatt is, kivéve azt az esetet, amikor a hatáskör hiánya a külföldi előtt is nyilvánvaló.²¹⁷ R. Ago, a kérdés új előadója lényegét tekintve megismételte Garcia Amador álláspontját,²¹⁸ ez azonban a Nemzetközi Jogi Bizottság tagjai részéről erős kritikát kapott. Így N. A. Usakov kifejtette, hogy a hatáskör nyilvánvaló hiánya nem jöhet figyelembe a felelősséget kizáró körülményként olyankor, amikor a felelősség általános elveiről, pl. idegen államok elleni súlyos jogsétsérről van szó. A hatáskör nyilvánvaló hiánya – nézete szerint – csak az idegeneknek okozott károk miatti speciális felelősség esetén mentesíthet a felelősség alól.²¹⁹ A hatáskör nyilvánvaló hiányát a bizottság más tagjai sem tekintették a felelősséget általánosan kizáró körülménynek,²²⁰ így a tervezet 10. cikkének módosított szövegében ez már nem szerepel.²²¹ Ennek megfelelően a tervezet szerint az állam mindig felelősséggel tartozik szerveinek hivatalos minőségben kifejtett ultra vires cselekményei miatt. Ez annak kimondását jelenti, hogy a felelősség szempontjából az ultra vires aktusok is állami aktusoknak tekintendők.

A nemzetközi jog tudománya és a kodifikációs tervezetek idézett álláspontjai, amelyek elfogadják az államok felelősségét szerveinek ultra vires aktusai miatt is, az állami gyakorlatban gyökereznek. Az államok közötti vitában eljáró választott bíróságok gyakorlatában számos esetet lehet találni, amikor az államok felelősségét megállapították hatóságaik ultra vires aktusai miatt. Így egy Hollandia és az Egyesült Államok között az I. világháború idején felmerült ügyben, amikor az amerikai törvények téves értelmezése miatt a vámtisztek New Yorkban visszatartottak egy holland hajót, az eljáró amerikai bíróság megállapította az USA felelősségét azon a címen, hogy a kormányok felelősek hivatalos szerveik olyan aktusai miatt is, melyek tévedésen alapulnak vagy jogtalanok.²²² Egy másik esetben, az Egyesült Államok

---

lőinek ultra vires aktusai miatt. (Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, I. 362. old.) Koloszov szovjet jogász viszont úgy látja, hogy az állam csak két esetben visel felelősséget szerveinek ultra vires aktusai miatt, egyrészt, ha azt megakadályozhatta volna, de nem tette, másrészt, ha nem indított eljárást a felelős személyek ellen. (Ju. M. Koloszov: i. m. 109. old.) Ez a nézet tulajdonképpen elveti az ultra vires aktusok miatti felelősséget, hiszen e szerint a felelősséget nem az ilyen aktusok, hanem azok eltűrése vagy az eljárás elmulasztása alapozza meg.

²¹⁷ Lásd *Annuaire*, 1957. Vol. II. 123. old.

²¹⁸ Az általa benyújtott negyedik jelentés 10. cikke szerint: „1. Egy állami szerv vagy közhatalmi jogosítványok gyakorlására feljogosított egység hivatalos minőségében gyakorolt magatartása a nemzetközi jog szempontjából az állam tényének minősül annak ellenére, hogy azt a belső jognak a hatáskörére vonatkozó szabálya túllépésével vagy ugyanazon jognak az érintett szerv tevékenységére vonatkozó előírásainak megszegésével fejtették ki; 2. Nem lehet azonban egy ilyen magatartást az állam tényének minősíteni, ha az természeténél fogva teljesen idegen a szerv speciális funkcióitól vagy ha más szempontból a szerv hatáskörének hiánya nyilvánvaló volt.” (*Annuaire*, 1972. Vol. II. 166. old.)

²¹⁹ *Annuaire*, 1976. Vol. I. 10. old.

²²⁰ Így pl. Yasseen, Quentin-Baxter, Sette Camara, El-Erien stb. (*Vö. Annuaire de la Commission du droit international*, 1975. Vol. I. 7–17. old.)

²²¹ A tervezet 10. cikkének hivatalos szövege a következő: „Le comportement d'un organe de l'État d'une collectivité publique territoriale ou d'une entité habilités à l'exercice de prérogatives de la puissance publique ledit organes ayant agi en cette qualité, est considéré comme un fait de l'État d'après le droit international même si en l'occurrence, l'organe a dépassé sa compétence selon le droit interne ou a contrevenu aux instructions concernant son activité.” (*Rapport de la Commission*, 1979. 235. old.)

²²² *Annuaire*, 1972. Vol. II. 87. old.

egyik űrhajója 1921-ben feltartóztatott egy brit halászhajót, amely a Csendes-óceán északi részén fókára vadászott. Az eljáró amerikai vámtiszt a brit hajó tüzfegyvereit lepecsételte, és elrendelte, hogy a pecséteteket mindaddig nem lehet feltörni, amíg a halászhajó egy bizonyos szélességi fokon belül tartózkodik. A vámtiszt – noha jóhiszemű volt – túllépte hatáskörét és aktusai jogtalanok voltak. A bíróság megállapította, hogy a tisztviselő aktusa megsértette a tengerek szabadságának alapvető elvét és ezért a sérelemért az Egyesült Államok felelős, mivel „minden állam felelős tisztviselőinek téves megítélése alapján jogkörükön belüli kötelezettségük és a rájuk ruházott kényszerítő hatalom teljesítése közben véghezvitt tetteikért.”²²³ A második világháború alatt az USA légierije tévedésből többször bombázott svájci területet, így 1944. április 1-jén Schaffhausent, 1945. február 22-én pedig Stein-am Reint. Bár a pilóták teljesen jóhiszeműek voltak, az USA kormánya azonnal elismerte anyagi felelősségét, és 1949. október 21-én a Svájci Nemzeti Bank útján 62 176 433 svájci frank kártérítést fizetett.²²⁴ Az idézett esetekben az eljáró hatóság bizonyos tényeket illetően tévedésbe esett, amiből az következik, hogy az államot nem mentette a felelősség alól az a körülmény, hogy eljáró közege jóhiszemű volt. Ugyanezt az elvet támasztja alá egy másik, 1924-ben eldöntött jogeset is, amely az USA és Nagy-Britannia között keletkezett.²²⁵

Az eddig tárgyalt esetekben az eljáró szervek hatáskörüket ugyan túllépve, de jóhiszeműen jártak el. Előfordultak azonban olyan esetek is, amikor az állami szervek aktusaikat rosszhiszeműen, nyilvánvaló hatáskörükön kívül követték el, és mégis megállapították azok miatt az államok felelősségét. Így pl. 1926-ban Mexikó egy zavargás alkalmával tíz katonából és egy tisztből álló egységet küldött egy Anganguero nevű helységbe azzal a céllal, hogy ott néhány amerikai állampolgárt megvédjenek. A katonák – védelmezés helyett – amerikai állampolgárokat öltek meg. A van Vollenhoven elnöklete alatt eljáró döntőbizottság elutasította Mexikó azon védekezését, hogy katonái túllépve hatáskörüket egyéni minőségben jártak el, és kimondta, hogy nem lehet az állami tisztviselő minden jogtalan aktusát úgy tekinteni, mint amelyet hatáskörén kívül követett el, mivel így nem volna egyetlen olyan aktus sem, amelyért az államot felelősnek lehetne tartani. A döntőbizottság szerint hasonló a helyzet a katonai személyek esetén is, akik a személyi jogsértéseket, fosztogatásokat mindig a felsőbb hatóságok által lefektetett szabályok megszegésével követik el, és ha ezeket magánminőségben kifejtett aktusoknak tekintenénk, úgy az ilyen visszaélések miatt nem lenne állami felelősség megállapítható. Ezen indokok alapján a döntőbizottság megállapította, hogy az eljáró katonák szolgálatban voltak és tetteikért Mexikó felelősséggel tartozik.²²⁶ Hasonló álláspontra helyezkedett egy hasonló ügyben J. H. W. Verzijl, a Francia-Mexikói Nemzetközi Igénybizottság (Claims Commission) elnöke is a Caire-ügyben. Jean-Baptiste Caire egy Mexico-Cityben élő francia állampolgár volt, aki ott vendéglőt tartott fenn. Egy napon felszólítást kapott

²²³ *Th. Meron*: i. m. 95. old.

²²⁴ *Ch. Rousseau*: *Chronique des faits internationaux*. R. G. D. I. P. Tome XXXII. 1961. 806. old.

²²⁵ Itt a Fokföldi Állami Vasutak egy tisztviselője kisajátított egy semleges állampolgár tulajdonát képező vagyontárgyat, amiről tévesen úgy vélte, hogy nem semleges tulajdon. (Union Bridge Company ügy. Lásd *Th. Meron*: i. m. 94. old.)

²²⁶ Az ügyet lásd *R. Ago* negyedik jelentésében. (Annuaire, 1972. vol. II. 93. old.) A tényállást részletesen ismerteti továbbá *J. G. Castel*: i. m. 1096–1100. old.)

egyik vendégétől, a mexikói hadsereg egy őrnagyától, hogy adjon neki kölcsön egy nagyobb összeget. Miután a vendéglős közölte, hogy képtelen ekkora összeget előteremteni, Caire-t az őrnagy egy katonai csoport élén bekísérte egy katonai létesítmény területére, ahol megfenyegették, majd kivégezték. Mexikó védekezésében azzal értelt, hogy Caire halálát egyes katonák aktusai okozták, akik katonai előljárók tudta nélkül és parancsai ellenére cselekedtek, és így ezért Mexikó nem tehető felelőssé. A bíróság ezt nem fogadta el, és megállapította, hogy az állam „felelősséget visel minden olyan aktus miatt, melyet tisztviselői vagy szervei a nemzetközi jog megsértésével követnek el, tekintet nélkül arra, hogy az állami tisztviselő vagy az állami szerv hatáskörében cselekedett vagy annak határait túllépve”.²²⁷ A bíróság szerint az állam felelőssége ilyenkor objektív és két vagylagos kritérium esetén felel tisztviselőinek hatáskörükön kívül elkövetett cselekményei miatt: azaz 1. vagy az szükséges, hogy mint funkcionáriusok vagy mint az állam illetékes szerve cselekedjenek; 2. vagy pedig, hogy felhasználják azt a hatalmat vagy eszközöket, melyek hivatalos minőségükben rendelkezésre állnak.²²⁸ Az ítélet szerint Mexikó azért felelős katonai szerveinek ultra vires aktusai miatt, mert azokat olyan eszközökkel való visszaélés révén követték el, melyeket az állam bocsátott rendelkezésükre.²²⁹ Hatáskör túllépésével elkövetett nemzetközi jogsértések napjainkban Európában is előfordulnak. Így M. Brandner bajor vámőr rábeszélte hat fiatalkorú egyént, hogy egy Ausztriában tartozkodó és az NSZK-ban autólópás miatt körözött egyént illegálisan a határon túlra hurcoljanak. Ausztria emberrablás miatt tiltakozott az NSZK kormányánál. Az NSZK kormánya az esetért az osztrák kormánytól bocsánatot kért, amivel viszont Brandner eljárásának nemzetközi jogellenességét elismerte és érte a felelősséget is vállalta.²³⁰ Hasonló jellegű volt a Mantovani-ügy, itt három olasz rendőr svájci területen letartóztatott egy olasz állampolgárt, akit Olaszországba kísértek. Az olasz hatóságok Svájc területi felségjogának megsértése miatt hivatalos bocsánatot kértek és biztosítékokat adtak, hogy mindent megtesznek hasonló incidensek elkerülésére.²³¹ Az idézett példákat még folytatni lehetne,²³² de a következtetések levonása enélkül is lehetségesnek látszik. *Az állam felelős szerveinek olyan, a nemzetközi joggal ellentétes cselekményei miatt is, amelyeket azok hatáskörükben, de azzal visszaélve vagy annak nyilvánvaló túllépésével, tehát az illető állam belső jogának megszegésével követtek el, amennyiben a cselekvő állami szerv hivatali jellegének színezetében lépett fel és ha olyan eszközöket vett igénybe, amelyeket hivatala ellátásának céljára az állam bocsátott rendelkezésére.*

Az eddig mondottakból világosan következik, hogy az államot mindig felelőssé lehet tenni hatóságainak nemzetközi jogsértést jelentő aktusai miatt, függetlenül attól, hogy azok megfelelnek az állam belső jogának vagy azzal ellentétesek. Az állam felelőssége még akkor is fennállhat, ha a jogsértő magatartást kifejtő szerve nem vonható felelősségre. Ha pl. egy hadihajó parancsnoka elmezavarban ágyúval

²²⁷ L. C. Green: *International Law through the Cases*. 3. kiadás, London, 1970. 674. old.

²²⁸ L. C. Green: i. m. 674. old.

²²⁹ Vö. Th. Meron: i. m. 109–110. old. Az ügyről lásd még: M. Giuliano: i. m. 588. old.

²³⁰ Lásd Ingo von Münch: i. m. 176–177. old.

²³¹ Lásd R. Ago negyedik jelentését. (Annuaire, Vol. II. 89. old.)

²³² Lásd ezzel kapcsolatban Th. Meron és I. von Münch idézett munkáit és R. Ago negyedik jelentését.

lövet vagy megtorpedóztat egy idegen kereskedelmi hajót, amely elsüllyed, úgy az államot – amelynek lobogóját a hadihajó viseli – az akcióért kétségkívül felelősség terheli még akkor is, ha magát a kapitányt beszámíthatatlansága miatt büntetőjogilag nem lehet felelősségre vonni. Az államnak ilyen esetben is meg kell térítenie az okozott kárt, bocsánatot kell kérnie stb.

Ha viszont az állam felelősségének a megállapításához nem szükséges eljáró szerveinek vétkessége, sem az államnak jogszabályban kifejezett akarata, amelynek teljesítése idegen államnak jogsértést jelent, ilyen körülmények között a tiszta vétkességi elméletet csak a belső jogból kölcsönzött *culpa in eligendo* elve alapján lehet fenntartani. A *culpa in eligendo*, azaz a kiválasztásban való vétkesség elméletét az államon belüli jog a vétkességi elmélet igazolására alkotta meg abból kiindulva, hogy ha mindenki csak a saját ténye vagy mulasztása alapján felelhet, úgy az alkalmazottakért való felelősségnél is valamiféle vétkesség érvényesüljön. A *culpa in eligendo* elméletéről szólva Marton Géza azt mondja, hogy az talán megnyugtató volt régen a kézműipar idején, de a modern időkben, a több száz vagy több ezer alkalmazottat foglalkoztató vállalatok esetében a tulajdonos személyes vétkessége emberei kiválasztásában csupán fikció.²³³ A kiválasztásban való vétkesség alkalmazása a nemzetközi jogban hasonlóan igen problematikus, hiszen ez azt jelentené, hogy az állam úgy köteles kiválasztani az állami aktusokat foganatosító személyeket, hogy azok az állami szervekben tevékenykedve mindig a jogszabályoknak megfelelően járjanak el. Tegyük fel, hogy az állam felelőssége ezen említett elveken alapszik, ez esetben mivel bizonyítaná azt, hogy a személyek kiválasztásánál a legnagyobb gondossággal járt el? Ez csak azzal bizonyítható, ha az illető funkcionárius a jognak megfelelő magatartást tanúsított, azaz nem követett el jogsértést. Ha az állami funkcionárius nemzetközi jogsértést követ el, úgy ez önmagában azt bizonyítja, hogy az állam az illető személy kiválasztásában hibát követett el. D. Anzilotti a *culpa in eligendo* elvét bírálva találóan állapítja meg, hogy ha a kiválasztásban az államot ilyen mulasztás terheli, ez az állam szervezetében rejlt olyan hiba, amelyért az állam mindenképpen felelős.²³⁴ Viszont ha ilyenkor minden esetben vélelmezzük az állam hibáját a kiválasztásban, akkor tulajdonképpen objektív felelősség áll fenn, mint ahogyan a *culpa in eligendo* elve végső soron arra szolgál, hogy vétkességi színezetet adjon egy egyébként objektív felelősségi alakzatnak. A *culpa in eligendo* elve csak akkor rejtene valódi vétkes felelősséget, ha lehetőség lenne arra, hogy az állam kimentse magát a felelősség alól annak bizonyításával, hogy mindent megtett azért, hogy a legmegfelelőbb egyént válassza ki az állami funkcióra. Ilyen kimentési lehetőség azonban egy sor esetben kizárt, másutt is igen-igen erőltetett lenne. Mint az idézett példákban látszik, az állam felelős hadseregének tagjai által elkövetett cselekmények miatt is. Általános hadkötelezettség esetén az állam „választása” merő fikció lenne, ugyanúgy, mint egy államcsínnyel hatalomra került latin-amerikai diktátorról azt állítani, hogy őt az állam maximális gondossággal „választotta ki”. Mindenesetre a gyakorlatban nem tudunk egyetlen esetről sem, amikor egy állam sikerrel bújт volna ki a felelősség alól annak bizonyításával, hogy nagykövetét,

²³³ Marton G.: Versuch eines einheitlichen Systems der Zivilrechtlichen Haftung. Archiv für die zivilistische Praxis. 1963. 162. Band. 1–2. Heft. 12. old.

²³⁴ D. Anzilotti: Teoria generale... 162–173. old.

tábormokát vagy éppen rendőri közegét maximális gondossággal választotta ki. Az elmondottakból tehát nyilvánvaló, hogy az államigazgatási szervek által elkövetett cselekményekkel kapcsolatosan *nem alkalmazható a culpa in eligendo elve sem, és a felróhatóság kizárólagos alapjának nem lehet sem az állam, sem az eljáró fizikai személyek vétkességét tekinteni*. Mikor róható fel valamely nemzetközi jogot sértő cselekmény az államnak? 1. Ha a kérdéses cselekményt az állam valamely szerve vagy hatósága követte el; 2. ha a cselekményt kifejtő személy nem magánemberként, hanem hivatali minőségében, akár a belső jognak megfelelően eljárva, akár azzal ellentétesen hivatali minőségét színelve, azzal visszaélve és a funkciója ellátására biztosított hatalmi eszközök felhasználásával cselekszik. *A jogellenes államigazgatási aktusok miatti felróhatóság alapja a nemzetközi jogban ennél fogva az a jogi kapcsolat, amely az állam és szervei között fennáll, függetlenül az eljáró szerv vagy az állam vétkességétől*. A felelősség ebben az esetben tehát objektív. Ugyanez a megállapítás vonatkozik az állam jogalkotó szerveinek tevékenysége miatti felelősségre is. Az igaz, hogy a gyakorlatban nehezen képzelhető el a nemzetközi joggal ellentétes olyan belső jogalkotás, amely miatt a jogalkotó szervet nem terheli sem szándékosság, sem gondatlanság, ezek fennállását azonban a nemzetközi jog nem követeli meg, csupán – mint arról már szó esett – azt hangsúlyozza, hogy *az állam nem mentesülhet nemzetközi kötelezettsége alól belső jogára vagy alkotmányára hivatkozva*. Ez azt jelenti, hogy az állam nem hivatkozhat sem arra, hogy nem tudott arról a nemzetközi kötelezettségéről, amelyet belső jogalkotás útján megsértett, sem arra, hogy „elfelejtette” megalkotni azt a belső jogszabályt, amelynek létrehozására nemzetközi kötelezettséget vállalt, vagyis öt belső joga miatt vétlenség esetén is felelősség terheli. *A nemzetközi jogot sértő belső jogalkotás miatti állami felelősség tehát szintén objektív felelősséget jelent*.

A kérdés ezek után az, hogy van-e egyáltalán olyan nemzetközi jogsértés, amely-nél lényeges a vétkesség fennállása?

Az előbbieken vizsgált esetekben az államnak felróható cselekményt egyetlen állami szerv követte el és így a szerv nevében eljáró személy vagy személyek vétkessége elvileg elválasztható volt magának az államnak a vétkességétől, különösen akkor, ha a kérdéses állami szerv cselekménye az államon belüli joggal ellentétes volt. Ez az elválasztás azonban ilyenkor sem teljesen problémamentes. Az állam mint nemzetközi jogalany, valamint az állam szervei között nem lehet olyan éles különbséget tenni, mint ami néha a burzsoá jogtudományban szokásos, ahol az államot gyakran csupán egy jogi eszmének,²³⁵ vagy éppenséggel egy jogrendnek tekintik.²³⁶ *Valójában az állam egymással kölcsönös függőségben levő különféle szervek és intézmények jogilag szervezett rendszere,²³⁷ és az állam mint egységes politikai szervezet egységesen felelős összes szerveinek tényei miatt²³⁸* akkor is, ha szervének

²³⁵ Ezen a véleményen van R. J. Jennings: General Course on Principles of International Law. Recueil des Cours, 1969. Tome 121. 495. old.

²³⁶ Ezen a nézeten van H. Kelsen: General Theory of Law and State. New York, 1961. 81. és köv. old.

²³⁷ Vö. V. Sz. Petrov – D. A. Kerimov: Obscsaja teorija goszudarsztva i prava. Leningrád, 1968. 207. old.

²³⁸ Vö. V. N. Jelinicsev: Problema vmenenija v mezszunarodnom prave. Pravovedenie, 1970. No. 5. 86. old.

nemzetközi jogot sértő cselekménye egyben a belső jogot is sérti. A nemzetközi jogot sértő cselekményeknek csak egy része olyan, amit egyetlen állami szerv vagy személy (pl. egy vámtiszt, katonai vagy rendőri személy stb.) fejt ki, ezek is főleg idegen állampolgárok sérelmére elkövetett jogsértések. Vannak azonban olyan nemzetközi jogsértések, amelyeket *csak szándékosan* és csak idegen állam sérelmére lehet elkövetni, és ezek elkövetőjének nem egy konkrét állami szerv, hanem szervek egész sora tekinthető. Ilyenkor a szervek tevékenységét gyakorlatilag nem lehet elválasztani az államtól, azaz úgy kell tekinteni, mint ami mögött közvetlenül maga az állam áll. Így pl. támadó háborút viselni vagy indítani csak az állam több szervének együttes tényével, azaz az állam tudatos elhatározásával lehet, és értelmetlen lenne azt vizsgálni, hogy az agressziót vajon az államfő, a kormány, a parlament vagy a hadsereg parancsnoka stb. követte-e el. Az állam ugyan ilyenkor is – mint mindig – csak szervein keresztül cselekedhet, de az említett példánál maradva ez a cselekvés a vétkesség szempontjából az állami szervezet egészének mint az állami szervek meghatározott rendszerének tudatos aktusa. *Háborút indítani az állam hadviselési szándéka nélkül nem lehet, az agresszió gondatlan elkövetése ennél fogva fogalmilag kizárt.* Hasonló a helyzet több más nemzetközi jogsértés esetén is, így pl. az idegen állam területén kifejtett környezetirtás, az ún. *ekocídium* szintén szándékosságot tételez fel, és ez a helyzet akkor is, ha állami szervek a belső jog engedélye alapján népirtást (genocídiumot) követnek el valamely csoport ellen. Ilyen módon bizonyos nemzetközi jogi deliktumok fogalmilag csak egy sor állami szerv szándékával követhetők el, és ezen szervek szándékos cselekvése együttesen az állam szándékosságát jelenti, illetve annak tekinthető. Ha viszont az egyébként szándékos cselekmény csupán egyetlen állami szerv ténye, úgy – attól függően, hogy kit terhel vétkesség – ugyanaz a cselekmény másképpen minősülhet. Ennek illusztrálására jó példának látszik a hulli incidens. Az 1904–1905. évi japán–orosz háború idején a balti-tengeri orosz flotta a dániai tengerszorosokon keresztül kifutott az Északi-tengerre. A flotta parancsnoka, Rozsgyesztvenszkij tengernagy hamis információk alapján arra számított, hogy flottáját az Északi-tengeren haláshajókra tüzet nyitott és várják, és tévedésből a sűrű ködben felbukkanó angol halászhajókra tüzet nyitott és azokból többet elsüllyesztett. Az ügy elbírálására létrehozott nemzetközi vizsgálóbizottság megállapította, hogy a tengernagy jóhiszeműen járt el, és az eset nem érinti katonai becsületét, de megállapította Oroszország felelősségét, és *kártérítés* fizetésére kötelezte. A konkrét esetben döntő jelentősége volt annak, hogy magát Oroszországot az adott ügyben nem terhelte vétkesség, azaz nem volt hadviselési szándéka, ez utóbbi esetben nem úszta volna meg egyszerű kártérítéssel, hanem a nagyon valószínű következmény az angol hadüzenet lett volna. Hasonló volt a jogi helyzet Svájc tévedésből történt bombázásának a jelen tanulmányban idézett esetén, ha az amerikai légierő gépei parancs alapján vagy a felsőbb polgári szervek utasítására hajtották volna végre Svájc bombázását, úgy a cselekmény agressziót, fegyveres támadást jelentett volna az USA részéről és így a hadiállapot bekövetkezését eredményezte volna, ennek hiányában felelőssége csak a kár megtérítésére korlátozódott. Az államigazgatási szervek és a hadsereg tevékenysége miatti felelősségnél a vétkesség tehát befolyásolja az elkövetett jogsértés természetét és súlyosságát. A nemzetközi jogban tehát – éppen úgy, mint az államon belüli jogban is – *vegyes felelősségi rendszer* alakult ki, a nemzetközi jogsértések nagyobb részénél az állam vétkességét nem kell vizsgálni, míg a jogsértések fennmaradó részénél a vétkesség

jelentős szerepet játszik. A vétesség szerepet játszhat továbbá az igazságszolgáltatási szervek miatti állami felelősség területén is.

4. AZ ÁLLAM NEMZETKÖZI JOGI FELELŐSSÉGE IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSI SZERVEINEK MŰKÖDÉSE MIATT

A jogalkotó és az államigazgatási szervek miatti nemzetközi jogi felelősséget az államok arra alapozva fogadták el, hogy ezen szervek tényeit úgy kell tekinteni, mint amelyeket az állam fogadosított. A bírói szervek miatti felelősséget ezzel szemben a bírói függetlenség – burzsoá eredetű – fikciójából kiindulva régebben megpróbálták kétségbe vonni azon a címen, hogy a bíróságok az állam kormányától függetlenek, és az állam teljesen eleget tesz nemzetközi kötelezettségeinek, ha a külföldieknek is megengedi, hogy igénybe vegyék a belföldi bíróságokat. Így a hamburgi senatus, amely 1861-ben egy államok közötti vitában mint választott bíró járt el, az ítéletében leszögezte: „A Portugál Királyság alkotmányának értelmében a törvényszékek teljesen függetlenek a kormánytól, amely ennek következtében semmiféle befolyást nem gyakorolhat a bíróság döntéseire, tehát azokért nem is tehető felelőssé.”²³⁹ Az állam felelősségének kizárása bíróságainak döntései miatt – mint arra Dupuis már 1924-ben rámutatott – az államhatalmi ágak szétválasztásának homályos és téves elméletéből származik, és ha az állam felelős törvényei és államigazgatási tevékenysége miatt, úgy semmi sem indokolja, hogy ne legyen felelős ítélkező tevékenysége miatt.²⁴⁰ A bírói tevékenység miatti állami felelősség kizárása ennek dacára a későbbiek során is kísért, így kifejezésre jut a hágai kodifikációs konferenciára 1926-ban készített Guerrero-jelentésben is. A jelentés 6. pontja először leszögezi, hogy az államnak az igazságszolgáltatással kapcsolatos kötelezettségét teljesítettnek kell tekinteni attól a pillanattól kezdve, amint a külföldiek rendelkezésére bocsátja a nemzetközi bíróságokat és mindazokat a jogorvoslati lehetőségeket, amelyekre a külföldieknek szükségük lehet jogaik érvényesítésére. Majd ebből a megállapításból két következtetést von le: egyrészt azt, hogy az állam azzal, hogy bírósága meghozta határozatát, már teljesítette nemzetközi kötelezettségét még akkor is, ha a bíróság elfogadhatatlannak minősíti a külföldi által benyújtott kérést vagy keresetet; másrészt, hogy a bírói határozat miatt az állam még akkor sem felel, ha az téves vagy jogtalan.²⁴¹ Ez az állásfoglalás ugyan elvben már nem tagadja kifejezetten az állam felelősségét bírói szervének működése miatt, a felelősséget azonban csupán a bíróság igénybevételének megtagadása esetén ismeri el, a téves vagy jogtalan ítélet miatt pedig már teljesen kizárja. A Guerrero-jelentés az állam felelősségének kizárásához csupán azt kívánja meg, hogy az államban legyen bíróság, azt a külföldi is igénybe vehesse és a bíróság hozzon döntést a külföldi ügyében.²⁴² Minthogy viszont a bíróságok idegen állampolgárok általi igénybevételének lehetőségét nem a bíróságok

²³⁹ A. La Pradelle – N. Politis: Recueil des arbitrages internationaux. Tome II. 103. old.

²⁴⁰ Ch. Dupuis: Liberté des voies de communication. Relations internationales. Recueil des Cours, 1924. Tome II. 354. old.

²⁴¹ Annuaire, 1956. II. 223. old.

²⁴² Vö. Kertész I.: i. m. 172. old.

döntik el, hanem azt a belső jogalkotás szabályozza, az idézett jelentés szerint az államot végső soron csak ezen belső jogalkotási aktus miatt terheli felelősség. Ez a nézet – amely tehát teljesen kizárja az állam felelősségét bíróságának döntései miatt – már 1927-ben a Nemzetközi Jogi Intézet ülésén éles kritikát kapott, élénk polémiát váltott ki a nemzetközi jogi irodalomban is. Kertész István helyesen állapítja meg, hogy „...az állam mint egységes és oszthatatlan egész szerepel nemzetközi viszonylatban, a nemzetközi jogrend szempontjából közömbös, hogy melyik szerve útján vét nemzetközi kötelezettségei ellen. Végeredményben a bíróság éppen úgy az államhatalom szerve, mint a törvényhozás vagy a közigazgatási hatóságok.”²⁴³ Hasonlóan fogalmaz Ch. de Visscher is.²⁴⁴ Buza László 1942-ben írt tanulmányában ugyancsak megállapítja: „Az államon belüli bíróságok magatartása szintén minősülhet nemzetközi jogi deliktum gyanánt.”²⁴⁵

Az állami bíróságokat valóban nem lehet az államtól teljesen független, különálló szervként felfogni, hiszen részét képezik az állami mechanizmusnak, működésük rendjét és döntéseik konkrét tartalmát az államban hatályos anyagi és eljárásjogi szabályok determinálják. Ha a bíróságok nemzetközi jogot sértő döntései miatt az állam nem tartozna felelősséggel, ez annak kimondása lenne, hogy az államot nem kötik a bíróság által megsértett jogszabályok. Ennek megfelelően az újabb kodifikáció során már nem tettek semmiféle különbséget a bírói és az egyéb állami szervek felelőssége között. Ezt tükrözik az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága tervezetének a jelen tanulmányban idézett 6. cikke vagy az újabb magánjellegű tervezetek is.²⁴⁶

Az államon belüli bíróságok tevékenysége ritkán sérthet közvetlenül egy államot, mivel az államok mentességet, ún. immunitást élveznek az idegen államok joghatósága alól. Korábban az általános felfogás az ún. *abszolút immunitás* volt, mely azt jelentette, hogy „...az államot minden jogviszonyában, tehát a polgári ügyletek világában is, a teljes mentesség illeti meg”.²⁴⁷ A teljes mentességet ma már kevesen vallják,²⁴⁸ miután az állam már a múlt században elkezdett olyan tevékenységeket, mint a vasúti közlekedés, a posta, az állami hajózás, ahol már teljes immunitásról nem lehet szó.²⁴⁹ Ennek megfelelően a jogtudományban kialakult az a nézet, hogy különbséget kell tenni a „*jure imperii*”, azaz a közjogi minőségben, és a „*jure gestionis*”, azaz magánjogi minőségben kifejtett állami aktusok között.²⁵⁰ Ezt a

²⁴³ Kertész I.: i. m. 158. old.

²⁴⁴ „A nemzetközi jogrendben az állam mindig mint egység jelentkezik. A bíróságok az állam szervei, az ő magatartásuk, mint minden más állami magatartás, alkalmas arra, hogy maga után vonja az állam felelősségét.” (Ch. de Visscher: *Le déni de justice en droit international*. Recueil des Cours, Tome 52. 1935. 376. old.)

²⁴⁵ Buza L.: A deliktum fogalma a nemzetközi jogban, 19–20. old.

²⁴⁶ Így pl. Vaszilenko tervezetének III. cikkében a 2. pont kimondja: „Az állam felelőssége attól függetlenül keletkezik, hogy a jogellenes és kárt okozó tevékenységet kifejtő szerve a törvényhozó, végrehajtó, bírói avagy más hatalomhoz tartozik.” (Otvetsztvennoszty... 236. old.)

²⁴⁷ Mádl F. – Vékás L.: i. m. 140. old.

²⁴⁸ Ezek közé tartozik M. M. Boguszilavszkij szovjet jogász: „A szovjet tudomány az idegen állam abszolút immunitásának elméletéből indul ki.” (Immunitet inosztrannogo goszudarsztya. Sz. J. M. P. 1980. Moszkva, 1981. 230. old.)

²⁴⁹ Vö. Bragova András: Megjegyzések az állami immunitásról a nemzetközi jogban. Állam- és Jogtudomány, 1982. 3. sz. 495. old.

²⁵⁰ Vö. S. K. Agrawala: *The Plea of Sovereign Immunity and Indian State Practice*. Essays on International Law in Honour of K. Krishna Rao, Leyden, 1976. 316–319. old.

megkülönböztetést átvette azután az állami gyakorlat is. Így pl. Olaszországban a torinói semmitőszék (Corte di Cassazione) már 1882-ben, egy Dánia ellen indított perben arra az álláspontra helyezkedett, hogy az államot mentesség csak közjogi minőségében illeti meg, magánjogi téren éppen olyan helyzetben van, mint a külföldi állampolgárok.²⁵¹

Hasonló álláspontot fejtett ki Belgiumban a Cour de Cassion 1903-ban kelt ítélete egy belga vasúti társaság Hollandia ellen indított perében.²⁵² Az Osztrák Legfelsőbb Bíróság egy 1950-ben kelt ítéletében kimondta, hogy magánjogi állami cselekmények, az ún. *acta gestionis* nem élvezik a mentességet a belső joghatóság alól.²⁵³ A mai viszonyok között tehát az újabb nézetek, az ún. *relatív immunitás tana szerint az államot az immunitás csak közhatalmi funkcióiban illeti meg*, és nem illeti meg polgári jogi vagy kereskedelmi jogi funkciói gyakorlása során.²⁵⁴ Erre az álláspontra helyezkedett pl. az Ázsiai–Afrikai Jogi Tanácskozó Bizottság, amely 1960-ban Colombóban tartott ülésén javasolta az abszolút immunitás teóriájának elvetését.²⁵⁵ Arra nézve, hogy mi minősül közhatalmi funkciónak, az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságában az állami immunitásról folyó és kezdeti stádiumban lévő kodifikáció egyelőre csupán annyit mond, hogy ilyennek kell tekinteni, ha az állami szervek mint „szuverén hatóságok” hivatalos funkciókat gyakorolva cselekednek,²⁵⁶ azaz ha felségjogi aktusokról van szó. Pontosabb meghatározást találunk viszont a bírósági gyakorlatban.²⁵⁷

Bármilyen értelemben fogjuk is fel az immunitás kérdését, kivételes esetben megtörténhet, hogy az államon belüli bíróság döntésével úgy szeg meg valamely nemzetközi jogszabályt, hogy a cselekmény *közvetlen sértette egy idegen állam*. Ez a következő esetekben fordulhat elő:

a) A belső bíróság döntése olyan idegen állampolgár személyével kapcsolatos, akinek a saját államában viselt funkciója miatt az őt ért sérelem az állam sérelmének minősül. Ez a helyzet pl. a *diplomáciai mentességet élvező személyek esetén*, akik

²⁵¹ Arató István: Joghatóság a külföldi állam magánjogi ügyletei felett. Pécs, 1942. 84. old.

²⁵² Arató I.: előbb i. m. 92. old.

²⁵³ Lásd az immunitással foglalkozó kijelölt előadó, Sompong Sucharitkal második jelentését. Yearbook, 1980. Vol. II. Part One 220. old.

²⁵⁴ Mádl F. – Vékás L.: i. m. 140. old. Erre az álláspontra helyezkedik a Nagy-Britanniában 1978-ban kiadott *State Immunity Act* is, mely 1. cikkében kimondja ugyan általános elvként az államok mentességét a brit bíróságok joghatósága alól, a következő cikkekben azonban részletesen sorolja a kivételeket, ilyenek pl. a kereskedelmi ügyletek, az idegen államok tulajdonában lévő ingatlanok, szabadalmak, védjegyek, hajók stb. (Vö. E. Lauterpacht – C. J. Greenwood: *International Law Reports*, Vol. 64. Cambridge, 1983. 718. és köv. old.)

²⁵⁵ O. J. Lissitzyn: *Sovereign Immunity as a Norm of International Law*. In: *Transnational Law is a Changing Society. Essays in Honour of Philip C. Jessup*. New York, London, 1972. 191–192. old.

²⁵⁶ Lásd Yearbook, 1981. Vol. II. Part Two.

²⁵⁷ Így arra nézve, hogy mi tartozik az állam ilyen természetű aktusai közé, egy amerikai bíróság 1964-ben a *Victory Transport* ügyben úgy foglalt állást, hogy a mentességre az alábbi esetekben lehet hivatkozni:

1. internal administrative acts, such as expulsion of an alien,
2. legislative acts, such as nationalization,
3. acts concerning the armed forces,
4. acts concerning diplomatic activity,
5. public loans.

(Vö. O. J. Lissitzyn: i. m. 198. old.)

általában ki vannak véve a fogadó állam joghatósága alól, az rájuk csak néhány kivételes esetben terjed ki.²⁵⁸ Az ilyen személyek ellen – a kivételeket nem számítva – a bírói eljárást nem lehet megindítani, velük szemben hatósági intézkedéseket nem lehet foganatosítani. Ha tehát egy diplomáciai mentességet élvező személy ellen büntető vagy más eljárást indítanak, letartóztatnak vagy ellene bírói ítéletet hoznak, az állam ezért pusztán az eljárás megindításának, a letartóztatásnak stb. a ténye miatt már felelősséggel tartozik, mivel az a nemzetközi joggal ellentétes. *Ilyenkor a bíróság a jogsértést közvetlenül az idegen állammal szemben követi el.* Ez azt jelenti, hogy az állam nem diplomáciai védelem nyújtása útján, hanem közvetlenül lép fel, és felelősségi igényének érvényesítéséhez nem szükséges az sem, hogy a mentességet élvező személy elleni döntés jogerős legyen, sem az, hogy a döntés igazságtalan vagy a belső joggal ellentétes legyen. *Az állam felelősségét az egyébként teljesen szabályszerű és az eljárásjognak megfelelően lefolytatott eljárás után meghozott és teljesen igazságos ítélet is létrehozza.* A bíróság tehát nem ítélt el pl. lopás miatt egy diplomáciai mentességet élvező személyt még akkor sem, ha a cselekményt nem vitásan az említett személy követte el. *A nemzetközi kötelezettség megszegése* ugyanis az állam részéről *magának az eljárásnak a megindításában áll.* Így amikor 1874-ben San Joséban (Guatemala) a hatóságok letartóztatták és halállal fenyegették J. Magee-t, Nagy-Britannia alkonzulát, ez felelősségi viszonyt teremtett Guatemala és Nagy-Britannia között, aminek alapján a brit kormány kártérítést követelt és kapott.²⁵⁹

Bekövetkezhet továbbá ennek a fordítottja is, nevezetesen, amikor az állam hivatalos képviselője vagy a diplomáciai helyiségek ellen követnek el magánszemélyek bűncselekményt és az állam igazságszolgáltatási szervei elmulasztják a tettesek üldözését vagy rosszhiszeműen felmentő ítéletet hoznak a tettesek ellen.²⁶⁰ A jogsértés ilyenkor is közvetlenül az idegen állam ellen irányul, a kötelezettségszegés ilyenkor az *eljárás megtagadásában áll.*

b) A másik eset, amikor az állam közvetlenül sértettje lehet egy bírósági aktusból keletkezett felelősségi jogviszonynak, akkor következik be, ha az állam olyan kereskedelmi vagy gazdasági tevékenysége a per tárgya, amelyben az államnak vagy nincs is immunitása, vagy arról lemondott. Ebben az esetben elképzelhető, hogy idegen állam bírósága előtt peres félként lép fel, illetve ott vele szemben jogigényt támasztanak. Ha az ilyen eljárás során a bírósági döntések nemzetközi jogot sértenek, ez a cselekmény közvetlenül egy idegen állam ellen irányul. A közvetlen sértett személyében fennálló különbségtől eltekintve a felelősség keletkezésével, jellegével kapcsolatos problémák ugyanazok, mint amikor az igazságszolgáltatási szervek idegen állampolgárral szemben követnek el jogsértést.

c) A harmadik lehetőség, amikor az államon belüli bírósági döntést közvetlenül egy másik állammal szemben követik el, a *zsákmánybíróóságok* döntésével kapcsolatos. A tengeri háborúban – ellentétben a szárazföldi háborúra vonatkozó szabályokkal – nem érvényesül a magántulajdon sérthetetlensége. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az

²⁵⁸ Lásd erre a diplomáciai kapcsolatokat rendező 1961. évi bécsi egyezmény 31. cikkét.

²⁵⁹ M. Whiteman: Damages in International Law. Washington, 1937. Vol. I. 65–66. old.

²⁶⁰ Vö. F. Przetacznik: La responsabilité de l'Etat à raison des préjudices de caractère moral et politique causés à un autre Etat. R. G. D. I. P. 1974. 939–940. old.

ellenséges államok, hanem az ellenséges államok polgárainak tulajdonában lévő hajók – azok rakományával együtt – megsemmisíthetők, illetve zsákmányul ejtethetők. A zsákmányolást az egyes hadihajók kapitányai hajtják végre, a zsákmány jogosságát viszont a hadviselő államokban felállított zsákmánybíróóságok döntenek el. A zsákmánybíróóságok nem nemzetközi, hanem nemzeti jellegűek,²⁶¹ azaz egy állam által felállított bíróságok, eljárásuk során azonban nemzetközi jogot alkalmaznak, amíg a zsákmányul ejtés jogossága tekintetében foglalnak állást. Ha a zsákmány tárgya olyan kereskedelmi hajó, amelyik az *ellenséges állam tulajdonában van*, úgy a zsákmánybíróóságnak a nemzetközi jogot sértő állásfoglalása közvetlenül egy idegen államnak okozhat jogsérelmet, amelyből felelősségi jogviszony keletkezhet. A kérdésnek különös jelentőséget kölcsönöz az a körülmény, hogy háborúban még a *semleges* államok és polgáraik hajói és áruja is elkobozhatók, ennek azonban szigorúan körülhatárolt esetei vannak, így az elkobzás csak három esetben lehetséges, nevezetesen blokádtörés, hadi dugáru szállítása és a semlegességgel össze nem férő cselekmény esetén.²⁶² Ha az eljáró zsákmánybíróóság a zsákmány jogosságát nem az említett nemzetközi jogi szabályok alapján dönti el, hanem azzal ellentétesen, pl. a kormány által kiadott és megtorlást szolgáló belső jogszabály alapján,²⁶³ úgy az állami bírászkodás útján elkövetett nemzetközi jogsértést jelent, melyet – egy 1915-ben az USA által Nagy-Britanniához intézett jegyzék szerint – eredendően hibás lenne „igazságszolgáltatásnak” minősíteni.²⁶⁴

A leggyakrabban azonban a bíróságok által elkövetett nemzetközi jogsértések közvetlen sértettjei nem államok, hanem *idegen állampolgárok*, így az igazságszolgáltatás miatti nemzetközi felelősség problémáit célszerű az egyének sérelmére elkövetett jogsértések tárgyalása során vizsgálni.

²⁶¹ Ilyen nemzeti zsákmánybíróóság volt az I. világháború folyamán Franciaországban a „Conseil des Prises” vagy Németországban a Kielben és Hamburgban működő „Prisengericht”, melyek elsőfokú hatóságok voltak, döntésük ellen a „Conseil d’Etat”-hoz, illetve a Berlinben működő „Oberprisengericht”-hez lehetett fellebbezni. (Vö. E. Vanselow: Völkerrecht. Einführung in die Praxis der Staaten. 1931. 410. old.)

²⁶² Vö. F. Liszt – M. Fleischmann: Das Völkerrecht. Berlin, 1926. 553–555. old.

²⁶³ Ilyen határozatot hozott pl. 1915. március 13-án Franciaország, amelynek értelmében még a semleges hajón szállított német tulajdonban lévő olyan árukat is el kell kobozni, amelyek nem minősülnek ugyan hadi dugárunak, de amelyeket Németországba vagy Németországból szállítanak a tengeren.

(Vö. E. S. Colbert: Retaliation in International Law. New York, 1948. 190–191. old.)

A zsákmánybíróóságok ezt a dekrétumot alkalmazták, amely viszont ilyen formában ellentétes volt a nemzetközi jog előbb említett szabályaival.

²⁶⁴ Vö. E. S. Colbert: i. m. 189–190. old.

III. AZ EGYÉNEK ÉS JOGI SZEMÉLYEK SÉRELME ELKÖVETETT NEMZETKÖZI JOGSÉRTÉSEK

Az egyének általában nem alanyai a nemzetközi jognak, ennél fogva a közvetlenül sérelmükre elkövetett nemzetközi jogsértések csak olyan cselekmények lehetnek, amelyek az idegenekkel való bánásmódra vonatkozó nemzetközi jogszabályokat sértik és ezáltal az elkövető állam más állammal szemben fennálló nemzetközi kötelezettségeit szegi meg. A megvizsgálandó kérdés tehát, hogy milyen szabályok vonatkoznak a külföldiek jogi helyzetére az állam területén.

1. AZ ÁLLAM TERÜLETÉN TARTÓZKODÓ IDEGEN ÁLLAMPOLGÁROK JOGI HELYZETE

A nemzetközi jog általánosan elfogadott szabálya szerint az állam a területén területi felségjogot, ún. imperiumot gyakorol. A területi felségjognak két oldala van: a *teljesség* és a *kizárólagosság*. A területi főhatalom teljessége azt jelenti, hogy az állam területén lévő javak, valamint állampolgárságától függetlenül mindenki, aki az állam területén tartózkodik, alá van vetve az állam impériumának. A *kizárólagosság* pedig azt jelenti, hogy az állam területén idegen államok semmiféle tevékenységet nem fejthetnek ki. Mindkét szabály alól vannak bizonyos kivételek. Így pl. a teljesség alól kivételt jelentenek a diplomáciai (és részben a konzuli) mentességet élvező személyek.

A mentességet nem élvező külföldi állampolgárok alá vannak vetve a területi állam felségjogának. Jogállásukat különböző jogszabályok rendezik, amelyeket gyűjtőfogalommal *idegenjognak* szokás nevezni. Az idegenjog nem jelent szükségképpen nemzetközi jogi szabályokat, a nemzetközi jogszabályok mellett minden állam saját maga is létrehozhat olyan belső jogszabályokat, amelyek a területén tartózkodó külföldiek jogi helyzetére vonatkoznak. Az idegenek jogi helyzete ennél fogva sohasem volt teljesen egységes, azaz helyzetüket alapvetően befolyásolta az, hogy melyik állam területén tartózkodnak. Változott helyzetük továbbá az egyes történelmi korokban is. Az ősi időkben az idegeneket általában ellenségeknek nézték és ezért gyakran jogon kívülállóként kezelték őket.¹ A Római Birodalom volt az, ahol az idegeneknek ez a jogon kívüli helyzete megszűnt, itt ugyanis kifejlődött a *ius gentium*, amely egy olyan jogot jelentett, amit alkalmazhatóvá tettek az idegenekre is, ha azok egymással vagy római állampolgárokkal kerültek jogviszonyba. Ez nem jelentette, hogy az idegenek a római polgárokkal egyenlő jogi helyzetben voltak, hiszen ez utóbbiakra külön jog létezett, az ún. *ius civile*.²

¹ Vö. J. Goebel: The International Responsibility of States for Injuries Sustained by Aliens on Account of Mob Violence Insurrection and Civil Wars. A. J. I. L. 1914. 802–803. old.

² E. Borchard: The Diplomatic Protection... 33. old.

A feudalizmus idején a külföldiek szintén hátrányos helyzetben voltak, a korai középkorban sok helyen cselekvőképteleneknek tekintették őket,³ egyes helyeken úgy bántak velük, mint a jobbágyokkal. Az ipar és kereskedelem elterjedésével a késői középkorban a külföldiek helyzete is megjavult, elsősorban annak következtében, hogy a központi államhatalom megerősödött és képes lett arra, hogy garanciákat nyújtson a kereskedők számára a helyi feudális urakkal szemben.⁴ Az idegenek helyzetének javulása azonban korántsem jelentette azt, hogy helyzetük a belföldiekével egyenlő, vagy ahhoz közel álló lett volna. A modern államokban is sok helyen számos korlátozás sújtja a külföldieket, így részükre megtilthatják ingatlanok vételét vagy örökléssel való megszerzését,⁵ korlátozható munkavállalási joguk, gyakran szigorú nyilvántartási előírások érvényesek rájuk nézve stb.⁶ Az idegenek jogi helyzetére elsősorban ezek a belső szabályok az irányadóak, az egyetemes nemzetközi jog a külföldiek jogi helyzetét nem szabályozza részletességgel, inkább csak bizonyos alapelveket szögez le. Különösen ez volt a helyzet II. világháborút megelőző időszak nemzetközi jogában, amely annak hangsúlyozása mellett, hogy az állam a külföldiek számára is köteles bizonyos olyan minimális jogokat biztosítani, mint az egyén joga az életre, szabadságra és tulajdonra, úgyszólván csak két általános jellegű alapelvet ismert, amely az idegenek jogi helyzetére irányadó volt. Ez a két elv az *egyenlő elbánás* elve és a *nemzetközi standard* elve. Ez a két alapelv egymással szembenállva harcolt az elfogadtatásért, és bár mindkettő célja az, hogy megfelelően rendezze az idegenek jogi helyzetét és védje őket a hátrányos megkülönböztetésekkel szemben, kiindulási pontjuk és tartalmuk ellentétes egymással.

Az *egyenlő elbánás* elve Carlos Calvo argentin jogász megfogalmazását használva azt jelenti, hogy „a külföldieknek, akik egy országban tartózkodnak, ugyanolyan joguk van a védelemre, mint az állampolgároknak, de nem követelhetnek egy azokénál kiterjedtebb védelmet”.⁷ Ugyanezt az elvet mondja ki az első Amerika-közi Konferencia 1890-ben Washingtonban hozott ajánlása,⁸ valamint az amerikai államok által 1902-ben Mexikó városban megkötött, az idegenek jogára vonatkozó egyezmény is, ez utóbbinak a 2. cikke megállapítja: „Az államoknak nincs és nem is ismernek el a külföldiek tekintetében más kötelezettségeket vagy felelőségeket, mint amilyet alkotmányuk vagy törvényeik a saját polgáraik tekintetében megállá-

³ E. Borchard: *The Diplomatic Protection...* 34. old.

⁴ F. Dawson - I. Head: *International Law. National Tribunals and the Rights of Aliens.* 1971. 1. old.

⁵ E. Borchard: *The Diplomatic Protection...* 86. old.

⁶ Lásd erről S. McDougal - H. D. Lasswell - Lung-chu Chen: *The Protection of Aliens from Discrimination and World Public Order: Responsibility of States conjoined with Human Rights.* A. J. I. L. 1976. 433-435. old.

⁷ Idézi J. H. W. Verzijl: i. m. Vol. VI. *Juridical Facts as Sources of International Rights and Obligations.* Leyden, 1973. 727. old.

⁸ „1. Foreigners are entitled to enjoy all the civil rights enjoyed by natives; and they shall be afforded all the benefits of said rights in all that is essential as well as in the form or procedure, and the legal remedies incident thereto, absolutely in like manner as said natives.

2. A nation has not, nor recognized in favor of foreigners, any other obligations or responsibilities that those which in favor of the natives are established, in like cases, by the constitution and the laws.” (Idézi: S. McDougal - H. D. Lasswell - Lung-chu Chen: i. m. 445. old.)

pítanak.”⁹ Az egyenlő elbánás elve megjelent a Nemzetek Szövetsége által folytatott kodifikációban is, így a Guerrero-jelentés megállapítja, hogy „a maximum, amit egy külföldi követelhet, a polgári egyenlőséget jelenti a belföldi állampolgárokkal”.¹⁰ Az egyenlő elbánás elve a mondottak szerint tulajdonképpen a külföldiekkel való diszkrimináció tilalmát, valamint azt jelenti, hogy a külföldi nem eshet kedvezőtlenebb feltételek alá, mint az állam saját polgárai, de nem is követelhet magának azokénál kedvezőbb helyzetet. Az egyenlő elbánás elve azonban nem szó szerint értendő, az csupán egy tetszés szerint megközelíthető ideális helyzetet jelent, azaz az állampolgárok és a külföldiek jogi helyzete nem lehet pontosan ugyanaz, mint ahogyan kötelezettségeik sem lehetnek azonosak.¹¹ Így pl. a külföldi állampolgár természetesen nem rendelkezik politikai jogokkal az idegen államban, de ott másfelől katonai szolgálatot sem köteles teljesíteni stb. Az egyenlő elbánásnak a nemzetközi jog szempontjából egyébként teljesen megfelelő elve a valóságban tehát nem egészen azt jelenti, mint a kifejezés szó szerinti értelme, és az állampolgárokkal teljesen egyenlő elbánásra a külföldiek sehol sem tarthatnak igényt.

Az idegen állampolgárokra vonatkozó másik elv a régebbi burzsoá nemzetközi jogi irodalomban kialakult ún. „nemzetközi standard” mindmáig ható elmélete. Ezen nézet szerint az egyenlő elbánás elvének alkalmazása sem mentesíti az államot a nemzetközi felelősség alól, „ha az ország jogrendszere nem éri el a civilizált államok által megkívánt nemzetközi standard-ot.”¹² Mit jelent ez a „standard”? Ennek klasszikus megfogalmazása Elihu Roothoz fűződik, aki az Amerikai Nemzetközi Jogi Társaság 1910-ben tartott ülésén a következő nézetet fejtette ki: „Mindegyik ország köteles megadni területén egy másik ország polgárainak a jogok ugyanolyan kedvezményét, ugyanazt a közigazgatást, ugyanazt a védelmet és a jogtalanság ugyanolyan orvoslását, amelyet saját polgárainak megad és sem többet, sem kevesebbet: feltéve, hogy az a védelem, amelyet az ország saját polgárainak megad, megfelel a civilizáció megállapított standardjának.

Van az igazságszolgáltatásnak egy olyan egyszerű és nagyon alapvető standardja, amelyet valamennyi civilizált ország olyan általánosan elfogadott, hogy az a világ nemzetközi jogának részét képezi. Annak, hogy egy állam jogosult legyen a külföldinek kijáró igazságosságot azzal a mértékkel mérni, amelyet a saját polgárainak juttat, az a feltétele, hogy jog- és közigazgatási rendszere megfeleljen ennek az általános standardnak. Ha valamelyik ország jogrendje és közigazgatása nem felel

⁹ Vö. *Annuaire*, 1956. Vol. II. 227. old. Az említett elvet erősíti meg továbbá az államok jogairól és kötelezettségeiről 1933-ban Montevideóban kötött egyezmény 9. cikke is. „The jurisdiction of states within the limits of national territory applies to all the inhabitants. Nationals and foreigners are under the same protection of the law and the national authorities and the foreigner may not claim rights other or more extensive than those of the nationals.” (Lásd *S. McDougal – H. D. Lasswell – Lung-chu Chen*: i. m. 445. old.)

¹⁰ Idézi Garcia Amador a Nemzetközi Jogi Bizottsághoz benyújtott első jelentésében. *Annuaire*, 1956. II. 202. old.

¹¹ Erre utalt a Guerrero-jelentés, amikor arra hivatkozik, hogy a „polgáraival ténylegesen egyenlő helyzetben egy külföldit az állam csak akkor köteles tartani, ha erre nemzetközi kötelezettsége van, egyéb esetben az állam túllépi kötelezettségét, amikor a külföldinek olyan bánásmódot kínál, amelyet állampolgárainak biztosít.” (Lásd *Annuaire*, 1956. Vol. II. 202. old.)

¹² *Kertész*: i. m. 139. old.

meg ennek a standardnak, még ha az ország népe elégedett vagy kénytelen aszerint élni, más ország népe akkor sem kényszeríthető arra, hogy ezt kielégítő mértékként elfogadja a saját polgárainak nyújtott elbánásra.”¹³ A nemzetközi standard itt kifejtett elméletét a nemzetközi jogtudomány számos képviselője elfogadja mint olyan nemzetközi jogszabályt, mely az idegenekre vonatkozó bánásmódra általánosan irányadó. Így pl. E. Borchard, aki mindmáig a legalaposabb tanulmányt írta a diplomáciai védelemről, ebben a művében kifejti, hogy ez a védelem olyan kiegészítő szabály, amire kizárólag akkor szabad hivatkozni, ha a területi állam magatartása nem felel meg a nemzetközi standard normáinak.¹⁴ A nemzetközi standard álláspontját vallja A. Roth is.¹⁵ Az említett tudományos véleményen kívül az említett elvre gyakran hivatkoztak egyes választott bírósági döntések is, elsősorban az USA és Mexikó közötti vitákban közreműködő ún. igénybizottságok (Claims Commission). Így pl. egy 1926-ban keletkezett ügyben az igénybizottság megállapította: „Az idegeneknek az állampolgárokkal való egyenlő elbánására vonatkozó tények fontosak lehetnek az idegen jogtalan kezelésére vonatkozó panasz érdemének az eldöntésénél. Az ilyen egyenlőség azonban nem végső próbája a hatósági aktusok szabályszerűségének a nemzetközi jog fényénél. Az igazi próba általánosan szólva az, hogy az idegenekkel a civilizáció általános standardjainak megfelelően bánják-e.”¹⁶ Az idegenekre vonatkozó bánásmód standardjára hivatkoznak más bírói döntések is¹⁷ anélkül, hogy megállapítanák, melyek is azok a minimális nemzetközi jogszabályok, amelyeket minden külföldivel szemben biztosítani kell. A. Roth, aki megkísérelti 8 pontban összefoglalni a nemzetközi standardba tartozó jogokat, a következő felsorolást adja:

1. Egy idegent, legyen az akár természetes személy, akár testület, a nemzetközi jog feljogosítja arra, hogy meglegyen a fogadó állam által elismert jogalanyisága és jogképessége.
2. Az idegen jogosan kérhet tiszteletet élete és védelmet teste számára.
3. A nemzetközi jog szociálisan eltűrhető határok között (within socially bearable limits) védi az idegen személyét és szellemi szabadságát.
4. Az általános nemzetközi jog értelmében az idegenek nem élveznek politikai jogokat tartózkodási államukban, de teljesíteniük kell olyan közkötelezettségeket, amelyek nem összeegyeztethetetlenek a saját államuknak kijáró hűséggel.
5. Az általános nemzetközi jog nem biztosítja a külföldieknek azt a jogot, hogy idegen államokban gazdasági tevékenységet végezzenek. Olyan esetekben azonban, amikor az állami politika külföldieknek is megengedi a gazdasági tevékenységet, az

¹³ Az idézetet lásd *S. McDougal – H. D. Lasswell – Lung-chu Chen*: i. m. 447. old.

¹⁴ *E. Borchard*: *The Diplomatic Protection*... 28. old.

¹⁵ Nézete szerint bármilyen utalás olyan nemzetközi jogszabályokra, amelyek az idegenekkel kapcsolatos bánásmódra vonatkozik, magában foglalja a minimális standard elméletét. (*A. Roth*: *The Minimum Standard of International Law Applied to Aliens*. 1949. 99. old.)

¹⁶ *S. McDougal – H. D. Lasswell – Lung-chu Chen*: i. m. 448. old.

¹⁷ Az USA–Mexikó Igénybizottság a Hopkins-ügyben szintén arra hivatkozott, hogy a nemzetközi jog kötelezheti az államot arra, hogy előnyösebb és liberálisabb bánásmódot alkalmazzon a külföldiekkel szemben, mint amit saját belső joga a polgáraival szemben előírt. (Lásd *C. Eagleton*: *The Responsibility*... 84–85. old.)

általános nemzetközi jog biztosítja az idegeneknek az egymás közötti kereskedelmi elbánás egyenlőségét.

6. Az általános nemzetközi jog szerint az idegenek kiváltsága arra, hogy részt vegyenek a tartózkodási állam gazdasági életében, nem terjed ki a magántulajdon megszerzésére. A tartózkodási állam szabadon kizárhatja őket bizonyos tárgyak tulajdonának megszerzéséből, legyenek azok ingók vagy ingatlanok.

7. Ahol az idegen élvezzi a tulajdonnal való rendelkezés kiváltságát, az ezzel kapcsolatos jogait a nemzetközi jog annyiban védi, hogy tulajdonát nem lehet – kivéve erkölcsi vagy büntetőjogi okokat – kártalanítás nélkül kisajátítani...

8. A nemzetközi jog biztosítja az idegen eljárási jogait is a tartózkodási államban, mint az anyagi jogok megsértése elleni védelmet.

Ezek az eljárási jogok magukba foglalják a bírósághoz való fordulás szabadságát, a tisztességes és megkülönböztetés nélküli meghallgatás jogát, a jogot az eljárás bármely formájában való részvételre, valamint jogot az igazságos ítélethez, amelyet az állam törvényeinek teljes betartásával, ésszerű időn belül (within a reasonable time) hoznak meg.¹⁸

Az idegeneket megillető jogok nemzetközi standardját valló elmélet több oldalról támadható. Legfőbb hibája, hogy ez az elmélet különbséget tesz „civilizált”, valamint „civilizálatlan” államok között, hiszen az alacsonyabb fejlődési fokon lévő államok kötelesek a külföldieknek megadni mindazokat a jogokat, amelyeket a „civilizált” nemzetek általában megadnak. A „nemzetközi standard” elmélete ennél fogva élesen szemben áll az államok egyenlősége imperatív jellegű elvével, amely a mai nemzetközi jog egyik alappillére. Alkalmazása így ellentétes lenne a nemzetközi jog egyik általános elvével, sőt a mai nemzetközi jog egész szellemével is, másfelől olyan jog követelését tenné lehetővé, amelyet esetleg az állam saját polgárai sem élveznek, sőt amelyet az állam belső joga kifejezetten megtilt. Az állam pl. megtilthatja polgárainak lőfegyver tartását vagy azt speciális engedélyhez kötheti. Az állami berendezkedés szellemével és jogi alapelveivel lenne ellentétes, ha ez a tilalom az idegen államok polgáira nem lenne érvényes bármiféle nemzetközi standard címén. Másfelől ez a megoldás túlmenne az egyenlő elbánás elvén is, hiszen az idézett példát véve alapul előfordulhatna, hogy a külföldiek a saját polgárokhoz képest többletjogokat élveznének. Az egyenlő elbánás elve egyébként az utóbbi lehetőséget nem zárja ki, de csak abban az esetben, ha az állam a külföldiekkel való ilyen bánásmód tekintetében *külön nemzetközi kötelezettséget vállalt*. Ilyen külön kötelezettségvállalás hiányában, pusztán az egyetemes nemzetközi jog alapján az államot semmiféle kötelezettség nem terheli többletjogok biztosítására.

A külföldieket megillető jogok standardjának elméletét elsősorban a fejlődő államok nemzetközi jogászai bírálják, ami teljesen érthető, hiszen az imperialista nagyhatalmak polgárai éppen ezekben az országokban élveztek hosszú időn keresztül különleges, privilegizált helyzetet. Ennek megfelelően a standard-elméletet elvető latin-amerikai országok véleményét tükrözte az 1933. évi egyezmény, az államok

¹⁸ A. Roth: The Minimum Standard... 185–186. old.

jogairól és köteletségéről, mely a belföldiek és a külföldiek egyenlőségének elvét szögezi le.¹⁹

Komoly bírálattal érte a standard-elméletet napjainkban is. Így pl. S. N. Guha Roy indiai nemzetközi jogász először kifejti, hogy a nemzetközi jog a nyugati keresztény hatalmak közös szokásait és hagyományait tükrözi, amit az új államok – amikor beléptek a nemzetek családjába – elfogadtak mint kötelező jogot, de ez nem jelenti, hogy ennek a jognak az egészét helyeslik, ezért csak az alapvető szabályokat tekintik magukra nézve kötelezőnek, és létrehozhatnak érdekeiknek megfelelő partikuláris nemzetközi jogot, hiszen a nemzetközi jogot nem lehet az államokra kívülről ráerőszakolni, mivel annak kötelező ereje a nemzetközi közösség valamennyi tagjának hallgatólagos vagy kifejezett beleegyezésén alapszik.²⁰ Ilyen, nem általánosan kötelező szabályoknak tekinti Guha Roy az állam idegeneknek okozott károk miatti felelősségének a múltban kialakult szabályait, így elsősorban az idegenekkel kapcsolatos bánásmódról állítólagos irányadó nemzetközi standardot is, ez utóbbival kapcsolatosan őt ellenvetést is tesz.²¹ A nemzetközi standard elméletével ellentétesen foglalt állást az Ázsiai–Afrikai Jogi Tanácsadó Bizottság negyedik ülésén, ahol az új államok a „nemzetközi standard”-ot a helyi (local) standarddal kívánták helyettesíteni.²² A külföldiekkel megillető jogok standardjának elmélete éles kritikát kapott továbbá az ENSZ-ben folyó kodifikációs munkák során is a Nemzetközi Jogi Bizottság egyes tagjai részéről, miután Garcia Amador második jelentésében ugyancsak valamiféle minimális standardot próbált felállítani az idegeneket megillető jogok tekintetében, melyeket konkrétan felsorolt.²³ A jelentés fölötti vita során Padilla Nervo, a Nemzetközi Jogi Bizottság mexikói tagja rámutatott arra, hogy az új államok nagy többsége nem vehetett részt a nemzetközi jog számos intézményének kialakításában, melyek a XIX. század folyamán keletkeztek. Ez a helyzet pl. a tengerjoggal kapcsolatosan, itt nem vették figyelembe az újonnan alakult kis államok jövőendő szükségleteit és érdekeit, de a kialakult elvek legalább nem állnak azokkal egyenesen szemben. Viszont, „...amikor az államok felelősségéről van szó, itt nemcsak hogy nem számoltak a kis államokkal, hanem egyenesen az ő érdekeikkel ellentétesen cselekedtek, és ennél fogva az állami felelősség szokásjogi úton kialakult szabályai a nagyhatalmak és a kis államok közötti egyenlőtlen viszonyokon alapulnak.” Nézete szerint a múlt században „...az állami felelősséget tartalmazó vitáknak valószínűleg 95%-a egy nagy ipari hatalom és egy kis, újonnan keletkezett állam között jött létre. Az erők ilyen egyenlőtlenége visszatükröződött a jogok egyenlőtleniségében, és teljesen figyelmen kívül hagyták a nemzetközi jognak azt a létfontosságú elvét, hogy *par in parem non habet imperi-*

¹⁹ „Nationals and foreigners are under the same protection of the law and the national authorities and the foreigners may not claim other or more extensive than those of the nationals.” *W. W. Bishop: General Course of Public International Law. Recueil des Cours, 1965. Tome 115. 394. old.*

²⁰ *S. N. Guha Roy: Is the Law of Responsibility of States for Injuries to Aliens a Part of Universal International Law? A. J. I. L. 1961. Vol. 55. 867–868. old.*

²¹ *S. N. Guha Roy: i. m. 889. old.*

²² Lásd *C. F. Amerasinghe: i. m. 18–19. old.*

²³ *Vö. Annuaire, 1957. II.*

um.”²⁴ Az előbb kifejtett alapállásból kiindulva nézete szerint nem lehet más irányadónak elfogadni, mint az állampolgárok és külföldiek egyenlőségének alapvető elvét mint „az egyedüli olyan szabályt, mely valóban összeegyeztethető az államok szuverén egyenlőségének elvével”.²⁵ Hasonló álláspontot fejtett ki Radhabinod Pal, a Nemzetközi Jogi Bizottság indiai tagja is, aki szerint egy állam sem gyakorolhat pressziót gyengébb államokra azért, hogy polgárai azokban kiváltságos helyzetbe kerüljenek. A külföldi, ha pl. kereskedelmi tevékenység céljából érkezett az országba, úgy önként, maga választotta, hogy osztozni fog azon állam polgárainak sorsában, ahol ezt a tevékenységet kifejti.²⁶ Hasonló bírálat érte az állampolgárok és külföldiek egyenlőségén alapuló nemzetközi standard elméletét a Nemzetközi Jogi Bizottságnak a fejlődő országokból érkezett más tagjai részéről is,²⁷ amiből megállapítható, hogy ezt a felfogást ma már sehol sem lehet sikerrel védelmezni. A *modern nemzetközi jognak az egyenlő elbánás elve felel meg*, ez azonban nem jelenti azt, hogy az idegenek jogi helyzetére csupán ez az egyetlen általános jellegű nemzetközi szabály lenne irányadó. A nemzetközi jogban ugyanis létrejött egy olyan jogintézmény, amely alapjaiban érinti az idegenek jogi helyzetére vonatkozó régi nemzetközi jogi alapelveket. Ez a jogintézmény az *alapvető emberi jogok* megjelenése a nemzetközi jogban.

Az alapvető emberi jogok keletkezése a természetjogi szemlélettel kapcsolódik össze. Ezen felfogás képviselői vetették fel először, hogy az embernek vannak bizonyos veleszületett, elidegeníthetetlen jogai, amelyek társadalmi helyzetétől függetlenül megilletik. A feudalizmus ellen küzdő polgárság érdekeit fejezte ki ez a felfogás, mely ugyanakkor egyértelműen a haladás szolgálatába állott, mivel elősegítette a polgári jogegyenlőség megvalósulását a hűbéri társadalom nyílt jogegyenlőségével szemben.

Az alapvető emberi jogok az államon belüli jogban jelentek meg, legelőször 1776. június 12-én az amerikai kontinensen lévő, függetlenné váló angol gyarmatok egyikében, Virginiában kiadott nyilatkozatban fogalmazták meg, egyes jogokat belevettek az ugyancsak 1776-ban megjelent Amerikai Függetlenségi Nyilatkozatba is. A francia polgári forradalom idején a francia nemzetgyűlés által 1784-ben megszavazott Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata tulajdonképpen már csak lemásolta a virginiai nyilatkozatban lefektetett elveket, de mégis a francia forradalom volt az, amelyik az emberi jogokat közismertté tette és amely általános elterjedésüket megindította. Ez azzal a rendkívül nagy hatással függ össze, amelyet a francia polgári forradalom a világ fejlődésére gyakorolt. A forradalmat követő időszakban keletke-

²⁴ Annuaire, 1967. I. 165. old.

²⁵ Annuaire, 1967. I. 166. old.

²⁶ Annuaire, 1957. I. 168. old.

²⁷ Így *El-Khouri* bey, szíriai jogász szerint nincs semmi ok arra, hogy a külföldi által elszenvetett kár elbírálása különleges elbánás alapján történjék, egy olyan szabály, mely az idegen állampolgárok-nak speciális előnyöket nyújtana, nemcsak Szíriában, hanem az egész Közel-Keleten a legkellemetlenebb benyomást tenne. (Annuaire, 1957. I. 180. old.)
Matine-Daftary a Bizottság iráni tagja a külföldiekkel kapcsolatban úgy látja, hogy a belföldiek és külföldiek egyenlősége felel meg legjobban az ENSZ Alapokmánya szellemének és a különleges bánásmód bevezetése a kapitulációs rendszer „keserű emlékeit” idézné fel. (Annuaire, 1957. I. 170. old.)

zett burzsoá alkotmányok jelentős részébe is belekerültek ezek az alapvető jogok, melyek hosszú ideig csupán mint belső jogi intézmények léteztek.

Az emberi jogok nemzetközi jogi szabályozása egészen a második világháborúig csupán néhány részletkérdésre terjedt ki, így egyes nagyhatalmak már a múlt században is beavatkoztak az emberiség védelme címén a kisebb balkáni államok belügyeibe, az első világháború után pedig Európában létrejött a kisebbségi jogok nemzetközi jogi szabályozása és ellenőrzésének rendszere.²⁸ Mindez nem jelentette az emberi jogok nemzetközi szabályozását vagy biztosítását, hiszen pl. a kisebbségi jogok – értelemszerűen – nem vonatkoztak az állampolgárok egészére, másfelől a jogok tartalma sem ölelte fel mindazt, amit ma emberi jogoknak nevezünk. A nemzetközi jog az alapvető emberi jogok létezéséről ennél fogva csak a második világháború után vett tudomást, a konkrét kötelezettséget tartalmazó szabályok először a legyőzött országokkal kötött békeszerződésekben jelentek meg. Ezek, mint partikuláris nemzetközi szabályok, csak a legyőzött államokra nézve tartalmaztak jogi kötelezettségeket és az emberi jogok részletes felsorolása helyett csak bizonyos minimumokat állapítottak meg.²⁹ Maga az 1945-ben aláírt ENSZ-alapokmány több helyen hivatkozik az alapvető emberi jogokra, így pl. az 1. cikkben, mely az ENSZ céljait sorolja fel – ennek 3. pontja szerint az ENSZ célja, hogy „gazdasági, szociális, kulturális vagy emberbaráti jellegű nemzetközi feladatok megoldása útján, valamint az emberi jogok és az alapvető szabadságok mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő tiszteletben tartásának előmozdítása és támogatása révén nemzetközi együttműködést létesítsen”. Ezenkívül szó van az alapvető emberi jogokról az alapokmány bevezetésében (az ún. preambulumban), a Gazdasági és Szociális Tanács feladatát tárgyaló 62. cikkben³⁰ és más helyen is, de a jogok tételes felsorolásával az alapokmány sem foglalkozik, nem határozza meg tehát, hogy melyek azok a jogok, amiket az állam biztosítani köteles.

Az alapvető emberi jogok pontos meghatározása és részletes szabályozása céljából az ENSZ közgyűlése 1946-ban létrehozta az Emberi Jogok Bizottságát, amely 1947 decemberében tartott ülésén úgy határozott, hogy egy három részből álló szerződés-tervezetet hoz létre, amelynek első része a jogok felsorolása, második része az erre irányuló állami kötelezettségek rögzítése, harmadik része pedig a végrehajtás szabályozásából fog állni.³¹ Az első rész, az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata* 1948-ban elkészült, és azt a közgyűlés december 10-én ellenszavazat nélkül el is fogadta. Ez a nyilatkozat azonban csak közgyűlési határozat maradt, mint ilyen nem

²⁸ Vö. Szabó Imre: Az emberi jogok mai értelme. Bp. 1948. 82. old.

²⁹ Így pl. az 1947. évi magyar békeszerződés 2. cikke kimondja: „Magyarország minden szükséges intézkedést megtesz azíránt, hogy a magyar fennhatóság alá tartozó minden személynek biztosítja faji, nemi, nyelvi vagy vallási különbség nélkül az emberi jogok és az alapvető szabadságok élvezetét, ideértve a véleménynyilvánítás, a sajtó és közzététel, a vallásgyakorlat, a politikai véleménynyilvánítás és a nyilvános gyűlekezés szabadságát.”

³⁰ Az említett cikk 2. pontja a Gazdasági és Szociális Tanács feladatairól szólva kimondja, hogy „Ajánlásokat tehet az emberi jogok és az alapvető szabadságok mindenki részére történő tiszteletben tartásának biztosítása iránt.”

³¹ Vö. Bokorné Szegő Hanna: Az emberi jogok kérdése és a nemzetközi jog. Megjelent: „Az állampolgárok alapjogai és kötelességei” c. kötetben. Bp. 1965. 584. old.

nemzetközi jogszabály, így a deklarációból az államokat terhelő nemzetközi kötelezettség sem származik. A későbbiek során ugyan felbukkantak a jogtudományban olyan nézetek, amelyek a nyilatkozatnak kötelező erőt tulajdonítottak,³² ezekkel azonban most szükségtelen foglalkozni, hiszen a nyilatkozatban foglalt jogokkal kapcsolatosan 1966-ban két általános jellegű nemzetközi szerződés is létrejött. Az egyik egyezmény címe: „Egyezségokmány a polgári és politikai jogokról”, a másiké pedig: „Egyezségokmány a szociális és kulturális jogokról”. A két egyezményt hosszú vita előzte meg, amely azzal kapcsolatosan folyt, hogy a gazdasági, szociális és kulturális jogokat a polgári és politikai jogokkal együtt vagy külön kell-e szabályozni. Az ENSZ-közgyűlés 1950-ben megtartott V. ülészakán elfogadott határozatban leszögezte, hogy „a polgári és politikai szabadságok, valamint a gazdasági, szociális és kulturális jogok élvezete egybe van kapcsolva, és ezek egymást kölcsönösen feltételezik”, valamint, hogy „a gazdasági, szociális és kulturális jogaitól megfosztott ember nem jelentheti azt az emberi személyiséget, amelyet az Egyetemes Deklaráció a szabad ember ideáljaként elképzel”.³³ Ez az álláspont a későbbiekben azonban nem érvényesült, és a közgyűlés 1952-ben két egyezménytervezet készítésére kérte fel az Emberi Jogok Bizottságát.³⁴

Az, hogy az emberi jogokat végül is két, különálló egyezménnyel szabályozták, azzal függ össze, hogy az államok többsége szerint a gazdasági és szociális jogok biztosítása nem csupán az érdekelt államok jóakarátán múlik, az a gazdasági fejlettség egy bizonyos fokát tételezi fel, és a két egyezmény létrehozásával kívánták kiküszöbölni azt, hogy egyes államok visszautasítsák az egyezmény aláírását azért, mert a gazdasági jogokat egyelőre képtelenek biztosítani. Ezen indoklással lehetne ugyan vitatkozni, de mivel a két egyezmény már létrejött, így a kettős szabályozás ténye ma már realitás.

Az emberi jogok egyezségokmányai konkrétan érintik az állam területén lévő idegen állampolgárok jogi helyzetét. Ezek az egyezmények ugyanis az emberi jogokat úgy tekintik, mint amelyek *állampolgárságtól függetlenül mindenkit megilletnek*. Ez világosan kitűnik az egyes cikkek megfogalmazásából. Így pl. a polgári és politikai jogokról szóló egyezségokmány 12. cikkének első pontja kimondja: „Mindен olyan személy, aki törvényesen tartózkodik valamely állam területén, e területen a szabad mozgásra jogosult és szabadon választhatja meg tartózkodási helyét.” A „minden olyan személy” kitétel nem hagy kétséget az iránt, hogy itt állampolgárságtól függetlenül bárkiről lehet szó. Hasonló megfogalmazást találunk más cikkek esetén is.

Így pl. az előbb említett egyezmény 2. cikke kimondja: „1. A jelen egyezségokmány minden egyes részes állama kötelezi magát, hogy területén és a joghatósága alá eső területeken tiszteletben tartja és *minden személy számára* (az én kiemelem – N. K.) biztosítja a jelen egyezségokmányban elismert jogokat, minden megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül.” Ugyanennek az egyezménynek a 13. cikke pedig

³² Lásd erről *Bokorné Szegő Hanna: Az emberi jogok... 586–587. old.*

³³ *Bokorné Szegő Hanna: Az emberi jogok... 589. old.*

³⁴ *Bokorné Szegő Hanna: Az emberi jogok... 589–590. old.*

kifejezetten a külföldiek jogállására vonatkozik, azok kiutasításával kapcsolatosan tartalmaz rendelkezést.³⁵ Az emberi jogoknak általános jellegű szabályozása mellett a jogok védelmére regionális szabályok is létrejöttek, egyrészt Nyugat-Európában, másrészt az amerikai és az afrikai kontinensen. Így az Európa Tanács tagállamai 1950-ben Rómában aláírták a polgári és politikai jogokról szóló Emberi Jogok Európai Egyezményét, 1961-ben pedig a gazdasági és szociális jogokról szóló egyezményt, az ún. Európai Szociális Kartát. Az elsőként említett egyezményrel kapcsolatosan azok betartása céljából nemzetközi szerveket is hoztak létre, az Emberi Jogok Bizottságát és az Emberi Jogok Európai Bíróságát.

Hasonló rendszer alakult ki az amerikai kontinensen is, az Amerikai Államok Szervezetének égisze alatt 1969-ben San Joséban aláírták az Emberi Jogok Amerikai-kaközi Egyezményét, ez 1978-ban lépett hatályba. Végül Nairoiban 1981-ben az Afrikai Egységszervezet az állam- és kormányfők 18. konferenciáján elfogadta az Emberi Jogok Afrikai Kartáját, ezzel regionális szabályozás kezdődött az afrikai kontinensen is. Az idegenek jogi helyzete szempontjából az emberi jogokra vonatkozó regionális szabályokat most úgy tekintem mint speciális kötelezettséget tartalmazó konkrét jogszabályokat az emberi jogok általános szabályozása mellett, annál is inkább, mert valószínűleg a regionális szabályozásban részes államok részt fognak venni az emberi jogokra vonatkozó általános egyezményekben is. Miután nem fér kétség ahhoz, hogy az emberi jogok intézménye befolyásolja az idegenek jogi helyzetét, a kérdés ennél fogva most már csak az, hogy az emberi jogok intézménye a jelen szabályozás állapotában tartalmaz-e az államok egészére kiterjedő, általános jogi kötelezettséget? Az előbbieken már szó volt arról, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata csupán közgyűlési határozat, nem jogszabály. Nemzetközi jogszabálynak kell tekinteni ezzel szemben az emberi jogok egyezségokmányait, melyek már hatályba léptek, és pedig a gazdasági, szociális és kulturális jogok egyezségokmánya 1976. január 3-án, a polgári és politikai jogok egyezségokmánya pedig 1976. március 23-án.³⁶ Az egyezmények hatálybalépése azonban korántsem jelenti azt, hogy ezzel valamennyi államra az alapvető emberi jogok említett egyezségokmányai jogi kötelezettséget írnának elő, hiszen egyelőre ezeket az egyezményeket több állam alá sem írta és az aláírók jelentős része még nem ratifikálta, így ezek a szerződések jó ideig nem lesznek a szó igazi értelmében vett univerzális jogszabályok még akkor sem, ha megszövegezőik ilyennek is szánták őket.³⁷

³⁵ „A jelen Egyezségokmány valamely részes államának területén jogosan tartózkodó külföldit csak a törvény alapján hozott határozat értelmében lehet kiutasítani és amennyiben kényszerítő állambiztonsági okok nem szólnak ellene, lehetővé kell tenni számára, hogy érvényesítse a kiutasítás ellen fennálló okokat és azt, hogy ügyét akár az illetékes hatóság, akár az említett hatóság által külön erre a célra kijelölt egy vagy több személy felülvizsgálja és hogy az eljárásban képviseltesse magát.”

³⁶ Vö. *Egon Schwelb*: *Entry into Force of the International Conventions on Human Rights and the Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights*. A. J. I. L. 1976. 511–519. old.

³⁷ Az „univerzális” szabályt több értelemben lehet használni. Egyik felfogás szerint univerzális a nemzetközi jogszabály akkor, ha minden állam részese. Az ilyen szabály – a szó szoros értelmében – tényleg egyetemes jellegű lenne, de a valóságban nemigen fordul elő. A másik felfogás szerint univerzális minden olyan nemzetközi jogszabály, amelyet ilyen céllal hoztak létre. A magam részéről ez utóbbi esetben csak akkor tekintem a nemzetközi jogszabályt univerzális jellegűnek, ha már jelentős számú, a fennálló államok többségét kitevő állam elfogadta a kérdéses szabályt. Vagyis az a

Milyen jogi kötelezettség terheli az egyezségokmányokban nem részes államokat? Ha eltekintünk az emberi jogokkal kapcsolatos előbb említett regionális szabályoktól, valamint az esetleges kétoldalú egyezményektől – melyek az államoknak csak egy kis részét kötelezik –, úgy csak az ENSZ alapokmánya marad mint olyan, az emberi jogokat elismerő szabály, amelyből az egyezségokmányokban nem részes államokra jogi kötelezettség származhat. Miután az alapokmány univerzális nemzetközi jogszabálynak tekinthető, így kétségtelenül igaza van A. P. Movcsan szovjet nemzetközi jogásznak, aki szerint az alapokmány hatálybalépésével új, valamennyi államot kötelező nemzetközi jogszabály jött létre az emberi jogok védelmére.³⁸ Az alapokmányból származó jogi kötelezettséget azonban igen bizonytalanná teszi, hogy ott nem található a jogok felsorolása, így azok értelmezése igen sokféle módon lehetséges, és lehetőség van az alapvető emberi jogok betartása alóli kibúvára is. Mindezek ellenére valószínűnek látszik, hogy ma egyetlen állam sem utasítaná sikerrel vissza egy másik állam diplomáciai védelem nyújtására irányuló törekvését azon a címen, hogy őt nem kötelezik az alapvető emberi jogok, vagy hogy ő nem ismeri el azokat. Ehelyett inkább azt fogja vitatni, hogy ilyen jogsértés tényleg történt-e. Az idegenek jogi helyzetét tehát a mai viszonyok között már nem csupán az egyenlő elbánás elve, még kevésbé a nemzetközi standard régi értelemben vett elmélete határozza meg – mely különbséget tett civilizált és civilizálatlan népek között –, a *külföldiek helyzetére vonatkozó legfontosabb univerzális szabályokat az alapvető emberi jogokban kell keresnünk*. Ez másfelől azt jelenti, hogy napjainkban csakugyan létrejött a külföldit megillető jogoknak egy bizonyos standardja, ennek azonban már *semmi köze sincs a hajdani standard-elmélethez*. Az emberi jogok minimális standardja, mint a külföldieket és a belföldieket egyformán megillető jogok éppen kiegyenlítik a fejlett és a fejlődő országok közötti különbségeket, ezek a jogok ugyanis *mindenkire és mindenhol* vonatkoznak.

Az emberi jogok mindenkit megillető minimumának a megsértése önmagában nem feltétlenül keletkeztet nemzetközi jogi felelősségi viszonyt, hiszen a cselekmény közvetlen sértettje természetes személy, aki csak igen kivételes esetben fordulhat közvetlenül igényével nemzetközi szervhez. Nemzetközi felelősségi jogviszony az esetek túlnyomó többségében csak akkor jön létre, ha a külföldit saját állama *diplomáciai védelemben* részesíti és ezáltal az idegen állampolgár és a területi állam közötti viszony a nemzetközi jog sfkjára kerül.

2. A KÜLFÖLDIEKET MEGILLETŐ DIPLOMÁCIAI VÉDELEM

A diplomáciai védelem lényegét először E. Vattel fejtette ki részletesen 1758-ban megjelent művében, amelyben megállapítja: „Mindenki, aki rosszul bánik egy pol-

körülmény, hogy néhány (pl. 4–5) állam nem fogad el egy nemzetközi jogszabályt, még nem zárja ki annak univerzális jellegét, de másfelől pusztán az a tény, hogy egy nemzetközi jogszabályt azzal a céllal alkottak meg, hogy majd univerzális jellegű legyen, még nem teszi a szabályt egyetemes jellegűvé mindaddig, míg az államok többsége nem vált részesévé.

³⁸ A. P. Movcsan: *The Human Rights Problem in present-day International Law*. (Megjelent a „Contemporary International Law” c. kötetben. Moszkva, 1969. 237. old.) Hasonló álláspontot fejt ki J. A. Osztrovszkij is. (OON i prava cseloveka. Moszkva, 1968. 27–28. old.)

gárral, közvetve megsérti azt az államot is, amelynek védelmeznie kell ezt a polgárt. A sérelmet szenvedett polgár szuverénjének meg kell torolnia a tettet és ha lehetséges, kényszerítenie kell a támadót, hogy teljes elégtételt adjon, vagy meg kell büntetnie őt, különben a polgár nem kapja meg a védelmet, mely a polgári társadalom fő célja.”³⁹ Vattel ezen tételét egyesek ugyan fikciónak tartják,⁴⁰ mégis tény, hogy helyesen mutat rá az okra, amely az államot feljogosítja arra, hogy maga vegye kézbe sérelmet szenvedett polgára ügyét. A diplomáciai védelem lényege – amint azt az Állandó Nemzetközi Bíróság a Mavrommatis-ügyben megállapította – az, hogy az egyén és az állam közötti vita azzal, hogy az egyén ügyét állama veszi kezébe, átkerül a nemzetközi jog területére, és ott már két állam áll egymással szemben.⁴¹ A diplomáciai védelem célja a külföldi állampolgárok (és jogi személyek) érdekeinek és jogi helyzetének biztosítása. Az említett személyek – ha a fogadó állam joghatóságai nekik jogsérelmet okoznak – saját hazájuk vagy a védelemmel megbízott állam diplomáciai képviselőjének védelmét kérhetik. A diplomáciai védelem ennél fogva a külföldiek érdekeit szolgálja, azonban – mint ez más, az egyén érdekét védő nemzetközi jogszabálynál is előfordul – az egyénnek nincsen alanyi joga a védelemhez a nemzetközi jog alapján. E. Borchard megfogalmazását használva: „A diplomáciai védelem nem a polgár joga, hanem államának privilégiuma.”⁴²

A diplomáciai védelem kérdéseivel kapcsolatosan a nemzetközi bíraskodás többször is állást foglalt, így pl. a Nemzetközi Bíróságnak az ún. Barcelona Traction-ügyben 1970-ben hozott ítélete részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel. A bíróság említett döntése leszögezte, hogy az állam kizárólagos döntési jogkörrel rendelkezik annak mérlegelésében, hogy adott esetben nyújt-e vagy sem diplomáciai védelmet. Ezen diszkrecionális jognak gyakorlása a körülményektől függ. A diplomáciai védelem nyújtásához a nemzetközi jog nem ír elő az állam számára nemzetközi kötelezettséget, és így ennek alapján az egyén ilyen védelmet nem is követelhet államától, a polgárnak a védelemhez való joga ennél fogva csak a belső törvényhozáson alapulhat.⁴³ Az államon belüli jogban tényleg előfordulhat, hogy az állampolgároknak alanyi jogot biztosít a diplomáciai védelemre. Ilyen rendelkezések voltak pl. a weimari alkotmányban.⁴⁴ Hasonló megoldás más alkotmányokban is előfordul, ilyen jogot biztosít az NDK alkotmányának 33. cikke,⁴⁵ az 1963. évi jugoszláv alkotmány 54. cikke,⁴⁶ a lengyel alkotmány 89. cikke,⁴⁷ a bulgár alkotmány 57. cikke⁴⁸ stb.

³⁹ Az idézetet lásd: S. McDougal – H. D. Lasswell – Lung-chu Chen: i. m. 441. old.

⁴⁰ Így pl. Ph. Jessup: Responsibility of States for Injuries to Individuals. Columbia Law Review, 1946. Vol. XLVI. 923. old.

⁴¹ „Il est vrai que le différend a d'abord été celui d'un particulier et d'un Etat, celui de Mavrommatis et de la Grande-Bretagne; puis le gouvernement hellénique a pris l'affaire en main; le différend est alors entré dans une phase nouvelle: il s'est porté sur le terrain international il a mis en présence deux Etats; des lors la possibilité existe qu'il relève désormais de la compétence de la Cour.” (C. P. J. I. Affaire des concessions Mavrommatis en Palestine, Série A. No. 2. arrêt du 30 août 1924, Recueil des arrêts, 12. old.)

⁴² Idézi B. Bollecker-Stern: i. m. 106. old.

⁴³ Barcelona Traction. Light and Power Company. Limited, C. I. J. Recueil 1970. 44. old.

⁴⁴ Lásd az alkotmány 12. cikkét.

⁴⁵ Vö. Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, 1975. 31. old.

⁴⁶ Új szocialista alkotmányok. Bp. 1966. 117. old.

⁴⁷ Állam és Igazgatás, 1976. 5. sz. 438. old.

⁴⁸ Állam és Igazgatás, 1971. 8. sz. 754. old.

Amennyiben az állam – akár saját kezdeményezésére, akár polgárának kérése alapján – úgy dönt, hogy honosát diplomáciai védelemben részesíti, nem az állampolgár vagy jogi személy érdekében és képviselőjében jár el, hanem – amint ezt az Állandó Nemzetközi Bíróság a Mavrommatis-ügyben hangsúlyozta – *saját jogát érvényesíti*, azaz az állampolgárát ért sérelmet mintegy magára vállalva saját nevében lép fel. Ilyen értelemben az állampolgár csak eszköz a felelősség megalapozása érdekében, amelyen keresztül a nemzetközi jogot és az állam érdekeit megsértik.⁴⁹ A diplomáciai védelem lényege tehát, hogy nyújtásával az egyén és egy állam között keletkező jogvita a belső jogot alkalmazó fórumtól a nemzetközi jog síkjára kerül át, ilyenkor *az egyént a védelmet nyújtó állam mintegy helyettesíti*. A belső jogi jogvita ezzel nemzetközi jogvitává válik anélkül, hogy ez a vita indokát, a vitatott jogokat vagy tényeket érintené, vagyis a jogvita lényege változatlan marad.

a) AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG MINT A DIPLOMÁCIAI VÉDELEM NYÚJTÁSÁNAK ELŐFELTÉTELE

A diplomáciai védelem nyújtásának bizonyos feltételei vannak. A nemzetközi jogtudományában elterjedt nézet szerint ilyen előfeltételnek kell tekinteni az állampolgárság elvét, ami annak hangsúlyozását jelenti, hogy az állam csak saját polgárainak nyújthat ilyen védelmet.⁵⁰ Az Állandó Nemzetközi Bíróság a Panevezys–Saldutiskis vasút ügyében ugyancsak arra az álláspontra helyezkedett, hogy eltérő nemzetközi megállapodás hiányában az egyén és az állam közötti állampolgársági kötelék biztosítja az állam számára a diplomáciai védelem nyújtásának jogát.⁵¹ Kétségtelen, hogy a diplomáciai védelem alapja az állampolgárság, mint egy állam és az egyén közötti jogviszony. Azt a megállapítást azonban, hogy az állam csak saját polgárait részesítheti diplomáciai védelemben két oldalról is – éspedig kiterjesztően és megszorítóan – korrigálni kell. Az állam – kivételes esetben – nemcsak a saját, hanem idegen állam polgárait is védelemben részesítheti. Ezen kivételes eseteket két csoportba lehet osztani. Az egyik csoportba azok az esetek tartoznak, amikor az állam az idegen állampolgárokat azok funkciója miatt részesíti védelemben, pl. ha a külföldi az állam hadseregének tagja, vagy a lobogóját viselő hajó személyzetéhez

⁴⁹ „C'est un principe élémentaire du droit international que celui qui autorise l'Etat à protéger ses nationaux lésé par des actes contraires au droit international commis par un autre Etat, dont ils n'ont pu obtenir satisfaction par les voies ordinaires. En prenant fait et cause pour l'un des ses ressortissants en mettant en mouvement, en sa faveur l'action diplomatique ou l'action judiciaire internationale, cet Etat fait à vrai dire, valoir son droit propre, le droit qu'il a de faire respecter en sa personne de ses ressortissants, le droit international.” (Affaire Mavrommatis, Publications de la Cour permanente de Justice Internationale. Série A. No. 2. 12. old.)

⁵⁰ Ezen a nézeten van pl. *R. L. Bindschedler* (La protection de la propriété privés en droit international public. Recueil des Cours, Tome 90. 1956. 230. o.) vagy *Ph. Jessup* is (Responsibility... 909. o.).

⁵¹ „...in the absence of a special agreement, it is the bond of nationality between the State and the individual which alone confers upon the State the right of diplomatic protection, and it is as a part of the function of diplomatic protection that the right to take up a claim and to ensure respect for the rules of international law must be envisaged.” (The Panevezys–Saldutiski Railway Case. P. C. I. J. Judgement of February 28th, 1939. Série A/B. Part 3. No. 76. 16. o.)

tartozik, ezt nevezik „*funkcionális védelemnek*”.⁵² Az Amerikai Egyesült Államokban a külügyminisztérium által 1919-ben kiadott ún. „Claims Circular” kifejezetten kimondja, hogy azok a személyek is jogosítva vannak az USA diplomáciai védelmére, akik amerikai hajókon tengerészek vagy az USA szárazföldi vagy tengeri hadseregének a tagjai.⁵³ A múltban előfordult ilyen funkcionális védelem egyes ázsiai és afrikai országokban működő európai követségek bennszülött alkalmazottai tekintetében is, akiket mint diplomáciai vagy konzuli szolgálatban álló személyeket saját államukkal szemben is védelemben részesítettek. Ilyen rendelkezés a Törökországgal kötött lausanne-i szerződésben is előfordult.⁵⁴ Mai viszonyok között azonban mint az államok egyenlőségét és szuverenitását sértő rendelkezést már nem alkalmazták. Más a helyzet, ha a sértett személy diplomáciai védelemre jogosult. Így 1949-ben Franciaország képviselője kijelentette, hogy a diplomáciai mentességet élvező személy érdekében az őt alkalmazó állam akkor is felléphet, ha a károsult személy nem az ő polgára.⁵⁵ Az ilyen mentességet élvező személy esetén a sérelem az államot éri, hiszen a mentesség is az állami funkció miatt illeti meg az egyént, és ilyenkor nem is diplomáciai védelemről, hanem olyan felelősségi viszonyról van szó, amely közvetlenül az államok között keletkezik. Az idegen állampolgároknak nyújtott funkcionális védelem a gyakorlatban azonban csak akkor problémamentes, ha az állampolgárság szerinti állam nem él a védelem nyújtásának lehetőségével, ellenkező esetben nemkívánatos kettős közbeavatkozás állna elő.

Kevésbé jelent problémát az idegen állampolgároknak nyújtott diplomáciai védelem másik csoportja, ez ugyanis azokat az eseteket foglalja magába, amikor az állampolgárság szerint illetékes állam vagy területi egység nincs abban a helyzetben, hogy ilyen védelmet nyújtson, így kettős védelem nem fordulhat elő. Ez a helyzet, ha két állam között megszakadnak a diplomáciai kapcsolatok és az érintett államok érdekeik képviselését, az állampolgáraik védelmét idegen államokra bízják. Ilyenkor tehát a diplomáciai védelem nyújtásának alapja nem az állampolgársági kötelek, hanem egy speciális megbízás lesz. A másik idetartozó eset, amikor az állam egy olyan terület vagy állam polgárainak védelmét látja el a nemzetközi jog alapján, amelynek nemzetközi jogi cselekvési képessége korlátozott. Ez a kivételes megoldás a múltban sokszor előfordult és ma is előfordulhat. Így pl. a protektorátus alá került államok polgárainak érdekképviselését külföldön a protektor állam látta el. Előfordult ilyen megoldás speciális státusú területekkel kapcsolatosan, továbbá más különleges jogállású területeken. Így a második világháború után a Németországtól elszakított és speciális helyzetű Saar-vidék lakosainak külföldön Franciaország nyújtott diplomáciai védelmet.⁵⁶ A két világháború között az ugyancsak speciális státusú Danzig szabad város lakóinak védelmét Lengyelország látta el.⁵⁷ Hasonló megoldás ma is előfordul, ez a helyzet ma Nyugat-Berlinben. Ennek a különleges státusú területnek

⁵² Ezt a kifejezést használja *W. Riphagen* ad hoc bíró a Barcelona Traction-ügyben adott különvéleményében. (C. I. J. Recueil, 1970. 346. o.)

⁵³ *C. H. Kollmeyer: Die Lehre vom Schutzrecht und die Praxis der international Schiedsgerichte in Claimssachen.* Drezda, 1940. 62. o.

⁵⁴ Erről szól a szerződés 64. cikke. (Vö. *Kollmeyer: i. m. 65. o.*)

⁵⁵ *A. Ch. Kiss: Répertoire de la pratique française en matière de droit international public.* Paris, 1965. Tome III. 484. o.

⁵⁶ Lásd *L. Cavaré: Le droit international... I. 447–450. o.*

⁵⁷ Lásd *Szabó József: Dancig nemzetközi jogi helyzete,* Szeged, 1934. 51. o.

a lakosai nem az NSZK polgárai, azonban az 1971-ben kötött négyhatalmi megállapodás értelmében Nyugat-Berlin lakosainak diplomáciai védelmét a Német Szövetségi Köztársaság diplomáciai képviselői látják el.⁵⁸

Az állampolgársági kötelék természetesen az utóbbi esetekben is lényeges – hiszen ennek hiányában hontalanság állna be, mely minden védelem lehetőségét kizárja⁵⁹ – de ez a kötelék az egyént itt nem a védelmet nyújtó államhoz fűzi.

Az állampolgársági elvnek három megszorító korrekciója van: a folyamatosság elve, másodsor a kettős állampolgárság, harmadszor pedig a ténylegesség elve. A *folyamatosság elve* azt jelenti, hogy a diplomáciai védelemben részesített egyénnek az őt ért kár bekövetkezésétől egészen az igényérvényesítési eljárás végéig (pl. a választott bíróság döntéséig) az igényt érvényesítő állam állampolgárságával kell rendelkeznie. Az állampolgárság megváltoztatása esetén, pl. amikor a jogaiban sértett egyén új állampolgárságot szerez és elveszti a régit, ha ez az őt ért sérelem után következik be, új állama nem veheti át az előző állam helyét a már folyamatban levő ügyben. A folyamatosság elvét hangsúlyozza pl. az Egyesült Államok által 1919-ben kiadott, fentebb már idézett „Claims Circular”,⁶⁰ valamint számos választott bírósági döntés.⁶¹ Az állampolgárság folyamatossága érvényesült a Nemzetközi Jogi Intézet 1931. évi ülésén E. Borchard által benyújtott tervezetben is. E szerint a diplomáciai védelem nyújtásának előfeltétele, a) hogy a károkozó pillanatában a károsult személy az igényt benyújtó állam polgára legyen, és ne legyen azon állam polgára, amellyel szemben az igényt támasztották; b) hogy a sértett egyén az igény benyújtása idején az igényt érvényesítő állam polgára legyen, és az igényben foglalt érdek ne tartozzék a károkozástól az igénybenyújtásig tartó időszak egyetlen pillanatában sem olyan személyhez, aki nem az igényérvényesítő állam polgára vagy aki azon állam polgára, amely ellen az igényt benyújtották.⁶²

Ugyanakkor az nem szükséges a védelem nyújtásához, hogy az eljárás alatt a sértett személyének a folytonossága fennálljon, legalábbis több olyan választott bírósági ítélet született, amit olyan időpontban hoztak, amikor a sértett már elhunyt, ilyenkor a megítélt kártérítést az örökösök kapják, ha azok nem a felelősségi igénnyel megtámadott állam polgárai.⁶³ Ilyenkor azonban – az általános gyakorlat szerint –

⁵⁸ Erről szól az egyezményhez csatolt IV. jegyzőkönyv. Az egyezmény szövegét lásd: Das Viermächte Abkommen über Berlin vom 3. September 1971. Hamburg, 1971. 179. és köv. o. A kérdésről lásd továbbá A. D. Rotfeld: Legal Foundations of the West Berlin Status. Polish Yearbook of International Law. Vol. VI. 1974. 97. és köv. o.

⁵⁹ Ezt juttatta kifejezésre az USA–Mexikó közötti vitában keletkezett választott bírósági döntés: „A State... does not commit an international delinquency in inflicting an injury upon an individual lacking nationality, and consequently, not State is empowered to intervene or complain on his behalf either before or after the injury.” (Vö. Ph. Jessup: Responsibility... 909. o.)

⁶⁰ „... a claim, for a loss or a damage which occurred before the claimant obtained final naturalisation as a citizen of the United States (except in case of an American seaman who has made a declaration of intention) will not, by reason of his subsequent naturalisation, be supported by the United States.” (S. H. Kollmeyer: i. m. 98. o.)

⁶¹ Lásd erről C. H. Kollmeyer: i. m. 98–106. o.

⁶² Annuaire de l'Institut de Droit International 1931. 352–353. o.

⁶³ Így pl. az USA és Franciaország között felmerült Chopin-ügyben az elhunyt francia állampolgárságú sértett három gyermeket hagyott hátra, akiknek érdekében a francia kormány tovább folytatta a felelősségi igény érvényesítését, amikor azonban Chopin egyik lánya házasság útján megszerezte az amerikai állampolgárságot, az őreá eső kártérítésre vonatkozó igényt a francia kormány rögtön visszavonta. (C. H. Kollmeyer: i. m. 101. o.)

nekik kell igazolniuk, hogy ők is a felperes állam polgárai,⁶⁴ az tehát nem elég, hogy az elhunyt örökösei. Ez más szóval azt jelenti, hogy a felelősségi igény, illetve a diplomáciai védelem nem érvényesíthető, ha a védelmezett személy vagy annak örökösei, utóbb megszerzi a felelős állam állampolgárságát.

Hasonló a helyzet a *kettős állampolgárságú* egyének esetén. A kettős állampolgárságú személyek – általánosnak tekinthető felfogás szerint – nem kérhetik az egyik állampolgárság szerinti állam diplomáciai védelmét, ha a másik állampolgárságuknak megfelelő állam területén tartózkodnak.⁶⁵ Nem ilyen egyértelmű a szabály, ha a kettős állampolgárságú személyek egy olyan állam területén tartózkodnak, amelynek nem állampolgárai. Ilyenkor több megoldás is elképzelhető. A kettős állampolgárság tárgyában 1930-ban Hágában megkötött egyezmény 5. cikke a tényleges állampolgárság elvére helyezkedett azzal, hogy azt az államot jogosította fel a védelem nyújtására, amellyel az egyén szorosabb kapcsolatot tart fenn. Ez a megoldás – tekintve, hogy ezt az egyezményt csak kevés állam írta alá – nem tekinthető általánosnak, és az adott esetekben sokszor nem is elég egyértelmű, hogy melyik állampolgárságot kell ténylegesnek tekinteni és főleg, hogy ezt ki van jogosítva eldönteni. Az érdekelt államok a kettős állampolgárságú egyéneket úgy szokták tekinteni, mintha csak a saját állampolgárjuk lenne, így elvileg előfordulhat, hogy – az állampolgár kérésére – az az állam is védelmet nyújt polgárának, amellyel az egyén csak laza kapcsolatban áll.

A ténylegesség elve tehát nem feltétlenül érvényesül kettős állampolgárság esetén sem, a nemzetközi bíráskodásban azonban arra is találunk precedenst, hogy ezt az elvet egyetlen állampolgársággal rendelkező személyre alkalmazták, éspedig a Nottebohm-ügyben. Friedrich Nottebohm eredetileg német állampolgár volt, de 1905-től kezdve Guatemalában élt. 1939-ben megszerezte a liechtensteini állampolgárságot, miután attól tartott, hogy az Európában kitört háború miatt őt, mint német állampolgárt, jelentős hátrányok fogják érni az angolszászokkal rokonszenvező Guatemalában, ahol jelentős vagyona volt. A liechtensteini állampolgársági törvény értelmében a honosításnak az az előfeltétele, hogy a honosítást kérő egyén legalább 3 évig Liechtensteinben lakjék. Ezen feltétel alól azonban a törvény szerint az ország uralkodója felmentést adhatott, és Nottebohmnak – bizonyos anyagi áldozatok vállalása árán – sikerült elnyernie a liechtensteini állampolgárságot és ugyanakkor elvesztette német állampolgárságát, de nem költözött Liechtensteinbe, továbbra is Guatemalában lakott. Miután Guatemala 1941-ben belépett a háborúba, intézkedéseket fogantatosított az ellenséges állampolgárokkal szemben, és először zár alá vette, majd elkobozta Nottebohm vagyonát. Liechtenstein fellépett polgára védelmében, és végül az ügy a Nemzetközi Bíróság elé került. A bíróság megállapította, hogy Nottebohmot nem fűzte semmilyen szoros kapcsolat Liechtensteinhez, honosítását egy hónappal a háború kitörése után kérte. A Nemzetközi Bíróság úgy látta, hogy a diplomáciai védelem nyújtásához tényleges kapcsolaton alapuló állampolgárság szükséges, ahhoz nem elegendők azok a formális kötelékek, amelyeket

⁶⁴ Lásd erről E. Borchard tervezetét. (Annuaire de l'Institut, 1931. 318–319. o.)

⁶⁵ Lásd pl. Oppenheim –Lauterpacht: International Law. 1948. 310. § 608. és köv. o.; A. Verdross: Völkerrecht. Wien, 1955. 326. o.; Ph. Jessup: Responsibility... 909. o.); Y. Takano: Einführung in das Völkerrecht. Köln–Berlin–Bonn–München, 1979. Band 1. 375. o.

Nottebohm azért létesített, hogy egy hadviselő államhoz fűződő állampolgárságát helyettesítse egy semleges állam állampolgárságával, és ezért „Guatemala nem köteles elismerni egy ilyen módon adományozott állampolgárságot”.⁶⁶ Maga a Nemzetközi Bíróság nem vonta kétségbe Nottebohm liechtensteini honosításának érvényességét, csupán azt nem tartotta arra alkalmasnak, hogy ennek alapján diplomáciai védelmet élvezzen. A Nemzetközi Bíróságnak ez a döntése bizonyos értelemben vitatható. Mint láttuk, nincs ugyan olyan nemzetközi jogszabály, amely az államokat kötelezné diplomáciai védelem nyújtására és az egyénnek nincs ennél fogva alanyi joga ilyen védelem megkövetelésére, azonban mégis kimutatható a nemzetközi jogban egy olyan törekvés, mely minden állampolgár számára igyekszik biztosítani az ilyen védelem elvi lehetőségét. Ez egyértelműen kitűnik a már idézett példákából (protektorátus, gyámság stb.) is, vagyis ha egy terület nem is rendelkezik önállósággal, lakossága akkor is élvezheti – legalábbis elvileg – egy állam diplomáciai védelmét. Erre még háború idején is sor kerülhet, a hadviselő államnak az ellenség területén rekedt polgárai a felkért semleges állam – az ún. védő hatalom – védelme alatt állnak, mely ellenőrizheti, hogy velük kapcsolatosan betartják-e a nemzetközi jogszabályokat. Mindebből az következtethető, hogy a nemzetközi jog igyekszik mindenki számára biztosítani a diplomáciai védelem jogi lehetőségét, csupán ezen jogi lehetőség tényleges felhasználását bízza az állam szabad mérlegelésére.

Nottebohm esetén a liechtensteini állampolgárság valóban nem alapult tényleges kapcsolaton. A liechtensteini honosítással elvesztett német állampolgársága azonban éppen ilyen formális volt, hiszen több mint 35 évig Guatemalában lakott! Ha tehát egy, a hazai jog szerint elvesztett és fennállása alatt is csak formális állampolgársági kapcsolat elégséges alapul szolgált arra, hogy őt Guatemalában ellenséges állampolgárnak minősítsék és vele ennek megfelelően járjanak el, úgy ezen formális állampolgárság felcserélése egy másik formális állampolgársággal legalábbis nem zárja ki a diplomáciai védelem nyújtásának lehetőségét. Mindenesetre logikusnak látszik az, hogy ha az állampolgárság nem tényleges, fiktív volta nem akadályozza annak, hogy az egyént joghátrány érje, ugyanez nem lehet annak sem akadályozója, hogy ebből részére előnyök származzanak. Másfelől az állampolgárság megadása vagy az attól való megfosztás az állami szuverenitásból és a személyi felségjogból következőleg az állam joga, és ez nem függhet idegen államok megítélésétől. Ezt az elvet szögezi le az 1930. évi hágai kodifikációs konferencián az állampolgársággal kapcsolatosan készült egyezménytervezet első cikke is azzal a kiegészítéssel, hogy „az állampolgársággal kapcsolatos törvényhozást a többi állam köteles elismerni, ha az összhangban van a nemzetközi egyezményekkel, a nemzetközi szokásjoggal és a jognak, az állampolgársággal kapcsolatos általánosan elismert elveivel”.⁶⁷ Minden állam államjoga ismer kedvezményes honosítási eseteket, és szuverenitása csorbításának tekintené, ha ennek jogosságát más államok kétségbe vonhatnák. Az állampolgárság megadása vagy megvonása mindig az állam belső ügye, ezt hangsúlyozza a jogtudo-

⁶⁶ Affaire Nottebohm (deuxième phase). C. I. J. Recueil 1955. 26. o.

⁶⁷ Az idézett cikket lásd J. E. Read bírónak a Nottebohm-ügyben adott különvéleményében. (C. I. J. Recueil, 1955. 39. o.)

mány⁶⁸ és a bírósági döntések is.⁶⁹ Guatemala, amikor nem ismerte el a Liechtenstein részéről adott állampolgárság szabályszerű voltát és Nottebohmot továbbra is német állampolgárnak tekintette, ezzel kétségbe vonta az állampolgárságról szóló 1913. évi német birodalmi törvény 25. cikkét is, amelynek értelmében az, aki idegen állampolgársága megszerzése előtt nem kéri a német hatóságoktól német állampolgárságának megtartását, az új állampolgárság megszerzésével automatikusan elveszíti német állampolgárságát.⁷⁰ Ez utóbbi történt Nottebohmmal is, aki 1940-ben már liechtensteini útlevelel érkezett Guatemalába, és 1943-ban történt letartóztatásáig őt a guatemalai hatóságok mint liechtensteini polgárt kezelték! Minthogy Liechtenstein nem terhelte olyan nemzetközi jogi kötelezettség, mely megtiltotta volna számára adott esetben a kedvezményes honosítást, így az általa adott állampolgárság el nem ismerése egy kizárólagos belső joghatóság alá tartozó ügynek felülbírálását jelenti, ami nincs összhangban a szuverenitás elvével.

A tényleges vagy szoros kapcsolat hiánya, nézetem szerint, nem lehet akadály a diplomáciai védelem nyújtásának, hiszen adott esetben az egyén – ennek ellenkezője esetén – a különösebb előnyt igazán nem jelentő hontaláni minőségénél is kedvezőtlenebb helyzetbe kerül. A hontalan személyek ugyanis állampolgárság hiányában szintén nem igényelhetnek diplomáciai védelmet, de legalább nem lehet őket sehol sem ellenséges állampolgároknak nyilvánítani!

b) A JOGI SZEMÉLYEKNEK NYÚJTHATÓ VÉDELEM

A diplomáciai védelem nemcsak természetes személyeknek, hanem jogi személyeknek is nyújtható. A diplomáciai védelem a jogi személyek esetében is feltételez valamiféle kapcsolatot a jogi személy és azon állam között, amelyik a védelmet nyújtja. Ezt a kapcsolatot szokás nevezni a jogi személy *honosságának*, amely a jogi személyt valamely államhoz fűzi. A honosság kérdésében az egyes államok belső joga az irányadó, így az alkalmazott elvek sem egységesek. Az angolszász államok joga szerint ezekben az államokban azon jogi személyek rendelkeznek honossággal, amelyek az *állam joga szerint jöttek létre* és mint ilyeneket az államban *bejegyezték*, függetlenül attól, hogy milyen állampolgárságú személyek alapították, hogy hol van a székhelye vagy működési területe, vagy hogy kié a társaság alaptőkéje.⁷¹ Más államok viszont akkor ismerik el saját honosuknak a jogi személyt, ha azt területükön hozták létre és ott van a *székhelye*, ezt a gyakorlatot követik az európai országok, köztük Magyarország is.⁷² A tőkés társadalmi viszonyok között a fenti két elv

⁶⁸ Lásd pl. F. Francioni: *Imprese multinazionali protezione diplomatica e responsabilità internazionale*. Milano, 1979. 65–66. o.

⁶⁹ Maga a Nemzetközi Bíróság éppen a Nottebohm-ügyben mondta ki, hogy „... az állampolgárság az állam nemzeti joghatóságába tartozik”. (Recueil des Arrêts Avis Consultatifs et Ordonnance, 1955. 20. és 21. o.)

⁷⁰ Lásd erről P. Guggenheim bírónak a Nottebohm-ügyben adott különvéleményét. (C. I. J. Recueil, 1955. 55. o.)

⁷¹ Vö. P. de Visser: *La protection diplomatique des personnes morales*. Recueil des Cours, 1961. Tome 102. 436. o.

⁷² Vö. Világhy Miklós: *Bevezetés a nemzetközi magánjogba*... 100. o.; Mádl F. – Vékás L.: i. m. 173–174. o.

bármelyikének alkalmazása nehézségekbe ütközhet, a tőke szabad áramlása és a részvények nemzetközi forgalma következtében ugyanis előfordulhat, hogy az állam területén működő vagy ott bejegyzett részvénytársaság nagy részben vagy akár teljes egészében idegen állampolgárok vagy jogi személyek kezébe kerül. Ez különösen háborúk idején okozhat problémát, amikor az ellenséges állampolgárokkal szemben korlátozó intézkedéseket alkalmaznak, ezért az első világháború idején megjelent az ún. *kontroll-elv* is, ami, mint háború idején alkalmazott kiegészítő elv, azt jelenti, hogy a jogi személyt olyan honosságúnak minősítik, amilyen állampolgársággal a jogi személyt alkotó vagy azt ellenőrző természetes személyek többsége rendelkezik. Így pl. 1916-ban a Lordok Háza kimondta, hogy ellenségnek kell tekinteni a Nagy-Britanniában bejegyzett jogi személyt is, amennyiben szervei, vagy az ügyei felett ellenőrzést gyakorló fizikai személyek egy ellenséges országban vannak, vagy bárhol is van a székhelyük, de kapcsolatban vannak az ellenséggel vagy ellenséges személyek utasításai szerint vagy ellenőrzése alatt működnek.⁷³ Ebben a döntésben az a nézet jut kifejezésre, hogy az ellenséges minőség független a honosság vagy az állampolgárság kérdésétől.⁷⁴ Ugyanez az elv jutott kifejezésre a Lordok Háza által a második világháború idején (1942-ben) hozott döntésben, amikor egy holland társaságot azért minősítettek ellenséges személynek, mivel Hollandia német megszállása miatt az ellenség ellenőrzése alá esett.⁷⁵ A kontroll-elv azonban nem vált általánossá, vagy olyan elvvé, amely valahol kizárólagos jelleggel érvényesült volna,⁷⁶ háború idején azonban nemcsak Angliában, hanem másutt is, így pl. Belgiumban vagy az USA-ban is alkalmazták.⁷⁷ Az Egyesült Államokban a kontroll-elmélet alapján külföldinek minősíthető vagyon ellenőrzésére 1942-ben létrehozták az Alien Property Custodian Authority elnevezésű hatóságot, mely ellenőrzést gyakorolt az USA-val hadban álló Németország és Japán polgárainak amerikai vállalatai felett.⁷⁸ A kontroll-elv gyakorlati érvényesítéseként az USA-ban zár alá vették a „Trading with the Enemy Act” elnevezésű törvény alapján a General Aniline and Film Corporation hazai bejegyzésű jogi személy részvényeit, mivel azok a német nemzetiségű I. G. Farbenindustrie társasághoz tartoztak.⁷⁹

A nemzetközi jogi irodalomban felmerült az a kérdés, hogy a jogi személy honosságának, illetve az ezen alapuló diplomáciai védelemnek kritériuma-e a ténylegesség. Egyesek a Nemzetközi Bíróságnak a Nottebohm-ügyben adott fentebb részletezett döntését elemezve az ott hangsúlyozott ténylegesség követelményét a jogi személyek honosságára is irányadónak tartják,⁸⁰ maga a Nemzetközi Bíróság viszont egy későbbi döntésében ezzel éppen ellenkező álláspontra helyezkedett. A Barcelona Traction-ügyben a bíróság döntése kimondta, hogy a jogi személyek diplomáciai védelmére az az állam jogosított, amelynek joga szerint a jogi személy

⁷³ *P. de Visscher*: i. m. 441. old.

⁷⁴ *Vö. C. Dominicé*: La notion du caractère ennemi des biens privés dans la guerre sur terre. Genf, 1961. 58. o.

⁷⁵ *P. de Visscher*: i. m. 442. o.

⁷⁶ Lásd erről *P. de Visscher*: i. m. 444. o.

⁷⁷ *P. de Visscher*: i. m. 443. o.

⁷⁸ *Mádl F. – Vékás L.*: i. m. 177. o.

⁷⁹ Lásd erről a Nemzetközi Bíróság döntését az Interhandel-ügyben. C. I. J. Recueil, 1959. 16. o.

⁸⁰ Így ezen az állásponton van *P. de Visscher*: i. m. 451–452. o.

létrejött vagy amelynek területén a székhelye van. Ezt a két kritériumot hosszú gyakorlat és számos nemzetközi szerződés erősítette meg, és ezen a hagyományos szabályon kívül – a bíróság nézete szerint – a nemzetközi jog nem tartalmaz semmiféle más kritériumot a jogi személy és az állam közötti kapcsolat ténylegességének mértékére. A bíróság megállapította továbbá, hogy az állampolgársággal kapcsolatos Nottebohm-ügyből nem lehet analógiákat meríteni a jogi személy diplomáciai védelmére.⁸¹

A jogi személy védelméhez tehát szükséges a honossági kötelék, ez viszont önmagában elégséges annak vizsgálata nélkül, hogy mennyiben alapul a honosság tényleges kapcsolaton. A nemzetközi gyakorlatban előfordultak másfelől olyan esetek, amikor a honosságot nem tekintették elégségesnek a diplomáciai védelem nyújtásához. Ez történt a nemzetközi jogi irodalomban gyakran idézett I'm Alone kanadai hajó esetén, amely egy kanadai társaság tulajdona volt, de a társaság a hajót amerikai állampolgárok megbízásából és érdekében üzemeltette. A hajót 1929-ben alkoholcsempészés miatt egy amerikai őrszázad a nyílt tengeren megtorpedózta.⁸² Az ügyet kivizsgáló amerikai–kanadai vegyes bizottság előtt az amerikai kormány azzal érvelt, hogy a Kanada által követelt kártérítésből amerikai állampolgárok részesülnének, és ezen a címen a vegyes bizottság vissza is utasította a kanadai követelést.

A gyakorlatban többször okozott problémát a részvénytársaságok jogi védelme, pontosabban annak eldöntése, hogy a részvényesek érdeksérelme és a nekik nyújtható diplomáciai védelem lehetősége mennyiben kapcsolódik a részvénytársaságnak mint jogi személynek nyújtott védelemhez. A nemzetközi bíraskodás ebben a kérdésben nem egységes. P. de Visscher a jogi személyek védelméről szóló tanulmányában számos jogesetet hoz fel annak bizonyítására, hogy a választott bíró elismerte a részvénytársaság honosságától eltérő állampolgárságú részvényesek diplomáciai védelmének lehetőségét a részvénytársaságot ért sérelem miatt,⁸³ más példák azonban ennek ellenkezőjét bizonyítják.⁸⁴ Különösen érdekes megvizsgálni a Nemzetközi Bíróság 1970-ben kelt ítéletét a már többször idézett Barcelona Traction-ügyben, amely egy belga–spanyol jogvitát döntött el.

A Barcelona Traction egy Spanyolországban működő, de kanadai alapítású és honosságú jogi személy volt, részvényeinek többségét (88%) azonban belga állampolgárok birtokolták. A társaságot a spanyol hatóságok aktusai miatt ért kárért Kanada egy ideig diplomáciai védelemben részesítette, de később megszüntette ezt a védelmet. Belgium ekkor 1958-ban kelt keresetében megpróbálta átvenni a társaság

⁸¹ Affaire de la Barcelona Traction. Light and Power Company, Limited, deuxième phase. C. I. J. Recueil 1970. 42. o.

⁸² Vö. G. G. Fitzmaurice: The case I'm Alone. B. Y. B. I. L. 1936. 82. és köv. o.

⁸³ Lásd P. de Visscher: i. m. 469–471. o.

⁸⁴ Így pl. 1931-ben Nagy-Britannia és Mexikó között működő nemzetközi igénybizottság elutasította a mexikói hatóságok tevékenysége miatt kárt szenvedett és belföldi honosságú társaság érdekében támasztott brit igényt, amit azon a címen nyújtottak be, hogy a társaság fő részvényesei brit állampolgárok voltak. (P. de Visscher: i. m. 471. o.) Egy venezuelai részvénytársaság holland részvényeseinek igényét a választott bíróság ugyancsak elutasította azzal az indoklással, hogy ha a társaság szenved kárt, úgy egyedül az ő honossága amit figyelembe kell venni és teljesen mindegy, hogy a részvényesek milyen állampolgárságúak. (M. Díez de Velasco: La protection diplomatique des sociétés et des actionnaires. Recueil des Cours, Tome 141. 1974. 150–151. o.)

diplomáciai védelmét, ami a kontroll-elv gyakorlati érvényesítését jelentette volna, azonban a bíróság 1964-ben kelt ítéletében elfogadta Spanyolország azon kifogását, hogy Belgium nem jogosult egy nem belga honosságú jogi személy védelmében fellépni.⁸⁵ Ezután Belgium 1967-ben egy másik keresetet nyújtott be a Nemzetközi Bírósághoz, és ebben módosítva álláspontját, már nem a kanadai társaság, hanem a belga részvényesek érdekében lépett fel.⁸⁶ Ebben a második keresetében Belgium Spanyolországot azzal vádolta, hogy a spanyol hatóságok jogsértő döntései miatt, nevezetesen egy spanyol bíróság által lefolytatott csődeljárás következtében, anyagi kár érte nemcsak a Barcelona Tractiont, mint jogi személyt, hanem a belga részvényeseket is, és kérte a bíróságot, hogy kötelezze Spanyolországot a részvényeseknek okozott kár megtérítésére. A bíróság által eldöntendő egyik kérdés ezzel kapcsolatban az volt, hogy joga van-e Belgiumnak diplomáciai védelemben részesíteni saját állampolgárait annak dacára, hogy a kifogásolt cselekményeket a spanyol hatóságok nem a részvényesek, hanem a társaság, mint önálló jogi személy ellen követték el, amely utóbbi viszont nem belga, hanem kanadai honosságú volt. A Nemzetközi Bíróság ítéletében a diplomáciai védelem általános kérdéseit vizsgálva több érdekes megállapítást tett. Így kimondta, hogy ha a jogtalan aktusok egy idegen tőkés társaság ellen irányulnak, a nemzetközi jog általános szabályai szerint csak az az állam jogosult az igény érvényesítésére, amelynek az érintett jogi személy a honosa.⁸⁷ Ha a honosság szerinti állam nem érvényesíti a jogi igényt, azaz *nem nyújt diplomáciai védelmet* a sértett jogi személynek, ez önmagában *nem jogosít fel egy másik államot*, hogy a társasághoz tartozó saját állampolgárságú részvényeseinek diplomáciai védelmet nyújtson, mivel ez különböző zavarokat, nemkívánatos kettős védelmet eredményezne. Így pl. megtörténhet, hogy a jogi személy állama megegyezik a jogsértő állammal egy bizonyos kártérítésben, amit a részvényesek kevesellnek, ilyenkor igen nehéz lenne összeegyeztetni a jogi személy államának azt a diszkrecionális jogát, hogy úgy rendezze a sérelmet, ahogyan azt legmegfelelőbbnek látja azzal a diplomáciai védelemmel, melyet a részvényesek állama külön nyújtana.⁸⁸ Mikor lenne mégis joga – a bíróság véleménye szerint – a részvényesek államának arra, hogy diplomáciai védelmet nyújtson saját állampolgárainak? A bíróság véleménye szerint lehet, hogy egy jogi személynek okozott sérelem érinti a részvényeseket is, de a szimpla tény, hogy mind a társaság, mind a részvényesek kárt szenvedtek, még nem jelenti azt, hogy mindkettőnek joga lenne reparációt kérni.⁸⁹ Különbséget kell tenni ugyanis a jogsérelem és az érdeksérelem között, felelősség nem jön létre pusztán érdeksérelem miatt, azt csak jogsérelem keletkeztetheti, vagyis ha ez a jogsérelem csak a jogi személy ellen irányult, úgy csak ennek állama jogosult fellépni. Más lenne a helyzet – mondja a bíróság ítélete –, „ha a panaszolt aktusok a

⁸⁵ C. I. J. Recueil, 1964. 6–47. o.

⁸⁶ J. Charpentier: Cour Internationale de Justice. Affaire de la Barcelona Traction, arrêt de 5 février 1970. Annuaire Français de Droit International, 1970, 314. o. Részletesen ismerteti a Barcelona Traction-ügyet S. Beyer: Der diplomatische Schutz der Aktionäre im Völkerrecht. Baden-Baden, 1977, 31. és köv. o.; F. A. Mann: The Protection of Shareholders Interest in the Light of the Barcelona Traction Case. 1973. 259. és köv. o.

⁸⁷ C. I. J. Recueil, 1970. 46. o.

⁸⁸ C. I. J. Recueil, 1970. 49. o.

⁸⁹ C. I. J. Recueil, 1970. 35. o.

részvényesek, mint ilyenek, saját jogai ellen irányultak volna”.⁹⁰ Ilyen pl. a részvényesnek az a joga, hogy a társaság ülésein részt vegyen, ott szavazzon, hogy megkapja a társaság felszámolása után őt megillető vagyonmaradékot. Ezen jogok megsértése esetén a részvényeseknek joga lett volna külön jogorvoslatra, és így lehetőségük lett volna külön diplomáciai védelemre is.

A másik esetleges lehetőség a részvényesek érdekében alkalmazható külön diplomáciai védelemre – a bíróság véleménye szerint – az lehetne, ha ezt a védelmet másodlagos (subsidaire) jognak fognánk fel a jogi személy szerinti állam jogához képest, de ez meg feltételezné, hogy az eredeti jog megszűnjön létezni, ami a vitás ügyben nem állt fenn, csupán azt Kanada nem gyakorolta. A bíróság nézete szerint azonban ez nem jelentette védelmi jogának megszűnését.⁹¹

A harmadik lehetőség lenne – a bíróság ítélete szerint – a diplomáciai védelemre, ha azt az alapvető emberi jogok védelme címén nyújtánák, mivel az is tartalmaz védelmet az igazságszolgáltatás megtagadása ellen. Miután azonban azok az eszközök, amelyek az egyetemes nemzetközi jogban az emberi jogok védelmére szolgálnak, nem ismerik el az állam jogát arra, hogy a védelmet az állampolgárságra tekintet nélkül bárkinek nyújtsa, így csak a regionális jog, nevezetesen az Európa Tanácson belül létrehozott Emberi Jogok Európai Egyezménye jöhetne figyelembe, mely feljogosít minden tagállamot a védelem nyújtására, tekintet nélkül az áldozat állampolgárságára, ennek viszont Spanyolország nem részese.⁹²

Végül – mint negyedik lehetőséget – a bíróság azt a kérdést vizsgálta meg, hogy mikor lehet *méltányosság* címén diplomáciai védelmet nyújtani olyan esetben, amikor az általános nemzetközi jogszabály arra nem jogosítja fel az államot. Ez fordulhat elő akkor, ha a sérelem a jogi személyt a saját állama részéről éri, és az idegen részvényeseket a saját államuk diplomáciai védelemben részesíti.⁹³ A bíróság azonban nem foglalt teljes határozottsággal állást ezen tétel érvényessége tekintetében, miután a vitás esetre ezt nem lehetett alkalmazni, hiszen a Barcelona Traction nem volt spanyol honosságú. A diplomáciai védelemnek ez a bíróság által említett esete a gyakorlatban többször előfordult, így pl. a Delagoa Vasúttársaság ügyében, ahol, miután Portugália megvonta a jórészt angol és amerikai részvényesek által ellenőrzött, de Mozambikban működő és portugál honosságú társaságtól a koncessziót, az USA és Nagy-Britannia felléptek részvényeseik védelmében. A három svájci bíróból álló választott bíróság megítélte a kártérítést mindkét állam részére.⁹⁴ Az Amerikai Jogi Intézet az idegeneknek okozott károk miatti állami felelősségről készített 1965. évi tervezete ugyancsak úgy rendelkezik, hogy bizonyos feltételek megléte esetén az állam felelős lehet az idegen részvényeseknek okozott kár miatt, ha egy olyan belföldi honosságú jogi személy sérelmére követ el jogtalan cselekményt, amelyben idegen részvényesek vesznek részt.⁹⁵

⁹⁰ C. I. J. Recueil, 1970. 36. o.

⁹¹ C. I. J. Recueil, 1970. 49. o.

⁹² C. I. J. Recueil, 1970. 47. o.

⁹³ C. I. J. Recueil, 1970. 48. o.

⁹⁴ A Delagoa-üggyel részletesen foglalkozik M. Diez de Velasco: La protection diplomatiques des sociétés... 130–134. o.

⁹⁵ Ezek a feltételek a következők:

- a) ha a társaság tőkéjének jelentékeny része külföldieké, bármilyen legyen is a nemzetiségük;
- b) ha a társaság nem kapott a kár miatt kártérítést;

Sajátos jogi problémákat vehet fel az olyan jogi személyek diplomáciai védelmének kérdése, amelyeket több állam közösen, nemzetközi jogszabály útján hozott létre, ezeket a nemzetközi jogtudományban nemzetközi társaságoknak⁹⁶ vagy nemzetközi közintézményeknek⁹⁷ is szokás nevezni. Ha ezeket úgy hozták létre, hogy nemzetközi jellegük dacára egy államban honossággal rendelkeznek, úgy a diplomáciai védelem nyújtása éppen úgy történhet, mint egyéb, belső jogi személyek esetén, viszont egyéb esetekben ezek a vállalkozások nem élvezik a diplomáciai védelmet. Ez rendszerint mégsem okoz problémát, miután a sérelmükre elkövetett cselekmény a jogi személyt létrehozó nemzetközi szerződésbe ütközik, és így a szerződésben részes bármely állam közvetlenül léphet fel a nemzetközi jog megsértése miatt.⁹⁸

c) A BELFÖLDI JOGORVOSLATOK KIMERÍTÉSÉNEK PROBLÉMÁJA

A diplomáciai védelem nyújtásának másik előfeltétele, hogy az idegent a jogsérellem vagy az anyagi kár a *fogadó állam hatóságai* részéről éri, melyek miatt az állam felelőssé tehető. A kérdés ilyenkor az, hogy mikor keletkezik az állam felelőssége, azaz rögtön amikor a nemzetközi jogot sértő cselekményt elkövették, vagy csupán akkor, ha a helyi jogorvoslatok kimerítése nem szüntette meg az okozott jogsérelmet? A kérdés azon fordul meg, hogy milyen jellegű normának tekintjük a belső jogorvoslatok kimerítésének szabályát. Egyesek *érdemi, más szóval anyagi jogi szabályt* látnak benne, azaz nézetük szerint a nemzetközi felelősség keletkezéséhez a helyi jogorvoslatok kimerítése szükséges. Erre az álláspontra helyezkedett pl. L. Strisower a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi Lausanne-ban tartott ülésére készített jelentésében, amely szerint ha a belső jogorvoslatokat nem merítették ki, úgy „az állam nem sértett meg semmiféle kötelezettséget, és nem forog fenn semmiféle nemzetközi jogi felelősség”.⁹⁹ Hasonló állásponton van D. Anzilotti,¹⁰⁰ valamilyen Harvard Egyetem 1929-ben készített javaslata is.¹⁰¹ Az újabb szerzők közül B. Donner vallja ezt a nézetet, szerinte az állam nem lehet addig felelős, amíg jogrendjével összhangban saját szervei útján biztosítja a károsult külföldi kárának

c) ha reparáció hiánya az érintett idegen részvényeseknek fel nem róható okokra vezethető vissza; és

d) ha a társaság nem mondott le önként az igény érvényesítéséről vagy nem fogadott el egy ilyen értelmű szabályzatot.

(Annuaire, 1971. Vol. II. Première partie 204. o.)

⁹⁶ Ezt használta Niboyet az ILA 45. konferenciáján 1952-ben.

⁹⁷ Ezt a címet viseli H. T. Adam igen részletes munkája. (Les établissements publics internationaux. Paris, 1957.)

⁹⁸ P. de Visser: i. m. 491. o. A kérdést bővebben lásd F. Francioni: i. m. 97. és köv. o.

⁹⁹ Annuaire de l'Institut de Droit International 1927. Tome I. 492. o.

¹⁰⁰ „En règle générale, une responsabilité internationale nait seulement quand l'étranger n'a pas ou ne peut pas faire valoir le droit à réparation dans l'Etat ou il a subi un dommage...” (D. Anzilotti: Cours... 518. o.)

¹⁰¹ A javaslat 6. cikke így szól: „A state is not ordinarily responsible (under a duty to make reparation to another state) until the local remedies available to the injured alien have been exhausted.)

megtérítését.¹⁰² V. David szintén úgy látja, hogy az állam csak akkor lehet felelős, miután a belföldi jogorvoslatokat eredménytelenül merítették ki.¹⁰³

A második álláspont szerint a helyi jogorvoslatok kimerítésének szabálya *eljárási szabály*, azaz csupán előfeltétele a nemzetközi felelősségi igény érvényesítésének, amely a jogorvoslatok kimerítése előtt már létrejött. Ezen a nézeten van C. Eagleton¹⁰⁴ vagy C. C. Hyde,¹⁰⁵ és ez a nézet jut kifejezésre a Nemzetközi Jogi Intézet több tagja részéről is, így pl. Séfériades szerint: „Attól kezdve, hogy a kár keletkezett, beáll az állam felelőssége, legyenek bár bírói vagy diplomáciai jellegűek azok a jogorvoslati utak, amelyeket a sértett egyén igénybe vehet a reparáció elnyerése céljából. Ez egyszerűen egy eljárási kérdés.”¹⁰⁶ Erre az álláspontra helyezkedik a kérdésről írt részletes monográfiájában J. Chappex,¹⁰⁷ továbbá L. B. Sohn és R. R. Baxter, akik a Harvard Egyetem 1961. évi tervezetét készítették.¹⁰⁸ A belső jogorvoslati lehetőségek kimerítésének szabályát illetően nem egységes az állami gyakorlat sem. A marokkói foszfát ügyben az olasz kormány azt állította, hogy a nemzetközi kötelezettség megszegése csak akkor befejezett, ha a sértett egyén valamennyi hatásos orvoslati lehetőséget sikertelenül használt fel, míg a francia küldött kijelentette, hogy a belföldi jogorvoslati eszközök kimerítése „... nem több, mint procedurális szabály”.¹⁰⁹

A két ellentétes nézet közötti kompromisszumot jelentette a hágai kodifikációs konferencián a német delegátus részéről kifejtett azon álláspont, amely szerint az állam felelőssége beáll ugyan, ha szervei külföldiek sérelmére nemzetközi jogsértést követnek el, de az ilyen cselekménnyel kapcsolatosan felelősségi igény mindaddig nem érvényesíthető, amíg a sértett külföldi a belföldi jogorvoslatokat ki nem merítette.¹¹⁰

A két álláspont között a különbség nem csupán elméleti, mivel a kérdésnek gyakorlati kihatásai lehetnek, pl. annak a kérdésnek eldöntésénél, hogy mikortól kell a kamatokat megfizetni. A felelősség fennállása szempontjából a különbség viszont nem túlságosan jelentős, hiszen a másodikként említett nézet képviselői is elismerik, hogy az államnak megszűnik a felelőssége, ha a jogsérelmet saját szervei útján

¹⁰² Idézi V. David: *Odpovědnost*... 124. o.

¹⁰³ V. David: *Odpovědnost*... 124. o.

¹⁰⁴ „Responsibility arises from an internationally illegal act and is not necessarily contingent upon local redress.” (C. Eagleton: *The Responsibility*... 97. o.)

¹⁰⁵ Vö. C. C. Hyde: *International Law Chiefly as Interpreted and Applied by the United States*. Boston, 1951. Vol. II. 912. o.

¹⁰⁶ *Annuaire de l'Institut de Droit Internationale*, 1927. Tome III. 158. o. Hasonlóan A. Decencière-Ferrandière: *La responsabilité internationale des Etats à raison des dommages subis par des étrangers*. Párizs, 1925. 101. o.

¹⁰⁷ J. Chappex: *La règle de l'épuisement des voies de recours internes*. Paris, 1972. 19. o.

¹⁰⁸ A javaslatához írt bevezetés szerint: „The exhaustion of local remedies is considered by the draft to be a matter of procedure or of jurisdiction rather than of substance.” (Vö. L. B. Sohn and R. R. Baxter: *Responsibility of States for Injuries to the Economic Interest of Aliens*. A. J. I. L. 1961. Vol. 55. 546. o.) Ugyanígy Tanaka bíró a Barcelona Traction Light and Power Company Limited-ügyben adott különvéleményében a belső jogorvoslati lehetőségek kimerítésének szabályáról szólva megállapította: „The aim of the rule of exhaustion of local remedies is a practical one and its application should therefore be elastic... We must beware of the danger to which this rule is exposed because of its procedural and technical nature, lest it make necessary diplomatic protection futile by an excessive raising of the objection of nonexhaustion.” (I. C. J. Reports, 1970. 149. o.)

¹⁰⁹ Vö. V. David: *Odpovědnost*... 123. o.

¹¹⁰ Kertész I.: i. m. 152. o.

orvosolja. Ez azt jelenti, hogy a belföldi jogorvoslatok igénybevétele a diplomáciai védelem nyújtása és ezzel a felelősségi igény érvényesítése szempontjából lényeges. Vagyis a jogsérelmet szenvedett külföldi – ugyanúgy, mint a saját állampolgárok – kötele igénybe venni a belföldi jog által biztosított jogorvoslati lehetőségeket. A védelemre jogosított állam tiltakozhat ugyan ilyenkor is a polgárát ért sérelem miatt, de a jogsértés miatt nemzetközi jogi igényt mindaddig nem támaszthat, amíg a polgár a mindenki részére nyitva álló jogorvoslati lehetőségeket ki nem merítette. Ez tehát más szóval azt jelenti, hogy a jogorvoslatok kimerítésének szabályára való hivatkozás célját tekintve rendszerint arra irányul, hogy kizárja a nemzetközi eljárást.¹¹¹

Ez az elv már a múlt században domináló jellegű volt az amerikai kontinensen működő nemzetközi igénybizottságok (Claims Commission) gyakorlatában, melyek következetesen elutasították az eléjük vitt ügyeket, ha a külföldi állampolgár előbb nem merítette ki a belföldi jogorvoslati lehetőségeket.¹¹² Ez annyira általános szabállyá vált, hogy ha ettől el kívántak térni, erre külön rendelkezéseket iktattak be az ilyen bizottságokat felállító egyezményekben, ilyen rendelkezést tartalmaz pl. az 1923-ban az USA és Mexikó között megkötött egyezmény V. cikke.¹¹³

A belső jogorvoslati lehetőségek kimerítésének szabálya fontos szerepet játszik az emberi jogok védelmét szolgáló regionális európai egyezmény alkalmazásában is.¹¹⁴ Így az Emberi Jogok Európai Bizottsága – amely elé az állam alávétési nyilatkozata esetén egyéni panasz is vihető – az 1964-ig megvizsgált 1500 folyamodványnak több mint a felét elvetette a helyi jogorvoslatok kimerítésének hiánya miatt.¹¹⁵ A belső jogorvoslatok kimerítésének szabályát hangsúlyozza számos választott bírósági döntés,¹¹⁶ az Állandó Nemzetközi Bíróság sok döntése,¹¹⁷ és gyakran hivatkoztak az államok a belső jogorvoslatok kimerítésének szabályára a jelenlegi Nemzetközi

¹¹¹ Ez a nézet tükröződik az Ambatielos-ügyben hozott választott bírósági határozatban: „In order to contend successfully that international proceedings are inadmissible the defendant State must prove the existence in its system of internal law, of remedies which have not been used.” (Vö. T. Haester: The Exhaustion of Local Remedies in the Case Law of International Courts and Tribunals. Leyden, 1968. 56. o.)

¹¹² Lásd erről Kertész I.: i. m. 149. o.

¹¹³ Az idézett cikk kimondja: „The High Contracting Parties, ... agree that no claim shall be disallowed or rejected by the Commission by the application of the general principle of international law that the legal remedies must be exhausted as a condition precedent to the validity or allowance of any claim.” (Idézi Kertész I.: i. m. 149. o. 282. jegyzet)

¹¹⁴ Az egyezmény 26. cikke kimondja: „The Commission may only deal with the matter after all domestic remedies have been exhausted according to the generally recognized rules of international law...” (Vö. L. Mikaelsen: European protection of human rights. Alphen ann den Rijn-Germantown, 1980. 105. o.)

¹¹⁵ Vö. A. A. Cançado Trindade: Exhaustion of Local Remedies in International Law and the Role of National Courts. Archiv des Völkerrechts, Band 17. 3–4. Heft. 1978. 368. o.

¹¹⁶ Így 1934-ben a háborúban Nagy-Britannia által elkobzott finn hajók ügyében ezt szögezte le a választott bíróság. (Vö. P. Fachiri: The Local Remedies Rule in the Light of the Finnish Ships Arbitration. B. Y. B. I. L. 1936. 33. o.) 1958-ban pedig egy NSZK–Svájc közötti vitában eljáró választott bíróság helyezkedett erre az álláspontra. (Vö. Annuaire Français de Droit International, 1958. 273. o.)

¹¹⁷ Így a Mavrommatis-ügyben hozott 1924. évi döntés (C. P. J. I. Série A. No. 2. 1924. 12. o.), a felső-sziléziai ügyben hozott döntés (C. P. J. I. No. 7. 1926.), a chorzowi gyár ügyében hozott döntés (C. P. J. I. Série A. No. 9. 1927. 25. o.), a marokkói foszfát ügy (C. P. J. I. Série A/B No. 74. 17., 20. és 29. o.) stb.

Bíróság gyakorlatában is.¹¹⁸ Tartalmazzák ezt az elvet a különböző kodifikációs tervezetek is, mint pl. a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi határozata,¹¹⁹ a Harvard Egyetem 1929. évi tervezete,¹²⁰ az 1930. évi hágai kodifikációs konferencián kidolgozott tervezet,¹²¹ az Amerika-közi Jogi Bizottság 1965. évi tervezete¹²² stb. Megtaláljuk ezt a szabályt hatályos regionális szerződésben is, így az amerikai kontinensen hatályos 1948. évi bogotai szerződés VII. cikkében.

A belső jogorvoslatok kimerítésének speciális szabályára azért van szükség, mert az állam felelősségét az idegeneknek okozott jogsértések csak akkor alapozzák meg, ha azok már jogerősek. Az állam végső soron azért felelős, hogy kiépítse és fenntartsa azt a közigazgatási-jogi rendszert, mely minden, területén tartózkodó személy számára biztosítja a jogvédelmet az egyénre sérelmes intézkedésekkel szemben. A fellebbezés során a sérelmek legnagyobb százaléka orvoslást nyer, *diplomáciai védelem tehát*, mint egy ezután működésbe lépő biztonsági szelep, *olyankor kerül alkalmazásra, amikor a külföldi számára már egyéb jogvédelmi lehetőség nem maradt*. Ezért a külföldi állampolgár, ha elmulasztja meghatározott időn belül a részére nyitva álló fellebbezési lehetőséget, ezzel elveszti a diplomáciai védelem lehetőségét.¹²³

A helyi jogorvoslatok kimerítésének értelmére nézve több döntés jött létre az államok közötti választott bírászkodásban. Így ezzel kapcsolatosan egy választott bírósági ítélet 1956-ban – az Ambatielos-ügyben – úgy foglalt állást, hogy az idegen állampolgár azzal, hogy nem hivatkozott egy lényeges tanúra, nem merítette ki a részére nyitva álló jogorvoslati lehetőségeket: „A panaszosnak élnie kellett volna minden olyan eljárásjogi előnnyel és gondoskodnia kellett volna a megfelelő bizonyításról, amint azt a helyi jog előírja. A jogi védelem teljes rendszerét – úgy, ahogyan ezt a belső jog előírja – ki kell próbálni, mielőtt az állam, mint állampolgárának védője, a panaszt nemzetközi síkra vinné.”¹²⁴ A politikai vagy államigazgatási szervekhez való folyamodás mellőzését általában nem tekintik a belső jogorvoslati lehetőségek elmulasztásának,¹²⁵ azonban ha az államigazgatási úton megkísérelt

¹¹⁸ Így pl. 1959-ben az Interhandel-ügyben a bíróság kimondta: „The rule that local remedies must be exhausted before international proceedings may be instituted is a well-established rule of customary international law.” (Interhandel case, I. C. J. Report, 1959. 27. o.) Ezenkívül hivatkozás történt a belső jogorvoslatok kimerítésének szabályára az alábbi ügyekben is: az Angol–Iráni Olajtársaság ügyében (C. I. J. Recueil, 1952. 13. és köv., 99. és 114. o.), Ambatielos-ügyben (C. I. J. Recueil, 1953. 10. o.), Nottebohm-ügyben (C. I. J. Recueil, 1955. 12. o.), az izraeli–bolgár légi incidens ügyében (C. I. J. Recueil, 1959. 132. és 134. o.), a Barcelona Traction-ügyben (C. I. J. Recueil, 1964. 12., 16. o. és 1970. 14–15. o.) stb.

¹¹⁹ A határozat XII. cikke kimondja: „Aucune demande de réparation ne peut être introduite de la parte de l'Etat aussi longtemps que l'individu lésé dispose de voies de recours efficaces et suffisantes pour le faire jouir du traitement qui lui est du...” (Annuaire, 1956. II. 229. o.)

¹²⁰ Lásd a tervezet VI. cikkét. Annuaire, 1956. II. 224. o.

¹²¹ Az itt elfogadott tervezet IV. cikkének 1. pontja kimondja: „La responsabilité internationale de l'Etat ne peut être mise en jeu, pour ce qui est de la réparation du dommage subi par l'étranger qu'après épuisement des voies de recours ouvertes par le droit interne à l'individu lésé.” (Annuaire, 1956. II. 226. o.)

¹²² Lásd a tervezet IX. cikkét. (Annuaire, 1969. II. 161. o.)

¹²³ Lásd: Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945–1949. Bp., 1950.

¹²⁴ *W. W. Bishop – O. J. Lissitzyn: Ambatielos Case. The American Journal of International Law.* 1956. 678. o.

¹²⁵ *Vö. J. Chappes: i. m. 181. o.*

jogorvoslat előfeltétele valamely bírói szerv igénybevételének, úgy az előbbi jogorvoslati lehetőséget is igénybe kell venni. Ez merült fel pl. a Barcelona Traction-ügyben is, ahol egy spanyol hatóság, a Külföldi Valuta Intézet, visszautasította az engedély megadását, hogy a társaság a spanyol valutát külföldre válthassa át, és ezzel tekintélyes veszteséget okozott a társaságnak és részvényeseinek. Mint Bustamante y Rivero bírő különvéleménye leszögezi, ezen határozattal szemben a kereskedelmi miniszterhez kellett volna fellebbezni, akitől a Valuta Intézet közvetlenül függ, annál is inkább, mivel a spanyol jog szerint az államigazgatási jogorvoslati hierarchia végigjárása nélkülözhetetlen az államigazgatási bírósági jogorvoslat igénybevételéhez.¹²⁶

A belső jogorvoslatok kimerítésének szabályával kapcsolatosan igen sok eset merült fel a választott bírásokban, valamint az Emberi Jogok Európai Bizottságának gyakorlatában is. Ezek a döntések hangsúlyozzák, hogy a jogsérelem jóvátételével kapcsolatos igényt nemcsak a rendes bíróságok előtt kell érvényesíteni, hanem igénybe kell venni a belső jog által biztosított minden rendes és rendkívüli eljárást,¹²⁷ így a közigazgatási bíróságokat¹²⁸ és – ahol ilyen van – az alkotmánybíróságokat is.¹²⁹ A belső jogorvoslatok kimerítésének szabályát a gyakorlatban nemcsak úgy értelmezik, hogy a kimerítés akkor történt meg, ha már nincs jogorvoslati lehetőség. A helyi jogorvoslatok kimerítésének kötelezettségével szemben gyakori az a kifogás is, hogy bár lennének még jogorvoslati lehetőségek, de ezek nem lényegesek vagy hatástalanok,¹³⁰ ami azt jelenti, hogy igénybevételük nem változtatott volna a döntésen.¹³¹ A belső jogorvoslatok kimerítéséhez nem szükséges, hogy az igényjogosult a *perújítást* is igénybe vegye, bár előfordult, hogy egyesek ezt is szükségesnek látták olyankor, amikor új tények merültek fel és így remény van hathatós jogorvoslatra. Ez utóbbi álláspontra helyezkedett Bustamante y Rivero, a Nemzetközi Bíróság akkori elnöke a Barcelona Traction-ügyhöz csatolt véleményében.¹³² Az viszont szükséges, hogy a javasolt döntés végleges jellegű, azaz *fellebbezhetetlen* legyen. Így pl. a szófiai elektromos erőművek ügyében a bolgár kormány kijelentette, hogy a jogi személyt védelemben részesítő belga keresetet akkor nyújtották be az Állandó Nemzetközi Bírósághoz, amikor még nem született meg a végleges döntés – ti. a Bolgár Semmítészék ítélete –, és ezért a belga keresetet idő

¹²⁶ Barcelona Traction. Opinion individuelle de M. Bustamante y Rivero. C. I. J. Recueil, 1970.

60. o.

¹²⁷ Így az első világháború folyamán igénybe vett finn hajók ügyében egy választott bírósági döntés született 1934. május 9-én, a hajótulajdonosoknak előbb azonban egy speciális angol bíróságot, az 1920-ban létesített Admiralty Transport Arbitration Board létesített panaszt, a Német

venniök. (*J. Chappez*: i. m. 186. o.)
¹²⁸ Így az Emberi Jogok Európai Bizottságának egyik döntése elutasította a panaszt, a Német Szövetségi Közigazgatási Bírósághoz intézett folyamodvány elmulasztása miatt. (*J. Chappez*: i. m. 184. o.)

¹²⁹ Lásd az ezzel kapcsolatos példákat *E. Jimenez de Aréchaga*: International Responsibility... 585. o.

¹³⁰ *Vö. T. Haesler*: i. m. 43. o.

¹³¹ Így a Görögország és Nagy-Britannia közötti vitában eljáró bizottság megállapította: „The views expressed by writers and in juridical precedents, however, coincide in that the existence of remedies which are obviously ineffective is held not to be sufficient to justify the application of the rule.” (Idézi *T. Haesler*: i. m. 62. o.)

¹³² C. I. J. Recueil, 1970. 62. o.

előttinek és szabálytalannak minősítette.¹³³ Azt viszont, hogy mit kell „végleges döntésnek” tekinteni, D. Anzilotti részletezte ugyanebben az ügyben adott különvéleményében. Nézete szerint végleges a belső fórumon hozott döntés, ha azt nem lehet sem megsemmisíteni, sem megváltoztatni, sem egy mással helyettesíteni.¹³⁴

A belső jogorvoslati lehetőségek kimerítésének szabálya alól bizonyos kivételek is előfordulhatnak. E. Jimenez de Aréchaga egy sor jogeset tanulmányozása után arra a következtetésre jutott, hogy ilyen kivételt jelent, ha a belső jogi szabályok alkalmazatlanok arra, hogy jogi elégtételt szolgáltatassanak, azaz a jogorvoslat nem hatásos. Erre példának hozza fel azt az esetet, amikor a felsőbb bíróságnak nincs hatásköre arra, hogy az alacsonyabb fokú bíróságok ténymegállapításait revidéálják, ilyenkor a fellebbezés „nyilvánvalóan hiábavaló”, és ilyen módon a helyi jogorvoslati lehetőségeket már az alsóbb fokú bíróságok előtt kimerítették.¹³⁵ A kasszációs perorvoslati rendszerben a fellebbezési bíróság rendszerint tényleg nem változtatja meg az elsőfokú bíróság által megállapított tényállást, de ha hibát lát a bizonyítási eljárásban, úgy az ítéletet megsemmisítve kötelezheti az alsóbb bíróságot az újabb eljárás lefolytatására, ezért alig valószínű, hogy a bíróság jóhiszemű eljárása esetén a fellebbezés „nyilvánvalóan hiábavaló” legyen. A rosszhiszeműség bekövetkezésének lehetőségét másfelől nem lehet kizárni az állam hatóságai részéről, és ha ennek következtében az eljárást indokolatlanul elhúzzák, vagy a jogorvoslat igénybevételét a külföldi számára lehetetlenné teszik, úgy már a később részletezendő igazságszolgáltatás megtagadása (déní de justice) áll fenn. A belső jogorvoslati lehetőségek kimerítésének szabálya tehát ebben az esetben is fennáll, ellenben számos olyan nemzetközi szerződés van, mely kifejezetten eltekint a szabály alkalmazásától. Mivel a belső jogorvoslatok kimerítésének szabálya a kodifikációs tervezetek szerint is *permisszív jellegű* szokásjogi szabály,¹³⁶ ennél fogva semmi akadálya nincs az ezzel ellentétes jogalkotásnak.

Így nem kell kimeríteni a belső jogorvoslati lehetőségeket akkor, ha nemzetközi szerződések nemzetközi bíróságok elé utalják az ügyet, és a sértett külföldinek joga van *közvetlenül a nemzetközi fórumhoz fordulni*. Ilyenkor másfelől a diplomáciai védelem is szükségtelen, legalábbis mindaddig, amíg az egyénnek joga és lehetősége van arra, hogy igényeit saját maga, nemzetközi fórumok előtt érvényesítse. A bíróság hatásköre ilyenkor lehet *kizárólagos*, és így természetesen a helyi jogorvoslatok kimerítése szóba sem jöhet. Ha a nemzetközi bíróság hatásköre fakultatív, úgy a sértett külföldi állampolgár tetszésére van bízva, hogy a belső vagy a nemzetközi bíróságot veszi-e igénybe, de a helyi jogorvoslati lehetőségek igénybevételére ilyenkor sincs szükség. Így pl. a trianoni békeszerződés 250. cikke értelmében magyar állampolgárok és jogi személyek a szerződés értelmében felállított vegyes döntőbíróóságok előtt pert indíthattak az utódállamok ellen a megszünt Osztrák–Magyar Monarchia területén levő vagyonuk lefoglalása vagy érdekük sérelme esetén. Az ilyen perek indítása előtt nem volt szükséges a belső jogorvoslatok kimerítése.

¹³³ C. P. J. I. Série A/B. No. 77. 78. o.

¹³⁴ C. P. J. I. Arrêt du 4 avril 1939. Série A/B. No. 77. opinion dissidente Anzilotti, 96–97. o.

¹³⁵ E. Jimenez de Aréchaga: International Responsibility 588. o.

¹³⁶ Kitérnek ez Garcia Amador harmadik jelentéséből, amelyik 17. cikkében kimondja, hogy a helyi jogorvoslatok szabálya nem alkalmazható, ha az állam kifejezetten megegyezett az érdekelttel vagy annak államával. (Annuaire, 1958. II. 62–63. o.)

szág és Lengyelország között keletkezett perben hozott ítéletében.¹⁴² A belső jogorvoslatok kimerítésének szabálya – amint ezt a nemzetközi jog tudománya is hangsúlyozza – csak olyankor kerülhet alkalmazásra, ha a sérelmet magánszemélyek szenvedték el.¹⁴³ Ennélfogva *nem kell kimeríteni a belső jogorvoslati lehetőségeket akkor sem, ha a cselekményt az állam sérelmére követték el*, így ez a helyzet pl. az állam diplomáciai képviselője, hajója vagy repülőgépe ellen elkövetett cselekmény esetén.

Egy további probléma a bizonyítási teher kérdése, azaz, hogy kinek kell bizonyítania azt, hogy nem volt több belső jogorvoslati lehetőség, vagy hogy ha formálisan volt is ilyen lehetőség, de azt nem volt érdemes figyelembe venni, mert úgysem járt volna eredménnyel, azaz nem lett volna hatékony. *T. Haesler* ezzel kapcsolatosan azon a nézeten van, hogy a felperes államot terheli mind a jogorvoslati lehetőségek kimerítésének bizonyítása, mind pedig annak bizonyítása, hogy az esetlegesen létező jogorvoslat hatástalan.¹⁴⁴ *H. Lauterpacht* ezzel szemben – mint ezt a Nemzetközi Bíróság egyik tagjaként adott különvéleményében kifejtette – azon a véleményen van, hogy a bizonyítási teher megoszlik. Szerinte általában a felperes államot terheli ugyan annak bizonyítása, hogy nincsenek olyan hatékony jogorvoslatok, amelyekhez fordulni lehetne, de nincs szükség ilyen bizonyításra, ha az alperes államban olyan törvények vannak, melyek nyilvánvalóan megfosztják a magánfelpereseket a jogorvoslattól, és ez esetben már viszont az *alperes* államának kell bizonyítania, hogy a jogorvoslatok látszólagos hiánya ellenére mégis ésszerűen vélelmezni lehetett a jogorvoslat létezését.¹⁴⁵ Nehéz lenne ezzel az utóbbi véleménnyel vitatkozni, mindenestre az bizonyos, hogy az állítást annak kell bebizonyítania, aki arra hivatkozott. A jogorvoslatok kimerítésének kérdésénél azonban, nézetem szerint, inkább az alperes állam fogja állítani, hogy nem merítették ki a belföldi jogorvoslatokat, hiszen ezzel megúszná a nemzetközi eljárást. Ha viszont erre hivatkozik, úgy végül is neki kell megmondania, hogy még milyen lehetőség lett volna a jogorvoslatra. Annak oka, hogy a jogtudomány szerint mégis a felperes államra hárul elsődlegesen a bizonyítási teher, az, hogy létezik az alperes állam javára szólóan egy vélelem, hogy ez utóbbi gondoskodik a megfelelő jogorvoslatokról, és ezek hatékonyak is.¹⁴⁶

d) LEMONDÁS A DIPLOMÁCIAI VÉDELEMRŐL, AZ ÚN. CALVO-ZÁRADÉK

Mint arról már szó volt, a diplomáciai védelem nyújtása a nemzetközi jog alapján az állam joga, az egyén ezért ennek a védelemnek csupán a kedvezményezettje. Ebből logikusan az a szabály következik, hogy adott esetben erről a jogról lemondani is csak az állam van jogosítva. A nemzetközi jog tudományában és a gyakorlatban is találunk azonban olyan törekvést, mely az egyént kívánja felruházni a diplomáciai

¹⁴² Serie A. No. 9. 31. o.

¹⁴³ Így pl. *Ch. de Visser* megállapítja: „A belső jogorvoslatok kimerítésének szabálya kizárólag a magánszemélyeknek okozott károk miatti nemzetközi jogigényekre nyerhet alkalmazást.” *Aspects récents du droit procédural de la C. I. J. Párizs, 1966.* 149. o.

¹⁴⁴ *T. Haesler*: i. m. 59. és köv. o.

¹⁴⁵ *Case of Certain Norwegian Loans. Separate Opinion Sir H. Lauterpacht, I. C. J. Reports 1957.* 39. o.

¹⁴⁶ *T. Haesler*: i. m. 43–44. o.

védelemről való lemondás lehetőségével, ez az ún. *Calvo-záradék*. A Calvo-záradék kialakulása azzal a beavatkozási gyakorlattal függ össze, amelyet a nagyhatalmak, elsősorban az Egyesült Államok a latin-amerikai országokkal szemben folytattak. Az említett államok belső ügyeibe való beavatkozásra mindig jó ürügyet szolgáltatott az idegen állampolgárokon esett állítólagos sérelem. Ennek elhárítása érdekében a latin-amerikai államok nemzetközi jogászai igyekeztek egy olyan felelősségi koncepciót kialakítani, amely a lehető legkisebbre korlátozza az állampolgárok védelme ürügyén való beavatkozás jogi lehetőségét. Ezt a törekvést rendszerezte és összegezte Carlos Calvo argentin nemzetközi jogász és diplomata. Calvo, hogy kizárja „az igazságszolgáltatási szervek hiányos működése” címén való beavatkozás lehetőségét, arra az álláspontra helyezkedett, hogy az egyenlő elbánás elvénél fogva a külföldi sem tarthat több jogra igényt, mint a belföldi, ezért nem részesíthető diplomáciai védelemben, hanem meg kell elégednie azokkal a jogvédelmi lehetőségekkel, amelyek a belföldiek részére is nyitva állnak.¹⁴⁷ A Calvo-elmélet szerint a gyengébb államok területén lévő idegen állampolgárok a saját, erősebb államaiktól igényelt védelem révén egyenlőtlen helyzetbe hoznák a belföldieket. A Calvo által kifejtett elméleten alapszik azután az ún. *Calvo-záradék*, amelyet a dél-amerikai államok a külföldi állampolgárokkal kötött *polgári jogi szerződésekre* vettek fel. A *Calvo-záradéknak* nevezett kikötésnek az a lényege, hogy a külföldi beleegyezik abba, hogy a szerződésből származó jogvitákat a belföldi bíróságok döntsék el, és előre lemond arról, hogy az őt ért jogsérelem miatt államának diplomáciai védelmét kérje.¹⁴⁸ A Calvo-záradék csak a latin-amerikai államok gyakorlatában terjedt el, ennek alapján tehát a külföldi tulajdonképpen részben lemond az őt egyébként a nemzetközi jog alapján illető diplomáciai védelemről. A lemondás csak azért részleges, mert a latin-amerikai államok gyakorlata is elfogadja egy esetben a diplomáciai védelemért való folyamodás jogosságát: az igazságszolgáltatás megtagadása esetén. Ezt mondta ki pl. egy 1895-ben hozott hondurasi törvény.¹⁴⁹ Vagyis a Calvo-záradéknak a latin-amerikai felfogás egy olyan értelmet tulajdonít, hogy a diplomáciai védelemről való lemondás csak egy konkrét szerződéssel kapcsolatos ügyekre érvényes, és ez a lemondás – amint azt Van Vollenhoven, az Egyesült Államok–Mexikó Döntőbizottság elnöke egy 1926-ban hozott ítéletében megfogalmazta – „nem fosztja meg a panaszost... atól a kétségbevonhatatlan jogától, hogy saját kormányához forduljon diplomáciai védelemért, ha a mexikói bíróságokhoz vagy egyéb általa elérhető bíróságokhoz való folyamodása az igazságszolgáltatás megtagadását vagy késleltetését (denial or delay of justice) eredményezné”.¹⁵⁰ Ugyanezt a gondolatot tartalmazta a mexikói külügyminiszternek 1926. október 7-én Kellogg amerikai külügyminiszterhez intézett jegyzéke is, amelyik elismerte, hogy nemzetközi jogsértés, különösen az igazságszolgáltatás megtagadása esetén az amerikai kormánynak érintetlen

¹⁴⁷ Lásd J. H. W. Verzijl: i. m. Vol. VI. 727. o.

¹⁴⁸ Így pl. a Venezuela és Ellis Grell amerikai állampolgár között 1894-ben megkötött szerződés 14. cikke kimondja: „Azokat a vitákat vagy ellentéteket, amelyek ezen szerződés értelmezéséből vagy végrehajtásából keletkeznek, a köztársaság (ti. Venezuela – N. K.) bíróságai által és a törvények szerint kell megoldani és semmilyen esetben sem adhatnak okot nemzetközi igényekre.” (J. H. Ralston: *The Law and Procedure of Internationals Tribunals*. Stanford. 3. kiadás, 1926. 64. o.)

¹⁴⁹ Szövegét lásd Kertész I.: i. m. 169. o.

¹⁵⁰ Jimenez de Aréchaga: *International Responsibility*... 592. o.

az a joga, hogy polgárait segítse a jogsérelem vagy kár reparációjának elnyerésében.¹⁵¹

A Calvo-záradékkal szemben komoly kifogások merültek fel, és emiatt sohasem vált általános gyakorlattá. A teória ellenzői, így pl. a magyar Kertész István, azt vetik fel vele szemben, hogy: „Magánszemély nem mondhat le államának védelméről, mert nincs beleszólása abba, hogy az állam mikor és hogyan gyakorolja az őt a nemzetközi jog alapján megillető jogokat... Nemzetközi eljárásnál ilyképpen már nem az egyénnek, hanem az államnak polgára személyén keresztül elszenvedett jogséreleme kerül előtérbe, a rendelkezési jog ennek során egyedül az államot illeti meg...”¹⁵² P. Guggenheim ugyancsak azt veti a Calvo-záradék ellen, hogy a diplomáciai védelem azon személy akaratától függetlenül létezik, akinek érdekében gyakorolják.¹⁵³ G. Scelle a Calvo-záradékot elemezve azt egyenesen „jogilag semmisnek” tekinti.¹⁵⁴ E. Jimenez de Aréchaga a Calvo-záradékot azzal védelmezi, hogy a külföldi nem az államát megillető diplomáciai védelemről mond le, hanem csupán arról az ő saját alanyi jogáról, hogy ezt a védelmet kérje vagy igénybe vegye. Ennek a lemondásnak nézete szerint azért van jelentősége, mert nehéz elképzelni, hogy ilyen védelemre sor kerüljön az egyén vagy testület (corporation) által benyújtott panasz hiányában.¹⁵⁵

A Calvo-záradék – bárhogyan értelmezzük is – magát az államot csak akkor kötelezheti, ha egy másik állammal ilyen értelemben megállapodott. Az egyetemes nemzetközi jog nem ismer a diplomáciai védelem nyújtásával kapcsolatosan ilyen korlátozást. A diplomáciai védelem nyújtásáról tehát csak az állam mondhat le.

e) A DIPLOMÁCIAI VÉDELEMHEZ VALÓ JOG ELVESZTÉSE

Az állami lemondás esetén kívül is előfordulhat, hogy a sértett külföldi *elveszíti* a diplomáciai védelemhez való jogát. Így E. Borchard szerint az idegen állam katonai szolgálatába lépett személy elveszíti azt a jogát, hogy igényt nyújtson be ezzel az állammal szemben.¹⁵⁶

A diplomáciai védelem nyújtásának korlátjaként szokás még hivatkozni az ún. „tisztá kéz” (clean hands) elvére is. Ez az angolszász eredetű elv azt jelenti, hogy az egyénnek csak akkor van joga diplomáciai védelemre, ha korrekt magatartást tanúsított, azaz nem sértette meg sem a tartózkodási állam belső jogát, sem a nemzetközi jogot.¹⁵⁷ Ez az elv érvényesült 1935-ben az I'm Alone nevű kanadai hajóval

¹⁵¹ D. R. Shea: The Calvo clause- A Problem of Inter American and International Law and Diplomacy. Minneapolis, 1955. 37. o.

¹⁵² Kertész I.: i. m. 171–172. o. Hasonló megállapítás szerepel egy bírói döntésben is: „...a private individual may not renounce the right or privilege of his Government to protect its citizens abroad...” (Lásd E. Jimenez de Aréchaga: International Responsibility... 590. o.)

¹⁵³ P. Guggenheim: Traité de droit international public. II. 25–26. o.

¹⁵⁴ G. Scelle: Règles générales du droit de la paix. Recueil des Cours, 1933, Tome 46. 662. o.

¹⁵⁵ E. Jimenez de Aréchaga: International Responsibility... 591. o.

¹⁵⁶ Álláspontját az USA gyakorlatával támasztja alá. (Vö. Annuaire, de l'Institut, 1931. Vol. I. 364–368. o.)

¹⁵⁷ Ilyen értelmet tulajdonít a szabálynak J. A. Salmon (Des „Mains Propres” comme condition de recevabilité des réclamations internationales. Annuaire Français de Droit International, 1963.

kapcsolatos, már előbb idézett választott bírósági döntésben. A választott bíróság úgy vélte, hogy a csempészség, mint jogellenes cselekmény következtében a hajó és rakományának elvesztése miatt nem kell kártérítést fizetni, miután azonban a hajó személyzete is életét vesztette, ez utóbbi miatt kártérítést ítélt meg Kanadának.¹⁵⁸ Mindebből L. Delbez azt a következtetést vonja le, hogy „... van egy szokásjogi szabály, amely szerint az állam nem gyakorolhat diplomáciai védelmet és nem követelhet reparációt, ha a sérelmet egy vétkes állampolgára szenvedte el”.¹⁵⁹ M. Diez de Velasco a diplomáciai védelem előfeltételeiről szólva ugyancsak úgy látja, hogy az egyik ilyen előfeltétel a védelmezni szándékolt személy korrekt magatartása.¹⁶⁰ A diplomáciai védelemre való jog elvesztéséről szólva E. Borchard tervezte a védelmezni szándékolt személy kifogásolható (blamable) magatartását ugyancsak olyannak tekinti, amelynél fogva a védelem kérése visszautasítható.¹⁶¹

Az idézett nézetek szerint tulajdonképpen tehát arról van szó, hogy a diplomáciai védelem nyújtásának a védett személy korrekt magatartása éppen olyan feltétele, mint az állampolgárság vagy a belső jogorvoslatok kimerítése. Milyen magatartás jöhet itt figyelembe? Az angolszász államok gyakorlatában ilyennek tekintették, ha a védelmezni szándékolt állampolgár megsértette a tartózkodási állam belső jogát vagy a nemzetközi jogot,¹⁶² továbbá, ha a reparáció érdekében megvesztegették az idegen állam tisztviselőjét.¹⁶³ Az kétségtelen, hogy a diplomáciai védelem nyújtásának előfeltétele, hogy a védeni szándékolt állampolgárt jogsérelem érje, és így ha bűncselekményt követ el, vele szemben a területi állam hatóságai jogosan járnak el, így az eljárás ténye nem jogsértő, és ennél fogva diplomáciai védelem sem nyújtható. *A polgár vétkessége azonban* – véleményem szerint – csak korlátozza, de *egyáltalán nem zárja ki annak lehetőségét, hogy vele szemben jogsértést kövessenek el* (pl. nem biztosítanak számára védőt vagy szükség esetén tolmácsot, már elévült cselekmény miatt indítanak ellene eljárást stb.) és így részére diplomáciai védelem is nyújtható. Mint Salmon helyesen megállapítja, a diplomáciai védelem nyújtása az állam diszkrécionális joga, vagyis olyankor is megadhatja, amikor polgára nem fejtett ki korrekt magatartást, másfelől az ellenkező esetben lehet ürügy a védelem megtagadására, ha annak nyújtása valami miatt nem áll az állam érdekében.¹⁶⁴

Megjegyzendő végül, hogy a diplomáciai védelem nyújtásának megtagadását elsősorban az államok belüli jogi szabályozásnak kell rendeznie. A nemzetközi jogra inkább az államok kifogásolható magatartása tartozik, ami szintén elképzelhető, és

226–227. o.) és L. Delbez (Les principes généraux du Droit International Public. Troisième éd. Paris, 1963. 379. o.)

¹⁵⁸ Az ügyet lásd G. Fitzmaurice: The cause of the I'am Alone. B. Y. B. I. L. 1936. 82–111. o.

¹⁵⁹ L. Delbez: Les principes généraux... 380. o.

¹⁶⁰ M. Diez de Velasco: Instituciones de derecho internacional publico. Madrid, 1973. Tomo I. 326. o.

¹⁶¹ Vö. Annuaire de l'Institut, 1932. 254–255. o.

¹⁶² Így pl. amikor egy Araunah nevű angol hajó a cári Oroszország parti vizein engedély nélkül főkére vadászott és az orosz hatóságok elkobozták a hajót, Nagy-Britannia jogosnak ismerte el az elkobozást, és nem nyújtott diplomáciai védelmet. (A jogesetet és más példákat lásd E. Borchard: Diplomatic protection... 735. o.)

¹⁶³ Vö. C. C. Hyde: i. m. Vol. II. 891–892. o.

¹⁶⁴ J. A. Salmon: i. m. 236. o. Hasonló nézetten van G. Fitzmaurice is. (The case of the I'am Alone, 103. o.)

ez már tényleg akadály lehet a diplomáciai védelem nyújtásának¹⁶⁵ olyan értelemben, hogy az alperes állam visszautasítja az igény elfogadását, ha a védelmet nyújtó állam megsérti a nemzetközi jogot.

A „tisztá kéz” elvének tulajdonítható olyan tartalom is, hogy választott bíróság előtt elfogadhatatlanná teszi a diplomáciai védelem során támasztott igényt,¹⁶⁶ de nézetem szerint az igény elfogadásában nem ez a döntő. Az ilyen igény elfogadásának alapja csak az lehet, hogy követett-e el nemzetközi jogsértést az állam a területén lévő idegen állampolgárral szemben, vagy nem. *Ha van ilyen jogsértés, úgy diplomáciai védelem is nyújtható.* Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a védeni szándékolt személy magatartása a felelősségi igény szempontjából közömbös. A diplomáciai védelmet kérő személy magatartása – amint ez a kodifikáció során is felmerült – a felelősséget befolyásoló, azaz azt enyhítő vagy szigorító körülmény.¹⁶⁷ A védeni szándékolt személy magatartása tehát *önmagában* nem teszi feleslegessé vagy visszautasíthatóvá a diplomáciai védelmet.

A „clean hands” teóriája ennél fogva nem fogható fel a diplomáciai védelem nyújtása valamiféle előfeltételének, mindössze a felelősség súlyát és mértékét befolyásoló körülménynek tekinthető. Ez azt jelenti, hogy pl. ha a sértett külföldi állampolgár vétkes magatartása is hozzájárult az őt ért kár bekövetkezéséhez, úgy ennek arányában csökkenthető a kártérítés mértéke.¹⁶⁸

3. AZ ÁLLAM FELELŐSSÉGE A KÜLFÖLDIEKNEK VAGYONI KÁRT OKOZÓ TÖRVÉNYHOZÁSI ÉS ÁLLAMIGAZGATÁSI AKTUSOK MIATT

Miután az állam nemzetközi jogilag felelős a nemzetközi joggal ellentétes belső jogalkotás miatt, így felelősséggel tartozik azért is, ha amiatt idegen állampolgárok érdeksérelmet szenvednek, hiszen ez az érdeksérelem egy nemzetközi jogot sértő aktus következménye. Az idegen állampolgároknak belső törvényhozás útján okozott sérelem miatti felelősség azonban két okból is különválnak a törvényhozás miatti felelősség általános problémáitól. A különválás egyik oka, hogy *a nemzetközi joggal ellentétes belső jogalkotás miatti felelősség ténye nem konzumálja azt a különfelelősségi viszonyt, amely egy külföldi állampolgárnak okozott jogsérelem következtében létrejöhet.* A nemzetközi joggal ellentétes belső jogalkotás ugyanis nem okoz szükségképpen külföldi állampolgároknak jogsérelmet, és ilyen jogsérelem esetén sem biztos, hogy a külföldi állampolgár állama meg fogja adni a diplomáciai

¹⁶⁵ Ezt a nézetet fejtette ki *H. Kraus* a Nemzetközi Jogi Intézet 1931. évi ülésén tartott vita során. *Annuaire de l'Institut*, 1931. Vol. I. 487. o.

¹⁶⁶ Lásd az ezzel kapcsolatos példákat *J. A. Salmon*: i. m. 240. és köv. o.

¹⁶⁷ Így pl. a hágai kodifikációs konferenciára készült 19. számú vitaalap kimondja: „La mesure de la responsabilité incombant à l'Etat dépend de toutes les circonstances de fait et, notamment, de la circonstance que l'acte commis par un particulier a été dirigé contre un étranger comme tel, ou que la victime avait pris une attitude provocatrice.” (*Annuaire*, 1956. Vol. II. 224. o.)

Garcia Amador a Nemzetközi Jogi Bizottságnak adott harmadik jelentésében megállapítja: „Si l'étranger lésé a commis une faute sans laquelle le fait dommageable n'aurait pas lieu, cette faute peut aussi être considérée, suivant le cas, comme une cause d'exonération de la responsabilité internationale ou comme un circonstance atténuante.” (*Annuaire*, 1958. II. 55. o.)

¹⁶⁸ Ezen a nézetem van *G. Salvio*: i. m. 286. o.

védelmet, ami ilyen esetben a nemzetközi felelősségi jogviszony keletkezésének előfeltétele. Ha viszont van ilyen jogsérelem is és emiatt az illetékes állam diplomáciai védelmet nyújt, úgy egy új, mintegy másodlagos felelősségi jogviszony jön létre, mely az elsődleges felelősségi jogviszonytól elválasztható. Az elsődleges jogviszonyból származó felelősség csak a belső jog és a nemzetközi jog közötti összhang megteremtésével szűnik meg, megszűnése önmagában nem eredményezi a másodlagos felelősségi viszony megszűnését, az csak az okozott sérelem, pl. vagyoni kár helyreállítása után szűnik meg, viszont ez utóbbi esetben akkor is megszűnik, ha az azt előidéző államon belüli jogszabály és ezáltal az elsődleges felelősségi jogviszony változatlanul fennáll.

A másik ok, amely miatt a törvényhozási aktusokért való általános felelősségtől el kell választani az ugyanilyen aktusok következtében egyéneknek okozott sérelmek miatti felelősséget, az, hogy ez utóbbi *elvileg akkor is bekövetkezhet, ha nincs ellentét a nemzetközi jog és az államon belüli jog között*, de a belső jogszabály a külföldinek anyagi kárt okozott. E helyen elsősorban ezt az utóbbi kérdést kívánom megvizsgálni. A külföldiek vagyoni helyzetét érintetik továbbá a közérdek céljából történő kizárások is. Ezek ugyan államigazgatási aktusok útján történnek, azonban lényegileg hasonló problémákat vetnek fel, mint az államosítások, így a két kérdés együttes tárgyalása látszik célszerűnek.

Az utóbbi évszázadban egyre többször, a második világháború után pedig tömegesen merült fel az a kérdés, hogy az állami belső törvényhozás mennyiben érintheti az idegen állampolgárok vagyoni jogait. Az első, a nemzetközi jogi irodalomban gyakran idézett államosítással kapcsolatos jogeset 1838-ban történt, amikor a nápolyi király bevezette Szicíliában a kén bányászásának és eladásának monopóliumát, amellyel addig angol magáncégek foglalkoztak. Nagy-Britannia nyomására azonban az ügyet választott bíróság elé vitték, mely az angol cégeknek kártalanítást ítélt meg, sőt a király kénytelen volt a monopóliumot létesítő rendeletet is visszavonni.¹⁶⁹ A tőkés államokban számos, az idegen állampolgárok vagyonát érintő intézkedés született az első világháborút követően is,¹⁷⁰ ezenkívül létrejött az első szocialista állam, a Szovjetunió, mely a hatalmas ország természeti erőforrásait az állam kezelésébe vette. A második világháborút követően több tőkés államban részleges államosításra került sor, így Ausztriában, Franciaországban, Angliában stb. Az államosítás elsősorban egyes bányászati ágakat és energiaszolgáltató vállalatokat érintett.¹⁷¹ Nagyobb mértékben, a népgazdaság egészét államosították a világháború után létrejött európai és ázsiai szocialista országok, ezenkívül jelentős államosítást hajtottak végre a gyarmati rendszer felbomlásával létrejött fejlődő országok egy tekintélyes része is. Ezek az országok államosították a legfontosabb termelőeszközöket tekintet nélkül arra, hogy azok belföldi vagy külföldi állampolgárok tulajdonában voltak. Az államosítás a termelőeszközöknek közérdekből jogszabály (rendszerint törvény) útján történő állami tulajdonba vételét jelenti. Hasonló problémát vet fel továbbá a földreform, amelynek célja nem feltétlenül az, hogy a földet állami

¹⁶⁹ Lásd *Kertész I.*: i. m. 126. o., valamint *Ustor Endre*: Államosítás és kártalanítás a nemzetközi jogban, Nemzetközi jogi tanulmányok, Bp., 1953. 132. o.

¹⁷⁰ Lásd ezeket *Ustor E.*: Államosítás és kártalanítás a nemzetközi jogban, 140–142. o.

¹⁷¹ Lásd erről bővebben *Ustor E.*: Államosítás és kártalanítás a nemzetközi jogban, 144–145. o.

tulajdonba adja, hanem a nagybirtokokat felossza a föld megművelői között, de a jogi helyzet ugyanaz, mint az államosítás esetén, ha az érintett földbirtok tulajdonosa külföldi állampolgár. Minthogy az idegenek tulajdoni jogait érintő ezen intézkedések rendszerint belső jogalkotás útján kerülnek végrehajtásra, így a legelsőként megvizsgálendő kérdés az, hogy joga van-e az államnak idegen állampolgárok vagyonát államosítani, kisajátítani? E kérdés kifejtésénél most figyelmen kívül kívánom hagyni a háború esetét, amikor az idegen vagyon államosítása represszália vagy más szankció címén történik.

Mint a nemzetközi jog szocialista tudománya megállapítja, az államosítás vagy a földreform végrehajtása az állam szuverenitásából következő jogának gyakorlását jelenti.¹⁷² Ennek megfelelően az ENSZ Közgyűlésének 1952. december 21-én, a nemzeti kincsek és erőforrások szabad kisajátításának jogáról hozott határozata kifejezetten bátorítja a fejlődő országokat, hogy használják fel és aknázzák ki természeti erőforrásaikat, utal továbbá arra, hogy az államok ezzel kapcsolatos joga szuverenitásukból következik és megfelel az ENSZ Alapokmánya céljainak és elveinek, és ajánlja az Egyesült Nemzetek minden tagjának, hogy tartózkodjék minden közvetlen vagy közvetett cselekménytől, amelynek célja, hogy más államot megakadályozzon ezen erőforrások kiaknázásában.¹⁷³ Ezt az elvet a Közgyűlés több, később hozott határozatában is megerősítette, így az 1962. decemberében hozott határozatában¹⁷⁴ vagy az 1973. december 17-én hozott határozatában, melyet 115 igen és 1 nem szavazattal fogadtak el.¹⁷⁵ 1974. tavaszán az ENSZ Közgyűlésének hatodik, rendkívüli, gazdasági kérdésekkel foglalkozó ülészakán elfogadott deklaráció szintén hangsúlyozza, hogy az állam erőforrásainak kiaknázása céljából azok fölött teljes ellenőrzési jogot gyakorol, mely magában foglalja az államosítás jogát is.¹⁷⁶ Az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről szóló, a Közgyűlés által 1974. december 12-én elfogadott Karta a természeti erőforrások feletti rendelkezés jogát ugyancsak a szuverenitásból vezeti le, és megerősíti az államok jogát arra, hogy ezeket az erőforrásokat államosítsa, kisajátítsa.¹⁷⁷ A természeti erőforrásokkal való szabad rendelkezés elvét tükrözik az emberi jogokról szóló, 1966-ban New Yorkban

¹⁷² Lásd pl. *V. David* megállapítását: „Az államnak az államosításhoz való joga egyike az állam azon szuverén jogainak, melyeknek realizálása az állam belső joghatóságába tartozik.” (*V. David: Odpovědnost... 71. o.*)

¹⁷³ „L'Assemblée générale ... Consciente du fait que le droit des peuples de disposer de leurs richesses et de leurs ressources naturelles et de les exploiter librement est inhérent à leur souveraineté et conforme aux Buts et Principes de la Charte des Nations Unies; ... Recommande en outre à tout les Etats Membres de s'abstenir de tout acte direct ou indirect destiné à empêcher un Etat quelconque d'exercer sa souveraineté sur ses ressources naturelles.” (*Revue des Nations Unies, 1952. No. 8. 96. o.*)

¹⁷⁴ *Revue des Nations Unies, 1962. No. 12. 81–82. o.* A határozatról lásd bővebben *P. Fischer: A természeti kincsek feletti állandó szuverenitás nemzetközi jogi alapelve az újabb közlajegyzmények tükrében, Jogtudományi Közlöny, 1975. 8. sz. 437–439. o.* és *J. E. S. Fawcett – A. Parry: Law and International Resource Conflicts, Oxford, 1981. 27. és köv. o.*

¹⁷⁵ *Vö. F. Alvarez Tabio – M. Hart Davalos: Propriété et Droit International Contemporain. Revue de Droit Contemporain, 1978. 1. sz. 32. o.* és *J. G. Castel: i. m. 1083–1084. o.*

¹⁷⁶ *Vö. G. Elian: The Principle of Sovereignty over Natural Resources. Alphen aan den Rijn-Germantown 1979. 107. o.*

¹⁷⁷ *Vö. I. Brownlie: Legal Status of Natural Resources in International Law. Recueil des Cours, 1979. Tome 162. 267. o.*

aláírt egyezségokmányok is. Mindkét egyezségokmány első cikke a 2. pontban leszögezi: „Saját céljainak elérése érdekében minden nép szabadon rendelkezik természeti kincsei és erőforrásai tekintetében, a kölcsönös előnyök elvén alapuló nemzetközi gazdasági együttműködésből és a nemzetközi jogból eredő kötelezettségeinek sérelme nélkül...” Az említett egyezményekből, valamint az egyetemes nemzetközi jognak az állam szuverenitására és területi felségjogára vonatkozó szokásjogi szabályaiból egyenesen következik az államnak az a joga, hogy rendelkezzen a területén levő természeti kincsekkel, gazdasági erőforrásokkal, és ennél fogva nehéz lenne azt állítani, hogy a nemzetközi jog nem engedi meg vagy hogy megtiltja a termelőeszközök állami tulajdonba vételét. Ennek megfelelően az államosítás jogosságát nem vonják kétségbe még az olyan tőkét exportáló burzsoá államok sem, mint az Egyesült Államok. Így pl. 1938-ban a Mexikóban végrehajtott államosításokkal kapcsolatban Hull, az USA külügyi államtitkára kijelentette: „Kormányom gyakran kinyilvánította azt a minden országot megillető jogot, hogy maguk oldják meg saját társadalmi, gazdasági és ipari problémáikat. Ez a jog magában foglalja minden kormány szuverén jogát arra, hogy határain belül kisajátítsa a magántulajdont.”¹⁷⁸ Hasonlóan nyilatkozott az USA kormánya a ceyloni olajipar államosítása alkalmával is.¹⁷⁹ Ha viszont nincs ilyen, az államosítást tiltó nemzetközi jogszabály, úgy az államosítás ténye önmagában nem lehet jogellenes,¹⁸⁰ következésképpen ebből nemzetközi jogi felelősségi viszony sem keletkezik. A kérdés ennél fogva inkább az államosítás végrehajtásának módjával és a kártérítéssel kapcsolatban vetődik fel, tehát, hogy lehet-e csak az idegen vagyont államosítani, másfelől, hogy idegen állampolgárokkal szemben terheli-e az államot kártalanítási kötelezettség olyankor, amikor saját polgárainak nem fizeti meg az államosított vagyon ellenértékét.

Az első kérdéssel kapcsolatosan a nemzetközi jog tudománya elveti a megkülönböztetést, azaz hogy a kisajátítás pl. kizárólag egy idegen állam polgárai ellen irányuljon.¹⁸¹ Az államok gyakorlata ugyancsak a megkülönböztetés kizárása felé hajlik. Így Petitpierre, Svájc külügyminisztere 1947-ben ezzel kapcsolatban így nyilatkozott: „Az államosítás elvéről nem tudunk vitatkozásról van szó, amely szuverenitásának határain belül foganatosított belső rendelkezésről van szó, amely előtt meg kell hajolnunk, amennyiben az egyenlően nyer alkalmazást a saját állam-

¹⁷⁸ Vö. F. Francioni: i. m. 27. o.

¹⁷⁹ Ezzel kapcsolatban az USA kormánya megállapította: „The government of the United States did not then and does not now contest the right of Ceylon as a sovereign State to nationalize private property.” (C. F. Amerashinghe: i. m. 13. o.) Hasonló értelmű megállapítást tartalmaz Líbia Kőolaj- és Ásványügyi Minisztériumának 1978. évi közleménye, melyet a British Petroleum líbiai leányvállalatához intézett az olajtársaságok államosításával kapcsolatban: „We consider such nationalization an absolute sovereign right of the State, to be exercised according to its discretion...” (Vö. E. Lauterpacht: International Law Reports, Vol. 53. Cambridge, 1979. 297. o.)

¹⁸⁰ Nagyon határozottan szögezi le ezt Ustor Endre: „Az államosítást a nemzetközi jog semmiképpen nem tiltja, nem tilthatja, az nem tekinthető nemzetközi deliktumnak...” (Ustor E.: Államosítás és kártalanítás a nemzetközi jogban, 157. o.) Ezen a nézetén van G. Dahm is: „Die Enteignung ausländischen Privateigentums ist an sich nicht völkerrechtswidrig.” (Kiemelés az eredetiben.) (I. m. Band I. 513. o.)

¹⁸¹ Ezen a nézetén van F. Berber: i. m. I. 398. o.; G. Dahm: i. m. I. 513. o.; G. Hartmann: Nationalisierung und Enteignung im Völkerrecht. Berlin, 1977. 104. o.

polgárokra és az idegenekre.”¹⁸² Az idézett felfogás végső soron az egyenlő elbánás elvére helyezkedik, amiből tényleg következnek, hogy a kizárólag külföldiekkel szemben alkalmazott államosítás megkülönböztetést jelent. Az egyenlő elbánás elve azonban néha egyszerűen nem alkalmazható, ez a helyzet pl. akkor, ha egy függetlenné vált fejletlen országban a teljes iparág idegen állampolgárok tulajdonában van. *Ilyenkor az államosítás szükségképpen csak külföldieket érint*, mégis nem tekinthető diszkriminatív intézkedésnek, hiszen az egyedüli utat jelenti a termelőeszközök állami tulajdonba vételéhez.¹⁸³ Egyéb esetekben is előfordulhat, hogy az állami kezelésbe vétel csak a külföldiek vagyoni viszonyait érinti. Ez a helyzet akkor, ha a belső törvényhozás bizonyos tulajdoni korlátozásokat állít fel, pl. kimondja, hogy bányák csak belföldi állampolgárok tulajdonában lehetnek. A külföldiek vagyonára vonatkozó államosítás, nézetem szerint, csak akkor diszkriminatív, ha éle kifejezetten csupán egy meghatározott állam polgárai ellen irányul.

A másik kérdés, a kártalanítás tekintetében is megoszlanak a nézetek. Itt a probléma elsődlegesen olyankor jelentkezik, ha az államosítást elrendelő jogszabály nem irányoz elő kártalanítást a saját állampolgároknak sem. Minthogy az egyenlő elbánás elve alapján a külföldi legfeljebb annyi jogot igényelhet magának, mint a belföldi állampolgárok, így a nemzetközi jog tudományában többen azt az álláspontot képviselik, hogy ilyen esetben a külföldiek sem igényelhetnek kártalanítást. G. E. Vilkov szovjet jogász szerint a nemzetközi jogban nem létezik olyan szabály, mely tiltaná a kompenzáció nélküli államosítást.¹⁸⁴ Hasonló nézetben van több burzsoá jogász is. Így A. Ross véleménye szerint az államon belüli jognak kell eldöntenie, hogy mit tekint kisajátításnak és mikor kell kártalanítást fizetni, és ebben a vonatkozásban nem lehet a civilizáció minimális standardjáról beszélni.¹⁸⁵ Ezen a nézetben van K. Strupp,¹⁸⁶ lord Phillimore¹⁸⁷ és W. Friedmann¹⁸⁸ is. J. Brierly szintén úgy látja, hogy ha nem sértik meg a diszkrimináció tilalmát, úgy nincs az általános nemzetközi jogban olyan szabály, mely tiltaná a kártalanítás nélküli kisajátítást.¹⁸⁹ Mások a nemzetközi standard álláspontján állva, ellentétes állásponton vannak. Így pl. P. Fachiri szerint a nemzetközi jog általános szabálya szerint az állam nemzetközi jogsértést követ el, ha teljes kártalanítás nélkül kisajátít idegen tulajdont még akkor is, ha ezt megkülönböztetés nélkül alkalmazza polgáira és külföldiekre egyaránt.¹⁹⁰

¹⁸² R. Bindschedler: i. m. 204–205. o.

¹⁸³ Ilyen volt az 1938. évi kőolajipar-államosítás Mexikóban, vagy az Angol-Iráni Olajtársaság 1952. évi államosítása Iránban, mindkét országban a teljes olajipar külföldiek kezében volt. (Vö. E. F. Müller: *Der Völkerrechtliche Eigentumschutz*. Marburg, 1981. 339. o.)

¹⁸⁴ G. E. Vilkov: *Nacionalizacija i mezdunarodnoe pravo*. Moszkva, 1962. 68. o.

¹⁸⁵ A. Ross: i. m. 167. o.

¹⁸⁶ K. Strupp: *Das völkerrechtliche Delikt*. Stuttgart, 1920. 118. és köv. o.

¹⁸⁷ Droits et devoirs fondamentaux des Etats. Recueil des Cours, Tome I. 1923. 65. o.

¹⁸⁸ W. Friedmann: *Expropriation in International Law*. London, 1953. 220. és köv. o.

¹⁸⁹ J. L. Brierly: *The Law of Nations*. 6. kiadás, Oxford, 1963. 284. o.

¹⁹⁰ P. Fachiri: *International Law and the Property of Aliens*. B. Y. B. I. L. 1929. 54–55. o. Hasonló nézetben van Kertész is: „... a külföldiek tulajdonának és általában szerzett jogainak feltétlen tiszteletben tartása a nemzetközi jognak általánosan elfogadott szabálya, s ennek következtében az állam – tekintet nélkül arra, hogy saját polgáraival miként bánik el – a külföldiek tulajdonát csak méltányos kártalanítás ellenében veheti el, még közérdekből történő kisajátítások esetén is.” (I. m. 136. o.) A kártalanítási kötelezettség híve E. F. Müller (i. m. 348–350. o.) és G. J. Mangone is (*The Elements of International Law*. Homewood, 1967. 368. o.).

előírja a kártérítés fizetését, hiszen abból éppen az ellenkezője következik. Mi tehát a megoldás? A kártalanítás csak valamely jogszabály alapján illethet meg bárkit, külföldit és belföldit egyaránt. Ez a jogszabály lehet *államon belüli jog* és lehet *nemzetközi jogszabály*. Ha az államon belüli jog államosítás vagy az állampolgárok tulajdonát érintő más intézkedés esetén kártalanítást ír elő, úgy kártalanítani kell az idegen állampolgárokat is, függetlenül attól, hogy van-e külön, a kártalanítást előíró nemzetközi jogszabály. A kártalanítás kötelezettsége ilyenkor nemcsak a belső jogszabályból következik, hanem az *egyenlő elbánás elvéből* is, mely nemzetközi jogszabály. Ha viszont az államon belüli jog nem írja elő államosítás, földreform stb. esetén kártalanítás fizetését a saját állampolgároknak sem, azt kell vizsgálni, hogy terheli-e az államot *nemzetközi jogi kötelezettség* a kár megtérítésére, ez ugyanis fennállhat belső jogszabály hiányában is. Milyen nemzetközi jogszabályból következhetne a kártalanítási kötelezettség? Az állam kártérítést fizethet: 1. nemzetközi jogsértésből származó kötelezettsége alapján, 2. az idegenek jogi helyzetére vonatkozó általános nemzetközi jogi szabályok alapján és 3. ha erre külön nemzetközi jogi kötelezettséget vállalt.

Az eddig mondottakból világosan kitűnik, hogy az 1. eset nem jöhet figyelembe, hiszen az államosítás során az azt végrehajtó állam szuverenitását érvényesíti, és nem követ el jogsértést, így felelőssége sem keletkezik. Az idegen állampolgárok jogi helyzetére vonatkozó általános szabályokban – ilyenek az emberi jogok egyezségokmányai – nincs szó arról, hogy az állam államosítás esetén köteles-e kártalanítást fizetni. Miután az egyenlő elbánás elve alapján csak akkor áll fenn kártalanítási kötelezettség, ha azt az állam saját polgárai számára is előírja, így megállapítható, hogy az *általános nemzetközi jog nem ismer államosítás esetén kártalanítási kötelezettséget*. Ez azt jelenti – amint erre Ustor Endre helyesen mutat rá –, hogy államosítás esetén a kártalanítási kötelezettség csak mint „az állam szuverén elhatározásából származó kötelezettség”²⁰⁰ képzelhető el, vagyis csak akkor állhat fenn, ha az állam erre külön kötelezettséget vállalt. A gyakorlatban több ilyen kötelezettséget tartalmazó szerződéssel találkozunk. Így az Egyesült Államok a második világháború után egy sor állammal kötött ezzel kapcsolatos szerződést, így pl. 1946. november 4-én Kínával,²⁰¹ 1948-ban Olaszországgal, 1949-ben Uruguayjal stb.²⁰² Ezek a szerződések előírták, hogy a szerződő felek polgárainak vagyona csak közérdekből, a jog által szabályozott eljárással és méltányos kártalanítás fejében vehető el.²⁰³ Hasonló rendelkezések találhatók más kétoldalú szerződésekben is, ilyen pl. Svájc és Törökország között 1930. december 13-án kötött szerződés.²⁰⁴ Ezek a szerződések nem a kártalanításra vonatkozó általános nemzetközi kötelezettség létezését, mint inkább

²⁰⁰ Ustor E.: Államosítás és kártalanítás a nemzetközi jogban. 158. o.

²⁰¹ A Kínával kötött szerződés VI. cikkének 2. pontja kimondja: „The property of nationals, corporations and associations of either High Contracting Party shall not be taken within the territories of the other High Contracting Party without due process of law and without the prompt payment of just and effective compensation.” (Lásd R. L. Bindschedler: i. m. 202. o.)

²⁰² Lásd R. L. Bindschedler: i. m. 202. o. 3. jegyzet

²⁰³ Így pl. az USA és az NSZK között 1954. október 29-én kötött szerződés V. cikkének 3. pontja kimondja: „Property of nationals and companies of either Party shall not be taken within the territories of the other Party, except for the public benefit and in accordance with due process of law, nor shall it be taken without just compensation.” (Idézi R. L. Bindschedler: i. m. 203. o.)

²⁰⁴ R. L. Bindschedler: i. m. 204. o.

fejlődése következtében is erősen növekedni kezdett. Ugyanekkor bizonyos politikai okok miatt az államok egy részének érdekévé vált, hogy az igazságszolgáltatás megtagadását minél megszorítóbb módon értelmezzék. A diplomáciai védelem nyújtása ugyanis igen sokszor szolgált ürügyül a nagyhatalmak számára arra, hogy kisebb és gyengébb államok belső ügyeibe avatkozzanak bele. Beavatkozásként gyakran szerepelt az Egyesült Államok, így az igazságszolgáltatás megtagadásának ez a leszűkítése főleg a latin-amerikai nemzetközi jogi irodalomban és állami gyakorlatban fordul elő. Így C. Diaz Cisneros argentin nemzetközi jogász a denegatio justitiae fogalmát a következőképpen határozza meg: „Az igazságszolgáltatás megtagadása a külföldiek akadályozását vagy meggátolását jelenti abban, hogy szabadon, ugyanolyan feltételek mellett vegyék igénybe a bíróságokat, mint a belföldiek. Az igazságszolgáltatás megtagadása vagy indokolatlan késleltetése mindig megszorítva értelmezendő azon állam szuverenitásának javára, ahol a vita (disidencia) keletkezett.”²⁰⁸ Hasonló nézeten van C. Sepulveda is.²⁰⁹ Ilyen leszűkített értelemben határozták meg néha az államon belüli jogban is az igazságszolgáltatás megtagadásának fogalmát az USA beavatkozásaitól gyakran szenvedő közép- és dél-amerikai államok, így pl. 1886-ban El Salvador és Costa-Rica, 1895-ben Honduras stb. Ezek a latin-amerikai törvények kizárólag csak a bírói határozat meghozatalának megtagadását tekintik az igazságszolgáltatás megtagadásának, és kimondják, hogy az a tény önmagában kizárja ez utóbbi megállapítását, ha a bíróság határozatot hozott, még ha ez a határozat rosszhiszemű vagy jogsértő is.²¹⁰ Más okból ugyan, de meghatározza a déni de justice fogalmát a Code Civil is Franciaországban, amely szerint ezt a cselekményt a bíró akkor követi el, ha az ítélezést a törvény hallgatása, homályossága vagy elégtelensége ürügyén utasítja el.²¹¹ A latin-amerikai országok belső jogszabályaiban megfogalmazott denegatio justitiae tulajdonképpen szinte kizárja a bírói döntések miatti felelősséget, hiszen nem említi az állam felelősséget arra az esetre nézve, ha az ítélet ellentétes az állam nemzetközi kötelezettségeivel, azaz ha a bíró döntést hozott, már nem követ el igazságszolgáltatás megtagadását. Egy nemzetközi jogintézménynél az ezzel kapcsolatos belső jogi megfogalmazások ugyan nem lehetnek meghatározóak, a denegatio justitiae esetén azonban a latin-amerikai államok belső jogi felfogása mégis bizonyos szerepet játszott. A hágai kodifikációs konferenciát ugyanis a salvadori jogász, Gustavo Guerrero jelentése készítette elő, aki a hagyományos latin-amerikai felfogást fejtette ki jelentésében az igazságszolgáltatás megtagadásával kapcsolatosan, ez azonban nem vált általánossá a nemzetközi jog kodifikációja során. Az általános felfogásnak megfelelően a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi tervezetében pl. bővebb meghatározást használ. Eszerint az állam a következő esetekben felel az igazságszolgáltatás megtagadása miatt:

- „5. cikk: 1. Amikor az idegenek védelmében szükséges bíróságok nem léteznek vagy nem működnek;
2. Amikor a bíróságokat a külföldiek nem vehetik igénybe;

²⁰⁸ C. Diaz Cisneros: Derecho internacional publico. Buenos Aires, Seg. ed. Tomo II. 137. o.

²⁰⁹ C. Sepulveda: i. m. 240–242. o.

²¹⁰ Lásd C. Th. Eustathiades: La responsabilité internationale de l'Etat pour les actes des organes judiciaires et le problème du déni de justice en droit international. Paris, 1936. Tome I. 118. o.

²¹¹ A 4. cikk kimondja: „Le juge qui refuserait de juger, sous prétexte du silence, de l'obscurité ou l'insuffisance de la loi, pourra être poursuivi comme coupable de déni de justice.”

elkövetett nemzetközi jogsértéseket, amelyek külföldieknek károkat okoznak.²¹⁶ Az idézett nézetek tulajdonképpen minden, az egyén sérelmére okozott nemzetközi jogsértést ide sorolnak, a többségi vélemény azonban ennél szűkebb értelmet tulajdonít az igazságszolgáltatás megtagadásának, ami több fokozatban jut kifejezésre. A következő fokozatot G. Fitzmaurice nézete jelenti, aki a törvényhozási aktusokat kizárja ugyan az igazságszolgáltatás megtagadásának fogalmából, de kiterjeszti minden nemzetközi joggal ellentétes aktusra, melyet az igazságügyi igazgatással összefüggésben bármilyen kormány szerv, hivatali hatáskörében kifejtett.²¹⁷ A tudomány más képviselői tovább szűkítve a *denegatio justitiae* fogalmát, azt a bíróságok tevékenységére korlátozzák. K. Strupp egyezménytervezete szerint pl. az igazságszolgáltatás megtagadása akkor áll fenn, ha a külföldinek megtagadják a bíróság igénybevételét, vagy ha az igénybevétel a fennálló nemzetközi kötelezettségekkel ellentétes feltételeknek van alávetve. Álláspontja szerint az állam felelős ezenkívül bíróságainak szándékos késedelme miatt is.²¹⁸ Hasonló állásponton van E. Root is.²¹⁹ D. Anzilotti ugyancsak a bíróság részéről látja megvalósíthatónak az igazságszolgáltatás megtagadását, és annak megvalósítását két esetre korlátozza: az egyik, ha a külföldi nem veheti igénybe az államon belüli bíróságot, a másik eset, ha megszünték az igazságot az ítéletben és a per lefolytatásában. Nézete szerint az első esetben az állam nemzetközi kötelezettségének nyílt, a második esetben rejtett (*dissimulé*) végre nem hajtásáról van szó.²²⁰ L. Cavaré francia jogász az igazságszolgáltatás megtagadását szintén a bíróságok tevékenységének tekinti, és annak szerinte három változata van: *a*) a bíróságok igénybevételének megtagadása; *b*) az idegent sértő hibás (*défectueuse*) bírói eljárás; *c*) a külföldit sértő szabálytalan (*irrégulière*) ítélet.²²¹ Ez utóbbi eset akkor fordul nézete szerint elő, ha a bírói tévedés szándékos, túlságosan durva vagy nem menthető.²²²

Mások nem korlátozzák a *denegatio justitiae* elkövetésének lehetőségét a bíróságokra, hanem általában az igazságszolgáltatás hiányosságairól beszélnek, mint pl. Ch. de Visscher.²²³ Sajátos álláspontot foglal el C. Eagleton egyik cikkében. Először kifejti, hogy tévedés lenne azt hinni, hogy az igazságszolgáltatás megtagadása kizárólag bírói jellegű lenne, vagy hogy minden, a bíróság által elkövetett jogtalanságot így kellene nevezni, majd leszögezi, hogy *denegatio justitiae*-nek minősül az is, ha a bíróság igénybevételét a végrehajtó hatalom vagy a törvényhozás aktusa

²¹⁶ Charles Ch. Hyde: i. m. Vol. II. 909. o.

²¹⁷ G. Fitzmaurice: The meaning of the term „Denial of Justice”. B. Y. B. I. L. 1932. 108. és köv. o.

²¹⁸ A tervezet 6. cikke így szól: „Die Haftung eines Staates für Gerichte tritt nur dann ein, wenn dieses sich einer vorsätzlichen Rechtsbeugung oder Rechtsverschleppung schuldig gemacht haben. Eine Rechtsbeugung liegt namentlich dann vor wenn Staatesfremden der Zugang zu den Gerichten verwehrt oder bestehenden völkerrechtlichen Verpflichtungen zuwider von besonderen Voraussetzungen abhängig gemacht wird.” (K. Strupp: Das völkerrechtliche Delikt, 32. o.)

²¹⁹ E. Root: The basis of protection to citizens residing abroad. A. J. I. L. 1910. 526. o.

²²⁰ D. Anzilotti: La responsabilité internationale... 25. o.

²²¹ L. Cavaré: Le droit international... II. 539. o.

²²² L. Cavaré: Le droit international... II. 543. o.

²²³ Az általa adott fogalom a következő: „Az idegenek jogi védelmére vonatkozó nemzetközi kötelezettség megszegése az állam részéről, mely az igazságszolgáltatási funkció szervezetében vagy gyakorlatában jelentkező bármiféle mulasztásban (*défaillance*) nyilvánul meg.” (Ch. Visscher: Le déni de justice... 390. o.)

igénybevételével megvédjék; b) ha egy, a végleges és fellebbezhetetlen bírói döntés összeegyeztethetetlen az állam szerződésből eredő vagy más nemzetközi jogi kötelezettségeivel; c) ha megbocsáthatatlan késelem van az igazságszolgáltatási eljárásban; d) ha a bírósági döntést az idegenek mint olyanok, vagy mint egy meghatározott állam polgárai elleni nyilvánvaló rosszindulat sugallta; e) ha az idegen által elszenvedett kár formailag érvénytelen (viciés) eljárás vagy egy olyan súlyos hibát tartalmazó ítélet eredménye, amely az igazságszolgáltatás megszervezéséhez szükséges garanciák hiányát jelenti.²²⁸ Figyelemmel más bírósági döntésekre és az állami gyakorlatra is, a gyakorlatban az alábbi magatartásokat minősítették igazságszolgáltatás megtagadásának:

a) *A külföldi állampolgárok megfosztása attól a joguktól, hogy az őket ért jogselelem esetién a helyi bíróságokhoz forduljanak.* Az igazságszolgáltatás megtagadásának ez a legszűkebb és az elnevezéssel leginkább egybevágó jelentési formája főleg régebben fordult elő, amikor a külföldiek jogi helyzetét és a velük való bánásmód szabályai egyértelműen nem alakultak ki. A külföldiek helyzetének tisztázása és velük kapcsolatosan az igazságszolgáltatás megtagadásának kiküszöbölése érdekében számos kétoldalú szerződés jött létre, amely a külföldiek számára is biztosítja a bíróságokhoz való fordulás jogát. Ilyen tartalmú szerződéseket kötött pl. Franciaország 1834-ben Bolíviával, 1846-ban Chilével, 1862-ben Spanyolországgal stb.²²⁹ Hasonló szerződések más országok között is létrejöttek, pl. az Ausztria és Csehszlovákia között 1921. május 4-én kötött kereskedelmi egyezmény, amelynek 5. §-a a külföldiekkel kapcsolatosan kimondja, hogy azok akadálytalanul igénybe vehetik a bírói jogsegélyt, érdekeik védelmére szabadon választhatnak ügyvédek vagy képviselőket.²³⁰ A bíróság igénybevételével kapcsolatosan vetődik fel az a kérdés, hogy a külföldiektől a perköltségek fedezésére szolgáló és előzetesen megkövetelt összeg (az ún. *cautio iudicatum solvi*) megfizetése mennyiben tekinthető olyan megkülönböztetésnek, amely az igazságszolgáltatás megtagadásának minősül. Az ilyen biztosíték megkövetelése – amennyiben egy bárki által fizethető összegről van szó – nem jelentheti az igazságszolgáltatás megtagadását, azonban, ha ez megakadályozná a külföldit abban, hogy jogait érvényesítse, úgy igazságszolgáltatás megtagadásának kell minősíteni.²³¹

b) *Az eljárás szándékos, indokolatlan elhúzása* adott esetben ugyancsak az igazságszolgáltatás megtagadásának minősülhet, amint erre már az idézett kodifikációs tervezetek egy része is utalt és ezt hangsúlyozza számos választott bírói ítélet is. Így egy az USA–Venezuela között, 1896-ban hozott döntés (Fabiani-ügy) szerint a jogszolgáltatás megtagadásának nemcsak a bírói hatóságnak az a magatartása minősül, amellyel megtagadja funkcióit, különösen azt, hogy döntést hozzon az eléje terjesztett ügyben, hanem az ítélet meghozatalának szándékos késleltetése is.²³² Mi minősül az eljárás szándékos elhúzásának? A hágai kodifikációs konferenciát előkészítő szakértői bizottság kérdéseire adott válaszában Svájc úgy foglalt állást, hogy a

²²⁸ L. Cavaré: *Le droit international...* II. 538. o.; C. Th. Eustathiades: i. m. I. 143. o.

²²⁹ C. Th. Eustathiades: i. m. 143. o.

²³⁰ C. Th. Eustathiades: i. m. uo.

²³¹ D. Anzilotti: *La responsabilité internationale...* 23. o.

²³² E. Jimenez de Aréchaga: *International Responsibility...* 554. o.

visszaélésnek tekinthető késedelem igazságszolgáltatás megtagadásnak minősül és maga után vonja az állam nemzetközi felelősségét.²³³ A késedelem mértékével kapcsolatosan pedig úgy látta, hogy akkor áll fenn az igazságszolgáltatás megtagadása, ha a késedelem meghalad egy „ésszerű mértéket”, melyet mindig az egyes konkrét esetekben kell megítélni.²³⁴ Az idézett nézetből tehát nem lehet pontos időtartamot megállapítani a késedelem mértékére nézve, nem ad erre egyértelmű választ a választott bíraskodási gyakorlat sem. Egy Nagy-Britannia és Franciaország között 1931-ben hozott választott bírósági ítélet pl. csak azt az elvet szögezi le, hogy jogos a diplomáciai védelem nyújtása, ha a letartóztatást „a szükséges időn túl” is fenntartják.²³⁵ Egy másik ügyben a választott bírói döntés pedig éppen a letartóztatás időtartamával kapcsolatosan egyenesen azt szögezte le, hogy ennek mértékére nincs szabály a nemzetközi jogban.²³⁶ Az egyes esetekben azonban mégis találkozunk konkrét időtartammal. Így pl. két angol hajónak a venezuelai hatóságok általi lefoglalásával kapcsolatban a brit kormány jegyzéke igazságszolgáltatás megtagadásának minősítette azt a körülményt, hogy a venezuelai bíróság 3 év alatt nem hozott döntést a hajók ügyében, s egy másik, Nagy-Britannia és Mexikó között keletkezett ügyben az eljáró döntőbíró 9 évi időtartamot minősített indokolatlan késedelemnek.²³⁷ A szokatlan és indokolatlan késedelem az egyébként teljesen szabályosan és az igazságnak megfelelően hozott bírói döntést is jogtalaná teszi, pl. egy 1881-ben Olaszország és Perzsia között hozott választott bírósági döntés egy belső bírói ítélet miatt kizárólag azért ítélte meg kártérítést, mert az eljárás szokatlan késedelemmel (8 év alatt) került lefolytatásra.²³⁸ Az idegen állampolgár ügye elintézésének szándékos és jogtalan halogatásával kapcsolatosan nem lenne helyes, ha valamely, a nemzetközi jog által meghatározott időtartamot állítanánk fel. Az egyes államok büntető és polgári eljárásjoga végül is *eltérő határidőket állapít meg*, és nyilvánvaló, hogy az állam felelősségét ehhez, nem pedig valamilyen nemzetközi standardhoz kell igazítani. Ha viszont nincs nemzetközi jogszabály, amely leszögezné, hogy mi az az időtartam, amelyen belül az idegen állampolgár ügyének tárgyalását a bíróságnak vagy más illetékes hatóságnak be kell fejezni, úgy erre nézve csak az állam belső joga lehet irányadó, vagyis *mindaddig nincs nemzetközi jogsértés, amíg a külföldi ügyét az államon belüli jog által előírt határidőn belül bírálják el*. Ezen túlmenően felvetődnek azonban olyan kérdések, amelyek a mai viszonyok között bizonyos újabb szabályok statuálását sürgetik. Ezek a problémák a rohamosan növekvő turizmussal kapcsolatosak. Az állam területén tartózkodó külföldiek legnagyobb része ma számos országban autós turista, aki csak pár napot tölt külföldön, és szabadsága leteltével gyorsan (néha a szükségesnél is gyorsabban) igyekszik haza. Ha egy ilyen turista autóbalesetet okoz (ami elég gyakori), úgy vele szemben az egyes államok belső jogában szokásos több hetes vagy éppen több hónapos határidők

²³³ Répertoire suisse de droit international public. (Főszerkesztő P. Guggenheim.) Basel, 1975. Vol. III. 1709. o.

²³⁴ Répertoire suisse... Vol. III. 1707–1709. o.

²³⁵ C. Th. Eustathiades: i. m. 165–166. o.

²³⁶ „International law sets no time limits for the detention of an accused before being formally remitted to the Judicial Authorities...” (Idézi: C. Th. Eustathiades: i. m. 165. o.)

²³⁷ Az idézett jogeseteket és más példákat lásd C. Th. Eustathiades: i. m. I. 156–161. o.

²³⁸ H. La Fontaine: i. m. 343. o.

alkalmazása igen előnytelen még akkor is, ha formailag megfelelnek a jognak. Sok esetben a valutáris nehézségek miatt a tartózkodás kényszerű meghosszabbításának költségeit sem tudja a turista előteremteni, gyakori, hogy a vízumot csak olyan kötelezettségvállalással kapja meg, hogy nem vállal munkát az adott országban, így egyenlőtlen helyzetben van a belföldivel szemben, amit csak speciális kedvezmény, azaz a *soronkívüliség* biztosítása egyenlítene ki.

c) *Az eljárás lefolytatására vonatkozó belső szabályok nyilvánvaló megszegése* számos esetben szintén úgy minősül, mint ami maga után vonja az állam nemzetközi felelősségét. Arra nézve, hogy pontosan milyen szabályszegések minősülnek igazságszolgáltatás megtagadásának, nem lehet az állami gyakorlatból és a nemzetközi bíráskodásból egyértelmű következtetést levonni. A gyakorlatban mindenesetre *denegatio justitiae*-nek minősítették, ha a bíróság nem hallgatta meg a vádlott számára kedvező tanúkat,²³⁹ ha nem engedték meg, hogy a külföldi előadja egyéb bizonyítékait,²⁴⁰ ha a külföldit jogtalanul tartóztatták le²⁴¹ stb. A Hamburgi Senatus mint választott bíró egy 1864-ben hozott döntése szerint – melyet egy brit–perui vitában hozott – nincs viszont igazságszolgáltatás megtagadása akkor, ha a külföldre ugyanolyan módon alkalmazzák az eljárásjogi szabályokat, mint a belföldiekre.²⁴²

d) *A tettések üldözésének elmulasztása.* Gyakorta előfordul az is, hogy az igazságszolgáltatás megtagadásának minősítették, ha büntetőügyben a külföldi sérelmére elkövetett bűncselekmény esetében a bíróság vagy a bűnüldöző hatóság nem járt el a büntetésnek – többek között – célja a sértettnek nyújtandó elégtétel is. Ennek megfelelően néha igazságszolgáltatás megtagadásának minősítették, ha a külföldi sérelmére elkövetett bűncselekmény tettese túlzottan enyhe büntetést kapott. Így pl. a múlt század végén egy német matrózt török rendőrök jogtalanul letartóztattak és sötétzárkába csuktak. A másodfokon eljáró galatai bíróság az elkövető rendőröket felmentette, amit Németország „az igazságszolgáltatás nyilvánvaló megtagadásának” (un flagrant déni de justice) minősített.²⁴³ *Denegatio justitiae*-nek tekintették továbbá, ha az idegen javára hozott polgári jogi ítéletet nem hajtották végre. Ezt az elvet szögezi le egy Nagy-Britannia és Mexikó közötti vitában 1934-ben hozott választott bírósági döntés, mely kimondja: „Ha egy külföldi, miután megnyert egy pert és az ítélet végrehajtását óhajtván azokhoz a nem bírói hatóságokhoz fordult, amelyeknek az államok többségében feladata a polgári törvényszékek ítéletének a végrehajtása és ha ezek a hatóságok visszautasítják a kérés támogatását, vagy azt határnap nélkül halasztják, a szóban forgó külföldi állampolgár megalapozottan

²³⁹ Így pl. egy Nagy-Britannia és Venezuela közötti ügyben a brit megbízott kifogásolta a venezuelai bíróság ítéletét, melyet egy brit hajó kapitánya ellen hozott, mivel a bíróság nem hallgatta ki a legénységet azon a címen, hogy az elfogult a kapitánnyal és a hajótulajdonossal szemben. (*La Pradelle – N. Politis*: i. m. 560–561. o.)

²⁴⁰ Vö. erről *C. Th. Eustathiades*: i. m. I. 172. o.

²⁴¹ Így pl. amikor két francia állampolgárt 1934. aug. 14-én Lengyelországban letartóztattak és szeptember 17-ig sem ki nem hallgatták őket, sem ügyvédet nem engedtek hozzájuk, Franciaország ezt fölöslegesen szigorú és zaklató (vexatoire) intézkedésnek minősítette, amely miatt „igazságos reparáció” jár. (*A. Ch. Kiss*: Répertoire, Tome III. 561. o.)

²⁴² Az ügyet lásd *La Pradelle – N. Politis*: i. m. Tome II. 319., valamint 329–330. o.

²⁴³ *C. Th. Eustathiades*: i. m. I. 182. o.

léphet fel az igazságszolgáltatás megtagadása vagy rendellenes késedelem miatt.²⁴⁴ A gyakorlatban az is előfordult, hogy az *amnesztia* megadását is kifogásolták azon a címen, hogy belső jogszabályra hivatkozva nem lehet kibújni a tettesek megbüntetésének kötelezettsége alól, ezt tette a francia külügyminiszter egy 1937. június 5-én kelt jegyzékében.²⁴⁵ Van Vollenhoven, az amerikai–mexikói választott bíróság elnöke egy 1927-ben kelt ítéletében ugyancsak kijelentette: „...nincs kétség afelől, hogy egy bűncselekménynek amnesztiában való részesítése a nemzetközi jogban ugyanolyan eredményre vezet, mintha nem büntetnék meg a bűncselekményt, vagy nem hajtánák végre a büntetést, vagy megbocsátanák a bűncselekményt.”²⁴⁶

Az állami gyakorlat és a nemzetközi bíraskodás gyakorlatának áttekintése kapcsán két dolgot szükséges ezzel kapcsolatosan leszögezni. Az egyik az, hogy a rendelkezésre álló választott bírósági döntések főleg az európai burzsoá államok és az Egyesült Államok jogi felfogását tükrözik és így nincs bennük sem a szocialista országok, sem az el nem kötelezett országok gyakorlata. Ez másfelől nem jelenti azt, hogy ez utóbbi két államcsoport jogi felfogása a felelősség tekintetében az ún. klasszikus nemzetközi jogtól eltérő lenne, megismerésüket mindenesetre nehezíti a megfelelő jogesetgyűjtemények hiánya.

A másik megállapítás a *denegatio justitiae* szempontjából igen jelentős *emberi jogok intézményével* kapcsolatos. Miután az emberi jogokra vonatkozó két egyezségokmány hatályba lépett, ezzel létrejött a külföldiek jogi helyzetére vonatkozó legalapvetőbb nemzetközi szabályozás, mely feltétlenül érinti az igazságszolgáltatás megtagadásának fogalmát, hiszen nem kétséges, hogy ezen jogok külföldiekkel szembeni megsértése adott esetben diplomáciai védelemre és felelősségi igény érvényesítésére adhat alapot. *Az idegen állampolgárok sérelmére elkövetett nemzetközi jogsértések a mai viszonyok között az alapvető emberi jogok megsértését jelentik.* Az igazságszolgáltatás megtagadásának kérdésével összefüggésben szükséges megvizsgálni a téves bírói ítéletek problémáját is.

5. A „NYILVÁNVALÓ IGAZSÁGTALANSÁG” ÉS A BÍRÓI TÉVEDÉS KÉRDÉSE

Az eddig tárgyalt esetekben az állam igazságszolgáltatási szerveinek felelőssége mindig *formai okokon, azaz az eljárásjogi szabályok megszegésén alapul.* A nemzetközi jog tudományában és az állami gyakorlatban gyakran felbukkant az a nézet, amely az igazságszolgáltatás megtagadásában kizárólag ilyen eljárásjogi szabálysértést lát, így ezen a nézeten van A. Ulloa, aki szerint a bírói tévedés teljesen különbözik az igazságszolgáltatás megtagadásától.²⁴⁷ A külföldi állampolgár számára azonban

²⁴⁴ C. Th. Eustathiades: i. m. I. 196. o.

²⁴⁵ Az idézett jegyzék kimondja: „C'est un principe bien établi du droit international et consacré par maintes sentences arbitrales qu'un Etat a le devoir d'assurer la répression des délits commis contre des étrangers sur son territoire... Un Etat ne saurait se soustraire à cette obligation du droit international en invoquant sa législation, par exemple une loi d'amnistie.” (A. Ch. Kiss: Répertoire, Tome II. 615. o.)

²⁴⁶ C. Th. Eustathiades: i. m. I. 199. o.

²⁴⁷ A. Ulloa: i. m. II. 264. o.

ugyanilyen, ha nem nagyobb hátrány származik abból is, ha őt az eljárásjogi szabályok teljes betartásával ugyan, de igazságtalanul, bírói tévedés miatt marasztalják el. Ez a helyzet áll elő pl., ha egy külföldit szabályszerű eljárással elítélnék egy cselekmény miatt, amely ugyan bűncselekmény, de azt nem ő követte el. A külföldivel szemben ilyenkor igazságtalanságot követnek el, ami egyben jogtalan is. A bíróság ebben az esetben a tettes személyét illetően van tévedésben, a tévedés tehát a tényekben van. A bírói tévedés ezen kívül lehet jogbeli tévedés is, így pl. az eljáró hatóság azt hiszi, hogy kiterjed az ügyre a joghatósága, holott ezt valamely államon belüli vagy nemzetközi jogszabály kizárja. A felvetődő kérdés tehát, hogy a bírói tévedés miatt felelősséggel tartozik-e az állam?

A nemzetközi jog tudománya erre a kérdésre tagadólag válaszol. Podesta Costa pl. megállapítja, hogy a bírói tévedésből nem keletkezik nemzetközi jogi felelősség.²⁴⁸ G. Scelle az igazságszolgáltatás megtagadásáról szólva kifejti, hogy az magával vonja az állam nemzetközi jogi felelősségét, de nem következik ugyanez egy téves ítéletből, mely a közintézmények működéséből eredő kockázat egyik formája.²⁴⁹ L. Cavaré hasonló véleményen van, amikor azt mondja, hogy az állam felelősséggel tartozik a nemzetközi jogot sértő bírósági ítélet miatt, de nem felel az „egyszerű bírói tévedés” miatt.²⁵⁰ Hasonló álláspont jut kifejezésre továbbá a nemzetközi bírászkodás gyakorlatában is, az Állandó Nemzetközi Bíróság a Lotus-ügyben kimondta: „Az a tény, hogy a bírói hatóságok tévedtek a konkrét esetben alkalmazható és a nemzetközi joggal összhangban álló törvényes rendelkezések kiválasztásában, csak a belső jogra vonatkozik és csak abban a mértékben érdekli a nemzetközi jogot, amennyiben egy szerződéses szabály vagy a déni de justice lehetősége jönne figyelembe.”²⁵¹ A Harvard Egyetem 1929. évi tervezetének 9. cikke hasonló álláspontra helyezkedik, amikor a belső bíróság tévedését nem tekinti az igazságszolgáltatás megtagadásának és ezzel együtt a felelősséget megalapozó körülménynek, ha az nem eredményez nyilvánvaló igazságtalanságot (manifest injustice). A tudományos nézeteknek és a gyakorlatnak megfelelően Garcia Amador az ENSZ-ben folyó kodifikáció során készített második jelentésében kizárta az állam felelősségét a bíróságok tévedése miatt.²⁵² A bírói tévedések miatti állami felelőtlenség hangsúlyozása mellett a nemzetközi jog tudománya és a kodifikáció is ugyanakkor vagy az igazságszolgáltatás megtagadásához sorolja, vagy azzal egyenértékű, az állam nemzetközi felelősségét megalapozó külön cselekménynek tekinti a „nyilvánvalóan igazságtalan” döntést vagy határozatot. A „nyilvánvaló igazságtalanság” fogalmát – mint előbb már láttuk – Eagleton akkor tartja megvalósítotttnak, ha bíróság az alperessel szemben követ el jogsértést, ami nézete szerint kívül esik az igazságszolgáltatás megtagadásának fogalmán. Más nézetek a nyilvánvaló igazságtalanságot a denegatio justitiae egyik esetének fogják fel. Így pl. Le Fur szerint a nyilvánvalóan igazságtalan ítélet (jugement notoirement injuste) egyike azon három feltevésnek, amelyek a déni de justice-t

²⁴⁸ L. A. Podesta Costa: i. m. I. 488. o.

²⁴⁹ G. Scelle: Précis de droit des gens. Principes et systématique. Paris, 1934. 2. partie 95. o.

²⁵⁰ L. Cavaré: Le droit international... II. 543. o.

²⁵¹ Publications de la Cour Permanente de Justice Internationale, Série A. No. 10. 24. o.

²⁵² „Quel que soit le caractère du jugement ou de la décision, les 'erreurs judiciaires' ne rentrent pas dans les cas de responsabilité prévus au présent article.” (Annuaire, 1957. II. 123. o.)

alkotják.²⁵³ A nyilvánvaló igazságtalanságot az igazságszolgáltatás megtagadása egyik esetének tekintik D. Anzilotti is, aki szerint „a déni de justice nemcsak a bíróság igénybevételének megtagadásában nyilvánul meg, hanem létrejön akkor is, ha a per lefolytatása során és a kihirdetett ítéletben az igazság nyilvánvaló hiánya (manque évident de justice) állapítható meg”.²⁵⁴ Az idézett álláspontokból azonban nem tűnik ki pontosan és egyértelműen, hogy mit kell nyilvánvaló igazságtalanság alatt érteni. Abból a tényből, hogy az állami gyakorlat és a jogtudomány a bírói tévedést nem tekinti nyilvánvaló igazságtalanságnak, nézetem szerint az következik, hogy itt az igazságtalanságot nem a szó hétköznapi értelmében kell érteni. A szó közönséges értelmében ugyanis az igazságtalanság nyilvánvaló, ha pl. valakit ártatlanul ítélték halálra, és ez fennáll akkor is, ha az eljáró bíróság téved, azaz teljesen jóhiszemű, tehát nem justizmordról van szó. A nyilvánvaló igazságtalanság nemzetközi jogban használatos fogalma tehát a köznapi értelemnél szűkebb terjedelmű. Így pl. G. Fitzmaurice szerint a jogban vagy a tényekben való bírói tévedés még akkor sem vonja maga után az állam nemzetközi jogi felelősségét, ha egy komoly (súlyos) igazságtalanságot eredményezett és a jóhiszemű tévedés nem szolgálhat alapul diplomáciai beavatkozásra. Ezzel szemben, ha a bíróság előítélet, csalárdság vagy külső nyomás (by bias, fraud, or external pressure) hatására cselekedett, vagy az ítélet nem volt pártatlan, úgy ez maga után vonja az állam felelősségét.²⁵⁵ E. Borchard a fogalom tartalmáról a következőket írja: „...az államon belüli törvény hamis értelmezésére alapított ítélet elvben nem vonja maga után az állam nemzetközi felelősségét, ha ezt az értelmezést a bíróság jóhiszeműen (kiemelés az eredetiben – N. K.) végezte. A felelősség csak akkor áll be, ha a bíróság a jog alkalmazásában tévedett, vagy ha a kérdéses törvény sérti az állam nemzetközi jogi kötelezettségeit, vagy ha ezt a törvényt a bíróság szándékosan és rosszhiszeműen mellőzte vagy értelmezte hamisan.”²⁵⁶ K. Strupp hasonlóan látja a kérdést, szerinte a nyilvánvaló igazságtalanság akkor következik be, ha a bíróság rosszindulatot tanúsít általában a külföldiekkel, vagy egy konkrétan meghatározott állam polgáraival szemben.²⁵⁷ Az eljáró hatóság rosszhiszeműségét tekinti a felelősség alapjának számos választott bírósági döntés is, így a Franciaország és Venezuela között keletkezett Fabiani-ügyben a Svájci Konföderáció elnöke mint választott bíró kijelentette: „Végül a bíró erkölcsi meggyőződése az, hogy az igazságszolgáltatás megtagadása, amit Fabianivel szemben elkövettek, kivételesen súlyos jellegű, amennyiben az nem egyszerű hanyagság vagy törvénszövegek téves értelmezésének eredménye, hanem szándékosan elkövetettnek tűnik.”²⁵⁸ Az Egyesült Államok és Egyiptom között felmerült Salem-ügyben az USA Egyiptomot azzal vádolta, hogy az egyiptomi fellebbezési bíróság

²⁵³ *Le Fur: Précis de Droit International Public*, Paris, 1933. 360. o.

²⁵⁴ *D. Anzilotti: La responsabilité internationale...* 25. o.

²⁵⁵ *G. Fitzmaurice: The meaning of the Term Denial of Justice*, 110–111. o.

²⁵⁶ *E. Borchard: Les principes de la protection diplomatique*, Bibliotheca Visseriana. Tome III. 25. o. Hasonló különbséget tesz Ch. de Visscher is, aki szerint az állam nem felelős az egyszerű bírói tévedés miatt (le mal jugé) szemben a súlyos és nyilvánvaló igazságtalansággal (l'injustice grave et manifeste), amely súlyos hibát vagy az idegenekkel szembeni rosszhiszeműséget tételezi fel. (*Ch. de Visscher: Le déni de justice en droit international*, 399. o.)

²⁵⁷ *K. Strupp: Die völkerrechtliche Haftung...* 20. o.

²⁵⁸ *H. La Fontaine: i. m.* 362. o.

Georges Salem amerikai állampolgárral szemben igazságtalan és részrehajló ítéletet hozott, és ezt a körülményt az amerikai kormány az igazságszolgáltatás megtagadásának minősítette.²⁵⁹ Ugyanebben az ügyben az egyiptomi kormány a következő álláspontot fejtette ki: „A nemzetközi jogban az államnak a bírói tevékenység gyakorlásával kapcsolatos felelőssége hagyományosan a legszűkebb: Az igazságszolgáltatás döntései csak akkor vonják maguk után az államnak az ezekért való akár közvetlen, akár közvetett felelősségét, ha az elkövetett hiba súlyos sérelmet, rosszhiszeműséget, a kötelezettség szándékos elmulasztását vagy egy nyilvánvalóan hibás intézkedést jelent bármely ártatlan ember ellen.”²⁶⁰

A nyilvánvaló igazságtalanság fogalmát a különböző kodifikációs tervezetek is a gyakorlat által kimunkált értelemben használják. A Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi tervezetének VI. cikke kimondja: „Az állam akkor is felelős, ha az eljárás vagy az ítélet az igazság nyilvánvaló megszegését jelenti, nevezetesen, ha azt az idegekkel mint ilyenekkel vagy mint egy meghatározott állam polgáraival szemben tanúsított rosszindulat (malveillance) sugalmazta.”²⁶¹ Az Intézet idézett álláspontját szinte szóról szóra megismételte a hágai konferenciára készített 5. számú vitaalap 4. pontja, amely ezt a *denegatio justitiae* egyik alapesetének tekintette.²⁶²

Az ENSZ-ben folyó kodifikáció során F. V. Garcia Amador második jelentésében a nyilvánvaló igazságtalanságot az igazságszolgáltatás megtagadásának fogalmába építette be, amely utóbbit úgy határozta meg, mint amely kiterjed az igazságszolgáltatási szervek minden olyan tevékenységére vagy mulasztására, amely bizonyos, az igazságszolgáltatással kapcsolatos alapvető emberi jogok megszegését jelenti. Ennélfogva az állam az igazságszolgáltatás megtagadása miatt felelős, ha illetékes szervei nem engedik meg a külföldinek, hogy bíróságokhoz vagy más illetékes szervekhez forduljon az alábbi emberi jogok megsértése miatt: a nyilvános tárgyaláson történő meghallgatáshoz való jog; az ártatlanság vélelméhez való jog; a vádlottnak az a joga, hogy vele a vádat az általa értett nyelven közöljék; a vádlott joga, hogy védelmét maga lássa el, vagy szabadon válasszon védőt; az a jog, hogy senkit sem lehet elítélni olyan cselekmény miatt, amely az elkövetés pillanatában sem a belső jog, sem a nemzetközi jog szerint nem bűncselekmény; a vádlottnak azon joga, hogy ügyében késedelem nélkül döntsenek, vagy hogy szabadlábra helyezték.²⁶³ Az idézett jelentésben foglalt tervezet szerint továbbá az igazságszolgáltatás megtagadásának tekinthető az is, ha a bíróság a külföldivel szemben, annak külföldi volta miatt „nyilvánvalóan igazságtalan” ítéletet vagy döntést hozott.

Az állami gyakorlatban kialakult és a kodifikáció során rögzített elvekből következőleg az igazságszolgáltatási aktusok miatti felelősség eltérést jelent az államigazgatási szervek miatti felelősséghez képest. Az államigazgatási szervek aktusai miatti felelősségnél – mint láttuk – nem szükséges annak bizonyítása, hogy az állami szerv vétkeken járt el, és fennáll a felelősség akkor is, ha a nemzetközi jogot sértő cselekményt a belső jognak megfelelően fejtették ki. A bírói és más igazságszolgáltatási szervek (pl. szabálysértés esetén eljáró hatóságok) tevékenysége miatti felelős-

²⁵⁹ Lásd C. Th. Eustathiades: i. m. I. 274. o.

²⁶⁰ C. Th. Eustathiades: i. m. I. 222. o.

²⁶¹ *Annuaire de l'Institut de droit international*, 1928. Paris, III. 332. o.

²⁶² Lásd a jelen fejezet 213. sz. jegyzetét.

²⁶³ Lásd *Annuaire*, 1957. II. 123–128. o.

ségnél ezzel szemben rendszerint *elégéses a belső joggal ellentétes magatartás* is a felelősség keletkezéséhez. Az idegenek jogi helyzetére a nemzetközi jog csak általános jellegű keretszabályokat tartalmaz (mint pl. az egyenlő elbánás elve vagy az alapvető emberi jogok), a konkrét rendezést az államon belüli jog tartalmazza, és *pusztán az utóbbinak bírói úton való megsértése is elég lehet az állami felelősség keletkezéséhez*. Másfelől annak kimondása, hogy az állam nem felel bíróságainak téves ítéletei miatt, de felelős akkor, ha az ítéletet a külföldivel szembeni megkülönböztetés vagy rosszindulat sugalmazta, azt jelenti, hogy *a felelősséget a bíróság vétkessége hozza létre*. Ez kétségtelenül így van, ha az ítéletet a külföldivel szembeni rosszindulat alapján, nyilvánvalóan igazságtalanul hozták meg, ez fogalmilag feltételezi az eljáró hatóság szándékos kötelezettségszegését. De feltehetően a vétkességet továbbá minden olyan ítélet meghozatala is, amely akár az alapvető emberi jogokban foglalt nemzetközi kötelezettségeket, akár az államon belüli jog bármely szabályát szegi meg. A bíróság nem hivatkozhat sikerrel az említett jogszabályok ismeretének hiányára és ebből következőleg jóhiszeműségére sem. A szabályok nem ismerése természetesen előfordulhat, ez azonban legalábbis *gondatlanságot, tehát egy vétkeségi alakzatot tételez fel*. Ezek figyelembevételével azután már könnyűszerrel megvonható a különbség az igazságszolgáltatás megtagadása, a nyilvánvaló igazságtalanság, valamint a felelősséget nem eredményező bírói tévedés között. *a) Igazságszolgáltatás megtagadása akkor áll fenn, ha a külföldivel szemben eljárni hivatott szerv akár szándékosan, akár gondatlanul, tehát vétkesen megszegett az eljárás lefolytatására irányadó belső jogi vagy nemzetközi jogszabályt és ezzel az idegen állampolgárnak jogsérelmet okozott. b) A „nyilvánvaló igazságtalan” ítélet esetén az eljárást ugyan az eljárási jogszabályoknak megfelelően folytatták le, azonban az eljáró hatóság neki felróható indokból – a külföldivel szembeni előítélet, rosszindulat miatt – szándékosan tartalmilag téves döntést hozott, továbbá ide tartozik az is, ha gondatlanság miatt tényekben vagy a jogban tévedett, és ezért igazságtalan és így jogsértő ítéletet hozott. c) Végül pedig, ha a döntés tévedésen alapult ugyan, de az eljárást szabályszerűen folytatták le és az eljáró hatóság *jóhiszemű volt*, tehát vétkeség nem terheli, úgy emiatt az államot felelősségre vonni nem lehet.*

Az iménti megkülönböztetésnek az első két esetben csak elméleti jelentősége van, tekintve, hogy *tágabb értelemben véve az ún. nyilvánvaló igazságtalanság is denegatio justitiae-nek minősül*, hiszen az is alapvető eljárási szabály, hogy a bíróságnak az eléje került ügyben igazságosan, elfogulatlanul kell döntenie, a mentő és terhelő körülményeket egyformán meg kell vizsgálni stb. Összekapcsolja az *a)* és *b)* pontokban említetteket az is, hogy *mindkettő az alapvető emberi jogok megsértését jelenti az igazságszolgáltatási szerv részéről*.

Összegezésül az igazságszolgáltatás megtagadásának fogalmával kapcsolatosan az alábbi következtetések vonhatók le:

1. A denegatio justitiae nem csupán a bíróságok tevékenységében jelentkezhet, azt elkövetheti az állam minden olyan hatósága, amely igazságszolgáltatási jellegű tevékenységet fejt ki.

2. Az igazságszolgáltatás megtagadása a külföldi állampolgárral szemben, annak sérelmére az előbbi hatóságok által kifejtett olyan tevékenységet jelent, amely akár a belső joggal ellentétes, akár a nemzetközi jog valamely konkrét szabályába ütközik, vagy az egyenlő elbánás elvének általános szabályából következőleg a külföldivel szembeni hátrányos megkülönböztetést jelent.

3. Az igazságszolgáltatási szervek tevékenysége miatti felelősség nem objektív jellegű, azaz az állam nem felel minden jogellenes igazságszolgáltatási aktusért pusztán azon a címen, hogy azt az ő hatóságai követték el. Az említett felelősség *vétkes jellegű*, azaz feltételezi az eljáró hatóság részéről a szándékosságot vagy a gondatlanságot, az eljáró hatóság jóhiszemű tévedése esetén a téves aktus miatt az államot nem terheli felelősség.

IV. A NEMZETKÖZI JOGSÉRTÉS JOGKÖVETKEZMÉNYEI

A nemzetközi jogsértés jogkövetkezményei tekintetében – a felelősség egyéb kérdéseivel hasonlóan – szintén nincsen egységes felfogás a jogtudomány művelői között. A nézetek közötti eltérés oka sokszor a nemzetközi jog jogi természetéről vagy a felelősség lényegéről alkotott felfogások különbözőségében rejlik. A jogsértés jogkövetkezményei között fontos helyet foglalnak el a szankciók. A nemzetközi jog szankciónak és azok érvényesítésének kérdése ugyanakkor a nemzetközi jog egyik kulcskérdése, mely egy sor más jogi probléma megítélését is meghatározza. Így pl. annyira befolyásolja a nemzetközi jog lényegéről alkotott képet is, hogy az államon belüli jog művelői közül azok, akik kétségbe vonják a nemzetközi jog jogi jellegét vagy a nemzetközi jogi felelősség jogi voltát, rendszerint éppen a nemzetközi jog szankcionálási rendszerének gyengeségére hivatkoznak. Így *Marton Géza* szerint a nemzetközi jog azért nem jog, mert „...hiányzik belőle az az elem, mely joggá tehetné; a szervezett szankció”.¹ *Eörsi Gyula* a nemzetközi jogi felelősségről szólva ugyancsak a szervezett kényszer alkalmazására képes hatalmat hiányolja a nemzetközi jogban, ami nézete szerint csak esetileg van meg, azt gyakran nem is a jognak megfelelően alkalmazzák, és így ez a felelősség ma abban a stádiumban van, amelyben a felelősség a nemzeti államok jogrendjének megszilárdulása előtt volt.² A szankció fontosságát már a nemzetközi jog régebbi művelői is hangsúlyozták.³ A szankciók pusztá létezése önmagában azonban nem alkalmas a jog betartásának biztosítására, ahhoz az is szükséges, hogy ezeket a szankciókat ténylegesen alkalmazzák is. Mint *Lenin* megjegyzi: „A jog olyan apparátus nélkül, amely kényszeríteni tud a jogszabályok betartására – semmi.”⁴ Mi a helyzet a kényszerítő apparátussal kapcsolatban a nemzetközi jogban?

1. A KÉNYSZER ÉS A SZANKCIÓ PROBLÉMÁJA A NEMZETKÖZI JOGBAN

A kényszer fogalmát a jottól valóban nehéz elválasztani, mivel a jog által előírt magatartások maradéktalan megvalósulása feltételezi a kényszerítés lehetőségét. A

¹ *Marton Géza*: A nemzetközi jog jogiságának kérdéséhez. Különlenyomat az *Ügyvédek Lapjából*, Bp., 1916. 32. o.

² *Eörsi Gyula*: A felelősség jogágazati variációiról, *Jogtudományi Közöny*, 1978. 1. sz.

³ Így *P. Fiore* 1898-ban publikált cikkében így írt: „...bármely jogrendszernek az egyének jogaira és kötelezettségeire való rendelkezéseit hiábavalónak és elégtelennek kell tekinteni, ha nem kapcsolódik hozzájuk olyan jogintézmények létezése, melyek alkalmasak a szabályok szankcionálásának biztosítására”. (*P. Fiore*: De la sanction juridique du droit international. Rev. dr. internat. et. lég. comp. 1898. 6. o.)

⁴ *V. I. Lenin* *Összes Művei*, 33. köt. 1965. 90. o.

jog kikényszerítésére az államon belüli jogban az államhatalom egy egész sor erre specializált szervezet (pl. bíróságok, ügyészségek, büntetésvégrehajtási szervek stb.) hozott létre, melyek a jogalanyok fölött állnak és azoktól függetlenül eljárhatnak velük szemben a jog megsértése esetén. Ez az államon belüli jogban kialakult szervezet azonban a nemzetközi jogból hiányzik, ott – mint azt Anzilotti már 1902-ben kifejtette – nem létezik egy jogilag szervezett felsőbb hatalom az egyes államok felett, hogy megtorolja a nemzetközi jog normáinak megsértését, így ilyen szervezet hiányában kénytelen maga a sértett állam fellépni a jogsértővel szemben.⁵

A jogalanyok felett álló, szervezett közhatalom hiányzik ugyan a nemzetközi jogközösségből, azt azonban nem lehet mondani, hogy a nemzetközi jogban nem alkalmazható kényszer. Az államok közötti kapcsolatban az erőszak hosszú időn keresztül a külpolitika megengedett eszköze volt. A mai nemzetközi jog már nem ismeri el az erőszak korlátlan alkalmazását, csak annak *megengedett* formáit lehet jogilag kényszernek tekinteni. Azt lehetne mondani, hogy az erőszak a jogellenes, a kényszer a jogos eszközöket jelenti a nemzetközi jogban.⁶

Az erőszak kifejtésére a gyakorlatban tehát igen sokszor sor került, igaz, a belső jogtól egészen eltérő körülmények között. Ezzel kapcsolatban találóan állapítja meg W. Wengler, hogy „...a jelenlegi nemzetközi jog gyengesége abban áll, hogy a jogkövetkezmények elrendelését és végrehajtását külön szabályozás hiányában pártos fórumoknak, ti. a sértett államoknak tartja fenn és a jogkövetkezmények érvényesítése – még a kötelezően megállapított jogellenesség esetében is – általában nem kötelező, hanem csak megengedett.”⁷ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nemzetközi jogban hiányzik a kényszerítés lehetősége, csupán másként vetődik fel a kikényszerítés problémája, mint az államon belüli jogban. A nemzetközi jogban a kényszer alkalmazásának a jogi lehetősége éppen úgy fennáll, mint az államon belüli jogban, a gyakorlati alkalmazás lehetősége azonban jóval szűkebb.⁸

A kényszer és a jog viszonyának problémája azonban az államon belüli jogban is vitatható. A jog burzsoá művelői között fellelhető az a nézet is, mely a jog fogalmát elválasztja a kényszertől,⁹ az uralkodó felfogás azonban az, hogy a jognak fogalmi eleme a kényszer, erre az állápontra helyezkedett már a polgári jogelmélet számos képviselője,¹⁰ ezt hangsúlyozza a szocialista jogelmélet is.¹¹ A modern szocialista

⁵ D. Anzilotti: *Teoria generale...* 82–83. o.

⁶ Hasonló nézetten van V. A. Vasilenko: *Mezsdunarodno-pravovije szankcii*. Kijev, 1982. 5–6. o.

⁷ W. Wengler: *Völkerrecht*. Berlin–Göttingen–Heidelberg, 1964. I. 501–502. o.

⁸ Valki László még erőteljesebben fogalmazva egyenesen tagadja a nemzetközi szankciók tényleges alkalmazásának lehetőségét. Lásd Valki L.: Van-e szankciója a nemzetközi jognak? *Külpolitika*, 1979. évi 1. sz. 62–63. o.

⁹ Így A. Rivier szerint: „A jognak nincs szüksége kényszerre ahhoz, hogy pozitív jog legyen. A jognak saját létezése van, függetlenül a kényszer tudatától.” (*Principes du droit des gens*. Paris, 1896. Tome I. 21. o.)

¹⁰ Így L. Duguit leszögezi, hogy egy szabály akkor válik jogszabállyá, amikor betartása mögött szervezett kényszer jön létre. (*Traité de droit constitutionel*. Paris, 1927. Tome I. 119. o.) Hans Kelsen a jogról szólva megállapítja: „Ist aber das Recht eine Zwangsordnung, denn, ist jede Rechtsnorm eine Zwang anordnende Norm.” (*Allgemeine Staatslehre*, Berlin, 1925. 47. o.) Hasonló nézetten van R. Jhering is (*Der Zweck im Recht*. Lipcse, 1904. Band I. 249. o.).

¹¹ Lásd pl. Antalffy Gy. – Halász P. megállapítását: „A szocialista jogtudomány a szankció nélküli jogszabályt nem tekinti jogszabálynak, mivel a jogi normának lényeges ismérve a mögötte álló állami kényszer.” (*Antalffy Gy. – Halász P.: Társadalom, állam, jog*, Bp., 1963. 273. o.) Szabó Imre az általá-

jogelmélet azonban azt is hangsúlyozza, hogy a kényszer szerepét nem lehet abszolútizálni, és nem lehet a belső jog betartásának egyetlen biztosítékaként kezelni. Így Szabó Imre felfogása szerint a kényszer a jog fogalmi jegye, de nem lényegi vonása, a jog betartásában döntő szerepe van az önkéntes követésnek is.¹² Hasonló állásponton van Herczegh Géza is, aki hangsúlyozza, hogy bármely jogterületen kivételes a kényszer alkalmazása és általában az önkéntes jogkövetés a jellemző.¹³ Az „önkéntes követés” azonban nem feltétlenül azt jelenti, hogy a jognak megfelelő magatartást kifejtőket kényszerítő körülmények nem befolyásolják. Mint Kulcsár Kálmán megállapítja, az emberek sokszor az érdekükkel ellentétes normákat is követnek pusztán azért, mivel félnek a megsértés következményeitől.¹⁴ Más nézetek a kényszer tekintetében szélsőséges álláspontra helyezkedtek, ami részben bizonyos történelmi körülményekkel is magyarázható. A személyi kultusz időszakában Visinszkij a jog kényszerítő oldalát túlsúlyba helyezte, mintegy hozzáigazította a Sztálin által hirdetett azon téves elmélethez, hogy az osztályharc szakadatlanul élesedik a szocializmus építése folyamán. A személyi kultusz felszámolása után megindult ennek a szemléletnek a felszámolása, és mintegy visszahatásként olyan nézetek is megjelentek, amelyek a kényszeret nem tekintik a jog fogalmi elemének.¹⁵ A kényszer szerepe a szocialista társadalomban többek nézete szerint kisebb, mint a burzsoá viszonyok között,¹⁶ azonban minden társadalomra érvényes az a megállapítás, hogy az esetek nagyobb részében önkéntesen követett szabály mögött fennáll a kényszerítés lehetősége is.

Hasonló véleménykülönbségek alakultak ki a kényszer tekintetében a nemzetközi jog elméletében is. Hosszú ideig a nemzetközi jog érvényesítésének egyik lehetséges és jogos eszköze volt a fegyveres erőszak, ezt azonban éppen úgy fel lehetett használni jogtalan követelések biztosítására is, ami a gyakorlatban igen sokszor előfordult. A nemzetközi kényszernek ennél fogva – mint azt H. Widmer megjegyzi – kettős szerepe volt, alkalmazták jogi szankcióként és szolgálhatta a jogsértő védelmét is.¹⁷ A kényszeret mindkét esetben az erősebb állam alkalmazta a gyengébbel szemben.¹⁸ Nem véletlen, hogy a nemzetközi jogtudomány szembefordult az egyénileg és így önkényesen alkalmazható erőszak gondolatával, mely szélsőségeiben legjobban a fasizmus által kirobbantott második világháborúban nyilvánult meg. A második világháború utáni időszak burzsoá nemzetközi jogi irodalmában ezért elterjedt az a nézet, amely a kényszer igazságos és hatékony alkalmazása érdekében annak alkalmazását nemzetközi szervezetre vagy valamiféle világgállamra kívánták

---

nos jogfogalomról szólva ugyancsak leszögezi, hogy az „... olyan magatartási szabályok összessége ..., amelynek érvényesülését az államhatalom kényszerítő ereje (kiemelés az eredetiben) biztosítja”. (Szabó I.: A szocialista jog, 47. o.)

¹² Szabó I.: A szocialista jog, 47–63. o.

¹³ Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, II. kötet 1215. o.

¹⁴ Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai, Bp., 1976. 213. o.

¹⁵ Lásd erről bővebben Asztalos László: A polgári jogi szankció, Bp., 1966. 21–22. o.

¹⁶ Lásd erről Antalffy–Halász: i. m. 275–276. o.

¹⁷ H. Widmer: Der Zwang im Völkerrecht. Leipzig, 1935. 10. o.

¹⁸ Ennek megfelelően a XIX. század folyamán alkalmazott represszáliák jellemzője Ch. de Visser szerint, hogy azok az erősebb fegyverei a gyengébbel szemben. (Ch. de Visser: Théorie et réalité en droit international public. Párizs, 1970. 4. kiadás, 333. o.)

bízni, amelyben kollektív akarat uralkodnék a szuverén állam egyedi akarata felett.¹⁹ A világállam magját többen az ENSZ-ben látják, melynek széles körű átalakítása folytán saját, az államok felett álló törvényhozó, végrehajtó és bírói szerve lenne és külön rendőri erővel rendelkezne.²⁰ Ezt az utópisztikus elképzelést a gyakorlatban nehéz lenne megvalósítani, és megvalósulása esetén egyébként sem érné el a kívánt célt. A világ jelen állapotában ugyanis megosztott, két egymással ellentétes társadalmi rendszerhez tartozó államokból áll, következésképpen a „világállamban” a nemzetközi közhatalom is szükségképpen valamelyik rendszer kezébe kerülne át. Ezzel kapcsolatban a Szovjetunió Minisztertanácsa elnökének 1958 februárjában az Egyesült Államok elnökéhez intézett üzenete leszögezi: „Az ENSZ nem valamiféle világkormány, amely valamennyi államra kötelező törvényeket és határozatokat hozhatna. Ennek az elvnek a félretétele visszaélésekhez, a kisebbség érdekeinek megsértéséhez, s olyan törekvésekhez vezetne, hogy e szervezetet valamely állam vagy államcsoport javára használják fel.”²¹

A nemzetközi jog szocialista tudományában hosszú ideig Visinszkij nézete érvényesült, az általa adott nemzetközi jogfogalom eltúlozta a kényszer jelentőségét a jogszabályok betartásának biztosítása terén.²² A kényszer fontosságát a nemzetközi jog mai szocialista művelői is elismerik,²³ annak hangsúlyozásával azonban, hogy a kényszer nem az egyetlen eszköz a nemzetközi jogszabályok betartásának biztosítására,²⁴ azok érvényesülése – mint Haraszti György megállapítja – „az esetek túlnyomó többségében mindenfajta kényszer alkalmazása nélkül történik”.²⁵ A nemzetközi jogban kivételnek kell tekinteni azt a helyzetet, amikor a szabályok az állam érdekeivel ellentétesek. A nemzetközi jogot ugyanis, mint Valki László helyesen megállapítja, az államon belüli jogtól – mely nem élvezi mindenki helyeslését – többek között az különbözteti meg, hogy szabályait a jogalanyok hozzák létre, azok betartásában minden állam érdekelt, így elvileg nem jöhet létre olyan norma, amely csak egyes államok érdekeit szolgálja, míg másokét nem.²⁶

Mindebből egyesek olyan következtetést vonnak le, hogy a nemzetközi jogban a kényszer szerepe teljesen mellékes. Így G. P. Zadorozsnij szerint „arra az álláspontra helyezkedni, hogy a nemzetközi jog elképzelhetetlen kényszer nélkül, a nemzetközi jog olyan alapvető, mindennapi és legáltalánosabb alkalmazási területének tagadását jelenti, mint az államok közötti békés és barátságos alkalmazás területe”.²⁷ Nézetek szerint, ha a nemzetközi jogi norma a felek önkéntessége, egyenjogúsága és a

¹⁹ Ezt a teóriát fejti ki *Ph. Jessup* (Modern Law of Nations. New York, 1948, 2–3. o.)

²⁰ Lásd erről *G. Clark – L. Sohn*: World Peace through World Law. Harvard University Press, 1960.

²¹ *G. I. Tunkin*: A nemzetközi jog elméletének kérdései, 193. o.

²² Lásd *A. E. Visinszkij*: Voproszi mezsdunarodnoj prava i mezsdunarodnoj politiki. Moszkva, 1949. 480. o.

²³ Igen erőteljesen jut ez kifejezésre *A. H. Talalajev*nél, aki így ír: „Ha a nemzetközi kapcsolatban nem léteznék a nemzetközi jogi normák állami kényszerrel történő betartása, úgy nem lehetne beszélni a nemzetközi jog létezéséről.” (Juridiceszkaja priroda mezsdunarodnogo dogovora. Moszkva, 1963. 131. o.)

²⁴ *G. Tunkin*: A nemzetközi jog elméletének kérdései, 207. o.

²⁵ *Haraszti – Herczegh – Nagy*: Nemzetközi jog, Bp., 1976. 21. o.

²⁶ *Valki L.*: Van-e szankciója a nemzetközi jognak? 54. o.

²⁷ *G. P. Zadorozsnij*: Mirnoe szoszucsesztvovanie i mezsdunarodnoe pravo. Moszkva, 1964. 336. o.

kölcsönös előnyök alapján jött létre, úgy bárki másnál inkább ők érdekeltek annak teljesítésében.²⁸ I. P. Bliscsenko szovjet jogász még erőteljesebben fogalmaz: „A mai nemzetközi jog tiltja a nemzetközi viszonyokban bármilyen formájú erőszak alkalmazását.”²⁹ Az idézett álláspontokban sok igazság van, a nemzetközi jogot az esetek túlnyomó többségében nem azért alkalmazzák vagy tartják be, mert az szankciók alkalmazását vonja maga után, hanem azért, mert a feleknek általában érdekük a szabályok betartása. Ilyen értelemben helyes az a felfogás, hogy a kényszer nem szükségképpen velejárója a nemzetközi jogszabályok teljesítésének, nem egyetlen biztosítéka azok betartásának. A kényszer szerepe azonban nem a normális teljesítés tipikus esetében jelentkezik, hanem akkor, amikor a felek között egy konkrét kérdésben megszűnik az érdekazonosság az esetet szabályozó jogszabály betartása tekintetében. Másfelől csak a jogtalan kényszer, vagyis az erőszak minősíthető tilosnak, a kényszer bizonyos formái jogilag megengedettek ma is, hiszen bizonyos jogsértések csak így szankcionálhatók. A kényszer tehát a nemzetközi jogban is a jogsértéssel kapcsolatosan merül fel, vagyis ha nincs jogsértés, kényszert sem szabad alkalmazni.³⁰ Különbség van azonban a kényszer kötelező alkalmazása vagy az alkalmazás lehetősége tekintetében. A nemzetközi jog kényszerítési rendszerének fentebb idézett bírálói a jogsértés esetén kötelező alkalmazást hiányolták a nemzetközi jogban. A kötelező alkalmazás hiányát úgy lehet tekinteni, mint a nemzetközi jog szankciórendszerének fogyatékoságát, de ez még nem mond ellent sem jogiságának, sem a rajta alapuló felelősségi alakzat jogi jellegének. Mint Sz. F. Kecsekjan megállapítja, „nem maga az állami kényszer, hanem ezen kényszer jogsértés esetén való alkalmazásának a lehetősége az, ami a jognak elengedhetetlen ismérve”.³¹

A kényszer kötelező alkalmazásának hiánya, nézetem szerint, önmagában még nem jelenti azt, hogy a jog kényszerítése nem eléggé hatékony. A jog szankciója – mint arról még szó esik – egyébként sem szűkíthető le a kényszer alkalmazására, másfelől egyetlen jogterületről sem lehet azt állítani, hogy a jogsértést szükségszerűen követi a jogi represszió. A tipikusan mellérendelt jogalanyok kapcsolatát rendező jogágakban, mint pl. a polgári jogban, a sértettnek általában nem kötelezettsége az igény érvényesítése, erre csak lehetősége van, és ha nem él ezzel a lehetőséggel, úgy a jogkövetkezmények elmaradnak. Más okokból ugyan, de nem mindig kerül sor szankció alkalmazására a büntetőjogban sem. Itt ugyan a szankcionálás elvben kötelező, de előfordulhat, hogy az elkövető kegyelmet kap, nem lehet kilétét kinyomozni, a sértett nem terjeszt elő magánindítványt vagy nem tesz feljelentést, a jogsértésről az elévülési időn belül nem szereznek tudomást stb.

A nemzetközi jogban a szankció alkalmazása rendszerint más okokból marad el, a sértett állam sokszor azért nem kíván fellépni a jogsértő állammal szemben, mert nem érzi maga mögött a fellépéshez szükséges erőt. Az esetek többségében azonban az állami kapcsolatok kétoldalú, közös és kölcsönös érdeken nyugvó jellege miatt a gyengébb félnek is van megtorlásra lehetősége (ő sem teljesíti a másik fél által megsértett szerződést, ő is kiutasítja a másik állam polgárait stb.). Fokozottan fennáll ez a lehetőség szövetségesektől támogatott állam esetén.

²⁸ G. P. Zadorozsnij: uo.

²⁹ I. P. Bliscsenko: Antiszovjetizm i mezhdunarodnoe pravo. Moszkva, 1968. 128. o.

³⁰ Vö. P. Kurisz: i. m. 43. o.

³¹ Sz. F. Kecsekjan: Pravootnosenija v szocialiszticeszkom obcsesztove. Moszkva, 1968. 66–67. o.

A szankció mint általános fogalom általában az egyénre hátrányos jogkövetkezményt jelent. Az állam- és jogelméleti irodalom elterjedt nézete ezzel szemben ismeri az ún. pozitív szankció fogalmát is. Így a magyar állam- és jogelméleti tankönyv erről így ír: „A társadalmi normák jogkövetkezménye a szankció. Tehát a jogi következmény és a szankció azonos fogalmakat takar, amelyek lehetnek pozitív vagy negatív, azaz hátrányt vagy jutalmat okozó következmények.”³² Ezzel a felfogással szemben Peschka Vilmos úgy látja, hogy szankciónak csak negatív jogkövetkezmény tekintethető, így a szankció és jogkövetkezmény nem azonos fogalmak.³³ A nemzetközi jogban a szankciót, mint a nemzetközi jogsértés következményét, nézetem szerint, szintén csak negatív értelemben lehet használni, és az is bizonyos, hogy – mint arról még szó lesz – a szankció fogalma nem azonosítható a jogkövetkezmény fogalmával. A szankcióból származó hátrány jellege a megsértett szabálytól függően igen sokféle lehet. Az erkölcsi szabályok megszegésének következménye pl. a társadalmi elítélés, az öltözködési szabályok szankciója a névetségessé válás stb. A szankciókat mindig az a típusú magatartási szabály állapítja meg, amelyet az emberi cselekvés megsértett.³⁴ A jogi szankciót ennél fogva a jog állapítja meg, azaz a jogszabályban jut kifejezésre. A jogszabály a hagyományos felfogás szerint hármas szerkezetű (hipotézis, diszpozíció, szankció), és e szerint a szankció a jogszabály része, annak harmadik eleme.³⁵ Mások ezt a felfogást bírálva kifejtik, hogy a modern jogban a jogi norma elemei nem mindig kapcsolódnak egybe, így lehet, hogy a magatartás és a rá vonatkozó szankció két különböző jogágba kerül.³⁶ Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy nem minden jogi norma tartalmaz parancsot cselekvésre vagy nem tételre, a jogszabály diszpozíciója lehet megengedő jellegű is. Ilyen megengedő jellegű rendelkezésnek – mint Peschka Vilmos megállapítja – ott van értelme, ahol valamely más jogi norma által egyébként tiltott magatartás bizonyos körülmények között megengedett, így pl. jogos védelmi helyzetben (hipotézis) a szankció elmarad.³⁷

Ami a jogi szankció lényegét jelenti, egyesek azt a kényszer fogalmával azonosítják. Így A. J. Gyeniszov szerint a szankció utasítás (ukazanie) azokra az állami kényszerítő eszközökre, amelyeket valamely tilalom megsértőivel szemben vagy a

³² Antalffy – Samu – Szabó – Szozáczky: Állam- és jogelmélet, Bp., 1973. 352. o.

³³ Peschka Vilmos: A jogszabályok elmélete, Bp., 1979. 88–90. o. Sajó András a szankcióról szólva – úgy tűnik – az alatt szintén hátrányos jogkövetkezményt ért: „A jogi normának, mint állami magatartásszabálynak fogalmi eleme a jogkövetkezmény. Ez a jogkövetkezmény lehet pozitív vagy negatív jellegű joghatás. Jogilag tipikusnak azonban a negatívát, a szankciót tekinthetjük...” (Szankció: Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, II. kötet, 1499. o.)

³⁴ Ezt szögezi le Buza László: „Tévedés volna azt állítani, hogy a jogi normát a többi magatartási szabálytól az különbözteti meg, hogy ezekkel ellentétben szankciója van. Szankció minden magatartási szabályhoz kapcsolódik. Csak a szankció tartalma és jellege más.” (Buza L.: A nemzetközi jog fő kérdései, 14. o.)

³⁵ Lásd erről Szabó Imre: A szocialista jog, 242–246. o. Antalffy Gy. – Halász P.: i. m. 269–272. o. A szankció fogalmát ezen hagyományos nézetnek megfelelően Buza László úgy határozza meg, hogy az olyan „magatartási szabály, mely az alapszabály megsértése esetére szóló magatartást ír elő”. (Buza L.: A nemzetközi jog fő kérdései, 15. o.)

³⁶ Vö. Sajó András: Újabb kísérletek a szankció meghatározására, Jogtudományi Közlöny, 1974. 7. sz. 367. o.

³⁷ Peschka Vilmos: A jogszabályok elmélete, 75–76. o.

jogszabály rendelkezéseit nem teljesítőkkal szemben alkalmaznak.³⁸ Mások a kényszerítés és a szankció fogalmát egymástól elválasztják.³⁹ Ez a felfogás különösen (és érthetően) a polgári jog művelőinél jelentkezik, hiszen az államon belüli jogban éppen a polgári jog az a terület, ahol a szankció állami kényszer nélkül is realizálódhat.⁴⁰ Vita van a tekintetben is, hogy a szankció vajon a jogszabály eleme-e,⁴¹ hogy van-e a jogosító normának is szankciója,⁴² de abban többé-kevésbé egyetértés van, hogy a szankció rendszerint hátrányos jogkövetkezmény. Így P. E. Nedbajlo szerint a szankció a jog nem teljesítésének esetére elrendelt hátrányos jogkövetkezmény.⁴³ Hasonlóan határozza meg a szankció fogalmát Asztalos László,⁴⁴ Antalffy György-Halász Pál⁴⁵ és Eörsi Gyula⁴⁶ is. A magyar nemzetközi jogi irodalomban részletesen foglalkozott a szankció kérdésével Valki László, aki ez alatt szintén hátrányos következményt ért, mely többek között „meglevő előnyök elvonásában, anyagi vagy más természetű hátrány okozásában, az erre illetékes szerv által kifejezett helytelenítésben, büntető intézkedésben vagy akár közvetlen fizikai (fegyveres) erő alkalmazásában állhat”.⁴⁷ Az államon belüli jogban a hátrányos jogkövetkezmény csak az esetek egy részében jelent kényszerintézkedést, a szankció realizálódása az esetek egy másik részében kényszer nélkül megy végbe, ez a helyzet pl. az érvénytelenség esetében, mely egy általános jellegű szankció a polgári jogban.⁴⁸ A szankció alkalmazásának célja a tudat és a magatartás kedvező irányú befolyásolása, vagyis a nevelés, mely az önkéntes követésre indít és így a jog betartását segíti elő, fokozza a jog hatályosulását. *A jogi szankció ennek megfelelően olyan hátrányt jelentő jogkövetkezmény, melynek alkalmazását a jog írja elő a jogsértővel szemben, és amelynek célja a jog betartásának biztosítása.*

Ami a nemzetközi jogi szankciót illeti, itt a vélemények meglehetősen eltérőek. Ez a felfogásbeli különbség már az elnevezésben is kifejezésre jut, a burzsoá jogirodalomban egyesek a nemzetközi deliktum jogkövetkezményeiről,⁴⁹ mások a

³⁸ Teorija goszudarsztva i prava. Szerk.: A. J. Gyeniszov, Moszkva, 1967. 291. o. Hasonló meghatározást ad A. F. Sebanov is. (Normativnue aktü szovetszkogo goszudarsztva. Moszkva, 1956. 7. o.)

³⁹ Ezen a nézetten van Sajó András: Újabb kisértetek... 371. o.; Asztalos László: i. m. 27. o.

⁴⁰ Asztalos L.: i. m. 28. o.

⁴¹ Lásd erről Asztalos L.: i. m. 21–25. o.

⁴² Lásd Sajó A.: Újabb kisértetek... 327–374. o.

⁴³ P. E. Nedbajlo: Primenenie szovjetszkij pravovüh norm. Moszkva, 1960. 63. o.

⁴⁴ Meghatározása szerint a szankció „a jogszabálynak az a szükségszerű eleme, amely a jogszabályban foglalt rendelkezés rendellenes realizálódása esetére biztosított – rendszerint hátrányos – jogkövetkezményeket foglalja magában.” (Asztalos L.: i. m. 26. o.)

⁴⁵ Az általuk adott meghatározás szerint a szankció olyan hátrány vagy kényszerintézkedés, „amelyet a jogszabály megsértőjével szemben az államhatalom kilátásba helyez”. (Antalffy-Halász: i. m. 272. o.)

⁴⁶ Az általa adott meghatározás a következő: „A jogi szankció valamiféle hátrány, amelynek elszenvetésére az állam kényszeríti a felelős személyt.”

(Vö. Eörsi Gy.: A jogi felelősség alapproblémái, 167. o.) A szankció fogalmát hátrányos jogkövetkezményként jelöli meg Bibó István is. (A szankció kérdése a nemzetközi jogban, Szeged, 1934. 3. o.)

⁴⁷ Valki László: A nemzetközi jog sajátos társadalmi természete, 80. o.

⁴⁸ Asztalos L.: i. m. 177. o.

⁴⁹ Így ezt a kifejezést használja H. Kelsen (Unrecht...); R. Laß (Die Rechtsfolgen völkerrechtlicher Delikte, Berlin, 1932.); E. Duckwitz (Rechtsfolgen bei Verletzung völkerrechtlicher Verträge, Berlin, 1937.); Irk Albert (Bevezetés az új nemzetközi jogba, Pécs, 1929. 162. o.); Faluhelyi Ferenc (i. m. 283–284. o.).

nemzetközi jog szankciójáról⁵⁰ beszélnek, ismét mások alternatívé használják ezt a két kifejezést.⁵¹

A szankciót a nemzetközi jogszabály szükségképpeni részének tekintik a nemzetközi jog tudományában is. G. Tunkin ezzel kapcsolatban azon a nézeten van, hogy a nemzetközi jogszabálynak, mint minden jogi normának, sajátossága a szankció.⁵² A szankciót azonban a nemzetközi jogban sem lehet úgy elképzelni, hogy az szükségképpen minden jogi rendelkezésben megtalálható, mintegy jogszabályi elem lenne, sőt viszonylag ritka is az olyan nemzetközi jogszabály, mely egy magatartást előírva egyben utalna is a be nem tartás jogkövetkezményeire. C. Cepelka csehszlovák jogász ezzel kapcsolatosan helyesen állapítja meg, hogy bár az esetek abszolút többségében a nemzetközi jogviszonyokat szabályozó normák nem rögzítik le *expressis verbis* ezen normák nem teljesítésének jogkövetkezményeit, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek a normák nincsenek szankcionálva megsértésük esetén.⁵³ A nemzetközi jog tudománya ugyanis szinte teljesen egységes abban, hogy a nemzetközi jog bármilyen megsértése lehetőséget ad a sértett félnek szankció alkalmazására.⁵⁴ Az Állandó Nemzetközi Bíróság is leszögezte egy 1927-ben hozott határozatában, hogy a reparáció akkor is nélkülözhetetlen következménye a nemzetközi egyezmény megszegésének, ha erről maga az egyezmény nem rendelkezik.⁵⁵

A nemzetközi jogi szankció jellegére és fajtáira vonatkozólag eltérő nézeteket találunk a nemzetközi jog tudományában. A Mestre szerint „...szankció alatt olyan intézkedések sorozatát kell érteni, melynek célja megbüntetni egy jogsértést”.⁵⁶ G. Scelle ugyancsak valamiféle büntetést lát a szankció fogalmában.⁵⁷ A nemzetközi jogi felelősség civilizisztikus felfogásának képviselői ezzel szemben abból kiindulva, hogy a nemzetközi jogban nincsenek büntetőjogi szankciók, a jogsértések következményeiben a polgári jog megszokott szankcióit, így elsősorban a *jóvátételi kötelezettséget* látják. Ezen a nézeten van pl. H. Buxbaum,⁵⁸ R. Laïs,⁵⁹ G. Salvioi,⁶⁰ C. Eagleton,⁶¹ Garcia Amador,⁶² M. Seara Vazquez.⁶³ A felelősségi jogkövetkezmények ilyen leszűkítése több szempontból is helytelen. A jóvátételi kötelezettség

⁵⁰ A szankció kifejezést használja R. Monaco (Manuale di Diritto Internazionale Pubblico. Torino, 1971. 625. és köv. o.); J. H. W. Verzijl (i. m. Vol. VI. 741. o.); M. Sibert (i. m. II. köt. 551. és köv. o.)

⁵¹ Ide sorolható a régebbi magyar nemzetközi jogi irodalomból Thegze Gyula (Nemzetközi jog, Debrecen, 1930. 430. o.) és Buza László (A nemzetközi jog tankönyve, Bp., 1935. 307. o.)

⁵² G. Tunkin: Teorija... 430. o.

⁵³ Č. Čepelka: i. m. 16. o.

⁵⁴ Vö. P. Kurisz: i. m. 65–73. o.; B. Graefrath–E. Oeser–P. A. Steiniger: i. m. 164. o.; D. B. Levin: Otvetsztvennoszty... 11. o.; A. Modzsojan: Szubektü mezdunarodno-pravovoj otvetsztvennosztyi. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1969, No. 12. 122. o.; P. Guggenheim: Les principes de droit international public. Recueil des Cours, Tome 80. 1952. 132. o.

⁵⁵ Affaire relative à l'usine de Chorzow. Publications de la Cour P. J. I. Série A. No. 9. 21. o.

⁵⁶ A. Mestre–L. Le Fur–G. Scelle: Les sanctions internationales. Paris, 1936. 9–10. o.

⁵⁷ A. Mestre–L. Le Fur–G. Scelle: i. m. 42. o.

⁵⁸ Vö. H. Buxbaum: Das völkerrechtliche Delikt. Erlangen, 1915. 19–43. o.

⁵⁹ R. Laïs: i. m. 19. o.

⁶⁰ G. Salvioi: i. m. 248. o.

⁶¹ C. Eagleton: The Responsibility... 182. o.

⁶² F. V. Garcia Amador: State Responsibility – Some new problems. Recueil des Cours, Tome 94. 395. o.

⁶³ M. Seara Vazquez: i. m. 314. o.

ugyanis nem egyetlen következménye a jogsértésnek, ahhoz más típusú jogkövetkezmények, így szankciók is járulhatnak annál is inkább, hiszen a nemzetközi jogsértésnek nem fogalmi eleme az anyagi kár. Másfelől, ha származik is anyagi kár a jogsértésből, a szankciót igen gyakran nem csupán annak megtérítése céljából alkalmazzák, hanem azért is, hogy a jogsértő állam hagyja abba a jogellenes tevékenységet. Kártalanításra sor kerülhet továbbá akkor is, ha nincs jogsértés és így maga a felelősség fel sem merül (pl. amikor egy állam megtéríti azt a kárt, amit egy másik államban levő csapatai a területi állam beleegyezésével lefolytatott hadgyakorlat során okoztak).

Közelebb áll a valósághoz az a nézet, mely a nemzetközi jogi felelősséget a jog általános betartásának eszközeként fogja fel, és ennek megfelelően a szankció általános jellegét hangsúlyozza. M. L. Forlati Picchio szerint a szankció fogalma a nemzetközi jogban mindazokat a következményeket jelenti, melyeknek a felelősséget viselő alannyal szemben van helye.⁶⁴ R. Monaco szerint a nemzetközi jog szankcióit két nagy kategóriára lehet osztani, vannak reparatív és büntető szankciók. A reparatív szankciók: a reparáció, az in integrum restitutio és a kártérítés; a büntető szankció pedig a represszália.⁶⁵ Mások a szankciót ennél is sokkal tágabb értelemben fogják fel, így C. Th. Eustathiades szerint a diplomáciai reklamáció vagy egy nemzetközi bírósági eljárás szankciónak minősül,⁶⁶ Lesala Llanos szerint pedig a nemzetközi jog szankciói lehetnek vallási, erkölcsi, jogi, gazdasági, politikai, diplomáciai és katonai jellegű szankciók.⁶⁷ E. Giroton hasonló széles értelemben használja a szankció fogalmát, mely szerinte erkölcsi, politikai, gazdasági, pénzügyi és katonai jellegű lehet.⁶⁸

A szankció fogalmának a burzsoá nemzetközi irodalomban létezik egy további, a civilisztikus felfogáshoz hasonlóan leszűkített, de azzal ellentétes fogalma, mely a szankció alatt *kizárólag kényszerintézkedéseket ért*. Ez a véleménye pl. H. Kelsennek, aki a kártérítési kötelezettségről szólva megállapítja, hogyha azt az állam nem teljesíti, úgy vele szemben kényszerítő aktusokat alkalmaznak, és ez a jogellenesség egyetlen következménye.⁶⁹ J. Kunz 1960-ban megjelent tanulmányában ugyancsak leszögezi, hogy a nemzetközi jog szankciói a represszália és a háború.⁷⁰ Hasonló állásponton van L. Reitzer is, aki szerint a nemzetközi jogot a represszália és a háború szankcionálja, melyek jogtalanok lennének, ha nem előznék meg őket jogsértés.⁷¹ Ehhez a nézethez igen közel áll R. Ago meghatározása, aki – mint az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságának a felelősség kodifikációjával foglalkozó szakreferense – úgy határozza meg a szankció fogalmát, hogy az egy olyan végrehajtó vagy korlátozó eljárás, mely más körülmények között alanyi jogát sértené annak, akivel

⁶⁴ M. L. Forlati Picchio: La sanzione nel diritto internazionale. Padova, 29. o.

⁶⁵ R. Monaco: Manuale di Diritto Internazionale Pubblico. 1971. 628. o.

⁶⁶ C. Th. Eustathiades: i. m. Tome II. 429. o.

⁶⁷ M. de Lesala Llanos: El problema de la sanciones internacionales. Universidad de Zaragoza, 1936. 16. o.

⁶⁸ E. Giroton: Le droit international public et la politique. Recueil des Cours, 1936. Tome 110. 627. o.

⁶⁹ H. Kelsen: Unrecht... 394–494. o.

⁷⁰ J. Kunz: Sanction in International Law. A. J. I. L. 1960. 326. o.

⁷¹ L. Reitzer: La Réparation comme conséquence de l'acte illicite en Droit International. Paris, 1938. 22. o.

szemben alkalmazzák.⁷² Ez a felfogás tehát a szankciót lényegében a represszália fogalmával azonosítja. Van olyan nézet is, amely a szankció fogalmát egyenesen a felelősséggel azonosítja, erre az álláspontra helyezkedett a Hágai Akadémián tartott előadásában P. Reuter.⁷³

A nemzetközi jog szankcióival összefüggésben nincsenek egységes nézetek a szocialista nemzetközi jogi irodalomban sem. B. I. Menszinszkij 1951-ben írt kandidátusi értekezésében a szankciót olyan következménynek tekinti, amelyet a nemzetközi jog megsértése esetén alkalmaznak és ezek a következmények – a felelősség formáinak megfelelően – politikaiak és gazdaságiak lehetnek.⁷⁴ Ju. M. Koloszov szerint a szankció a jogsértő joggal szemben alkalmazott olyan kényszerítő tevékenység, amelynek sajátos büntetési jellege van.⁷⁵ Ez a büntetési jelleg nézete szerint azt jelenti, hogy a szankció nincs mindig arányban a jogsértés által okozott hátránnyal, azt terjedelmében és jellegében felülmúlhatja.⁷⁶ D. B. Levin meghatározása szerint: „Nemzetközi szankciókon a szó tágabb értelmében olyan különleges intézkedéseket (szpecialnue merü) kell érteni, melyeket államok vagy nemzetközi szervezetek alkalmaznak a nemzetközi jogsértés miatti felelősséggel kapcsolatban a nemzetközi jog nem teljesítése és a nemzetközi kötelezettségek megsértése miatt”.⁷⁷ H. Fiumel lengyel jogász meghatározása szerint a szankció az államok olyan közvetlen reakcióját jelenti egy konkrét nemzetközi kötelezettség megsértésére, mely a jogsértő állammal szemben alkalmazott különböző kényszerformák alakjában jelentkezik.⁷⁸ V. Vaszilenko, aki szerint „... a kényszer legfontosabb megjelenése a szankció...”⁷⁹, úgy látja, hogy ennél fogva a szankció alkalmazásának a joga „az állam szuverenitásának és nemzetközi jogalanyiségének egyik legfontosabb megnyilvánulása...”⁸⁰. Hasonló nézeten van E. I. Szkakunov, aki szerint a „kényszer” kifejezést lehet abban az értelemben is használni, hogy az „állam jogalanyiségének eleme, amely a minden alanyt jog tartozékát képező absztrakt védelmi képességet jelenti, mely megilleti az államot a nemzetközi jog anyagi normáinak alapján”.⁸¹ Szankció alatt Szkakunov egyébként egyrészt az önsegély keretében megvalósított kényszerintézkedéseket, másrészt a nemzetközi szervezetek kényszerintézkedéseit érti, és ez utóbbiakat az állam „politikai felelőssége formáinak” lehet tekinteni.⁸² Az idézett felfogások a nemzetközi jog szankcióiban elsősorban bizonyos kényszerítő intézkedéseket látnak. P. M. Kurisz szovjet jogász – aki igen behatóan foglalkozik a nemzetközi jog szankcióival – az alatt szintén olyan jogkövetkezményeket ért, melyek abban jutnak kifejezésre, hogy a jogsértő állammal szemben bizonyos korlátozásokat kényszerrel alkalmaznak.⁸³ A kényszer viszont nézete szerint nem

⁷² Huitième rapport sur la responsabilité des Etats. A/CN.4(318) Add. 3. 5. février 1979. 2. o.

⁷³ P. Reuter: Principes de Droit International Public. 590. és 595. o.

⁷⁴ Idézi V. A. Vaszilenko: *Otvetsztvennoszty...* 224. o.

⁷⁵ Ju. M. Koloszov: i. m. 61. o.

⁷⁶ Ju. M. Koloszov: i. m. 62. o.

⁷⁷ D. B. Levin: *Otvetsztvennoszty...* 1966. 130. o.

⁷⁸ H. Fiumel: i. m. 1976. 36. o.

⁷⁹ V. A. Vaszilenko: *Mezsdunarodno-pravovüe szankcii*. Kijev, 1983. 3. o.

⁸⁰ V. A. Vaszilenko: *Mezsdunarodno-pravovüe szankcii*. 8. o.

⁸¹ Idézi V. A. Vaszilenko: *Mezsdunarodno-pravovüe szankcii*. 9. o.

⁸² E. J. Szkakunov: *Szamooborona v mezsdunarodnom prave*. Moszkva, 1973. 37. o.

⁸³ P. M. Kurisz: i. m. 47. o.

csupán azt jelenti, hogy a jogsértő állammal szemben a fizikai kényszer eszközei kerülnek alkalmazásra (ezt a szerző „tisztá” kényszernek nevezi), hanem azt is, amikor a jogsértés által okozott kártérítési kötelezettségről van szó, ez utóbbit pedig „eszmei kényszernek” (ideálnüe prinuzsdenia) nevezi.⁸⁴ Emellett hangsúlyozza, hogy a kényszert nemzetközi bűncselekmény elkövetése esetén alkalmazják, míg közönséges jogsértések elkövetése esetén a szankciók alapján véve kimerülnek a kártérítésben.⁸⁵ Kurisz álláspontjához közel álló véleményt fejez ki Faruksin. Nézete szerint a szankció fogalmát szűkebb és tágabb értelemben kell használni. Szűkebb értelemben szankció alatt a jogsértővel szemben alkalmazott állami kényszerintézkedést kell érteni, míg a szó tágabb értelmében vett szankció a jogtalan tevékenységnek az alábbi nemzetközi jogi következményeit jelenti: restitutio, reparáció, elégtételadás (satisfactio), természetes személyek büntetőjogi elítélése, represszáliák.⁸⁶ A szocialista nemzetközi jogi irodalomban találunk olyan kivételesnek tekinthető felfogást is, amely a szankciót nem tekinti a nemzetközi felelősség elemének. Ezen a nézeten van H. Fiumel⁸⁷ lengyel jogász. Ezzel szemben G. Tunkin magát a felelősséget is úgy határozza meg, hogy a szankciók alkalmazását és realizálását jelenti jogsértés esetében, és így nézete szerint a tágabb értelemben vett felelősség magában foglalja a szankciókat és azok alkalmazásának lehetőségét is.⁸⁸ A felelősség általános koncepciójával kapcsolatosan ugyanezt hangsúlyozza a szovjet állam- és jogelmélet is.⁸⁹ A nemzetközi jog szankcióival összefüggésben felmerül olyan nézet is, amelyik csak kollektív szankciót ismer el. O. Brück pl. a szankciót – mely nézete szerint kényszer alkalmazását jelenti – úgy határozza meg, mint a nemzetközi jogközösség reakcióját a közösség egy olyan tagja ellen, aki megsérti az ebben a közösségben uralkodó szabályt.⁹⁰ D. W. Bowett hasonló nézeten van, szerinte szankciót csak a nemzetközi jogközösség alkalmazhat.⁹¹ A szocialista nemzetközi jogi irodalomban K. A. Baginjan szerint szankció alatt csak nemzetközi szervezetek által végzett kényszercselekményt kell érteni.⁹² Az agresszióval kapcsolatban hasonló nézet a szocialista irodalomban másutt is előfordul. Így E. J. Szkakunov véleménye szerint a fegyveres támadás szankciója csak kollektív intézkedés lehet, az egyéni önvédelmet nem lehet ilyennek tekinteni, mivel az csak a fegyveres támadás elhárítására irányulhat, míg a kollektív kényszer célja ezen túlmenően a jogsértő állam

⁸⁴ P. M. Kurisz: i. m. 45–46. o.

⁸⁵ P. M. Kurisz: i. m. 67. o.

⁸⁶ M. X. Faruksin: i. m. 162–163. o.

⁸⁷ „Ha elismerjük, hogy a nemzetközi szankciók csupán közvetlen reakciók arra, hogy az adott állam megsértette nemzetközi kötelezettségét, akkor nincs alap arra, hogy azokat az állam nemzetközi jogi felelőssége elemeinek tekintsük.” (H. Fiumel 1976. 39. o.)

⁸⁸ G. Tunkin: *Teorija*... 430. o.

⁸⁹ Így pl. O. E. Lejszt a felelősséget úgy határozza meg, hogy az szankciók alkalmazását és realizálását jelenti jogsértés esetén. (I. m. 1962. 85. o.)

Hasonló nézeten van Sz. Sz. Alekszejev: i. m. II. 182. o.

⁹⁰ O. Brück: *Les sanctions en droit international public*. Paris, 1933. 8–9., valamint 229. o.

⁹¹ „...sanctions are taken only on the authority of the international community.” (D. W. Bowett: *Self-Defence in International Law*. Manchester, 1958. 20. o.)

⁹² K. A. Baginjan: *Borba szovjetszkogo gosudarsztva protyiv agresszii*. Moszkva, 1959. 73. és 171. o.

megbüntetése.⁹³ Ez a nézet teljesen helyes lenne, ha a nemzetközi jogban a közhatalomhoz hasonló kényszer – melyet az ENSZ Biztonsági Tanácsa testesít meg – hatékonyan működne. Miután az ENSZ egyelőre nem alkalmas a fegyveres támadás megelőzésére, illetve szankcionálására, így jelenleg gyakran előfordul, hogy a jogos védelem szankcióba megy át, nevezetesen akkor, ha a megtámadott államnak sikerül az agresszort a határokon túlszorítani. Ettől kezdve katonai szempontból az agresszor lesz a védekező, és vele szemben a fegyveres erőt már nem jogos védelem címén, hanem biztonsági intézkedésként vagy szankcióként alkalmazzák.

A nemzetközi jog szankcióinak jellegét a nemzetközi jog sajátosságai határozzák meg. Miután – mint láttuk – a nemzetközi jog nem tekinthető a jog egyik ágának, hanem a jogrendszeren belül elhelyezkedő normarendszer, úgy világos, hogy a nemzetközi jogi felelősség nem jogágazati, hanem komplex jogintézményt jelent, ennél fogva a nemzetközi jogsértések is különböző súlyúak, kezdve a legenyhébb korlátozástól a legsúlyosabb jogsértésig, az agresszióig. Ebből következik, hogy ezek jogkövetkezményei sem teljesen egyformák, azok tehát külön vizsgálhatók.⁹⁴ Mind-ez nem jelenti azt, hogy az egyes jogsértésekre külön-külön speciális szankciók léteznének. Speciális szankciója egy-két jogsértésnek és az agresszióknak van, a többi jogsértésnél nagyjából azonos következmények vannak, csak ezek súlyossága a sérelemtől függ,⁹⁵ azzal arányos. Ugyanakkor a nemzetközi jogban bizonyos különbséget kell tenni a jogellenes cselekmény jogkövetkezményei és szankciói között. A szankciónak, mint a jogsértővel szembeni hátrányos következménynek a nemzetközi jogban is az a célja, hogy a jogalanyokat a jog betartására ösztönözze,⁹⁶ megjelenési formáiban azonban erősen igazodik azon jogsértés természetéhez, amelynek betartását biztosítani kívánja. A kisebb súlyú nemzetközi kötelezettségszegésnek a szankciója is enyhébb, így pl. a szerződések beiktatására vonatkozó kötelezettség nem teljesítése esetén ezek a szerződések érvényesek maradnak ugyan, de rájuk és a belőlük fakadó kötelezettségekre az ENSZ előtt nem lehet jogérvényesen hivatkozni. Súlyosabb természetű kötelezettségszegés esetén a szankció is súlyosabb, mely a semmisségtől kezdve egészen a kollektív fegyveres kényszer alkalmazásáig terjedhet. A szankció mellett a nemzetközi jogsértésnek vannak szankciónak nem tekinthető jogkövetkezményei is. A jogtalan cselekmény jogkövetkezményei alatt ugyanis olyan joghatásokat kell érteni, amelyeket a nemzetközi jogsértés szükségképpen és mindig kivált. Ez azt jelenti, hogy a jogkövetkezmények beállása nem hárítható el. A szankció alkalmazása azonban a sértett állam vagy államok diszkrecionális joga. Ez alól két kivétel van, egyrészt a nemzetközi szerződés semmissége, másrészt az ENSZ által alkalmazott az a szankció, hogy a nála be nem iktatott szerződésekre nem lehet az ENSZ előtt hivatkozni. Ennek megfelelően a jogkövetkezmény a szankció alkalmazásának a lehetősége, maga a szankció azonban csak akkor az, ha ténylegesen alkalmazásra is kerül. A nemzetközi jog szankcióival kapcsolatosan olyan

⁹³ E. I. Szkakunov: Szamooborona v mezdunarodnom prave. 38. o.

⁹⁴ Ezt a szempontot érvényesítették B. Graefrath – E. Oeser – P. A. Steiniger az NDK jogászai a felelősségről írt közös munkájukban, ahol a felelősség jogkövetkezményeit nem általánosságban, hanem az egyes jogsértésekhez kapcsolódva, differenciáltan vizsgálják. (i. m. 119–199. o.)

⁹⁵ Hasonlóan Herczegh G.: Állam nemzetközi felelőssége. 366. o.

⁹⁶ L. Cavaré ezt a gondolatot úgy fejezi ki, hogy a szankció célja a megsértett jogrend helyreállítása. (Les sanctions dans le cadre de l'ONU. Recueil des Cours, 1952. Tome 80. 243. o.)

állásponttal is találkozhatunk, mely a szankciót nem tekinti jogkövetkezménynek. Így Valki László szerint „a nemzetközi jog rendszerében a szankció csak *tényszerű* (kiemelés az eredetiben) következménye lehet a jogsértésnek, de nem jogkövetkezménye”.⁹⁷ Ennek oka nézete szerint többek között az, hogy a nemzetközi jogban nincs kötelező bírászkodás, mely feltétlenül eldöntené, hogy volt-e jogsértés és azt ki követte el, ennél fogva az érintett államok jogon kívüli eszközökkel, pl. tárgyalások útján igyekeznek a konfliktust megoldani, ezek sikertelensége esetén pedig maguk döntenek el, hogy alkalmaznak-e szankciót, és így a sértett fél saját ügyének bírása lesz.⁹⁸ A legelső és legkézenfekvőbb ellenvetés ezzel kapcsolatosan az, hogy a jogi szankciónak az a jellemző vonása, hogy mértékét, természetét, alkalmazásának feltételeit a jog határozza meg. Ha tagadjuk a nemzetközi jogi szankciók jogi jellegét, úgy azt állítjuk, hogy a nemzetközi jognak egyetlen szabálya sem rendezi a szankció kérdését, ez pedig nyilvánvalóan nem így van.

Ami az államok önbírászkodását illeti, a nemzetközi életben tényleg az államok maguk döntenek el azt a kérdést, hogy érte-e őket jogsérelem, és hogy arra alkalmaznak-e valamilyen szankciót.⁹⁹ Kérdés azonban, hogy ez a megoldás vajon alapvetően különbözik az államon belüli jog szankciórendszerének alkalmazásától? A nemzetközi jogsértések az állam ellen irányuló, rendszerint súlyos sérelmet jelentenek, amellyel szemben a sértett állam szervei útján maga jár el. *Ugyanez a helyzet azonban akkor is, ha az államot magát belülről éri valamely közvetlen ellene irányuló jogsértés.* Így pl. államellenes szervezkedés vagy felkelés esetén a sértett állam szervei, nem pedig egy harmadik állam hatóságai járnak el a résztvevőkkel szemben. Ha feltételezzük, hogy az államfő pártatlanul és a jognak megfelelően jár el, amikor megadja vagy megtagadja a kegyelmet a szervezkedés vagy felkelés vezetőitől, úgy ennyi erővel azt is feltehetjük, hogy a nemzetközi jognak megfelelően dönt arról is, hogy államát más állam részéről ért sérelem esetén alkalmazzanak-e szankciót vagy sem. A jogvita abszolút pártatlan felülvizsgálása az államon belüli jogban is csak akkor áll fenn, ha a vita az államnak *alárendelt* személyek vagy szervek között keletkezik. *Az állam alapvető érdekeit ért sérelem esetén* – jöjjenek azok kívülről vagy belülről – *az állam maga fog* – természetesen szervei útján – *dönteni* saját ügyében is. A felelősség a nemzetközi jogban is a jog által – igaz nem kielégítően – szabályozott intézmény, *a felelősséget érvényre juttató szankció alkalmazása ennél fogva jogi következménynek tekinthető*, mivel alkalmazását a jog megsértése teszi lehetővé és az messzemenő joghatásokat, jogok keletkezését, változását vagy megszűnését eredményezheti, tehát nem tekinthető jogon kívüli folyamatnak. Miután a felelősség jogkövetkezményei és szankciói között olyan különbség tehető, hogy a felelősségnek vannak szankciónak nem minősíthető jogkövetkezményei, így ez azt jelenti, hogy *a felelősség jogkövetkezménye ennél fogva tágabb fogalmat jelent a szankciónál.* Bizonyos esetben a jogkövetkezmények egybeeshetnek a szankciókkal. Így pl. az imperatív normákkal ellentétes aktus egyik lehetséges jogkövetkezménye, a semmisség egyben szankciót is jelent, hiszen a semmisség célja, hogy megfossza

⁹⁷ Valki L.: A nemzetközi jog sajátos társadalmi természete. 91. o.

⁹⁸ Valki L.: előbb i. m. 90–91. o.

⁹⁹ V. David ezt az állam szuverenitásával indokolja. (Sankce... 26. o.) Nézete szerint ez csak azért folyik a szuverenitásból, mert jelenleg más lehetőség nincs a jogsértés miatti felelősség érvényesítéséhez, nincs ugyanis pártatlan, államok feletti fórum.

a jogsértőt a kívánt jogi hatás elérésétől, és ily módon eleve elejét vegye az ilyen aktusok megtételének. Vannak azonban a nemzetközi jogellenes magatartásnak a már említettekén kívül további olyan jogi következményei is, amelyek nem minősíthetők szankciónak. Így pl. a nemzetközi jogsértés elkövetése esetén szükségképpen beáll az okozott kár megtérítésére vagy jóvátételére irányuló kötelezettség, mely kétségkívül jogkövetkezmény. Ez azonban nem szankció, hanem csupán egy újabb, másodlagos, ex delicto eredetű kötelezettség, mely nem teljesítése esetén éppen úgy kényszeríthető ki, mint az állam más, nem delictumból származó kötelezettsége.¹⁰⁰ Nem jelent továbbá szankciót az a kötelezettség sem, mely egy súlyos nemzetközi jogsértés (ún. nemzetközi büntett) elkövetése esetén a kívülálló államokra hárul, mint amiről mindjárt szó esik. A továbbiakban megvizsgálandó kérdés, hogy melyek konkrétan a nemzetközi jogsértés következményei.

Az ENSZ-ben folyó kodifikáció során W. Riphagen, a kérdés harmadik előadója a felelősség következményeit három aspektusból (ezeket paramétereknek nevezi) vizsgálta. Az első paraméter a vétkes állam kötelezettségeit, a második a sértett állam új, a jogsértés miatti felelősségből származó jogait, míg a harmadik paraméter a jogsértés folytán harmadik állam számára teremtett helyzetet jelenti.¹⁰¹ A felelősség következményeinek ilyen sorrendben való tárgyalását több bíráló érte. Így B. Graefrath–M. Mohr–E. Oeser közösen írt cikkükben úgy látják, hogy ez a megoldás a jogsértő állam számára előnyösebb pozíciót biztosít a sérelmet elszenvedett államhoz képest. Nézetük szerint a jogaiban sértett államnak joga van azonnali ellenintézkedések foganatosítására, és ő jogosult választani több lehetséges jogkövetkezmény között, azaz ő dönti el, hogy a jogsértő mit köteles eltérni, tehát mindenképpen a sértett állam jogait kell elsődlegesnek tekinteni a jogsértővel szemben.¹⁰² Riphagen álláspontját ebből a nézőpontból mind a Nemzetközi Jogi Bizottságban,¹⁰³ mind az ENSZ Közgyűlés VI. számú Főbizottságában bírálták,¹⁰⁴ végül a második jelentésében javasolt 5 cikkből álló tervezetét visszavonta, és helyette harmadik jelentésében egy másik, 6 cikkből álló elképzelést terjesztett elő.¹⁰⁵ Ezek közül az első 5 általános elveket rögzít, míg a 6. cikk a nemzetközi bűncselekménynek tekinthető jogsértés jogi következményeivel foglalkozik. A 6. cikk a harmadik paraméternek megfelelően a felelősségi jogviszonyon kívül álló államok kötelezettségeit szabályozza, ezek szerint azok kötelesek

- a) a jogsértő aktus által teremtett helyzet el nem ismerésére;
- b) nem nyújtani segítséget az elkövető államnak az ilyen aktus által teremtett helyzet fenntartására; és
- c) csatlakozni segítségnyújtás céljából más államokhoz, az a) és b) pontban foglalt kötelezettségek kölcsönös teljesítésére.

¹⁰⁰ Ezen a nézeten van H. Kelsen (Unrecht... 493–494. o.); D. B. Levin (Otvetsztvennoszty... 130. o.); H. Fiumel (1976. 36–37. o.)

¹⁰¹ Lásd Yearbook, 1980. Vol. II. Part. One, 112. o.

¹⁰² B. Graefrath–M. Mohr–E. Oeser: Rechtsfolgen bei völkerrechtlicher Verantwortlichkeit. Staat und Recht, 1982. 12. szám 1076–1078. o.

¹⁰³ Lásd pl. Usakov hozzászólását (Yearbook, 1981. Vol. I. 134–135. o., különösen a 37. pont).

¹⁰⁴ Így pl. a lengyel delegátus szerint a meghatározott jóvátételi formák tekintetében a választási jog nem a jogsértőt, hanem a sérelmet szenvedő államot illeti meg. (Vö. B. Graefrath–M. Mohr–E. Oeser: i. m. 1078. o.)

¹⁰⁵ A visszavont és módosított cikkeket lásd: A/CN. 4. 366. 1983. 5–9. o.

A kodifikáció jelen sorok írása idején még nem terjedt ki a felelősségi jogviszonyban részes felek jogaira és kötelezettségeire, melyek nézetem szerint a jogsértés *elsődleges* jogi következményeit jelentik, a kívülálló államokra háruló, mint idézett kötelezettségek csak *másodlagosak*. A csupán kétoldalú kötelezettséget jelentő felelősségi viszonynál az abban nem részes államok helyzete egyébként teljesen azonos más hasonló, kétoldalú kötelezettségben részt nem vevő államok jogi helyzetével, vagyis az ilyen kötelezettség a kívülálló államok számára *inter alios acta*, azaz a kívülállók számára jogok érvényesítését vagy szankciók alkalmazását általában nem tesz lehetővé. Mégis, annyiban különbözik minden más jogviszonytól, hogy – jogsértésből keletkezvén – *el nem ismerési kötelezettséget keletkeztet az összes többi állam számára, azaz ebből a szempontból nincs különbség az ún. nemzetközi bűntettek és az egyéb nemzetközi jogsértések között*. A jogkövetkezmények ugyanakkor a felelősségi viszonyban részes államok tekintetében – nem számítva az agressziót – minden felelősségi viszonynál (legyen az kétoldalú vagy többoldalú) lényegében szintén hasonlóak, a különbség inkább az igény érvényesítésére jogosultak körében van. *Egyes speciális kötelezettségek megszegése ezzel szemben sajátos jogi következményekkel vagy szankciókkal járhat, melyek csakis meghatározott jogsértéshez kapcsolódnak*.

2. A NEMZETKÖZI SZERZŐDÉS JOGSÉRTÉS MIATTI FELMONDÁSA VAGY FELFÜGGESZTÉSE

A felmondás a szerződésben részt vevő állam olyan egyoldalú aktusa, melynél fogva megszünteti a szerződés reá való alkalmazását, vagyis ami által megszűnik a szerződés részese lenni. Miután a felmondás kétoldalú szerződés esetén magának a szerződésnek is a megszűnését jelenti, így külön kell vizsgálni a felmondásból keletkező problémákat a bilaterális és a multilaterális szerződés esetén.

a) A kétoldalú szerződés felmondása többféle okból következhet be, jogi természetére nézve a felmondás háromféle lehet. A felmondás nem szükségképpen jogsértés következménye, az bekövetkezhet a felek akaratából mindennemű jogsértés esetén kívül is. Így a szerződés megjelölhet egy időpontot, amikor külön indokolás nélkül bármelyik fél megszüntetheti magára nézve a szerződés alkalmazását és ezzel együtt a szerződés hatályát.¹⁰⁶ A felmondásnak ez az esete tehát nem tartozik a felelősség jogkövetkezményeinek a körébe.

A felmondás bekövetkezhet továbbá a másik fél *szerződésszegése miatt* is. Már E. Vattel hangsúlyozta, hogy a sértett állam jogosult a szerződést felbontani, mert az abból adódó kötelezettségeket csak azzal a feltétellel vállalta el, hogy a másik szerződő fél is teljesíteni fogja összes vállalt kötelezettségeit.¹⁰⁷ Ez az álláspont a

¹⁰⁶ Ilyen felmondási lehetőséget sok szerződés tartalmaz. Így pl. ilyen rendelkezést találunk az 1921. évi lengyel–román szövetségi szerződés 5. cikkében, az 1927. évi olasz–magyar barátsági szerződés 5. cikkében, az 1943. évi szovjet–csehszlovák szerződés 6. cikkében stb. (A szerződéseket lásd: Nemzetközi szerződések 1918–1945)

¹⁰⁷ E. Vattel: *Le droit des gens ou principes de loi naturelle appliqués à la conduite et aux affaires des Nations et des Souverains*. London, 1758. Livre II. XIII. § 200.

nemzetközi jog tudományában általában elfogadást nyert, így pl. F. J. Kozsevnyikov szovjet jogász szerint a szovjet jogtudomány azon a nézeten van, hogy egy kétoldalú egyezménynek az egyik fél részéről történő megsértése a másik félnek a szerződés egyoldalú megszüntetésére vagy felfüggesztésére ad lehetőséget.¹⁰⁸ Hasonló nézeten vannak mások is¹⁰⁹, és ez a tétel belekerült a szerződések jogát kodifikáló 1969. évi bécsi egyezménybe is, melynek 60. cikke kimondja: „1. Kétoldalú szerződésnek az egyik fél által történt lényeges megszegése feljogosítja a másik felet arra, hogy a szerződésszegésre, mint a szerződés teljes vagy részbeni megszűnésének vagy alkalmazása felfüggesztésének okára hivatkozzon.” A bécsi szerződésnek ez a rendelkezése az államok gyakorlatán alapszik¹¹⁰, és mint a Nemzetközi Bíróság 1971-ben adott tanácsadó véleménye megállapítja, ez a cikk a nemzetközi szokásjogban már előbb kialakult szabályt rögzíti.¹¹¹ Minek minősíthető a nem teljesítés miatti szerződésfelmondás? Formailag kétségkívül a nemzetközi jog egyik fontos szankciónak tekinthető represszáliához hasonlít, amely – mint látni fogjuk – egy jogsértő cselekménynek hasonló súlyú jogsértő cselekménnyel való megtorlását jelenti. A formai hasonlóság miatt a felmondást egyesek tényleg represszáliának minősítik,¹¹² ezzel szemben Haraszti György nézete szerint a szerződés felbontására való jogosultságban nem represszáliát kell látni, hanem az az államok egyenlőségéből és a pacta sunt servanda elvéből következik, tekintve, hogy ha az egyik fél megszegi a szerződésben vállalt kötelezettségeit, ezzel az adott szerződésre vonatkozólag „a pacta sunt servanda elvet alkalmazhatatlanná teszi és ezáltal a másik fél is szükségszerűen mentesül azoktól a kötelezettségektől, amelyek addig ebből az elvből reá hárultak”.¹¹³

A felmondásnak ezt az esetét, nézetem szerint, az idézett véleményen túlmenő okok miatt sem lehet represszáliának, tehát szankciónak tekinteni. A szankciónak, így a represszáliának is a célja nem csupán a jogtalan cselekmény megtorlása, hanem elsősorban az, hogy a jogsértőt a jognak megfelelő magatartásra bírja és ezáltal a jog betartását biztosítsa. A felmondással azonban éppen az a szerződés szűnik meg, amelyből származott a megsértett kötelezettség, így azt már nem is lehet a későbbiekben teljesíteni, mivel a szerződés megszűnésével megszűnik maga a kötelezettség is. *A szerződésszegés miatti felmondás ennél fogva nem szankció, mivel megszünteti azt a kötelezettséget is, amely megszegése miatt válaszként alkalmazták.* Mínt hogy a felmondásra a másik fél jogsértő magatartása ad alapot, így *másfelől kétségkívül a felmondást a nemzetközi jogsértés következményének kell tekinteni.* Ami a felfüggesztést illeti, ezt már inkább lehet a jogsértés szankciónak tekinteni. A felfüggesz-

¹⁰⁸ F. J. Kozsevnyikov: Szovetszkoe goszudarsztvo i mezsdunarodnoe pravo. Moszkva, 1948. 130. o.

¹⁰⁹ Lásd erről Haraszti György: A nemzetközi szerződések megszűnése, 122–123. o., valamint az ott megjelölt irodalmat.

¹¹⁰ Lásd Haraszti Gy.: A nemzetközi szerződések megszűnése, 125–126. o.

¹¹¹ A Namibia kérdésében 1971. június 21-én adott tanácsadó vélemény megállapítja: „The rules laid down by the Vienna Convention on the Law of Treaties concerning termination of a treaty relationship on account of breach adapted without a dissenting vote may in many respects considered as a codification of existing customary law on the subject.” (I. C. J. Reports 1971. 47. o.)

¹¹² Ezen a nézeten van L. Reitzer, aki szerint az egyoldalú felmondás a represszália egyik speciális változatának tekinthető, mivel indoka egy jogsértő magatartás, ami nélkül a felmondás is jogszerűtlen lenne. (I. m. 84. o.)

¹¹³ Haraszti Gy.: A nemzetközi szerződések megszűnése, 129. o.

tés célja ugyanis az, hogy mindaddig, amíg a jogsértő állam nem teljesíti a szerződésből folyó kötelezettségeit, addig maga se követelhesen, illetve ne élvezhessen olyan előnyöket, amelyek a szerződés hatálya alatt őt megilletik. Ugyanakkor a felfüggesztés mint szankció nem zárja ki egyéb hátrányt jelentő intézkedések alkalmazását sem, mellyel a sértett állam a szerződés újbóli alkalmazását kívánja biztosítani. Ha viszont a sértett állam a szerződést felmondta, egyéb kényszerítő eszközöket már nem alkalmazhat abból a célból, hogy ezáltal a jogsértőt a felmondott szerződés teljesítésére bírja, hiszen megszűnt szerződés teljesítését nem lehet követelni.

A kétoldalú nemzetközi szerződés felmondásának vagy felfüggesztésének van azonban egy *harmadik* esete, lehetősége is, amely egy jogsértés *szankciójának, represszáliának minősül*. Ez az eset akkor következik be, ha a kétoldalú szerződést *valamilyen más jogforrásban foglalt kötelezettséget sértő jogellenes magatartás miatt, azzal szembeni represszáliaként mondják fel*. Ez a helyzet pl. ha az állam a kétoldalú konzuli és jogsegélyegyezményt azért mondja fel, mert a másik állam hajói az ő parti tengerén jogosulatlanul halásznak. Itt a felmondásnak az a célja, hogy a jogsértő államot a jogellenes cselekmény abbahagyására bírja, azaz a felmondó állam a jogsértést mintegy szankcionálni próbálja. Hozzá kell tenni, hogy az esetek többségében ez végül nem felmondást, hanem csak a szerződés felfüggesztését jelenti, ugyanis ha a másik állam megszünteti a felmondásra alapot adó jogsértő tevékenységét, nincs többé ok a felmondásra sem. A felfüggesztés okának megszűnése után a jogszerű magatartás a felfüggesztett szerződés helyreállítása, ez azonban természetesen történhet újabb szerződés megkötése útján is.

b) *A többoldalú szerződések felmondása vagy felfüggesztése* szintén lehet a nemzetközi jogsértés következménye. Itt azonban a jogsértő állammal nem csupán az az állam áll szemben, akit a jogsérelem közvetlenül érintett, hanem a szerződésben részt vevő többi állam is, ami számos problémát vet fel, nevezetesen mindenekelőtt azt, hogy ki van jogosítva a felmondást, mint jogsértés következményét érvényesíteni? Az egyik lehetőség, hogy csak a szerződésben részt vevő állam, a másik, hogy valamennyi érdekelt, azaz a szerződésben részt vevő állam. A szerződések jogát kodifikáló bécsi egyezmény ezt a jogot tulajdonképpen egyetlen államnak sem teszi lehetővé, mert a 60. cikk szerint ugyan bármely szerződő fél felfüggesztheti a szerződés alkalmazását maga és a jogsértő fél között, de felmondani már csak az összes szerződő fél *egyhangú megállapodásával* lehet.¹¹⁴ A felfüggesztés lehetősége tekintetében továbbá nincsen egyenlő helyzetben a közvetlenül sértett állam és a többi szerződő fél, a közvetlenül nem sértett szerződő felek csak akkor élhetnek a felfüggesztés lehetőségével, „... ha a szerződés olyan jellegű, hogy rendelkezéseinek egyetlen fél által történt lényeges megsértése alapvetően megváltoztatja mindegyik fél helyzetét a szerződésből eredő kötelezettségeik további teljesítését illetően.” (60. cikk 2. pont c) bekezdése.)

A bécsi szerződés idézett rendelkezései szerint tehát többoldalú szerződés esetén a nemzetközi jogsértésnek nem lehet következménye az egyoldalú felmondás. Ez az

¹¹⁴ A 60. cikk 2. pontja kimondja: „A többoldalú szerződésnek valamely fél által történő megszegése: a) feljogosítja a többi felet arra, hogy egyhangú megállapodással teljesen vagy részben a szerződés alkalmazását felfüggeszse, vagy a szerződést megszüntesse; i) a többi fél és a vétkes állam viszonylatában, ii) valamennyi fél között.”

álláspont azonban a jogtudományban vitatott – és úgy tűnik – joggal. Haraszti György szerint a mai nemzetközi jognak az a megoldás felel meg, mely szerint a felmondás joga egyenként és külön minden szerződő államot megillet, nemcsak a közvetlen sértett államot, mivel „a pacta sunt servanda elvének egyik szerződő fél viszonylatában történő megsértése valamennyi szerződő fél közös ügye és egyik állam sem kötelezhető arra, hogy a szerződést megsértő féllel szemben szerződési viszonyát továbbra is fenntartsa”.¹¹⁵ A közvetlenül sértett és a többi szerződő fél közötti éles különbségtétel a felmondási, illetve felfüggesztési jog tekintetében bizonyos esetekben tényleg nem szerencsés. A mai nemzetközi jogban egyre több olyan szerződés jön létre, ahol – mint már erről szó esett – nem is lehet megállapítani, hogy ki a „közvetlenül sértett” állam. Ez a helyzet pl. a faji megkülönböztetést megtiltó 1965. évi szerződésnél, az Emberi Jogok Európai Egyezményénél, az ezen jogokat rendező 1966. évi egyezségokmányoknál, az ILO és az UNESCO által kezdeményezett számos egyezménynél stb. Ha az állam a nemzetközi szerződésben foglalt kötelezettségeit a saját polgárai felé kell hogy teljesítse, ennek elmulasztása esetén minden más szerződő államot „közvetlenül sértett” félnek lehet tekinteni. Ha azonban a többoldalú szerződés olyan jogviszonyokat szabályoz, melyek a gyakorlatban mindig két állam között realizálódnak, úgy különbség tehető a „közvetlenül sértett” és a többi szerződő fél között, és ilyenkor a közvetlenül sértett államtól nézetem szerint akkor sem lehet elvitatni a felmondás jogát, ha azzal néhány más, érdekeiben nem sértett szerződő állam nem ért egyet.

A multilaterális szerződések szerződésszegés miatti felmondása számos más problémát is felvet, melyek meghaladnák jelen tanulmány kereteit, itt mindössze azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy a felmondás, illetve a felfüggesztés felfogható-e a jogsértés szankciójának? A többoldalú nemzetközi szerződés felmondása – ha azt az összes többi szerződő fél együttes elhatározással eszközli – kétségkívül mintegy kiközösíti a jogsértő államot, ennek azonban itt sem szankció jellege van, hanem a kétoldalú szerződéseknel már említett azon elven alapszik, hogy a nem teljesítés a többi felet is mentesíti a szerződésben foglalt kötelezettségek teljesítése alól. Ez érvényes arra az esetre is, ha olyan szerződésről van szó, amely az univerzális szokásjogot összegyűjtő kodifikációként jött létre. Ilyenkor ugyanis a felmondás nem fogja megszüntetni a megsértett kötelezettséget, az mint szokásjogi szabály továbbra is kötelező marad, és így teljesítését továbbra is meg lehet követelni, sőt ki lehet kényszeríteni, csupán addig, amíg a jogsértő nem teljesít, a többi fél sem kötelezhető a teljesítésre. Mivel egyébként a többi állam a felmondás dacára köteles teljesíteni a jogsértővel szemben a most már szokásjogi szabályon alapuló kötelezettségét, így a felmondásnak ebben az esetben nem is nagyon van értelme, éppen ezért egyes nemzetközi jogászok az ilyen általános szabályok felmondását nem is tartják lehetségesnek.¹¹⁶ Ez a felfogás azonban – mint azt Haraszti György kifejti – azt jelenti, hogy a szerződéshez hű államok kötelesek lennének a jogsértővel szemben teljesíteni kötelezettségeiket, ami nyilvánvalóan helytelen.¹¹⁷ A kötelezettségvállalás kölcsö-

¹¹⁵ Haraszti Gy.: A nemzetközi szerződések megszűnése, 130–131. o.

¹¹⁶ Erre az álláspontra helyezkedett pl. a Nemzetközi Jogi Bizottságban lefolytatott vita alkalmával E. Castren, S. Tsuruoka, G. Amador. *Annuaire*, 1963. Vol. I. 109–111. o.

¹¹⁷ Haraszti Gy.: A nemzetközi szerződések megszűnése, 133–134. o.

nösségből, a szerződés kötési szabadság elvéből és az államok egyenlőségéből következőleg az imperatív szabályokat kivéve elvileg minden más szerződés felmondható, tekintve, hogy azzal ellentétes bilaterális szerződés is köthető. A felmondásnak azonban nem sok gyakorlati jelentősége van, így célszerűbb a felfüggesztés, azaz a nem teljesítés eszközével élni a jogsértővel szemben mindaddig, amíg a jogsértés fennáll.

3. NEMZETKÖZI SZERVEZETEK ALAPOKMÁNYAINAK MEGSÉRTÉSE ESETÉN ÉRVÉNYESÍTETT JOGKÖVETKEZMÉNYEK

A nemzetközi szervezet által érvényesített jogkövetkezmények két problémát foglalnak magukban. A nemzetközi szervezetek alapító okmányai is nemzetközi szerződések, melyek megsértése esetén a jogkövetkezményeket jórészt a szervezetek alkalmazzák. Ezenkívül a nemzetközi szerződések beiktatására vonatkozó szabályok felállításával ugyancsak speciális helyzet jött létre, mivel a regisztrálás elmulasztása sajátos jogkövetkezményeket eredményez, melyeket ugyancsak a szervezet érvényesít.

a) A KIZÁRÁS ÉS FELFÜGGESZTÉS

Bár a bécsi szerződés 5. cikke úgy rendelkezik, hogy a szerződések jogának kodifikációja minden olyan szerződésre is vonatkozik, amely nemzetközi szervezetet hoz létre vagy amelyet szervezetek keretében fogadnak el, az egyes szervezetek alapokmányainak megsértéséből származó jogkövetkezmények alkalmazása mégis bizonyos önálló problémát jelent. Ha valamely tagállam megsérti a szervezet alapokmányába foglalt kötelezettségét, úgy vele szemben végső soron nem a tagállamok, hanem a szervezet erre feljogosított szerve fog eljárni. A jogkövetkezmény természete az egyes szervezetek alapokmányától, valamint a megsértett kötelezettségtől függően is változhat. A tagsági díj megfizetésének elmulasztása esetén pl. az ENSZ Alapokmányának 9. cikke úgy rendelkezik, hogy ha a hátrálék összege eléri vagy meghaladja az előző két évre esedékes tagdíj összegét, úgy a mulasztó államot a Közgyűlésen nem illeti meg a szavazati jog. A probléma az 1960-as évek közepén, az ENSZ pénzügyi válsága idején vetődött fel egy sor állam relációjában.¹¹⁸ A szavazatmegvonás mint hátrányt jelentő kényszerintézkedés kétségteljesen sajátos szankciónak minősül, mely egy speciális nemzetközi pénzügyi jellegű kötelezettség betartására irányul. Hasonló megoldás más nemzetközi szervezeteknél is előfordul.¹¹⁹ Azt, hogy az ENSZ Alapokmányába foglalt

¹¹⁸ Lásd erről *Haraszti Gy.*: Az ENSZ válsága a nemzetközi jog tükrében, *Jogtudományi Közlöny*, 1965. 9. sz. 419–425. o.

¹¹⁹ Így az Egészségügyi Világszervezet alapokmányának 7. cikke szerint az a tagállam, amely elmulasztja a szervezettel szembeni pénzügyi kötelezettségét, nem szavazhat a közgyűlésen. A szavazati jog megvonásával sújtja a Nemzetközi Polgári Repülésügyi Világszervezet alapokmánya is az a tagállam, amely nem teljesíti a szervezettel szembeni pénzügyi kötelezettségeit (61. cikk). A Meteorológiai Világszervezet ezzel szemben a pénzügyi kötelezettségeket nem teljesítő államot a tagsági jogok felfüggesztésével sújtja (alapokmány 31. cikk). Más nemzetközi szervezetek ezzel kapcsolatos gyakorlatát lásd *Ch. Leben: Les sanctions privatives de droits ou de qualité dans les organisations internationales spécialisées*, Brüsszel, 1979. 176. és köv. o.

szavazatmegvonás szankció jellegű, bizonyítja a 19. cikk azon rendelkezése, hogy a szavazatmegvonásra nem kerül sor olyan esetben, ha a Közgyűlés meggyőződik arról, hogy a fizetési kötelezettség elmulasztása az érintett tagállam akaratán kívül eső körülménynek tulajdonítható. Ez azt jelenti, hogy csak olyankor kerül sor a jogkövetkezmény érvényesítésére, ha a tagdíjfizetés elmulasztása a tagállamnak felróható, azaz annak hibájából következik be. Természeti csapások, rossz termés stb. esetén a tagállammal szemben a szankció nem kerül alkalmazásra.

A nemzetközi szervezetek alapokmányába foglalt kötelezettség nem teljesítésének a szervezetek által alkalmazott rendszerinti és legsúlyosabb jogkövetkezménye a tagsági viszony felfüggesztése, valamint a szervezetből való kizárás. Az Arab Liga alapmányának 18. cikke szerint a Liga Tanácsa kizárhat a szerződésből bármely tagállamot, mely az alapokmányból származó kötelezettségeit nem teljesíti, ezzel sújtották Egyiptomot az Izraellel Camp Davidben megkötött különbéke miatt. Hasonló rendelkezések találhatók az Európa Tanács alapokmányában is, melyeket az emberi jogok megsértése miatt 1969-ben Görögországgal szemben alkalmaztak.¹²⁰ Hasonló rendelkezéseket univerzális szervezetek esetén is találunk. Így pl. az Egészségügyi Világszervezet alapokmánya 7. cikkének 1965-ben elfogadott módosítása értelmében a Közgyűlés felfüggeszheti vagy kizárhatja a szerződésből azt a tagállamot, amelyik a szervezet alapokmányába foglalt célkitűzéseket és humanitárius elveket faji megkülönböztetési politika gyakorlásával megsérti. A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség hasonló elveket érvényesít, statútuma szerint a statútumból vagy az annak alapján létrejött nemzetközi egyezményből származó kötelezettséget megszegő állam tagsági joga felfüggeszhető. A tagsági jogok felfüggesztése, valamint a kizárás az ENSZ által is alkalmazható jogkövetkezmény, alkalmazására azonban ez ideig nem került sor, ami több körülménnyel függhet össze, de semmi esetre sem azzal, hogy a szervezet eddigi fennállása alatt még egyetlen állam sem szolgáltatott erre kellő alapot. Az Alapokmány 6. cikke értelmében azt az államot lehet a Biztonsági Tanács javaslatára a Közgyűlésen kizárni, aki az Alapokmányba foglalt elveket „következtesen megsérti”. Ilyen következetes és folyamatos jogsértést fejt ki az ENSZ alapítása óta a Dél-Afrikai Köztársaság az ENSZ Alapokmányában is elítélt faji megkülönböztetés fenntartásával, kizárására mégsem került sor, aminek valószínűleg nemcsak politikai okai vannak. Minden bizonnyal szerepet játszik az is, hogy a kizárás nem lenne eléggé hatékony szankció az alapvető emberi jogok betartására. Az ENSZ, mint a béke és biztonság fenntartására hivatott szervezet, elvileg speciális közhatalmi jellegű szankciókat is foganatosíthat, amelyekről később még szó lesz.

b) A SZERZŐDÉSEK BEIKTATÁSÁNAK ELMULASZTÁSA

Az első világháború előtt általános volt az a diplomáciai gyakorlat, hogy az államok titkos szerződéseket kötöttek.¹²¹ A szerződések titkossága kizárta a közvélemény ellenőrzésének lehetőségét a nemzetközi jogalkotás fölött, ezenkívül az

¹²⁰ Vö. *L. Forlati Picchio*: i. m. 401–403. o.

¹²¹ Ilyen titkos szerződések voltak pl. a Szíria, Palesztína és Mezopotámia felosztására kötött 1916.

államokat is bizonytalanságban hagyta bizonyos kötelezettségek fennállása tekintetében. A nagy októberi szocialista forradalom győzelme után megalakult szovjet állam legelső dekrétumában éppen ezért meghirdette a titkos diplomácia felszámolását és nyilvánosságra hozta a cári Oroszország által kötött titkos szerződéseket.¹²² Jórészt ennek tudható be, hogy Wilson amerikai elnök nevezetes 14 pontjából az első pont a diplomácia nyilvánosságát szögezte le. Miután az amerikai elnök jelentős szerepet játszott a Nemzetek Szövetsége létrehozásában, így annak Egyezségokmányába bekerült egy rendelkezés, mely a nemzetközi szerződések nyilvánossága érdekében előírta a szerződéseknek, valamint a nemzetközi kötelezettségeknek (engagement) a Szövetségnél való beiktatását. A beiktatási kötelezettség tehát nemcsak szerződésekre, hanem egyoldalú kötelezettségvállalásokra is vonatkozott. A beiktatási kötelezettség elmulasztását az Egyezségokmány 18. cikke igen szigorúan kívánta megtiltani, amikor kimondta, hogy *a szerződések a beiktatás előtt nem rendelkeznek kötelező erővel*. Ez a rendelkezés új elemet jelent a nemzetközi szerződések érvényességének elméletében, és mivel a beiktatás intézményét az új világ-szervezet, az ENSZ is Alapokmányába foglalta, így egy jelenleg is ható, bár az eredetitől eltérő tartalmú jogintézmény jött létre, mely az ENSZ egyetemlegessége következtében napjainkban már szinte valamennyi nemzetközi szerződésre vonatkozó intézménnyé fejlődött.

A Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának 18. cikke élénk polémiát váltott ki a nemzetközi jogi irodalomban. A többségi álláspont, mely a Nemzetközi Jogi Intézet 1923. évi ülésén jutott kifejezésre, az volt, hogy a szerződés érvényesen jön létre a felek között, de a beiktatás előtt nem rendelkezik kötelező erővel.¹²³ Ezzel szemben Anzilotti tankönyvében arra az álláspontra helyezkedett, hogy a be nem iktatott szerződés érvényes, csak arra nem lehet a Szövetség előtt hivatkozni.¹²⁴ Az Egyezségokmány által elrendelt beiktatási kötelezettség csak a Nemzetek Szövetsége tagállamaira vonatkozott, de azokat a szerződéseket is be kellett iktatni, amelyeket a tagállamok a nem tagállamokkal kötöttek. Így pl. amikor vita támadt egy 1924-ben Franciaország és Mexikó közötti szerződéssel kapcsolatban, melyet – minthogy Mexikó nem volt tagja a Szövetségnek – nem iktattak be, Verzijl, a Francia–Mexikói Igénybizottság elnöke úgy nyilatkozott, hogy a regisztrálás hiánya miatt a szerződés érvénytelen nemcsak a Nemzetek Szövetsége és az Állandó Nemzetközi Bíróság előtt, hanem bármilyen nemzetközi bíróság előtt is.¹²⁵

A Nemzetek Szövetségének a regisztrálásra vonatkozó elképzelése egy *sajátos nemzetközi jogi érvénytelenséget* kívánt bevezetni, mely a beiktatási kötelezettség elmulasztását szankcionálta volna, ez azonban a gyakorlatban kivihetetlennek bizonyult. Itt ugyanis egy formai jellegű szabálynak a figyelmen kívül hagyása a jogi

évi angol–francia szerződés vagy az ugyancsak angol–francia szerződés, melyet 1917-ben a Dél-Oroszországban folytatandó intervenció tárgyában kötöttek. (Lásd *Ch. Rousseau: Droit International Public*. Párizs, 1970 Tome I. Introduction et Sources, 127. o.)

¹²² Vö. *Kursz mezdunarodnogo prava v sesztyi tomah*, I. Ponjatje i szucsnoszty szovremennogo mezdunarodnogo prava. Moszkva, 1967. 64. o.

¹²³ Vö. *Annuaire de l'Institut de Droit International* 1923. 47. és köv. o.

¹²⁴ *D. Anzilotti: Cours...* 383. o.

¹²⁵ *Ch. Rousseau: Droit International Public...* I. 130. o.

aktus érvénytelenségét, kötelező erejét szüntette meg, és ez – mint Ch. Rousseau megjegyzi – a nemzetközi jogban szokatlan formalizmust vezetett be.¹²⁶

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmánya szintén tartalmaz rendelkezéseket a regisztrálásra, de az ezt előíró 102. cikk rendelkezései csak nemzetközi szerződéseket és megállapodásokat említenek, vagyis itt már nincs szó egyoldalú kötelezettségvállalások beiktatásáról. Ennek ellenére sokan úgy értelmezik az Alapokmány 102. cikkét, hogy annak megfogalmazása nem zárja ki az egyoldalú kötelezettségek beiktatását, és így értelmezte ezt a főtitkár is, midőn regisztrálta az államok egyoldalú nyilatkozatait, amelyekben elfogadták a Nemzetközi Bíróság kötelező hatáskörét, ami pedig *kétségkívül egyoldalú kötelezettségvállalás*.¹²⁷ Ebben a vonatkozásban tehát nincs különbség a Nemzetek Szövetsége és az ENSZ gyakorlata között, viszont az ENSZ esetében a beiktatás elmulasztása nem teszi a szerződést hatálytalanná, hanem csupán a jogkövetkezménnyel jár, hogy a be nem iktatott szerződésre *az ENSZ egyetlen szerve előtt sem lehet hivatkozni*. A beiktatás elmulasztásának ez a jogkövetkezménye kifejezetten *szankció jellegű*, amint ezt a San Franciscóban tartott konferencián az ENSZ Alapokmányát előkészítő IV/2. számú bizottság jelentése is megállapítja.¹²⁸ Kire terjed ki a be nem iktatás szankciója? Ez a szankció csak a be nem iktatott szerződésben részes feleket sújtja, az Alapokmány 102. cikk 2. pontjában ugyanis a következő rendelkezéseket tartalmazza: „Olyan nemzetközi szerződésre vagy megállapodásra, amelyeket a jelen cikk 1. pontja rendelkezéseinek megfelelően nem iktattak be, a szerződésben vagy megállapodásban részes felek az Egyesült Nemzetek egyetlen szerve előtt sem hivatkozhatnak.” *A szerződésben nem részes felek tehát a be nem iktatott szerződésekre is hivatkozhatnak!*¹²⁹

Az Alapokmány 102. cikkének értelmezése nem hagy aziránt kétséget, hogy az ENSZ tagjai *minden* általuk kötött szerződést be kell hogy iktassanak, tehát azokat is, amelyeket nem tagállamokkal kötöttek. Kérdés tehát, hogy ezek a nem tagállamok hivatkozhatnak-e be nem iktatott szerződésekre? A nemzetközi jogtudomány nem egyértelmű ebben,¹³⁰ ellenben a Nemzetközi Bíróság – mely az ENSZ egyik fő szerve – több esetben nem utasította vissza a szerződések alkalmazását azon a címen, hogy azokat nem iktatták be az ENSZ-nél. Megjegyzendő azonban, hogy ezek a be nem iktatott szerződések éppen a Bíróság hatáskörét kimondó kompromisszumok voltak a Korfu-szoros ügyben, valamint a menedékjog ügyben,¹³¹ voltak azonban más természetű szerződések is. Így pl. Nagy-Britannia a Korfu-szoros ügyben egy 1945. november 22-én kötött egyezményre hivatkozott, melyet az Egyesült Államokkal, a Szovjetunióval és Franciaországgal kötött az aknák felszedése tárgyában. Ezt az egyezményt azonban egyetlen szerződő fél sem regisztráltatta. A Nemzetközi

¹²⁶ Ch. Rousseau: *Droit International Public...* I. 129. o.

¹²⁷ Vö. F. Boudet: *L'enregistrement des accords internationaux*. R. G. D. I. P. 1960. 599. o.

¹²⁸ A bizottság az alapokmány 102. cikkének 2. pontjával kapcsolatosan megállapította: „This paragraph formulates sanctions concerning the obligation imposed in paragraph one.” (Vö. M. Brandon: *The validity of non registered treaties*. B. Y. B. I. L. 1952. 191. o.)

¹²⁹ Erre a következtetésre jutott M. Brandon is. (i. m. 192. o.)

¹³⁰ H. Kelsen az ENSZ-ről írt nagy monográfiájában a nem tagállammal szembeni szankciót problematikusnak tartja (*The law of the United Nations*, 723. o.), ezzel szemben M. Brandon szerint ilyen szerződésre a nem tagállam sem hivatkozhat. (I. m. 204. o.)

¹³¹ Vö. F. Boudet: i. m. 603. o.

Bíróság – bár nem fogadta el az angol érvelést – nem mondta ki, hogy a beiktatás elmulasztása miatt a szerződésre hivatkozást nem fogadja el, csupán azt nem tartotta a konkrét esetre alkalmazhatónak.¹³² A be nem iktatás kérdését a Nemzetközi Bíróság tehát meglehetősen liberálisan kezelte.

Ugyanakkor megállapítható, hogy mai viszonyok között a szerződések beiktatásának kötelezettsége már nem kapcsolódik kizárólag az ENSZ Alapokmányához. A szerződések jogát kodifikáló 1969. évi bécsi egyezmény 80. cikke ugyanis szintén beiktatási kötelezettséget ír elő, viszont nem rendel el speciális szankciót az említett kötelezettség elmulasztása esetén, így ennek szankcionálására változatlanul az ENSZ Alapokmány 102. cikkének rendelkezései vonatkoznak. Ennek következtében annyiban változott a helyzet, hogy a be nem iktatás szankciója ma már kiterjeszhető arra az államra is, amely ugyan nem tagja az ENSZ-nek, de ratifikálta az 1969. évi bécsi szerződést.

A beiktatási kötelezettség nem terjed ki az Alapokmány előtt keletkezett szerződésekre. Az Alapokmány után kötött és be nem iktatott szerződések egyébként érvényesek, abból a felekre nézve jogi kötelezettség származik, és bármely más nemzetközi szervezet, szerv, választott bíróság előtt, mint érvényes nemzetközi jogszabályra lehet hivatkozni.

Mikor kell a beiktatást megtenni? Az Alapokmány 102. cikkének 1. pontja a „lehető leghamarabb” kitévelt használja, ami szó szerint értelmezve azonnali cselekvésre utal. Ezzel szemben a szerződések jogát kodifikáló bécsi egyezmény – mely ugyancsak kötelezővé teszi a beiktatást – úgy rendelkezik, hogy arra a szerződések hatályba lépése után kerül sor. A két rendelkezés végül is nincs egymással ellentétben, hiszen alkalmazni a szerződést csak a hatályba lépés után lehet, és így az abból származó kötelezettségre való hivatkozás is ilyenkor merülhet fel.

4. AZ ÉRVÉNYTELENSÉG MINT A NEMZETKÖZI JOGSÉRTÉS KÖVETKEZMÉNYE

A nemzetközi jog művelői közül csak kevesen említik az érvénytelenséget akkor, amidőn a nemzetközi jogsértés jogi következményeiről vagy szankcióiról szólnak.¹³³ Annak okát, hogy számos jogtudós nem tekinti az érvénytelenséget a nemzetközi jogsértés következményének, a nemzetközi jog fejletlenségében kell keresnünk, mivel – mint Haraszti György megállapítja – mindaddig nem lehet a kényszer alkalmazásához fűzött érvénytelenségi szankciót a belső jogból átvenni, míg a háború törvényes kényszerítési eszköz volt.¹³⁴ A háború célja ugyanis a békeszerződés aláírásának kikényszerítése, és ha a kényszer megengedett, úgy a hatása alatt kötött szerződést is érvényesnek kell tekinteni.

¹³² Lásd erről *M. Brandon*: i. m. 198–199. o. és *F. Boudet*: i. m. 604. o.

¹³³ Ezen kevesek közé tartozik *F. A. Mann* angol jogász (The consequence of an international wrong in international and national law. *B. Y. B. I. L.* Vol. XLVIII. 1976–77. Oxford, 1978. 5. és köv. o.) vagy *Ch. Leben* belga jogász, aki az érvénytelenséget a jogi szankció legszebb példájának tekinti (i. m. 56. o.).

¹³⁴ *Haraszti Gy.*: Nemzetközi szerződések joga, Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, II. kötet, 1266. o.

Az érvénytelenség intézményét a római jog is ismerte, modern fogalma és pontos tartalma a polgári jogban alakult ki, mint jogintézmény azonban több jogágban is megtalálható (ilyen pl. a munkajog vagy az államigazgatási jog),¹³⁵ legnagyobb jelentősége az államon belüli jogban azonban kétségkívül a polgári jogban van, ahol az érvénytelenség a felelősség egyik megnyilvánulása,¹³⁶ melyet Asztalos László a jogviszony keletkezéséhez fűződő legáltalánosabb polgári jogi szankciónak nevez.¹³⁷ Az érvénytelenség a polgári jogban nem szükségképpen jogsértés következménye, azaz bekövetkezhet a feleknek fel nem róható valamely hiányosság miatt is¹³⁸ (pl. a szerződést cselekvőképtelenek kötik), adott esetekben azonban a rosszhiszemű vagy ingyenes szerzővel szemben „kifejezetten felelősségi szankció” (kiemelés az eredetiben),¹³⁹ melynek – Kemenes Béla megállapítása szerint – az a fő jellegzetessége, hogy kizárja a célzott joghatás bekövetkezését.¹⁴⁰

Az érvénytelenségnek még a burzsoá magánjogban kialakult két formája: a semmisség és a megtámadhatóság, melyeket a szocialista polgári jog is átvett. A két intézmény között – Weiss Emília nézete szerint – az az alapvető különbség, hogy „... a semmisség feltétlen, a megtámadhatóság csak feltételes érvénytelenség”.¹⁴¹ Ph. Cahier francia jogász az érvénytelenség két fajtájának jogi alapjairól szólva a különbséget abban látja, hogy a semmisség akkor áll be, ha a jogügylet valamely jogszabályt sértett, vagy azzal ellentétes, ezzel szemben megtámadhatóság esetén a jogügylet önmagában nem jogellenes, csupán valamely jogalany egyéni érdekét sérti¹⁴² (ez a helyzet pl. a tévedés esetén). A semmisséget hivatalból kell figyelembe venni, arra bárki határidő nélkül hivatkozhat, megállapítására külön eljárásra nincs szükség, és végül hatálya ex tunc, azaz visszamenőleges, ami azt jelenti, hogy a jogügyletet úgy kell tekinteni, mint amely nem is jött létre.¹⁴³ Semmisség esetén annak jogkövetkezményeit nem lehet elhárítani, az ilyen jogügylet érvényessége felett a felek nem rendelkezhetnek, míg megtámadásra csak az a személy jogosult, akinek alanyi jogát vagy érdekeit a kérdéses jogügylet sérti. A megtámadás az érdekelt fél tetszésére van bízva, ami azt jelenti, hogy bár lehetősége van visszamenő hatállyal érvényteleníteni a kérdéses jogügyletet, de ha nem él ezzel a jogával, úgy utóbb a jogügylet érvényes marad és belőle joghatások származnak. A *semmisség* tehát *objektív* jellegű szankció, a *megtámadhatóság* ezzel szemben *szubjektív*, a semmisséget nem lehet orvosolni, míg a megtámadhatóságot igen.¹⁴⁴ A megvizsgá-

¹³⁵ Lásd pl. *Weltner A.*: Az érvénytelenség és orvoslása a munkajogban, Bp., 1960; *Toldi Ferenc*: Az államigazgatási aktusok megsemmisítéséről és megváltoztatásáról, Állam- és Jogtudományi Intézet értesítője, 1958. 2. sz.

¹³⁶ Lásd *Kemenes B.*: A szerződések szabályozásának elvi kérdései a Polgári Törvénykönyvben. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica, Tomus VIII. Fasc. 2. Szeged, 1961. 53. o.

¹³⁷ *Asztalos L.*: i. m. 177. o.

¹³⁸ Lásd *Asztalos L.*: i. m. 184. o.

¹³⁹ *Asztalos L.*: i. m. 203. o.

¹⁴⁰ *Kemenes B.*: i. m. 53. o.

¹⁴¹ *Weiss Emília*: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban, Bp., 1969. 190. o.

¹⁴² *Ph. Cahier*: Les caractéristiques de la nullité en droit international et tout particulièrement dans le convention de Vienne de 1969 sur le droit des traités, R. G. D. I. P. 1972. 650–651. o.

¹⁴³ Lásd erről *Weiss Emília*: i. m. 190–227. o.

¹⁴⁴ Ennek a különbségtételnek az államon belüli jogban akkor van ilyen értelme, ha a szerződést állampolgárok kötötték. A szocialista vállalatok közötti szerződéseknél a népgazdaság általános

landó kérdés, hogy ez az államon belüli jogban kialakult jogintézmény mennyiben kerül alkalmazásra a nemzetközi jogban? Az a megállapítás, hogy a belső jogban kialakult fogalmak és jogintézmények jelentős részét nehéz minden átalakítás nélkül átvinni a nemzetközi jogba, fokozottan érvényes a szankció problémájára és így az érvénytelenségre is, bár éppen ez a jogintézmény az, ahol a belső jogi és a nemzetközi jogintézmény fokozatosan közelebb kerül egymáshoz. A második világháborút megelőző időkben, amikor az államok közötti erőszak alkalmazása lényegileg megengedett volt, az érvénytelenség nem lehetett az erőszakos cselekmény szankciója. Azon kevesek, akik ebben az időben egyáltalán felvetik a kényszer alkalmazásának hatását a nemzetközi szerződések érvényességére, úgy foglalnak állást, hogy csak a tárgyaló személyekkel szemben alkalmazott kényszer az, amely a szerződés érvényességét érinti, míg az állammal szemben a fegyveres erő alkalmazása vagy az azzal való fenyegetés nem érinti a szerződés érvényességét.¹⁴⁵ A szerződés a megbízott személlyel szembeni kényszer esetén megtámadható volt, ezen kívül korabeli felfogás szerint akkor is, ha tévedés vagy megtévesztés esete állt fenn,¹⁴⁶ vagyis ha az állam nevében eljáró személynél hiányzott vagy fogyatékos volt a szerződéskötési akarat.

Az erőszak tilalmának az ENSZ Alapokmánya útján való bevezetése a nemzetközi jogba jogilag érintette az érvénytelenség intézményét is, hiszen jogtalanra vált az állammal szembeni kényszer is. Ezenkívül volt még egy másik tényező is, amely a nemzetközi jogi érvénytelenséget közelebb hozta a jog hasonnevű intézményéhez. Ez a tényező a már említett közrendi jellegű imperatív normák megjelenése, melyek megsértését a nemzetközi jog a semmisség szankciójával sújtja.¹⁴⁷

A nemzetközi jog szerkezetében hasonlít egy kicsit a polgári joghoz annyiban, hogy itt is rendszerint egymásnak alá nem rendelt, egyenjogú felek állnak szemben, akik közötti akaratmegegyezéssel különböző jogügyletek jöhetnek létre. Ugyanakkor, mivel nincs fölöttük semmiféle közhatalom, aminek akaratával szemben tilos lenne valamiben megállapodniuk, így sokkal szűkebbre korlátozódhat az érvénytelenség területe. Mi a szerepe az érvénytelenségnek a nemzetközi jogi felelősségben? M. Virally véleménye szerint az érvénytelenség a legsúlyosabb szankció, amely egy jogi aktust érhet, minthogy eltörli mindazt a joghatást, amit rendes körülmények között előidézne.¹⁴⁸ H. Lauterpacht ugyancsak úgy látja, hogy az érvénytelenség szankció jellegű, és a közvetlen kényszerítő eszközök hiánya a jogtalan aktus semmisségének különösen fontos szerepet kölcsönöz a nemzetközi kapcsolatokban.¹⁴⁹ G. Guggenheim szerint az érvénytelenség a jogtalan aktus reparációjának

---

érdeke vagy a tervek teljesítéséhez fűződő speciális érdek sokszor az alakilag hibás szerződések érvényesülését, teljesítését követelheti meg olyankor, amikor az érvénytelenségből következő integrum restitutio gazdaságilag célszerűtlen lenne. (Lásd erről *Weiss Emilia*: i. m. 414. és köv. o.)

¹⁴⁵ Ezen a nézetten van pl. *J. Louter*: *Le droit international positif*. Oxford, 1920. Tome I. 478. o. *Faluhelyi Ferenc* 1936-ban megjelent tankönyvében hasonló nézetten van: „A kényszer az államközi érintkezésben csak akkor tekinthető megtámadási oknak, ha az a jogalany akaratát kifejezésre juttató tényezők (szervek) ellen alkalmazott fizikai kényszer (vis absoluta).” (I. m. 260. o.)

¹⁴⁶ Ezeket a megtámadási okokat sorolja fel *Faluhelyi Ferenc* (I. m. 259. o.), vagy *Weninger László* (Az új nemzetközi jog, Bp., 1927. 194–195. o.).

¹⁴⁷ Vö. *Haraszti György*: Az érvénytelenség fogalmának változása... 215. o.

¹⁴⁸ *M. Virally*: *Réflexions sur le „jus cogens”*. A. F. D. I. P. Tome XII. 1966. 17. o.

¹⁴⁹ *H. Lauterpacht*: *Recognition in International Law*. Cambridge, 1947. 421. o.

egyik módja.¹⁵⁰ P. Reuter hasonló nézeten van, szerinte az érvénytelenség akkor játszik szerepet a nemzetközi felelősségben, amikor a jogellenes cselekmény egy jogi aktussal azonos, ilyenkor a megfelelő reparációt ennek az aktusnak az eltűnése jelenti.¹⁵¹ Az érvénytelenség ilyen körülmények között az *in integrum restitutio* egyik formája.¹⁵²

a) AZ EGYOLDALÚ AKTUSOK ÉRVÉNYTELENSÉGÉNEK PROBLÉMÁJA

Az érvénytelenséget a nemzetközi jogban főleg a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatban szokásos vizsgálni. Az érvénytelenség intézményének azonban ez nem az egyetlen, hanem csak az egyik lehetséges területe. J. Verhoeven szerint az érvénytelenségnek a nemzetközi jogban négy fő alkalmazási területe van: a területi jogcímek, a szerződések, a bírói funkciók gyakorlása és a nemzetközi szervezetek aktusai.¹⁵³ Az érvénytelenség valóban felvetődik a választott bírósági ítéletekkel vagy nemzetközi szervezetek aktusaival összefüggésben is, az ezzel kapcsolatos problémák vizsgálata azonban meghaladná a jelen tanulmány témakörét.¹⁵⁴ Ami a területi jogcímek érvénytelenségét illeti, ott végül is *mindig a megszerzés jogcímét vonták kétségbe*, a területszerzés viszont vagy egyoldalú aktussal, vagy szerződéssel történik, így az érvénytelenséget is ezekkel összefüggésben kell vizsgálni.

A nemzetközi jog tudományában ugyanis – a polgári joghoz hasonlóan – sokan különbséget tesznek *egyoldalú és kétoldalú jogügyletek* között, amelyek mindegyikénél felvetődhet az érvénytelenség problémája. A régebbi magyar irodalomban Faluhelyi Ferenc a nemzetközi jogügyleteket egyoldalú és többoldalú akaratnyilvánításokra osztja fel.¹⁵⁵ Weninger László hasonló felosztást alkalmaz tankönyvében, és összesen hatféle egyoldalú akaratnyilvánítást sorol fel.¹⁵⁶ Az egyoldalú és kétoldalú jogügyletek közötti különbségtétel meglehetősen elterjedt a nemzetközi jog mai tudományában is.¹⁵⁷ A nemzetközi jogügyletek – mint azt J. Kunz kifejti – nemzetközi jogviszonyok létrehozására, módosítására vagy megszüntetésére irányu-

¹⁵⁰ P. Guggenheim: La validité et le nullité des actes juridiques internationaux. Recueil des Cours, 1949. Tome 74. 237. o.

¹⁵¹ P. Reuter: Droit International Public. Paris, 1968. 8. kiadás, 113. o.

¹⁵² Vö. F. A. Mann: The consequence of an international wrong, 16. o.

¹⁵³ J. Verhoeven: Les nullités du droit des gens. In: Droit International 1. Collection publiée sous la direction de Prosper Weil, Paris, 1981. 3. o.

¹⁵⁴ Lásd erről A. Balasko: Causes de nullité de la sentence arbitral en droit international public. Paris, 1938.; W. M. Reisman: Nullity and Revision, The Review and Enforcement of International Judgements and Awards, New Haven, 1971.; Ph. Cahier: i. m. 654–668. o.; P. Guggenheim: La validité et la nullité des actes juridique... 216. és köv. o.

¹⁵⁵ Faluhelyi F.: i. m. 260. o.

¹⁵⁶ Weninger L.: i. m. 191. o.

¹⁵⁷ Ilyen különbséget tesz pl. Ian Brownlie (Principles of Public International Law. Oxford, 1966. 511–512. o.); M. Díez de Velasco (Instituciones de derecho internacional publico. Madrid, 1973. Tomo I. 145–150. o.); P. Guggenheim (Traité de Droit International Public, Genf, 1967. Tome I. 273–282. o.); F. Berber (i. m. Band I. 406–411. o.); A. Verdross–B. Simma (Universelles Völkerrecht. 340. és köv. o.); G. Venturini (La portée et les effets juridique des attitudes et des actes unilatéraux des Etats. Recueil des Cours, 1964. Tome 112. 367. és köv. o.); A. Ch. Kiss (Les actes unilatéraux dans la pratique française du droit international. R. G. D. I. P. 1961. 317. és köv. o.); W. Wengler (i. m. Band I. 303–318. o.).

ló akaratnyilatkozatok.¹⁵⁸ Ennek megfelelően kétoldalú jogügyletek azok, amelyeknél a joghatások az érdekelt felek akaratmegegyezésével jönnek létre, ilyenek a nemzetközi szerződések. Mit kell egyoldalú jogügylet alatt érteni? Többen azon a véleményen vannak, hogy az egyoldalú jogügyletek egyik fő jellemvonása, hogy egyetlen jogalany nyilatkozata,¹⁵⁹ valójában az egyoldalú akaratnyilatkozat származhat több jogalanytól is, ha azok egymás cselekvéséről tudva közösen tesznek joghatások előidézésére alkalmas nyilatkozatot.¹⁶⁰ Így pl. az államként való elismerés – mely tipikusan egyoldalú nyilatkozat – megadható több állam részéről közösen is, ezt nevezik kollektív elismerésnek.¹⁶¹ Ilyen módon ismerte el pl. az 1878. évi berlini kongresszus Szerbia és Montenegró államiságát. Az egyoldalú akaratnyilatkozatok tehát nem feltétlenül egyetlen állam megnyilvánulásait jelentik, azok lehetnek több jogalany együttesen tett közös tényei is, a lényeg, hogy az ilyen aktus *önmagában előidézi a kívánt joghatást anélkül, hogy más jogalanynak el kellene azt fogadnia.* A nemzetközi jog tudományában G. Venturini az egyoldalú aktusokat három kategóriába sorolja. Nézete szerint vannak egyoldalú akaratkijelentések, akaratnyilvánításnak nem minősülő deklarációk és akaratlagos tevékenységek.¹⁶² Az akaratnyilvánításnak nem minősülő aktusok közé sorolja pl. az értesítést és a tiltakozást, de aztán a tiltakozást úgy definiálja, hogy az olyan akaratnyilvánítás, mely nem ismer el törvényesnek egy meghatározott igényt,¹⁶³ így végső soron ő is elismeri, hogy az egyoldalú aktusban mindenképpen valamiféle állami akarat fejeződik ki. Egyébként amikor egy állam a többit valamiről értesíti, ez is akaratnyilvánítás,¹⁶⁴ melyet azért tesz a nyilatkozó állam, hogy a többi államot jogilag releváns tények ismeretébe hozza. Az viszont igaz, hogy az akaratnyilvánítás nem csupán

¹⁵⁸ Vörterbuch des Völkerrechts und der Diplomatie. Berlin–Leipzig, 1924–1929. Band II. 337. o. *D. Anzilotti* hasonlóan fogalmaz, ő jogi aktus alatt olyan akaratkijelentést ért, melyből az államok közötti viszonyokban jogkövetkezmények származnak. (Cours... Tome I. 339. o.) Hasonló nézeten van *M. Díez de Velasco*, aki terjedelmes tankönyvében egy rövid fejezetet szentel az egyoldalú aktusoknak, melyek fő jellemvonásai nézete szerint a következők: 1. akaratnyilatkozatok, 2. egyetlen jogalanytól származnak, 3. érvényességük nem függ más jogi aktusoktól és 4. megtételük bizonyos joghatásokat vált ki. (Instituciones de derecho... 146–147. o.)

¹⁵⁹ Ezt hangsúlyozza pl. *Seara Vazquez* (i. m. 194. o.).

¹⁶⁰ Ez tükröződik *F. Pfluger* definíciójában: „Egyoldalú nemzetközi jogügylet alatt tehát egyetlen, nemzetközi joghatás előidézésére irányuló akaratkijelentést kell érteni, amely egyetlen vagy több, egymással cselekvési egységben összekötött jogalanytól származik, és amely azért vonja maga után a kívánt joghatást, mivel egy objektív nemzetközi jogszabály a kérdéses jogkövetkezményre irányuló akarathoz e vonatkozó joghatást fűzi.” (Die einseitigen Rechtsgeschäfte im Völkerrecht, Zürich, 1936. 28. o.)

Hasonló definíciót adnak *A. Verdross* és *M. Simma* közös tankönyvükben: „Einseitige Rechtsgeschäfte sind Willenserklärungen eines einzelnen States oder einer organisierten Staatengemeinschaft, durch welche die von diesen Rechtssubjekten gewollten Rechtsfolgen im Rahmen des allgemein VR ausgelöst werden.” (I. m. 340. o.)

Verzijl ugyancsak azon a nézeten van, hogy az egyoldalú aktusok kifejezhetők kollektíve is. (*J. W. H. Verzijl*: i. m. Part VI. Juridical facts as Sources of International Right and Obligation, 48. o.)

¹⁶¹ A kollektív elismerésről lásd „Az állam elismerése a mai nemzetközi jogban” c. tanulmányomat. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica Szeged, 1967. Tomus XIV. Fasc. 6. 56. és köv. o.)

¹⁶² *G. Venturini*: i. m. 413. o.

¹⁶³ *G. Venturini*: i. m. 433. o.

¹⁶⁴ Ezen a nézeten van *F. Pfluger*: i. m. 221. o.

írásbeli, tehát kifejezett nyilatkozatban történhet, hanem *kifejezhető tevőlegesen magatartás* útján is. Vannak másfelől olyan egyoldalú nyilatkozatok, amelyekből csak akkor származik joghatás, ha azt a többi állam elfogadta, így pl. állandó semlegeséget nem lehet egyoldalú nyilatkozattal létrehozni.¹⁶⁵

Az egyoldalú nyilatkozat vagy cselekvés csak akkor minősül egyoldalú jogügyletnek, ha *szervejének szándéka jogi hatások előidézésére irányul*, pusztán politikai jellegű vagy más egyéb szándékkal tett nyilatkozatok nem jönnek figyelembe.¹⁶⁶ A joghatás az egyoldalú aktus jellegénél fogva különböző lehet, azonban valamennyi egyoldalú akaratkijelentés *kötelező a nyilatkozó számára, ha jogilag releváns tényre vonatkozik*. Így pl. az Állandó Nemzetközi Bíróság Ihlen norvég külügyminiszternek az oslói dán követ előtt 1919. július 22-én tett nyilatkozatáról szólva (ebben a miniszter nem tett ellenvetést arra a dán közlésre, hogy Dánia gazdasági és politikai érdekeit egész Grönlandra kiterjeszti) úgy foglalt állást, hogy egy ilyen nyilatkozat kötelezi az államot.¹⁶⁷ Egy másik ide vonatkozó jogeset: 1974. július 25-én a francia köztársasági elnök egy sajtókonferencián úgy nyilatkozott, hogy Franciaország még abban az évben befejezi a Csendes-óceán térségében folytatott nukleáris robbantási kísérleteit. Ugyanezt az állítást megismételte a francia külügyminiszter is 1974. szeptember 24-én az ENSZ Közgyűlésén mondott beszédében. A Nemzetközi Bíróság 1974. december 20-án hozott ítéletében az említett nyilatkozatokkal összefüggésben megállapította: „Elismert, hogy az egyoldalú aktusok formáját felöltő és ténybeli vagy jogi helyzetre vonatkozó deklarációnak lehet olyan hatásuk, hogy jogi kötelezettséget hoznak létre... Egy ilyen természetű, nyilvánosan és kötelezettségvállalási szándékkal kifejezett vállalás (undertaking) még akkor is kötelező, ha nemzetközi tárgyaláson kívül tették.”¹⁶⁸ Az egyoldalú jogi kötelezettségvállalást egyébként az ENSZ-nél éppúgy be kell iktatni, mint a nemzetközi szerződéseket.¹⁶⁹ Mindebből, figyelemmel az említett bírói döntésekre, két következtetés levonása kézenfekvőnek látszik.

1. A jogi kötelezettségvállalás céljából tett egyoldalú nyilatkozat *jogforrásnak tekinthető*.¹⁷⁰ A jogforrás, mint az államok közötti akaratmegegyezés megjelenési formája logikailag csak kétféleképpen létezhet: a kifejezett akaratmegegyezés, ez a nemzetközi szerződés; a hallgatólagos akaratmegegyezés, amely a szokásjoggal azonos. Az egyoldalú jognyilatkozat szintén államok közötti akaratmegegyezés, csak ez a nyilatkozó részéről kifejezetten, az elfogadó államok részéről pedig hallgatólagosan történik.

¹⁶⁵ Vö. J. L. Kunz: *Austria's Permanent Neutrality*. A. J. I. L. 1956. Vol. 50. 418. o.

¹⁶⁶ Hasonlóan A. Verdross – B. Simma: i. m. 340. o. G. Fitzmaurice hasonlóan hangsúlyozza, hogy az egyoldalú akaratnyilatkozat a körülményektől és a nyilatkozó szándéktól függően hoz létre vagy nem hoz létre jogi kötelezettséget. (The Law and Procedure of the International Court of Justice 1951–4; Interpretation and other Treaty Points. B. Y. B. I. L. 1957. Vol. XXXIII. 230. o.)

¹⁶⁷ Arrêt du 5 avril 1933. Statut Juridique du Groenland Oriental, Cour P. J. L. Série A/B. Part 2. No. 53. 71. o.

¹⁶⁸ Nuclear Tests Case (Australia v. France) Judgement of 20 December 1973, I. C. J. Reports 1974. 267. o.

¹⁶⁹ Így pl. beiktatták Egyiptomnak a Szuezi-csatornával kapcsolatos 1957. április 24-i nyilatkozatát. (Vö. M. Virally: i. m. 155–156. o.)

¹⁷⁰ Erre az álláspontra jut Ch. Rousseau: *Droit International Public*. Tome I. 418. o. *Podesta Costa* szintén a jogforrások között sorolja fel az egyoldalú aktusokat. (L. A. *Podesta Costa* – J. M. Ruda: *Derecho International Publico*. Buenos Aires, 1979. Tomo I. 22–23. o.)

2. A másik levonható következtetés az, hogy a kötelezettségvállalásnak nem kell szükségképpen írásban történnie, az szóban is közölhető.

Egy további probléma, hogy az akaratnyilvánításnak kifejezetten kell-e lennie, azaz lehet-e a *hallgatást* olyannak tekinteni, amiből jogi kötelezettség származik? Ch. Rousseau ezzel kapcsolatosan megállapítja, hogy vannak hallgatólagos egyoldalú aktusok is, vagyis a hallgatás éppen olyan akaratnyilvánítás, mint a kifejezett állásfoglalás, tartalmát tekintve pedig belenyugvást jelent.¹⁷¹ A hallgatás azonban – mint ezt Csou En Laj kínai miniszterelnök 1954-ben megállapította – nem mindig jelent beleegyezést,¹⁷² hanem – mint F. Berber helyesen jegyzi meg – csak akkor, ha a körülmények szerint az államnak tiltakoznia kellett volna ahhoz, hogy a lemondást kizárja.¹⁷³ Ezt a felfogást tükrözte a Nemzetközi Bíróság 1962. június 15-én kelt ítélete Kambodzsa és Thaiföld területi vitájában,¹⁷⁴ hasonló megállapítást tesz továbbá A. Ch. Kiss a diplomácia gyakorlatát elemezve.¹⁷⁵

Jogi hatályt tulajdonít a hallgatásnak a szerződések jogát kodifikáló 1969. évi bécsi egyezmény 20. cikkének 5. pontja is, amely szerint a nemzetközi szerződéshez fűzött fenntartást elfogadottnak kell tekinteni azon államok részéről, amelyek a fenntartásról szóló értesítés kézhezvétele utáni 12 hónapon belül nem tesznek kifogást. Mindez korántsem jelenti, hogy a tiltakozás hiánya mindig beleegyezést jelent, *jogellenes tényeknél nem lehet a hallgatást beleegyezésnek vélelmezni*. A hallgatólagos egyoldalú aktusokkal kapcsolatban végül azt kell leszögezni, hogy velük összefüggésben az *érvénytelenség problémája nem merül fel*.

Ami az egyoldalú aktusok fajait illeti, a nemzetközi jog tudománya korántsem egyöntetű. A tradicionális felfogás csak azokat tekinti egyoldalú aktusoknak, melyek érvényessége nem függ más jogi aktusoktól. Ilyennek tekintik az elismerést, a tiltakozást, a lemondást és az ígéretet,¹⁷⁶ egyesek ide sorolják még az értesítést,¹⁷⁷ mások különbséget tesznek más jogi aktusoktól függő és attól független, ún. autonóm

¹⁷¹ Ch. Rousseau: *Droit International Public*... I. 417. o.

¹⁷² Így 1954-ben India és Kína között folytatott tárgyalások során Csou En Laj kínai miniszterelnök kijelentette: „The contention that silence means acquiescence reflects not at all the accepted principles of international law.” (Vö. A. Martin: *L'Estoppel en Droit International Public*. Párizs, 1979. 77. o.)

¹⁷³ F. Berber: i. m. 410. o.; M. Diez de Velasco hasonló nézetet van, szerinte a hallgatásból csak akkor származik nemzetközi jogi kötelezettség, ha azt a konkrét eset körülményei között úgy lehet értelmezni, mint a beleegyezés vélelmét. Ilyen körülménynek tekinti a tiltakozás hiányát, vagy az egyoldalú aktus beiktatását az ENSZ-nél. (Instituciones de derecho, I. kötet 140. o.)

¹⁷⁴ Préah Vihear templom romjait, mely közvetlenül a kambodzsa-területén lóvónek tüntette fel. Thaiföld a neki hivatalosan megküldött térképre semmi megjegyzést nem tett több mint ötven éven keresztül, és ezt a bíróság beleegyezésnek minősítette, kimondván a régi szabályt: „Qui tacet consentire videtur si loqui debuisset ac potuisset.” (Case concerning the Temple of Preah Vihear Judgement of 16 June 1962, I. C. J. Reports, 1962. 23. o.)

¹⁷⁵ A. Ch. Kiss: *Les actes unilatéraux*... 326–328. o.

¹⁷⁶ Ezeket sorolja fel pl. A. Verdross – B. Simma: i. m. 341–354. o.

¹⁷⁷ Így pl. M. Giuliano ezt az öt egyoldalú aktust sorolja fel (i. m. I. La società internazionale e il diritto, 576. o.), ugyanígy E. Menzel – K. Ipsen (*Völkerrecht*, 2. kiadás, München, 1979, 89. o.); Seara diritto, 576. o.), ugyanígy E. Menzel – K. Ipsen (*Völkerrecht*, 2. kiadás, München, 1979, 89. o.); Seara diritto, 576. o.); R. Quadri szintén csak négy egyoldalú aktust ismertet (lemondás, értesítés, tiltakozás, elismerés) (*Diritto Internazionale Pubblico* 4. kiadás, Palermo, 470–472. o.).

egyoldalú aktusok között.¹⁷⁸ Nézetem szerint abszolút autonóm egyoldalú aktusok nincsenek, mert *jogi hatása csak a többi állam által tudomásul vett aktusoknak van.* A felelősség szempontjából másfelől nincs különösebb jelentősége annak sem, hogy az egyoldalú jogi aktus azért tehető meg, mert ezt az egyetemes nemzetközi jog teszi lehetővé (mint pl. az elismerést), vagy mert erre valamely írott forrás ad lehetőséget (pl. egy szerződés megengedheti a fenntartás megtételét vagy a csatlakozást, melyek egyoldalú aktusok). A nem önálló egyoldalú aktusok egy részénél a joghatások elháríthatóak, így pl. a fenntartással szemben kifogás emelhető. Ugyanakkor a fenntartással szemben emelt kifogásnak a jogi következménye már nem hárítható el. Az autonómnak tekinthető egyoldalú aktusok száma, nézetem szerint, egyébként jóval nagyobb a hagyományos ötnél, így egyoldalú jogi aktusnak tekinthető pl. a hadüzenet, a semlegességi nyilatkozat, az uratlan terület elfoglalása, idegen tulajdon államosítása, háborús blokád elrendelése, háborúban kereskedelmi hajó zsákmányolása, a parti tenger 12 mérföldig való kiterjesztése stb. Az egyoldalú jogügyletek létrejöhetnek a jognak megfelelően, és akkor a kívánt joghatások ténylegesen bekövetkeznek. Így pl. ha a nyílt tengeren felfedeznek egy kis szigetet, amit egy állam egyoldalú aktussal okkupál, úgy a foglalás eredményeként a sziget (és vele együtt a körülötte elterülő parti tenger) a foglaló állam területévé válik. Ez azonban csak akkor következhet be, ha az egyoldalú aktust egy valóban res nullius jellegű, tehát uratlan és ennél fogva okkupálható terület tekintetében foganasították. Mi a helyzet akkor, ha az egyoldalú aktus az állam nemzetközi kötelezettségének megszegésével jön létre? Mint Anzilotti kifejezi, logikailag három eset lehetséges: 1. az aktus csupán érvénytelen, 2. érvényes, de abból felelősség keletkezik, és 3. az aktus érvénytelen és egyben felelősséget is keletkeztet.¹⁷⁹ A nemzetközi jogi érvénytelenséget vizsgálva mindenekelőtt megállapítható, hogy *az érvénytelenség az egyoldalú aktusok esetén sem szükségképpen a jogellenesség, azaz a nemzetközi jogsértés következménye*, így pl. ha a nemzetközi szerződéshez egy állam nevében olyan személy fűz fenntartást, aki erre nincs jogosítva, a fenntartás érvénytelen lesz anélkül, hogy bármiféle nemzetközi jogsértés történt volna. Az érvénytelenség azonban kapcsolódhat jogellenes magatartáshoz, aminek következményeit illetően a nemzetközi jogban a fentebb említett három elvi lehetőség előfordulhat. Az első esetre példa, ha az állam az okkupációs nyilatkozatot olyan területre nézve teszi meg, mely már egy másik állam területe.¹⁸⁰ Ez fordult elő a Dániához tartozó Grönland esetében, melynek keleti részére Norvégia támasztott igényt, amit viszont az Állandó Nemzetközi Bíróság 1933-ban kelt döntésében érvénytelennek nyilvánított.¹⁸¹ A másik esetre példa a hadüzenet, melynek elsőként való alkalmazása az ENSZ Alapokmányába ütközik és így tilos, de mégsem lesz érvénytelen, azaz az ennek alapján megindított háború nemzetközi jogi háborúnak minősül, azonban az állam felelősségét vonja maga után. Végül az annexió a mai nemzetközi jog szerint egyrészt érvénytelen,¹⁸²

¹⁷⁸ Ilyen megkülönböztetést tesznek P. Daillier és A. Pellet, Nguyen Quoc Dinh professzor tankönyvének átdolgozói. (Droit International Public. 2. kiadás, Párizs, 1980. 326. o.)

¹⁷⁹ D. Anzilotti: Cours... Tome I. 340. o.

¹⁸⁰ Ezt a példát hozza fel P. Guggenheim is. (La validité et le nullité des actes juridiques internationaux, 257. o.)

¹⁸¹ P. C. I. J. A/B. No. 53. 75. o.

¹⁸² Így pl. a Szíriához tartozó Golan-fennsík izraeli bekebelezését az ENSZ közgyűlésén a Magyar

másfelől mint az agresszió következménye egyben az abból keletkezett nemzetközi felelősségi jogviszonyt is fenntartja. Az agresszió ugyanis tulajdonképpen mindaddig tart, amíg a támadó csapatokat vissza nem vonják a saját államterületre. Az érvénytelenségnek az egyoldalú jogi aktusok vonatkozásában is két esete van: a semmisség és a megtámadhatóság. Mivel ezek ugyanazt jelentik a kétoldalú aktusok tekintetében is, így célszerű az idevonatkozó problémákat a szerződések érvénytelensége tárgyalásánál megvizsgálni.

b) A NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK ÉRVÉNYTELENSÉGE

A nemzetközi szerződések érvénytelensége hasonló problémákat vet fel, mint amelyek a polgári jogi szerződések érvénytelensége esetén merülnek fel. A nemzetközi szerződés ugyan nem egyszerű jogügylet, hanem nemzetközi jogalkotást jelent, ez azonban nem érinti azt a körülményt, hogy mindkét féle szerződés akaratmeg-egyezés, amelynek hiányosságai esetén a szerződés érvénytelen lenne. Ebből következőleg az érvénytelenség a nemzetközi jogban is többé-kevésbé azt jelenti, mint a polgári jogban, azaz joghatás-keletkezési akadállynak minősül.

Az érvénytelenségnek a magánjogban kialakult két esetét, azaz a semmisséget és a megtámadhatóságot ismeri a nemzetközi jog tudománya is,¹⁸³ azonban nincs teljes egyetértés sem abban, hogy miben különbözik ez a kettő egymástól, sem abban, hogy mely esetek tartoznak az egyik vagy másik csoportba, sőt olyan felfogás is van, mely csak egyféle érvénytelenséget ismer. Így pl. A. de Luna szerint a fő különbség a semmisség és a megtámadhatóság között az, hogy a szerződés semmisségét a bíróság hivatalból veszi figyelembe, míg a megtámadható szerződés esetén azt a bíróság csak az érintett fél indítványa esetén érvénytelenítheti. Mivel viszont a nemzetközi jogban nincs kötelező bíraskodás, ezért nézete szerint az ilyen megkülönböztetés sem fogadható el.¹⁸⁴ P. Daillier–A. Pellet, Nguyen Quoc Dinh professzor tankönyvének átdolgozói ugyancsak úgy látják, hogy a nemzetközi jog nem ismeri a semmisség és megtámadhatóság közötti különbségtételt, szerintük a nemzetközi jogban csak megtámadhatóság van.¹⁸⁵ Mások, akik az érvénytelenség két változatát lehetségesnek tekintik a nemzetközi jogban is, azon a nézeten vannak, hogy a semmisség és megtámadhatóság között az a különbség, hogy a semmis szerződés kezdettől fogva (ex tunc), a megtámadható szerződés viszont csak a megtámadás után (ex nunc) lesz

Népköztársaság képviselője semmisnek minősítette. (Lásd Népszabadság, 1982. február 5. számát.) Ugyanezt az álláspontot erősítette meg az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1981. december 17-én hozott 497. számú határozata, melyet a tanács egyhangúan hozott. A határozat szerint, mivel az erőszakos területszerzés a nemzetközi jog szerint elfogadhatatlan, a Biztonsági Tanács „... 1. Decides that the Israeli decision to impose its laws, jurisdiction and administration in the occupied Syrian Golan Heights is null and void and without international legal effect.” (Vö. International Legal Materials. Vol. XXI. N. 1. 1982. 214. o.)

¹⁸³ Vö. Haraszti György: Az érvénytelenség fogalmának változása... 215. o., valamint ugyanő: Reflections on the Invalidity of Treaties. Questions of International Law. Leyden–Budapest, 1977. 60. o.

¹⁸⁴ Annuaire, 1966. Vol. I. Deuxième Partie 15. o. Nem tesz különbséget az érvénytelenség két esete között G. von Glahn sem, aki egyébként az imperatív normák létezését is tagadja. (G. von Glahn: Law Among Nations. 4. kiadás, New York–London, 1981. 498–503. o.)

¹⁸⁵ Nguyen Quoc Dinh – P. Daillier – A. Pellet: i. m. 198. o.

érvénytelen. Ez a nézete J. Verhoevennek vagy a Tunkin professzor által szerkesztett 1974-ben kiadott szovjet tankönyvnek.¹⁸⁶ Egy további nézet szerint joghatás szempontjából nincs semmi különbség a semmisség és a megtámadhatóság között, azaz mindkét esetben a szerződés ab initio érvénytelen. Ezen a nézeten volt R. Ago a Nemzetközi Jogi Bizottságban lefolyt vita alkalmával,¹⁸⁷ és ezt szögezi le Haraszti György is.¹⁸⁸ Mi a különbség akkor az érvénytelenség két változata között? Az előbb idézett két szerző és mások szerint elsősorban az, hogy semmisségre elvileg bárki hivatkozhat, megtámadhatóságra viszont csak a jogaiiban sértett fél,¹⁸⁹ továbbá, hogy a semmis szerződés, miután a nemzetközi közrenddel ellentétes, nem válhat az idő múlásával utóbb sem érvényessé.¹⁹⁰

Az, hogy a semmisségre bárki hivatkozhat, feltételezi valamiféle „*actio popularis*” létezését a nemzetközi jogban. A Nemzetközi Bíróság ezzel kapcsolatos gyakorlata – mint erről már szó esett – nem egészen egyértelmű. Mindenesetre a Barcelona Traction ügyben 1970-ben kelt állásfoglalás után az erga omnes jellegű nemzetközi kötelezettségek létezését a Namíbiával kapcsolatosan 1971-ben adott tanácsadó véleményében is megerősítette.¹⁹¹ *Ha viszont vannak erga omnes jellegű nemzetközi jogviszonyok, úgy valamely jogi aktus semmissége kétségkívül ezek közé tartozik*, feltéve ha – amint erről még később szó lesz – a semmisséget a feltétlen alkalmazást igénylő normákkal ellentétes aktusokra korlátozzuk. Ha a semmisségre nem hivatkozhatna minden állam, úgy bizonyos nemzetközi jogot sértő egyoldalú jogi aktusokat sohasem lehetne támadni. Így pl. ha egy állam a nyílt tengernek a tengerparttól számított 200 mérföldön túli részét is gazdasági övezetének nyilvánítaná, ez a nyílt tenger szabadságának imperatív jellegű normájával kerülne ellentétbe és így semmisnek minősülne, viszont teljesen lehetetlen lenne bármiféle szempont alapján korlátozni azon államok körét, akik erre hivatkozhatnak.¹⁹²

¹⁸⁶ J. Verhoeven: i. m. 90. o.; Mezdunarodnoe pravo. Moszkva, 1974. (főszerk.: G. I. Tunkin) 204–205. o.

¹⁸⁷ Vö. Annuaire de la Commission 1963. Vol. I. 248–249. o.; H. Waldock, mint a kérdés előadója azon a nézeten volt, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság által elfogadott felfogás közelebb áll a kontinentális jogi felfogáshoz, mint a „common law” szemléletéhez, ez utóbbiban egy szerződés mindaddig érvényes, míg azt nem annulálják, a nemzetközi jogban a szerződés érvénytelenítése ab initio következik be, így ex tunc lesz érvénytelen. (Vö. Annuaire, 1966. Vol. I. deuxième partie 160. o.)

¹⁸⁸ „A szerződés érvénytelensége minden esetben a szerződéskötés időpontjára visszahatóan, ex tunc következik be. Ebben a vonatkozásban tehát azonos a helyzet a semmis és az erre jogosult szerződő fél által megtámadott szerződés között.” (Haraszti Gy.: Az érvénytelenség fogalmának változása... 217. o.)

¹⁸⁹ Haraszti Gy.: Reflections... 61. o.; R. Ago véleményét pedig lásd Annuaire, 1963. Vol. I. 248–249. o. Ezen a nézeten van E. Jimenez de Aréchaga is: El derecho... 85. o.

¹⁹⁰ Haraszti Gy.: Reflections... 62. o.; J. H. W. Verzijl: i. m. Part VI. Juridical Facts as Sources of International Rights and Obligations, Leyden, 1973. 79. o.

¹⁹¹ „In the view of the Court, the termination of the Mandate and the declaration of the illegality of South Africa's presence in Namibia are opposable to all States in the sens of barring *erga omnes* the legality of a situation which is maintained in violation of international law...” (Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia, Advisory Opinion, I. C. J. Reports, 1971. 56. o.)

¹⁹² Az Izland által 50 mérföldre emelt halászati zónával kapcsolatos angol–izlandi perben a vita az izlandi aktus érvényessége felett folyt. Az ítélethez csatolt különvéleményekből úgy tűnik, hogy azok szerzői szerint valamely aktus érvénytelensége erga omnes jellegű. Ezen a nézeten volt Nagendra

A semmisséggel összefüggésben néha *nem létező aktusokról* is beszélnek. D. Anzilotti pl. mint az Állandó Nemzetközi Bíróság tagja a fentebb már említett Kelet-Grönland ügyben adott különvéleményében a nem létező aktust a következőképpen határozta meg: „Egy jogi aktus nem létező, ha lényeges elemeinek egyike hiányzik.”¹⁹³ H. Kelsen szerint viszont az aktus akkor nem létező, ha nyilvánvaló, hogy nem képes előidézni a jogilag érvényes aktus joghatásait.¹⁹⁴ Ezek a megállapítások azonban a semmis aktusokra is vonatkoztathatók, ezért Guggenheim azt a következtetést vonja le, hogy a semmis és a nem létező aktusok közötti különbségtétel megvonása áthághatatlan nehézségekbe ütközik.¹⁹⁵ A különbségtétel valójában nem nehéz. A semmis és a nem létező aktusok között ugyanis az az elméleti különbség állapítható meg, hogy míg semmis jogügyletnél van állami akaratnyilatkozat, mely bizonyos körülmények miatt mégsem idéz elő joghatást, addig a nem létező jogügyletnél állami akaratnyilatkozat nincs. Ez a helyzet pl. ha egy arra jogosulatlan személy tett nyilatkozatot az állam nevében.¹⁹⁶ Egy további különbség, hogy a nem létező szerződés utólagos jóváhagyással érvényessé válhat, míg ugyanez semmis szerződés esetén kizárt.¹⁹⁷ Mindaddig, amíg ilyen utólagos jóváhagyás nem következik be, a semmis és a nem létező szerződés közötti különbségnek gyakorlati szempontból nem sok jelentősége van, mivel mindkét esetben arról van szó, hogy nem jönnek létre azok a joghatások, melyeket az érvényes aktusok általában előidéznek. A felelősség szempontjából azonban ez a különbség annyiban érdekes, hogy – ellentétben a semmisséggel – *a nem létező szerződésnél kizárt a jogellenesség, azaz a nem létezés sohasem tekinthető a jogsértés következményének.*

A szerződések jogát kodifikáló 1969. évi bécsi egyezmény a jogtudományhoz hasonlóan az érvénytelenségen belül megtámadhatóság és semmisség között tesz különbséget.

A szerződés megtámadható: ha az államon belüli jognak a szerződéskötési hatáskörre vonatkozó alapvető fontosságú rendelkezéseinek nyilvánvaló megsértésével kötötték, ilyen továbbá a jogosulatlan személy által kötött szerződés.

A szerződés ezen kívül megtámadható: tévedés, megtévesztés és az állam képviselőjének megvesztegetése esetében.¹⁹⁸

A szerződés rendező továbbá a *semmisséget* is, ennek két esetét különbözteti meg: az 52. cikk értelmében semmis az a szerződés, amelyet fenyegetés vagy erőszak hatására az ENSZ Alapokmányába foglalt nemzetközi jogi alapelvek megsértésével kötöttek, továbbá az 53. és 64. cikk értelmében *semmis a feltétlen alkalmazást igénylő (imperatív) normába ütköző nemzetközi szerződés* is. A semmisségnek ez a két esete, nézetem szerint, két különböző jelenséget takar. *Valódi semmisségről* ugyanis csak *imperatív (cogens) normával ellentétes szerződés esetén lehet beszélni.* Ilyenkor a

Singh (Fisheries Jurisdiction Case, Merits, Judgment, I. C. J. Reports 1974. 40. o.), erre utal I. Forster, C. Bengzon, Jimenez de Aréchaga, Nagendra Singh és J. M. Ruda közös, kollektív különvéleménye is. (uo. 47. o.)

¹⁹³ C. P. J. I. Série A/B. No. 53. 95. o.

¹⁹⁴ H. Kelsen: Allgemeine Staatslehre, 1925. 277. o.

¹⁹⁵ P. Guggenheim: Traité de Droit International public. Tome I. 184. o.

¹⁹⁶ Vö. Haraszti – Herczegh – Nagy: Nemzetközi jog, 219. o. Hasonló véleményen van Haraszti

György egy másik helyen is. (Állam- és Jogtudományi Enciklopédia II. kötet, 1267. o.)

¹⁹⁷ Lásd Haraszti György: Az érvénytelenség fogalmának változása... 217. o.

¹⁹⁸ Erről rendelkezik az 1969. évi egyezmény 46., 47., 48., 49. és 50. cikke.

semmisségre bármely állam hivatkozhat és az ilyen szerződést minden nemzetközi bíróság vagy bármilyen más nemzetközi szerv külön kérés nélkül is eleve érvénytelennek fogja tekinteni, és az ilyen szerződés utóbb sem válhat érvényessé. Ugyanez áll az imperatív normával ellentétes egyoldalú aktusra, így pl. a Hold okkupálását minden külön eljárás nélkül bármely nemzetközi bíróság semmisnek tekintené. Az imperatív normával ellentétes nemzetközi jogi aktus tehát attól függetlenül lesz semmis, hogy egyoldalú vagy kétoldalú aktusról van szó. Ez a semmisség a belső jogból ismert hasonló intézménnyel szinte teljesen analóg. A különbség csupán az, hogy az államon belüli jogban jogügylet érvénytelenségével kapcsolatos jogvitát bíróság elé lehet vinni. A nemzetközi jogban ezzel szemben *nincs ugyan kötelező bírászkodás, de ez alól éppen a semmisség jelent bizonyos kivételt.* A szerződések jogát kodifikáló bécsi egyezmény 66. cikke értelmében az imperatív normával ellentétes szerződés esetében a vitában álló felek *bármelyike* 12 hónap elteltével a Nemzetközi Bíróság elé fordulhat, ha nem sikerült megállapodni abban, hogy a vitát valamely választott bíróság elé terjesszék. A bécsi szerződésnek ez a cikke maga nem feltétlen alkalmazást igénylő, tehát fenntartással alkalmazását esetleg ki lehet zárni, az egyezménybe való felvétel ténye azonban mégis azt bizonyítja, hogy a nemzetközi jogközösségben a többségi vélemény hajlik arra, hogy a semmisségben a belső jogi megoldáshoz teljesen hasonló intézményt lásson.

Egészen más lesz a helyzet a kényszer hatására kötött szerződés esetén. A kényszer kifejtésének ténye nem olyan nyilvánvaló, mint a szerződésnek valamely imperatív normával ellentétes rendelkezése. A nemzetközi szerződés érvénytelenségét eredményező erőszaknak ugyanis két esetét kell megkülönböztetni: az erőszak kifejezhető egyrészt az állam nevében a szerződés megkötését végző személyekkel szemben, másrészt magával a szerződést kötő állammal szemben.¹⁹⁹ Ha mármost az erőszakot az állam nevében eljáró személlyel szemben alkalmazzák, ezt a körülményt éppen úgy az érintett államnak kell bizonyítania, mint pl. a bécsi szerződés által az érvénytelenségi esetek közé sorolt megtévesztést vagy megvesztegetést. Ha az érintett állam bármely okból nem támadja meg azt a szerződést, amelyet képviselője csak a személyét érintő fenyegetés hatására kötött meg, úgy erre a körülményre harmadik államok hiába hivatkoznának, és miután az előtte fekvő szerződés szövegéből a fenyegetés ténye nem tűnik ki, nem tekintené ebben az esetben érvénytelennek a kérdéses szerződést az eljáró nemzetközi bíróság sem. Ezzel szemben az imperatív normába ütköző szerződést a különböző nemzetközi bíróságok akkor is semmisnek minősítenék, ha a semmisségre egyik fél sem hivatkozna.

Az erőszakkal kötött szerződés másik esetében – amikor az erőszakot az állammal szemben fejtették ki – az erőszak alkalmazásának ténye adott esetben már sokkal szembetűnőbb lehet, különösen ha fegyveres erőszakról van szó. A szerződés érvényességét befolyásoló erőszak azonban nemcsak fegyveres erőszak lehet, ilyennek minősülhet pl. gazdasági vagy politikai nyomás is.²⁰⁰ Az ilyen természetű erőszakra

¹⁹⁹ Vö. *Haraszi – Herczegh – Nagy*: i. m. 221. o.

²⁰⁰ Ezt szögezi le *Haraszi György*, aki megállapítja, hogy a nemzetközi jog szocialista felfogása szerint a mai nemzetközi jog a gazdasági és politikai erőszakot is tiltja, és ebből azt a következtetést vonja le, hogy az erőszak bármely fajtájának a szerződéskötéssel kapcsolatban való alkalmazása semmissé teszi a nemzetközi szerződést. (*Haraszi – Herczegh – Nagy*: i. m. 222. o.) A szerződések jogát kodifikáló 1969. évi bécsi egyezmény megkötése alkalmával a konferencia által

azonban szintén az érintett államnak kell hivatkoznia, ha ő a szerződést ennek ellenére érvényesnek tekinti, úgy aligha képzelhető el, hogy az érvényességet más államok vonják kétségbe, hiszen ez a szuverenitásából folyó szerződéskötési szabadság tagadását jelentené adott esetben, és visszaélésekre adna lehetőséget. *A kényszer hatása alatt kötött szerződést tehát a gyakorlatban mindaddig alkalmazzák, míg azt a kényszer által károsan befolyásolt állam meg nem támadja.* A szerződés érvénytelensége mint az erőszak alkalmazásának következménye csak szubjektíve érvényesülhet. A kényszer hatása alatt kötött szerződés tehát a szerződő felek között joghatásokat hoz létre, meg nem támadása esetén érvényes marad. Az ilyen szerződés érvényességével kapcsolatos vitákra a bécsi egyezmény 66. cikke nem írja elő kötelezően a bírói út igénybevételét, csupán *egyeztető bizottsági eljárás* indítható, ami megint csak azt bizonyítja, hogy itt nem valódi semmisségről van szó.

Az erőszak hatására kötött szerződés tehát a valóságban épp úgy megtámadhatóságot jelent, mint a tévedés, megtévesztés, megvesztegetés vagy a belső jog szabályainak megsértésével kötött szerződés. A szerződések és az egyoldalú jogi aktusok érvénytelenségének részletes vizsgálata külön tanulmányt igényelne, e helyett itt csak néhány megállapításra szorítokozom.

Miután mind a semmisség, mind a megtámadhatóság – mint láttuk – ex tunc hatályú, így a kettő közötti különbségnek elsősorban a bizonyítási teher szempontjából van jelentősége. A megtámadhatóság, mint a szerződés érvénytelenségének másik lehetősége nem szükségképpen jogellenes magatartás következménye. A megtámadhatóságnak elsősorban az a célja, hogy kizárja a joghatások bekövetkezését olyan esetekben, amikor a szerződéskötési akarat valamely szerződő félnél hiányos volt, vagy más tartalom elérésére irányult és *csak másodszorban fogható fel úgy, mint a jogellenes magatartás jogkövetkezménye.* Ez azt jelenti, hogy bizonyos esetekben a megtámadhatóság bekövetkezését a kétoldalú aktusoknál sem előzi meg nemzetközi jogsértés, ez a helyzet pl. a jogosulatlan személy esetén kötött szerződésnél, valamint tévedés esetében. Ha viszont a másik fél szerződő partnerét megtévesztette, képviselőjét megvesztegette vagy ellene kényszert alkalmazott, úgy szintén fennáll a szerződéskötési akarat fogyatékossága, de ezenkívül még jogsértés is történt, így *az érvénytelenség célja az is, hogy megfossza a megtévesztő, megvesztegető vagy kényszert alkalmazó államot az általa csalárd módon elérni kívánt jogok megszerzésének lehetőségétől.* Az érvénytelenség ugyanakkor nem zárja ki egyéb szankciók alkalmazását tekintve, hogy az érvénytelenség önmagában általában nem alkalmas arra, hogy a jogsértőt a jognak megfelelő magatartásra kényszerítse.

5. A JÓVÁTÉTEL (REPARÁCIÓ) PROBLÉMÁJA

Mint láttuk, a reparációs kötelezettség bár nagy szerepet játszik a felelősség lényegéről alkotott jórészt burzsoá jellegű felfogások kialakulásában, mégsem jelent

---

kiadott nyilatkozat szintén ezt a felfogást tükrözi: „The United Nations Conference on the Law of Treaties... 1. Solemnly condemns the threat or use of pressure in any form, military, political or economic by any State, in order to coerce another State to perform any act relating to the conclusion of a treaty in violation of the principle of sovereign equality of States and freedom of consent.” (Vö. T. O. Elias: i. m. 412. o.)

szankciót, csupán egy ex delicto eredetű, másodlagos kötelezettséget. Ez a kötelezettség kétségtől a nemzetközi jogsértés következménye, a kötelezettség teljesítése azonban nem szankció, hiszen a szankciót mindig a sértett fél alkalmazza, a reparációt ezzel szemben a jogsértő eszközli.²⁰¹ A jogsértés csupán *alanyi jogot* teremt a sértett állam számára ahhoz, hogy kérje a sérelem jóvátételét.²⁰²

Ami a reparáció általános szabályait illeti, ezekre a jelen sorok írása idején a kodifikáció még nem terjedt ki, így forrásként csak az egyetemes szokásjog használható. A szokásjogi szabályok az államok és a választott bíróságok gyakorlatából állapíthatók meg, ez a gyakorlat azonban nem egységes, így kevés olyan szabály van, ami általánosan elismertnek tekinthető. Ilyen, a nemzetközi jogtudományban hangsúlyozott szabály az *arányosság elve*, azaz, hogy a reparáció a megsértett joggal egyenértékű helytállást jelentsen.²⁰³ Erkölcsei kár esetén az arányosság tartalma azonban meglehetősen bizonytalan. Anyagi kár esetén technikailag már könnyű a kár mértékét pénzben megállapítani, de ilyenkor is kétséges, hogy ki fogja ezt kimondani? Ez a kérdés a reparáció egész elméletének legnagyobb problémája. Ha a jóvátétel mértékét kizárólag a *sértett* állam döntené el, úgy mi történik akkor, ha ezt az igényt a jogsértő állam túlzottnak minősíti? Erre a kérdésre H. Kelsen azt a választ adja, hogy ha nincs olyan objektív fórum, mely jogsértés esetén a megfelelő jóvátételről határozná, akkor el kell ismerni, hogy a jóvátételi kötelezettség tartalma nem jöhet létre a kötelezettség teljesítéséért felelős állam hozzájárulása nélkül.²⁰⁴ Ez az álláspont logikus és korrekt, hiszen ha az eredeti, a jogsértő állam által nem teljesített kötelezettséget a két fél együttesen határozza meg, úgy az ennek megsértéséből származó másodlagos kötelezettség mértékét és tartalmát is együtt kell meghatározni. Ha azután ebben nem jön létre köztük megegyezés, a sértett fél szankcióhoz folyamodhat – amint ez gyakran megtörténik –, az arányosság elve azonban ilyenkor is irányadó, nevezetesen a *szankció nem lehet súlyosabb, mint az a sérelem, amelynek reparálását megtagadták*. Az igazi zsákutca csak ezután következik: ki fogja eldönteni, hogy a megtagadott reparációs kötelezettség miatt alkalmazott szankció arányban áll-e az eredetileg elszennvedett sérelemmel? Kötelező nemzetközi bíraskodás hiányában az államok közötti erőviszonyok fogják az arányosság mértékét eldönteni.

A jóvátételre vonatkozó általános szabályként egyelőre tehát csak az arányosság elve, valamint azon elv szögezhető le, hogy a kötelezettség mértékét és tartalmát az érdekelt felek megállapodása határozza meg.²⁰⁵ A reparációra vonatkozó általános szabályok csekély száma tehát azzal is összefügg, hogy a jóvátétel több, egymástól különböző jogkövetkezményt takar.

A jóvátétel kifejezés ugyanis, mint a jogellenes magatartás jogkövetkezménye, *gyűjtőfogalmat* jelent,²⁰⁶ azaz magában foglalja mindazokat az intézkedéseket,

²⁰¹ Vö. L. Reitzer: i. m. 27. o.

²⁰² Hasonlóan A. P. Sereni: i. m. III. 1545. o.

²⁰³ Lásd pl. H. Buxbaum: i. m. 39. és köv. o.; H. Kelsen: Unrecht... 549. o.; A. P. Sereni: i. m. III. 1545. o.

²⁰⁴ H. Kelsen: Unrecht... 549. o.

²⁰⁵ H. Kelsen: Unrecht... 555. o.

²⁰⁶ Vö. L. Reitzer: i. m. 21. o.; D. B. Levin *Otvetsztvennoszty*... 116. o.; E. Jimenez de Aréchaga: *International Responsibility*... 564. o.

amelyek a jogsérelem következményeinek eltüntetésére szükségesek.²⁰⁷ Mindebből következik, hogy a jóvátétel jellege és természete az elszenvedett sérelem függvénye. Mint erről már szó esett, az elszenvedett sérelem többféle lehet: állhat egy alapvetően gazdasági érdek megsértéséből (anyagi kár), állhat továbbá egyéb, nem anyagi jellegű (politikai, jogi vagy erkölcsi) érdek csorbításában (ezt szokás összefoglalóan erkölcsi kárnak nevezni), vagy jelenthet egyidejűleg anyagi és nem anyagi jellegű érdeksérelemet. Ennek megfelelően – általános felfogás szerint – a jóvátétel anyagi kár esetén az *eredeti állapot helyreállítását* (in integrum restitutio) vagy *kártérítés* fizetését jelenti, erkölcsi vagy egyéb, nem anyagi kár esetén pedig *elégtétel* (satisfactio) adásában nyilvánulhat meg,²⁰⁸ illetve a kettő együttesen is alkalmazható. A jóvátétel kifejezés ezen kívül használatos még a *háborús károk* megtérítésének megjelölésére is, ezzel a jelen tanulmányban nem kívánok foglalkozni.²⁰⁹

a) AZ EREDETI ÁLLAPOT HELYREÁLLÍTÁSA

Ez a jogintézmény egyesek szerint ismeretlen volt a római jogban.²¹⁰ Valójában ez a jogintézmény megtalálható volt a római jogban is, csupán ott csak peren kívüli jogsegélyként lehetett igénybe venni, ha más jogsegélyre nem volt lehetőség.²¹¹ A bíróság előtt a formuláris perben a marasztalás már csak pénzben történhetett.²¹² A common law viszont tényleg nem ismerte eredetileg a természetbeni helyreállítás kötelezettségét, és ezzel magyarázható, hogy egyes angolszász nemzetközi jogászok az in integrum restitutio kifejezést a pénzbeli kártérítés megjelölésére használják.²¹³ Az in integrum restitutio a nemzetközi jogban valójában *természetbeni* helyreállítást jelent és a nemzetközi jogi irodalomban elterjedt nézet szerint a jogsértés elsődleges következményét jelenti, vagyis *a jogsértő mindenekelőtt erre köteles, és csak akkor kell kártérítést fizetni, ha ez nem lehetséges*. Így Decenièrre-Ferrandière szerint nincs semmiféle nemzetközi jogszabály, amely kötelezné a sértett államot arra, hogy megelégedjen a kártérítéssel, ha inkább szeretné az eredeti állapot helyreállítását.²¹⁴ Hasonló nézetten van C. Eagleton,²¹⁵ F. Berber,²¹⁶ O'Connel,²¹⁷ G. Geamănu,²¹⁸

²⁰⁷ A. P. Sereni ezzel kapcsolatban ugyancsak megállapítja: „A jóvátétel arra irányul, hogy kiküszöbölje a kárt és annak következményeit.” (I. m. III. 1545. o.)

²⁰⁸ Lásd pl. P. Schoen: Die völkerrechtliche Haftung der Staaten aus unerlaubten Handlungen. Ergänzungsheft zur Zeitschrift für Völkerrecht, 1917. Band 10. 122. és köv.; R. Laís: i. m. 25–28. o.; A. P. Sereni: i. m. 1645. o.

²⁰⁹ Lásd erről B. Graefrath tanulmányát (Zur Geschichte der Reparationen, Berlin, 1954), valamint Vásárhelyi István nagy monográfiáját (Restitution in International Law. Bp., 1964).

²¹⁰ Ezen a nézeten van F. A. Mann: The consequence of an international wrong... 2. o.

²¹¹ Brósz R. – Pólay E.: Római jog, 1974. 122. o.

²¹² Brósz R. – Pólay E.: i. m. 117. o.

²¹³ Lásd pl. H. Lauterpacht: Private law sources and analogies of international law. London, 1927. 147. o.

²¹⁴ A. Decenièrre-Ferrandière: i. m. 248. o.

²¹⁵ C. Eagleton: The Responsibility... 182. o.

²¹⁶ F. Berber: i. m. III. 230. o.

²¹⁷ D. P. O'Connel: i. m. Vol. II. 1114. o.

²¹⁸ G. Geamănu: i. m. 222. o.

Ju. M. Kolosov²¹⁹ is. Az 1930. évi hágai kodifikációs konferencián a svájci delegátus ugyancsak hangsúlyozta, hogy minden esetben, ha az lehetséges, az eredeti állapotot kell helyreállítani.²²⁰ Az ENSZ-ben megindult kodifikáció során Garcia Amador, a kérdés első előadója hasonló álláspontra helyezkedett a Nemzetközi Jogi Bizottságban előterjesztett harmadik jelentésében.²²¹ A kodifikáció ezen tétele az állami és bírói gyakorlaton alapszik. Így az USA és Nagy-Britannia között megkötött 1814. évi gandi és 1818. évi londoni szerződések ugyancsak a természetbeni helyreállítást írják elő, egyes választott bírósági döntések szerint pedig a kártérítésnek csak az a célja, hogy pótolja a helyreállítás hiányát.²²² Az ezzel kapcsolatosan leggyakrabban idézett döntés, amely egyben a jóvátétel jellegére és természetére is irányadó, az Állandó Nemzetközi Bíróságnak a chorzowi gyár ügyében hozott ítélete, mely az alábbi elvet szögezi le: „A lényeges elv, amely egyrészt a jogellenes cselekmény fogalmából, másfelől a gyakorlatból, különösen a választott bíróságok gyakorlatából következik az, hogy a jóvátételnek, amennyiben az lehetséges, el kell tüntetnie a jogellenes aktus minden következményét és helyre kell állítania azt az állapotot, amely minden valószínűség szerint fennállana abban az esetben, ha a jogellenes cselekményt nem követték volna el. Kötelező az eredeti állapot helyreállítása, vagy ha ez nem lehetséges, egy olyan kártérítési összeg megfizetése, mely természetbeni helyreállítás értékének felel meg.”²²³ Ha a helyreállítás lehetséges ugyan, de az okozott kárhoz képest aránytalanul nagy költséggel járna, úgy a jogsértő államnak joga van restitutio helyett kártérítést fizetni, melyet a sértett állam köteles elfogadni.²²⁴ Ha a sértett ilyenkor is ragaszkodik a restitúcióhoz, ezt a magatartását egyesek joggal való visszaélésnek minősítik.²²⁵ Viszont ha az in integrum restitutio nem fedi teljesen az okozott kárt, úgy mellette még kártérítés is fizetendő (pl. jogtalanul letartóztatott személy esetén rendszerint nem elegendő a szabadlábra helyezés).²²⁶ Az in integrum restitutio természetesen csak anyagi kár esetén helyettesíthető kártérítéssel. Az esetek egy részében az eredeti állapot helyreállítása a jogsértő magatartás megszüntetését, bizonyos határozatok, pl. törvények annulálását jelenti, melynek elmulasztását pénzfizetéssel nem lehet kompenzálni. Így pl. a weimari alkotmány kidolgozásakor az alkotmányozó gyűlés a 61. cikket így fogalmazta meg: „Német-Ausztriának a Német Birodalommal való egyesülése után joga lesz részt venni a Birodalmi Tanácsban lakosságának megfelelő szavazati aránnyal.” Ez ellentétes volt a Németországgal kötött Versailles-i Szerződés 80. cikkével, amely szerint Németország elismeri és szigorúan tiszteletben fogja tartani Ausztria függetlenségét, „elismeri, hogy ez a függetlenség a Nemzetek Szövetsége Tanácsának beleegyezése nélkül elidegeníthetetlen” (inalienable). Franciaország tiltakozott a kérdéses cikknek

²¹⁹ Ju. M. Kolosov: i. m. 73. o.

²²⁰ Répertoire suisse... Vol. III. 1773. o.

²²¹ Lásd Annuaire 1958. Vol. II. 76. o. A probléma később ismét felvetődött a felelősségi tervezet második részének kidolgozása során, itt W. Riphagen szintén úgy látta, hogy a kártérítés fizetésére csak akkor kerül sor, ha az eredeti állapotot lehetetlen visszaállítani. (Vö. Yearbook, 1981. Vol. II. Part One 101. o.)

²²² Vö. L. Reitzer: i. m. 172. o.

²²³ Publication de la Cours. P. J. I. Série A. No. 17. 47. o.

²²⁴ Vö. R. Laís: i. m. 35. o.

²²⁵ Ezen a véleményen van Č. Čepelka: i. m. 28. o.

²²⁶ Vö. Č. Čepelka: i. m. 28. o.

az alkotmányba való felvétele miatt, és Németországnak az alkotmány szövegéből törölnie kellett ezt a cikket.²²⁷ Az *in integrum restitutio* állhat *nemzetközi szerződés hatálytalanításában* is. Így pl. a Közép-Amerikai Államok Bíróságának Nicaragua és Salvador vitájában 1917-ben hozott döntése szerint Nicaragua az Egyesült Államokkal egy olyan szerződést kötött (Bryan–Chamorro szerződés), mellyel megsértette egy korábbi, Salvadornal és Costa Ricával fennálló szerződését, és ezért kötelezte Nicaraguát az USA-val kötött szerződés felfüggesztésére, mely utóbbi jelentette az eredeti állapot helyreállítását.²²⁸ Ugyancsak nem helyettesíthető pénzfizetéssel más olyan sérelem sem, mely viszont az eredeti állapot helyreállításával orvosolható. Ide főleg az állam szuverenitását sértő cselekmények tartoznak, melyek egyébként járulékosan anyagi kárt is okozhatnak, de ahol a kár megfizetése nem azonos az eredeti állapot helyreállításával. Így pl. egy terület jogtalan elfoglalása többnyire anyagi kárt is eredményez, de ennek megfizetése csak akkor lesz egyenértékű az okozott sérelemmel, ha megelőzi egy pénzzel ki nem egyenlíthető jóvátétel, nevezetesen az annexiót végrehajtó idegen csapatok kivonása.

Az eredeti állapot helyreállítása tehát bizonyos esetekben *egyedüli lehetőség* a sérelem jóvátételére. Amennyiben az eredeti állapot helyreállításának kötelezettsége kizárólag bizonyos anyagi javakra vonatkozik, úgy a pénzbeli kártérítés teljesen helyettesítheti az elvesztett vagyontárgyat (pl. megsemmisített határjelzés, lefoglalt hajó), a sértő állam azonban ilyenkor is elsősorban helyreállítani köteles. Mit kell az eredeti állapot helyreállítása alatt érteni? Liszovszkij szovjet professzor szerint különbség tehető helyreállítás és helyettesítés között. Az első esetben ugyanazon dolog kijavítása vagy visszaadása értendő, míg a második esetben a megsemmisült dolgot egy hasonlóval helyettesítik.²²⁹ Ez azt jelenti, hogy a jogsértő állam elsődlegesen az eredeti dolgot köteles visszaszolgáltatni, ez azonban nem mindig lehetséges. Helyettesíthető dolog esetén az *in integrum restitutio*t hasonló dolog felajánlása jelenti (pl. egy másik hasonló hajót adnak az elsüllyesztett helyett).²³⁰ Az *in integrum restitutio* ilyenkor tehát *helyettesítés* (*substitutio*) útján következik be. Ha a helyreállítás cseretárgy segítségével nem lehetséges, felmerül a kártérítés problémája.

b) A KÁRTÉRÍTÉS FIZETÉSE

Az idevonatkozó szabályok rendezetlensége miatt több problémát vet fel az eredeti állapot helyreállításához képest. A megfelelő, egyértelmű szabályok hiányában egyesek, így pl. A. Rivier a kártérítésre vonatkozóan a római jog „mint a civilizált nemzetek közös jogának” általános elveit ajánlja a nemzetközi jog viszonyaira

²²⁷ Vö. A. S. Bustamante y Sirven: i. m. Tome III. 515. o.

²²⁸ Az ítélet megállapította: „...the Government of Nicaragua is under the obligation availing its of all possible means provided by international law to reestablish and maintain the legal status, that existed prior to the Bryan-Chamorro Treaty between the litigent republics.” (Vö. K. Strupp: Das völkerrechtliche Delikt, 209. o.; R. Laüs: i. m. 32–33. o.)

²²⁹ V. I. Liszovszkij: i. m. 95. o.

²³⁰ Így pl. az angolok egy másik hajót ajánlottak fel Olaszországnak az általuk 1942 februárjában elsüllyesztett Lucania helyett, mely a két hadviselő állam megegyezése alapján olasz telepek hazaszállítása céljából hajózott Etiópiába, és így elsüllyesztése jogtalan volt. (Vö. J. Andrass: i. m. 340. o.)

alkalmazni.²³¹ Minthogy a kártérítés az esetek jelentős részében idegen állampolgárok sérelmét hivatott orvosolni, így a római jog és az egyes államok ezen alapuló belső jogrendszerei tényleg sokban hatottak a kártérítés nemzetközi szabályaira, anélkül azonban, hogy a szabályok teljes átvétele megtörtént volna. Ez egyrészt azzal függött össze, hogy a belső jog szabályai csak kevésbé alkalmasak a nemzetközi kapcsolatok rendezésére, másfelől több burzsoá jogrendszer, így pl. a nemzetközi jog fejlődésére nagy hatást gyakorló angolszász jogrendszerek nem recipiálták a római jogot.

A kártérítés mindenekelőtt feltételezi azt, hogy az elszenvedett kár gazdaságilag értékelhető, azaz pénzben kifejezhető legyen. Ha figyelembe vesszük a jóvátétel mértékére általánosan irányadónak tekinthető *arányosság elvét*, az a konkrét esetben azt jelenti, hogy a kártérítés mértékének teljesen meg kell felelnie az elszenvedett kár nagyságának. Az állami gyakorlatban azonban nem teljesen egyértelmű, hogy pontosan mit kell kár alatt érteni. A választott bírászkodási gyakorlatban többször merült fel problémaként a *közvetlen* (direkt) és a *közvetett* (indirekt) károk problémája. Míg a közvetlen kár megítélésének ténye vitán felül áll, a közvetett kár fogalma és megfizetése korántsem egyértelmű. Mi minősül közvetett kárnak? A közvetett kár fogalma és problémája a burzsoá államok belső jogából került át a nemzetközi jog síkjára, ezt a megkülönböztetést a római jog még nem ismerte. Ez a fogalom pl. az európai jogrendszerek fejlődésére nagy hatást gyakorló francia jogrendszerben Dumoulin és Domat francia jogászok 1681-ben, illetve 1777-ben kiadott munkáiban jelent meg először, és ők közvetett kár alatt olyan anyagilag mérhető veszteséget értettek, mely a károsító cselekménnyel csak távoli kapcsolatban van, és előidézésében más okok is közrehatottak; ezzel szemben közvetlen kár az, mely bekövetkezésének egyedüli oka az alperesnek felróható cselekmény.²³² Az uralkodóvá vált felfogás szerint az ilyen közvetett kárt nem kell megtéríteni, ez jutott kifejezésre a Code Napoleon 1151. cikkében is.²³³ A közvetlen és közvetett károk megkülönböztetése nem teljesen egyértelmű az egyes államok belső jogában sem,²³⁴ sok jogrendszer nem is alkalmazza ezt a diszinkciót, és erre a kérdésre a nemzetközi jog tudománya sem ad egyértelmű választ. E. Duckwitz például a közvetett kárra elsődlegesen példának az elmaradt hasznot említi,²³⁵ és található néhány választott bírósági döntés is, mely hasonló álláspontra helyezkedik.²³⁶ G. Salvioli nézete szerint, ha a jogtalan cselekmény kárt okozott és ez a kár másfelől egy újabb kár bekövetkezésének volt az oka, úgy ez utóbbi kárt kell közvetett kárnak tekinteni, ez viszont –

²³¹ A. Rivier: i. m. Tome II. 42. o.; Spiropoulos hasonló nézeten van, szerinte a civilizált nemzetek által elismert általános jogelveket kell itt figyelembe venni. (J. Spiropoulos: Die Haftung der Staaten für indirekten Schaden aus völkerrechtlichen Delikten, Niemeyers Zeitschrift für Internationales Recht. Band XXXV. 1925–1926. 91. o.)

²³² Vö. A. Hauriou: Les dommages indirects dans les arbitrages internationaux. R. G. D. I. P. 1925. 204. o.

²³³ „Dans les cas où l'inexécution de la convention résulte du dol du débiteur les dommages et intérêts ne doivent comprendre, à l'égard de la perte éprouvés par le créancier et du gain dont il a été privé, que ce qui eût une suite immédiate et directe de l'inexécution de la convention.” (Idézi A. Hauriou: i. m. 205. o.)

²³⁴ Lásd erről A. Hauriou: i. m. 204–207. o.

²³⁵ E. Duckwitz: i. m. 104. o.

²³⁶ A példákat lásd R. Reitzer: i. m. 176–178. o.

nézete szerint – megtérítési kötelezettséget keletkeztet.²³⁷ Ez az elméletileg világosan megfogalmazott különbségtétel a gyakorlatban korántsem ilyen egyértelmű. A közvetett kár és az elmaradt haszon közötti különbségtétel bizonytalanságát jól illusztrálja a Sardinero gőzös ügyében keletkezett vita. A spanyol lobogó alatt futó hajót, mely Svájc részére gabonát szállított, 1918 februárjában egy német tenger-alattjáró megtorpedózta, és az elsüllyedt gabona miatt Svájc reparációt kért. Németország a tengeralattjáró parancsnokának tévedésére hivatkozott ugyan, de elismerte felelősségét. A kár megállapítására egy kéttagú német–svájci vegyes bizottságot hoztak létre. A bizottság svájci tagja úgy vélte, hogy a németek kötelesek megfizetni a gabona árának időközbeni emelkedése miatt keletkezett kárt is, ezt viszont a német megbízott indirekt kárnak minősítette, amit nézete szerint nem kell megtéríteni. Svájc ezzel szemben arra hivatkozott, hogy nincs semmiféle nemzetközi jogszabály, mely előírná, hogy csak a közvetlen kárt kellene megtéríteni, és példákat hozott fel arra, hogy az 1908–1909. évi londoni tengerjogi konferencián Nagy-Britannia, Franciaország, Hollandia, sőt Németország képviselője is úgy nyilatkozott, hogy meg kell téríteni az elmaradt hasznot is.²³⁸ Svájc tehát a közvetett kárt az elmaradt haszonnal azonosította. Ch. de Visscher ezzel szemben az elmaradt hasznot közvetlen kárnak tekinti.²³⁹ P. Kurisz a közvetett kárról szólva szintén úgy látja, hogy vannak esetek, amikor az nem azonos az elmaradt haszonnal.²⁴⁰ Az elmaradt hasznot tényleg nem lehet a közvetett kárral azonosítani, ez utóbbi sokkal szélesebb problémát jelent, amit jól szemléltet az 1872-ben eldöntött, közismert Alabama-ügy. Az Alabama nevű hajót brit felségvizeken fegyverezték fel, és az amerikai polgárháborúban a déli államok oldalán harcolva jelentős károkat okozott az északiaknak, egymaga 60 hajót fogott el. Az USA a semlegesség megsértésével vádolta Nagy-Britanniát, és az ügy választott bíróság elé került. Itt az USA igényelte a közvetett károk megtérítését is, ide sorolta azokat a költségeket, amelyek azért következtek be, mert amerikai hajók helyett a magasabb szállítási díjat alkalmazó angol hajókkal kellett árukat szállítani, továbbá a tengeri biztosítási díjak emelkedését (az Alabama tevékenysége miatt nagyobb kockázatot jelentett a hajózás) és végül azokat a költségeket, amelyek a háborúnak az Alabama tevékenysége következtében beállt meghosszabbodása miatt keletkeztek.²⁴¹ A választott bíróság egyébként ezeknek a károknak a megítélését elutasította. A közvetett kárral összefüggésben gyakran idézett második eset a német bűvárhajó által 1915-ben megtorpedózott Lusitania angol gőzös ügye, melynek fedélzetén több mint 1200 utas – köztük USA állampolgárok – tartózkodott. Az amerikai életbiztosítási társaságok követelték Németországtól az elhunyt utasok hozzátartozóinak fizetett életbiztosítási díjak megtérítését is, az Amerikai–Német Vegyes Bizottság ezt azonban elutasította azon a címen, hogy „...a biztosítók által eszközölt kifizetések alapja és oka a (biztosítási) szerződésből folyó kötelezettség, és nem Németország ténye”.²⁴²

²³⁷ G. Salvioi: i. m. 246. o.

²³⁸ Répertoire suisse... Vol. III. 1776–1779. o.

²³⁹ Ch. de Visscher: La Responsabilité des Etats. Leyden, 1924. 118. o.

²⁴⁰ P. Kurisz: i. m. 221. o.

²⁴¹ Vö. L. Reitzer: i. m. 177. o.; E. Jimenez de Aréchaga: International Responsibility... 568. o.

²⁴² Vö. G. Salvioi: i. m. 248–249. o.

Az idézett példákából látható, hogy a közvetett kár korántsem azonos az elmaradt haszonnal, hanem *olyan anyagi hátrányokat jelent, melyek a jogellenes cselekménnyel csak igen távoli, csupán a conditio sine qua non elméletével magyarázható másodlagos okozati összefüggésben vannak.*²⁴³ A közvetett károk megfizetését számos más választott bírósági ítélet is elutasította, rendszerint azon a címen, hogy a kártérítés csupán a jogellenes cselekmény egyenes és közvetlen következményei miatt jár.²⁴⁴ A közvetett kár megfizetésének megtagadása tehát a *conditio sine qua non elvének elvetését* jelenti a nemzetközi jogban, amint egy Németország és Portugália között 1929-ben hozott választott bírósági ítélet is kimondja: nem lehet a felelősséget kivételes körülmények láncolatára alapozni, melyek az elkövetőtől idegen és általa előre nem látott okok véletlen közrejátszódása alapján idézték elő a kárt.²⁴⁵ Ennek megfelelően *a közvetett károk miatti felelősséget elutasítja a nemzetközi jog tudománya is.* Így A. P. Sereni szerint nem jár kártérítés az olyan kárért, mely nem a jogellenes aktus következménye, mivel a nemzetközi jog nem ismeri a közvetlen és a közvetett kár fogalmát.²⁴⁶ P. Reuter a közvetett és közvetlen károk közötti különbségtételt homályosnak és ki nem elégtőnek tekinti.²⁴⁷ A. Verdross magát a közvetett kár kifejezést is helyteleníti, mivel szerinte ilyenkor egyszerűen olyan kárról van szó, melyet nem a jogtalan cselekmény idézett elő.²⁴⁸ Tagadja az indirekt károk megtérítési kötelezettségét K. Strupp²⁴⁹ is. C. Cepelka ezzel összefüggésben azt hangsúlyozza, hogy függetlenül attól, hogy a polgári jog szempontjából a kár közvetlen vagy közvetett, a nemzetközi jogban a kártérítésre egyedül az okozati összefüggés az irányadó.²⁵⁰

Ugyanakkor a választott bírósági döntések többsége elfogadja, hogy *kártérítést kell fizetni az elmaradt haszon miatt is.* Ezt az elvet szögezte le pl. egy 1902-ben, az USA és Oroszország közötti vitában hozott választott bírósági döntés²⁵¹ és több más ítélet is.²⁵² Ennek megfelelően erre az álláspontra helyezkedik a tudomány is.²⁵³ A

²⁴³ Hasonló álláspontot fejtett ki Svájc a hágai kodifikációt előkészítő bizottság által kibocsátott kérdőívre adott válaszában: „Általános szabály szerint közvetett károk alatt olyan károkat kell érteni, melyek nem a kárt okozó cselekmény közvetlen következményei.” (Répertoire suisse, 1772. o.)

²⁴⁴ „... Tout indemnité pour préjudice ne doit raisonnablement et équitablement comprendre que ceux qui ont été la conséquence immédiate et direct du fait qui les a produits, sans pouvoir jamais s'étendre à ceux qui n'en sont que le conséquence médiat et indirect...”

(Affaire Legaze. A. Lapradelle - N. Politis: Recueil des arbitrages internationaux. Paris, 1905. Tome II. 298. o.)

Elveti a közvetett károk megfizetését az amerikai-német vegyes bizottság egyik döntése is: „The distinction sought to be made between damages which are direct and those which are indirect is frequently illusory and fanciful and should have no place in international law.” (Idézi: B. Bollecker - Stern: i. m. 205. o. 544. sz. jegyzet.)

²⁴⁵ Vö. L. Reitzer: i. m. 183. o.

²⁴⁶ A. P. Sereni: i. m. III. 1551. o.

²⁴⁷ P. Reuter: Droit international public. Paris, 1976. 233. o.

²⁴⁸ A. Verdross: Völkerrecht. Bécs, 1959. 322. o.

²⁴⁹ K. Strupp: Das völkerrechtliche Delikt, 211. o.

²⁵⁰ C. Cepelka: i. m. 31. o.

²⁵¹ Vö. D. B. Levin: Otvetsztvennoszty... 117. o.

²⁵² A Portugália és Nagy-Britannia között keletkezett Delagoa-vasút ügyében a választott bíró 1900-ban hozott állásfoglalása szerint: „... le principe général applicable à la compensation ne peut être que celui, des dommages et intérêts, du *id quod interest* comprenant d'après les règles de *lucrum*

lucrum cessans fogalmát egy 1902-ben kelt választott bírósági ítélet úgy határozta meg, hogy az „...olyan haszon, amely az események normális folyamata alatt lett volna elérhető”.²⁵⁴ Ez azt jelenti, hogy pl. idegen hajók jogtalan elfoglalása esetén meg kell téríteni az elmaradt fuvardíjakat, halászhajók esetén a várható zsákmány ellenértékét stb. Ez a gyakorlatban nem mindig egyszerű kérdés. Az elmaradt halászszákmány esetén pl. logikailag két megoldás van: vizsgálható az elmaradt haszon általában (pl. hogy 4–5 vagy 10 év átlagában mennyi volt a zsákmány) és *in concreto*, azaz, hogy a konkrét halászati évadban (mely lehet kivételesen jó, vagy éppen kivételesen rossz) mennyi lett volna a fogás.²⁵⁵

Nem kell viszont megtéríteni azt az elmaradt hasznot, melynek bekövetkezése túlságosan távoli vagy bizonytalan. Így pl. amikor a lengyelek által kisajátított Bayerische Stichestoffwerke elnevezésű társaság részére Németország követelte annak az elmaradt haszonnak a megtérítését, amitől a társaság azért esett el, mert nem tudta befejezni a gyártási folyamat tökéletesítésére vonatkozó kísérleteit és így a konkurenciával szemben nem tudta kellően befolyásolni a piacot, az Állandó Nemzetközi Bíróság úgy foglalt állást, hogy ez „...olyan eshetőséges és meghatározhatatlan kár, mely a döntőbíróóságok joggyakorlatának megfelelően nem vehető figyelembe”.²⁵⁶ Az Állandó Nemzetközi Bíróság ítéletének helyességét erősíti meg G. Salvioi, aki az elmaradt haszon mértékére vonatkozóan egy sor bírói döntés elemzése után arra a következtetésre jut, hogy az olyan mérvű elmaradt jövedelmet jelent, mely normális körülmények között – ha nem követik el a jogtalan cselekményt – létrejött volna.²⁵⁷ Összegezésül megállapítható, hogy a *lucrum cessans* nem tekinthető közvetett kárnak és így megfizetésére a sértett állam joggal támaszthat igényt.

Az elmaradt haszon kérdése szoros összefüggésben van a *kamatok fizetésével*, lévén a kamat minden pénzösszegnek természetesen haszna. Mint láttuk, a teljes kárpótlás elvéből következik, hogy a károsultnak joga van nemcsak fő kárának jóvátételére, hanem azon időszak alatt keletkezett mellékes kárának megtérítésére is, amely a jogellenes aktus elkövetése és a megfelelő kártérítés nyújtása közötti időben következett be. Ez az elv logikailag azt is jelentené, hogy a sérelem elszívődése és az ítélet meghozatala közötti időre a kártérítéshez kamat is jár, illetve ha a jóvátételnek szánt összeget a jogsértő nem fizeti ki idejében, úgy késedelmi kamat megfizetésére is köteles. A kamatok megfizetésének kérdése ennek ellenére vitatott. P. Schoen szerint pl. a kamatfizetés nem szükségszerű a nemzetközi jogban, ő azt

---

cessans: le préjudice éprouvé et le gain manqué.” (Kiemelések az eredetiben.) H. La Fontaine: *Pasicrisie international*, 1902. 402. o.

1923-ban az Állandó Nemzetközi Bíróság előtt folyó Wimbledon gőzös ügyében Franciaország képviselője, Basdevant, ugyancsak kihangsúlyozta, hogy miután a kártérítésnek teljesnek kell lennie, így az magában foglalja az elmaradt hasznot is. (A. Ch. Kiss: *Répertoire*... III. 654. o.)

²⁵³ Ezen a nézetten van pl. G. Salvioi: i. m. 253. o. és köv.; A. P. Sereni: i. m. 1549. o.; Č. Čepelka: i. m. 30. o.; M. Giuliano: i. m. I. 596. o.; H. Lauterpacht: *Private law sources and analogies*... 147. o.; Herczegh Géza: *Állam nemzetközi felelőssége*, 366. o.

²⁵⁴ Vö. E. Jimenez de Aréchaga: *International Responsibility*... 570. o.

²⁵⁵ Lásd G. Salvioi: i. m. 263. o.

²⁵⁶ *Affaire relative à l'usine de Chorzow (demande en indemnité)*. P. C. I. J. Serie A. Part 3. 1928. No. 17. 57. o.)

egyébként az elmaradt haszon egyik formájának tekinti, és csak ilyen címen tartja megítélhetőnek.²⁵⁸ Sereni szerint egyáltalán nincs késedelmi kamat fizetési kötelezettség,²⁵⁹ míg R. Laïš szerint a kamatfizetés a nemzetközi jog általános szabálya.²⁶⁰ A Nemzetek Szövetségének Tanácsához egy 1934-ben küldött svájci memorandum melléklete szerint nem ritkák az olyan választott bírósági ítéletek, melyek késedelmi kamatokat számítanak fel.²⁶¹ Az esetek nagyobb részében a választott bírósági ítéletek a kártérítésnek szánt összeghez tényleg hozzászámítják a kamatokat is, de mint L. Reitzer nagyszámú bírósági döntés elemzése alapján bebizonyította, ez a megállapítás az egyetlen általános következtetés, amit ezzel kapcsolatosan le lehet vonni.²⁶² Ami pl. a kamatlábat, a kamatfizetés kezdetét vagy végét jelenti, teljes a bizonytalanság. Az esetek egy részében a választott bíróságok *lucrum cessans* címén ítélték meg a kamatokat,²⁶³ ami pedig a kamatláb mértékét illeti, itt 3–12% között minden arány előfordul, amit hol a sértett, hol a jogsértő állam joga szerint állapítottak meg.²⁶⁴ A kamatszámítás kezdetének egyes döntések a károsító cselekmény vagy a szerződésszegés elkövetésének időpontját vagy a választott bíróság első ülésének időpontját veszik, az Egyesült Államok és Németország között létrehozott vegyes bizottság alapszabálya szerint viszont a kamatok számítása a választott bírósági döntés dátumától kezdődik abban az esetben, ha a kár terjedelme pontosan nem rögzíthető (non liquid) mint az életet, egészséget, szabadságot stb. érintő sérelmek. Ha viszont a sérelem és a kár összege megközelítő bizonyossággal fixálható (ilyenek a tulajdonban esett károk), úgy a kamatszámítás kezdete a sérelem elszენvedésének időpontja.²⁶⁵ Ez utóbbi álláspontra helyezkedett az Állandó Nemzetközi Bíróság a Wimbledon gőzös ügyében, amikor a kártérítés összegéhez megállapított 6% kamatot a sérelem elszენvedésének időpontjától, 1921. március 20-tól számította fel.²⁶⁶ A kamatok számításával kapcsolatos bizonytalanság jórészt azzal függ össze, hogy az esetek legnagyobb részében a jogsértés közvetlen sértettjei természetes személyek vagy jogi személyek voltak, és a reparációnál figyelembe kellett venni azt az államon belüli jogot, amely szerint a kártérítést megkaphatta volna. Közvetlenül az államnak okozott károk esetén azonban már semmiféle belső jogszabály sem jöhet figyelembe a kamatláb megállapításánál, itt nézetem szerint azt a kamatlábat kell megállapítani, amelyet a sérelem elszენvedésének időpontjában általában az államoknak nyújtott kölcsönök esetén számítanak fel.

A kártérítés összegének megállapításánál a kiinduló alap a sértett állam által követelt összeg, ebből le kell számítani azt az összeget, amellyel a sértett fél saját tevése vagy mulasztása folytán a kár előidézéséhez hozzájárult, vagy amely azért következett be, mert nem fejtette ki azt a kellő gondosságot, amivel a kár bekövet-

²⁵⁷ G. Salvioi: i. m. 257. o.

²⁵⁸ P. Schoen: i. m. 128–129. o.

²⁵⁹ A. P. Sereni: i. m. III. 1550. o.

²⁶⁰ R. Laïš: i. m. 101. o.

²⁶¹ Répertoire suisse, Vol. IV. 2203. o.

²⁶² L. Reitzer: i. m. 192. o.

²⁶³ Vö. L. Reitzer: i. m. 193. o.

²⁶⁴ L. Reitzer: i. m. 193. o.

²⁶⁵ C. Eagleton: The Responsibility... 203–205. o.

²⁶⁶ Recueil des arrêts, Serie A. No. 1. 16. o.

kezését megelőzhetette volna.²⁶⁷ Így pl. a Német–Portugál Választott Bíróság 1928-ban hozott döntése csak részben állapította meg Németország felelősségét egy Angolában keletkezett felkelés előidézésében azon a címen, hogy annak kirobbantásához a gyarmatot igazgató portugál hatóságok által elkövetett tévedések is hozzájárultak.²⁶⁸ Az Alabama-ügyben hozott döntés ugyancsak azon a címen nem fogadta el Nagy-Britannia felelősségét a polgárháborút meghosszabbító kalóztevékenység miatt, mivel az USA bizonytalanságot és határozatlanságot tanúsított a kalózok üldözése terén.²⁶⁹ A kártérítés összege tehát a károsult *önhibája* címén, annak mértékéig csökkenthető. Csökkenthető továbbá a kártérítés mértéke akkor is, ha a károsult államnak a jogsértés miatt a kár mellett valami anyagi haszna is keletkezik (*compensatio lucri cum damno*).²⁷⁰

A kártérítés mértékére irányadó továbbá egy másik szabály, mely csak az eredetileg idegen állampolgárok sérelmére elkövetett károkozással kapcsolatos. Arról van szó, hogy ha a kárt az állam területén magánszemélyek okozzák egy külföldi állampolgár sérelmére, az állam csak annyiban felelős, amennyiben mulasztása terheli ezen károsító cselekmények megelőzése vagy üldözése tekintetében. Az állam felelőssége ebben az esetben arra a koncepcióra épül, hogy ha nem tevéssel lehetőséget ad a károkozásra, úgy a károkozás részesévé válik, de csak azért a kárért felel, *ami kifejezetten az ő mulasztásának az eredménye*. Ezt a nemzetközi választott bírásokodásban felbukkant elvet rögzíti a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi határozata, ezt szó szerint megismétli továbbá a hágai konferenciára készített 29. számú vitaalap is.²⁷¹

Nincs szabály a kártérítés *pénz nemére* sem, ezt az érdekelt államok közötti megegyezés határozza meg, és ez lehet egy harmadik állam pénzneme is. A kártérítésre vonatkozóan végül még egy szabály említendő meg. Eszerint *a kárpótlás mértékét a sértettet ért veszteség szerint állapítják meg*, és nem azon előny alapján, amihez a jogsértő a jogellenes cselekmény elkövetésével jutott.²⁷²

c) AZ ELÉGTÉTELADÁS (SATISFACTIO)

Erre akkor szokott sor kerülni, ha a nemzetközi jogellenes cselekmény az állam méltóságát, becsületét, politikai, jogi, morális vagy egyéb nem anyagi jellegű érdekeit sérti. Az ilyen jellegű sérelem jóvátételét nevezi a nemzetközi jog elégtételadásnak. Az elégtételadásra is áll az a szabály, hogy a reparáció módját, mértékét az elszenvedett sérelem határozza meg.

Az államok közötti kapcsolatokban az elégtétel megadása rendszerint közvetlenül történik, azaz azt a jogsértő állam nyújtja. Elégtétel nyújtható ezenkívül közvetve

²⁶⁷ Vö. P. Schoen: i. m. 127–130. o.; Č. Čepelka: i. m. 31. o.; J. Andrassi: i. m. 340. o.

²⁶⁸ L. Reitzer: i. m. 199. o.

²⁶⁹ A. Lapradelle – N. Politis: i. m. II. 826. o.

²⁷⁰ Vö. J. Andrassi: i. m. 340. o.

²⁷¹ A 11. cikk 2. pontja, illetve a 129. vitaalap kimondja: „Lorsque la responsabilité de l'Etat résulte uniquement du fait qu'il n'est pas pris les mesures requises après l'accomplissement de l'acte dommageable, il n'est tenu qu'à la réparation du dommage résultant de l'omission totale ou partielle de ces mesures.” (Annuaire de l'Institut, 1927. Tome III. 333–334. o.)

²⁷² Vö. A. P. Sereni: i. m. III. 1651. o.

is. Így az elégtételadás kifejeződhet abban, hogy az ügyben eljáró bíróság megállapítja a jogsértő fél nemzetközi kötelezettségzegését, ez főleg a területi felségjog megsértése esetén fordulhat elő. Így 1946-ban a Korfu-szoros ügyben, amikor brit hajók aknákat szedtek Albánia parti tengerén, az ügyben eljáró Nemzetközi Bíróság egyhangúan kimondta, hogy Nagy-Britannia ezzel megsértette az Albán Népköztársaság szuverenitását, és ennek a ténynek a Nemzetközi Bíróság részéről történt megállapítása önmagában illő elégtételt jelent.²⁷³

Az elégtételadás fajtáit P. A. Bissonette szerint három kategóriába lehet sorolni, ezek a bocsánatkérés, a vétkesek megbüntetése és annak biztosítására vonatkozó ígéret, hogy a jövőben nem kerül sor hasonló sérelemre.²⁷⁴ Ez az elméletileg helyes kategorizálás a gyakorlatban – mint látni fogjuk – nem mindig választható szét, illetve az államok egyidejűleg többféle elégtétel adását is kérni szokták.

Az elégtételadás legenyhébb formája, amikor az állam *sajnálkozását* fejezi ki vagy bocsánatot kér a jogsértő cselekmény miatt. A sajnálkozást általában szóban közlik a sértett állammal és azt rendszerint a külügyminisztérium valamely magasabb rangú funkcionáriusa, néha maga a külügyminiszter vagy a miniszterelnök eszközli. Így pl. 1962. február 5-én a tüntetők Dzsakartában megtámadták az USA nagykövetségét, az épület ablakait bezúrták és letépték az amerikai lobogót. Az incidens miatt dr. Subandrio indonéz külügyminiszter fejezte ki Indonézia sajnálkozását az amerikai nagykövetnek.²⁷⁵ Ha a sérelem közvetlenül egy idegen állam államfőjé érte, az udvariasság azt kívánja, hogy a sajnálkozást a másik állam államfője eszközölje. Így pl. amikor G. Pompidou francia köztársasági elnök 1970. évi amerikai látogatása alkalmával Chicagóban a tüntető tömeg sértéseket kiabált a látogató felé, R. Nixon amerikai elnök személyesen fejezte ki sajnálkozását az incidens miatt a maga és az amerikai nép nevében a francia államfőnek.²⁷⁶

A sajnálkozás vagy bocsánatkérés jegyzékben vagy levélben is történhet,²⁷⁷ ezenkívül gyakori, hogy hivatalos nyilatkozatban, sajtóban is közzétéve eszközlik. Így pl. 1963. szeptember 16–18-án heves tüntetések voltak Dzsakartában Nagy-Britannia nagykövetsége ellen, melynek során a tüntetők autókat gyújtottak fel, behatoltak az épület udvarába és köveket dobálva több brit diplomatát megsebesítettek. A következő napon az indonéz kormány Londonban közzétett hivatalos nyilatkozatban kért bocsánatot az Egyesült Királyságtól.²⁷⁸ Néha a bocsánatkérést pusztán anyagi károk okozása miatt is követelni szokták.²⁷⁹

²⁷³ *Affaire du détroit de Corfu*. C. I. J. Recueil 1949. 4. o.

²⁷⁴ P. A. Bissonette: *La satisfaction comme mode de réparation en droit international*. Genf, 1952. 85. o.

²⁷⁵ Lásd *Ch. Rousseau: Chronique*. R. G. D. I. P. 1962. 397–398. o. Hasonló incidens volt 1965. szeptember 21-én Karacsiban, ahol a tüntetők felgyújtottak egy, az USA által fenntartott könyvtárat, és kövekkel dobálták az USA főkonzulátusát is, a pakisztáni kormány sajnálkozását Ajub kán miniszterelnök tolmácsolta az amerikai nagykövetnek. (*Ch. Rousseau: Chronique*. R. G. D. I. P. 1966. 165–166. o.)

²⁷⁶ *Vö. Ch. Rousseau: Chronique*. R. G. D. I. P. 1971. 181. o.

²⁷⁷ Példákat lásd *F. Przetacznik*: i. m. 951. o.

²⁷⁸ *Vö. Ch. Rousseau: Chronique*. R. G. D. I. P. 1964. 207–208. o. Hasonlóan járt el az Egyesült Államok, amikor 1967. január 29-én tüntetések voltak Washingtonban a jugoszláv nagykövetség, valamint a New Yorkban, Chicagóban és San Franciscóban működő jugoszláv konzulátusok ellen. Akkor D. Rusk külügyminiszter és N. Katzenbach külügyminiszter-helyettes a sajtónak adott hivata-

A sajnálkozással vagy a bocsánatkéréssel a sértett államok gyakran nem elégszenek meg.

Súlyosabb jogsértések esetén a zászló előtti tiszteletadást, az áldozatok katonai pompával való eltemetését és a vétkes személyek felelősségre vonását is szokták a sértett államok követelni. Így pl. 1920. július 14-én a tüntető tömeg letépte a francia zászlót Franciaország berlini nagykövetségéről. Az ünnepélyes bocsánatkérésen és a tettesek megbüntetésén túlmenően a német kormány úgy szolgáltattott elégtételt, hogy német katonai egységek katonai tiszteletadással felvonták a francia lobogót a francia nagykövetség előtt.²⁸⁰

Az elégtételadás mértékére, természetére nézve semmiféle nemzetközi jogszabály nincs, azt a sértett állam néha önkényesen egyoldalúan írja elő. A gyakorlatban sokszor előfordult, hogy ha az elégtételt a jogsértő állam súlyosnak vagy megalázónak találta, és teljesítését megtagadta, úgy azt az erősebb állam a gyengébbre fegyverrel is rákényszerítette. Jó példát jelent erre a Tellini-ügy. Tellini olasz tábormokot és munkatársait – akiket a görög–albán határ kijelölésével bízott meg a nagykövetek konferenciája – 1923 augusztusában ismeretlen tettesek görög területen megölték. Olaszország a jóvátételre vonatkozóan egy hét pontból álló követelést terjesztett elő,²⁸¹ amit Görögország csak részben teljesített, az olasz jegyzékben szereplő 4., 5. és 6. pontban foglalt követelés teljesítését elmulasztotta, mivel azok „...a görög állam szuverenitását és becsületét érintik”.²⁸² A görög jegyzékre válaszul az olaszok bombázták, majd elfoglalták Korfu-szigetét. Az ünnepélyes bocsánatkérésnek azt a formáját, amikor a sértett államba egy engesztelő speciális missziót küldenek,²⁸³ az államok már a múltban is megalázónak tekintették, és ma ezt már nem alkalmazzák. Az újabb gyakorlatban egyébként a zászló előtti tiszteletadás sem

---

los nyilatkozatban fejezte ki az USA hivatalos bocsánatkérését a jugoszláv nagykövetnek. (Ch. Rousseau: Chronique. R. G. D. I. P. 1967. 775. o.)

²⁷⁹ Így pl. amikor az 1930-as években a Kínában harcoló japán csapatok amerikai állampolgárok tulajdonában okoztak kárt, az USA a kártérítés fizetése mellett azt is követelte, hogy a Kínában működő japán főparancsnokság nevében kérjenek tőle bocsánatot, ez utóbbit végül egy japán konzuli tisztviselő eszközölte. (Vö. A. Freeman: i. m.)

²⁸⁰ Vö. R. Laïs: i. m. 121. o.

²⁸¹ Olaszország 1923. augusztus 29-i jegyzékében az alábbiakat követelte:

1. A görög kormány a legmagasabb görög katonai hatóságokkal együtt ünnepélyesen kérjen bocsánatot Olaszország athéni követségén,
2. Az athéni katedrálisban ünnepélyes gyászmisét tartsanak az áldozatok emlékére a görög kormány valamennyi tagjának jelenlétében,
3. A görög flotta Pireusz kikötőjében 21 ágyúlövés-sorozatot lőjön, és közben ünnepélyesen vonja fel a hajóárbocra az olasz lobogót,
4. A görög hatóságok Perrone ezredes, az athéni olasz katonai attasé bevonásával szigorú vizsgálatot folytassanak a mézárulás körülményeinek felderítésére,
5. A bűnösöket főbenjáró büntetéssel kell sújtani,
6. Öt napon belül ötvenmillió líra kártérítés fizetendő
7. Katonai tiszteletadás teljesítése az áldozatok holttestének hajóra rakása alkalmából.

(Lásd L. Reitzer: i. m. 137. o.)

²⁸² Vö. K. Strupp: L'incident de Janine entre la Grèce et l'Italie. R. G. D. I. P. 1924. 256. o.

²⁸³ Ilyen missziót kényszerült küldeni Kína 1901-ben Berlinbe a német nagykövet megölése miatt. (Vö. R. Laïs: i. m. 120. o.)

igen fordul elő, ehelyett a mai viszonyok között súlyosabb jogsértések esetén is inkább a hivatalos sajnálkozás vagy a bocsánatkérés szokásos.²⁸⁴

Az elégtételkérés igen gyakran anyagi követeléssel is párosul, ami természetes is, ha az állam vagy az általa védelmezett állampolgár anyagi kárt is szenvedett. Így 1968. február 21-én kubai emigránsok pokolgépet robbantottak a Szovjetunió washingtoni nagykövetsége előtt, az épületben emiatt károk keletkeztek. A cselekmény bekövetkezése előtt az USA hatóságai névtelen levelet kaptak, melyben előre bejelentették a készülő merényletet, amit azonban a hatóságok nem vettek komolyan, és így nem akadályozták meg. Ez a mulasztás megalapozta az USA felelősségét, amit ez utóbbi el is ismert, és 15 000 dollár kártérítést fizetett.²⁸⁵ Ebben az esetben a kár anyagiilag pontosan mérhető volt, hiszen egy épületben keletkezett. Ellenben problémaként vetődik fel, hogy lehet-e pénzbeli kártérítést követelni kizárólagosan *eszmei jellegré*, tehát nem anyagi kár esetén? Miután sok állam belső joga ismeri az erkölcsi vagy személyi károk miatti kártérítést is, így nem véletlen, hogy ez a kérdés elsősorban akkor merült fel, ha a felelősség idegen állampolgárnak okozott sérelem miatt keletkezett. Ilyen esetben – a belső jog analógiájára – elismerték az eszmei károk miatti kártérítést is, ami logikusan következik abból az elvből, hogy az egyén nem járhat rosszabbul pusztán azért, mert a kárt neki idegen állam okozta. Erre az álláspontra helyezkedett a nemzetközi jog tudománya,²⁸⁶ és ez tükröződik a nemzetközi bírászkodás gyakorlatában is. Így pl. amikor egy holland gőzös kapitányát a dominikai hatóságok jogellenesen letartóztatták és elítélték, a Francia Köztársaság elnöke, mint választott bíró, 1883-ban kelt ítéletében kártérítést ítélt meg a bebörtönzés és a rossz bánásmód elszenvédése miatt.²⁸⁷ Előfordult az is, hogy két és fél órai jogtalan bebörtönzés miatt száz dollár kártérítést ítélt meg a választott bíróság,²⁸⁸ amiből levonható az a következtetés, hogy *idegen állampolgárok sérelmére elkövetett nemzetközi kötelezettség-szegés esetén pénzbeli kártérítés igényelhető erkölcsi kár elszenvédése címén is*. Ennek megfelelően egyes kodifikációs tervezetek kimondták az erkölcsi károk miatti anyagi felelősséget, ezt tartalmazza pl. a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi tervezetének 11. cikke.²⁸⁹

Előfordult azonban az is, hogy olyan esetben is anyagi kártérítést követeltek, amikor az erkölcsi kárt kifejezetten az állam szenvedte el. Így pl. Portugália az első világháborúval összefüggésben 2 milliárd aranymárka kártérítést követelt Németországtól „szuverenitásának megsértése és a nemzetközi jog ellen elkövetett merényletek” miatt. A választott bíróság azonban elutasította Portugália követelését azon a

²⁸⁴ Így pl. a korábban idézett Eichmann-ügy kapcsán Izrael jegyzékben fejezte ki sajnálkozását Argentína szuverenitásának megsértése miatt. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa előtt Golda Meir akkori izraeli miniszterelnök az ügygel kapcsolatosan úgy nyilatkozott, hogy a jegyzékben kifejezett, valamint az általa szóban is kinyilvánított sajnálkozás a szükséges reparációnak tekinthető. (Vö. Ch. Rousseau: *Chronique des faits internationaux*. R. G. D. I. P. 1960. 774–779. o.)

²⁸⁵ Ch. Rousseau: *Chronique...* 1968. 1082–1083. o.

²⁸⁶ Lásd pl. W. Wengler: i. m. Band I. 515. o.; Č. Čepelka: i. m. 37. o.; L. Delbez: *Les principes généraux...* 356–357. o.

²⁸⁷ Vö. R. Laís: i. m. 129. o.

²⁸⁸ Lásd R. Laís: i. m. 131. o.

²⁸⁹ „Le dédommagement comprend s'il y a lieu une indemnité pour les personnes lésées, à titre de réparation des souffrances morales qu'elles ont éprouvées.” (Annuaire de l'Institut, 1927. III. 333–334. o.)

címen, hogy itt sem anyagi, sem erkölcsi kár megtérítéséről nincs szó, hanem a pénzkövetelés a vétkes államra rótt szankciót jelentené, és így ennek megállapítása kívül esik a bíróság hatáskörén.²⁹⁰ Hasonló probléma merült fel 1913-ban Franciaország és Olaszország között keletkezett ügyben, ahol Franciaország két lefoglalt hajó kapcsán egyrészt 1 frank szimbolikus kártérítést követelt Olaszországtól a francia lobogót ért erkölcsi sérelem miatt, továbbá külön 100 000 frank kártérítést „az erkölcsi és politikai sérelem szankciója és reparációja” címén. Az ügyben eljáró, az Állandó Nemzetközi Választott Bíróság listájáról megalakított bíróság azonban nem ítélte meg a kártérítést annak megállapításával, hogy az állam kötelezettségszegésének egy választott bírósági ítéletben való megállapítása már önmagában komoly szankciót jelent.²⁹¹ Más a helyzet, ha az állam polgárának vagy funkcionáriusának megölése címén támaszt kártérítési igényt, mivel ilyenkor a fizetett pénzes összeg nem az elvesztett élet kompenzálását jelenti, hanem az özvegynek és az árváknak járó, a keresetcsökkenést enyhítő kártérítésnek minősül, és ennél fogva ennek követelésére a sértett államnak joga van.²⁹² Nem igényelhető ezzel szemben büntető jellegű pénzfizetés az államot ért erkölcsi kár vagy presztízsveszteség miatt. Erre az álláspontonra helyezkedett a már említett Lusitania-ügyben eljáró Német–Amerikai Választott Bíróság.²⁹³

Gyakori elégtételadási mód a jogsértésben vétkes *állami funkcionáriusok visszahívása vagy megbüntetése*. Az állami tisztviselők leváltása, felfüggesztése vagy fegyelmi büntetésben részesítése tulajdonképpen adminisztratív szankció,²⁹⁴ amire a gyakorlatban sokszor sor kerül.²⁹⁵ Így pl. amikor 1935-ben a német hatóságok Svájcból elraboltak egy B. Jacob nevű német állampolgárt és Németország területére szállították, a Német–Svájci Választott Bírósághoz intézett keresetében Svájc reparáció címén követelte Jacob visszaszállítását, valamint a vétkes német tisztviselők megbüntetését.²⁹⁶ Az államok ezenkívül kérni szokták azon magánszemélyek *bírói felelősségre vonását* is, akik a sértő cselekményt elkövették. Egy idevonatkozó jogeset: 1965. március 16-án felgyújtották az NSZK bagdadi nagykövetségét, és K. Carstens külügyi államtitkár azonnal kérte Irak bonni követe útján a tettesek felelősségre vonását.²⁹⁷ Hasonlóan a washingtoni szovjet nagykövetség elleni 1968-ban elkövetett előbb említett merénylet után a szovjet kormány jegyzékben kérte a tettesek szigorú megbüntetését, valamint annak garantálását, hogy hasonló cselekmények a jövőben elő ne fordulhassanak.²⁹⁸ Ha a tettesek személyének felderítése vagy a felelős állami tisztviselők mulasztásának tisztázása ezt megköveteli, a jogsértő

²⁹⁰ B. Bollecker-Stern: i. m. 46. o.

²⁹¹ B. Bollecker-Stern: i. m. 44–45. o.; K. Strupp: Das völkerrechtliche Delikt, 213–214. o.

²⁹² Pl. amikor 1976. július 21-én Nagy-Britannia nagykövete és 3 főnyi kísérete bombamerénylet áldozata lett Dublinban, az ír kormány 65 ezer font kártérítést fizetett. Ch. Rousseau: Chronique... R. G. D. I. P. 1977. 547–548. o.

²⁹³ Vö. G. Cohn: La theorie de la responsabilité internationale. Recueil des Cours, 1939. Tome 63. 321. o.

²⁹⁴ Hasonlóan P. A. Bissonette: i. m. 117. o.

²⁹⁵ Ennek oka Strisower szerint az, hogy a felelősök megbüntetésével elkerülhető a nemzetközi felelősség. (Vö. Annuaire de l'Institut, 1927. I. 490. o.)

²⁹⁶ Répertoire suisse, 1776. o.

²⁹⁷ Vö. F. Przetacznik: i. m. 961. o.

²⁹⁸ Ch. Rousseau: Chronique... 1968. 1083. o.

állam vizsgálatot rendel el, ez történt az 1961. december 24-én a Marseille-ban működő jugoszláv konzulátus elleni merénylet alkalmával²⁹⁹ és más esetekben is.³⁰⁰ A vizsgálat elrendelését egyesek az elégtételadás egyik formájának tekintik.³⁰¹ A vizsgálat vagy a nyomozás elrendelése, nézetem szerint, még nem elégtételadás, csupán a jogsértő állam azon szándékának bizonyítása, hogy eleget kíván tenni elégtételadási kötelezettségének, és így mentesülni kíván a felelősség alól.

A sajnálkozás kifejezése, a tettesek megbüntetése gyakran kerül együtt alkalmazásra a jogsértő állam ünnepélyes ígéretével, hogy a jövőben ilyen cselekmények nem fognak előfordulni. A hasonló cselekmények jövőbeni megakadályozására vonatkozó ígéret egyébként az elégtételadás meglehetősen gyakori formája, ami tulajdonképpen egy arra vonatkozó kötelezettségvállalás, hogy az állam fokozott gonddal fogja a jövőben a jogsértő cselekményekre vonatkozó megelőzési kötelezettségét gyakorolni.³⁰²

d) A JÓVÁTÉTELI IGÉNY ELÉVÜLÉSÉNEK PROBLÉMÁJA

A reparációval összefüggésben még egy probléma vizsgálata látszik szükségesnek, nevezetesen a *jóvátétel érvényesítésének határideje*, más szóval annak vizsgálata, hogy az időmúlás milyen hatást gyakorol az állam reparációs igényére?

Az időmúlás az egyes államok belső joga szerint olyan esemény, amelyhez a jog meghatározott következményeket fűz (pl. bizonyos idejű zavartalan birtoklás tulajdonszerzést eredményez, egy idő után a bűncselekmény elkövetője nem üldözhető stb.). Miután az államon belüli jogban az elévülésre vonatkozó szabályokat az egyes jogágak tételes, írott szabályai rendezik, így az intézmény létezése, lényege, időtartama stb. általában könnyen megállapítható kérdés. A nemzetközi jogban más a helyzet. A Görög–Bolgár Nemzetközi Vegyes Döntőbíróóság 1927. február 14-én hozott határozata ezzel kapcsolatosan megállapítja: „A pozitív nemzetközi jogban nem jött létre precíz, általánosan elfogadott szabály sem az elbirtoklás elvéről, sem annak időtartamáról; a nemzetközi bíróságok határozatai és a szerzők véleménye sem eredményezett még egyetértő megoldást.”³⁰³ Valóban, egyes nemzetközi jogászok az intézmény létezését is tagadják, pl. Anzilotti így ír erről: „...a nemzetközi jogban nincs általános szabály, amelynek értelmében egyedül az idő múlása határozná meg jogok szerzését vagy megszűnését”. Nézete szerint az elévülést az elismerés jogintézménye helyettesíti a nemzetközi jogban.”³⁰⁴ Mások annak előrebocsátásával,

²⁹⁹ Vö. *Ch. Rousseau: Chronique... R. G. D. I. P. 1962. 401. o.*

³⁰⁰ Így pl. amikor 1975. március 31-re virradó éjjel ismeretlen tettesek feldúlták a Skopjében levő francia katonai temetőt, a Macedon Köztársaság belügyi államtitkára azonnal elrendelte a vizsgálatot a felelősök felkutatása és megbüntetése céljából. (*Ch. Rousseau: Chronique... R. G. D. I. P. 1162. o.*)

³⁰¹ Ezen a véleményen van *F. Przetacznik* (i. m. 960–961. o.).

³⁰² A Rabatban működő francia főkonzulátus ellen a tömeg támadást intézett 1961. november 11-én, az épületet feldúlták, a berendezést megrongálták és felgyújtották. A marokkói kormány a kár megtérítésén túlmenően hivatalosan megígérte, hogy a jövőben minden intézkedést meg fog tenni a külképviseletek és az idegen állampolgárok biztonsága érdekében. (*Ch. Rousseau: Chronique... R. G. D. I. P. 1962. 399–400. o.*)

³⁰³ Sarropoulos c. *Etat Bulgars. No. 199. Recueil des Décisions des Tribunaux Arbitraux Mixtes, Párizs, 1928. Vol. VII. 51. o.*

³⁰⁴ *D. Anzilotti: Cours... 347–348. o.*

hogy az állami és a bírósági gyakorlat nem mutat egységes képet, elismerték az elévülés intézményének létezését a nemzetközi jogban.³⁰⁵ Az elévülés két fajtája között szokás különbséget tenni, beszélhetünk *jogot szerző és jogot megszüntető* elévülésről.³⁰⁶ A jogszerző elévülést, így pl. az elbirtoklást egyesek területszerzési jogcímnek tekintik,³⁰⁷ mások tagadják létezését,³⁰⁸ a mi szempontunkból azonban nem ez, hanem a jogot megszüntető elévülés az érdekes, nevezetesen annak a vizsgálata, hogy az idő múlásával elenyészik-e az állam igénye arra, hogy valamely, a nemzetközi jog által biztosított alanyi jogát érvényesítse?

Podesta Costa ezzel kapcsolatosan azon a véleményen van, hogy a jogot szüntető elévülésnek csak akkor van helye, ha a jogellenes cselekményt külföldi állampolgár sérelmére követték el, míg ha a jogsértő cselekmény közvetlenül az államot sértette, úgy a felelősségi igény érvényesítésére nincs határidő.³⁰⁹ Hasonló állásponton vannak mások is, így pl. Guggenheim szerint nincs egyetlen olyan nemzetközi bírósági döntés sem, amely az igényt megszüntető elévülés létezését hangsúlyozta volna.³¹⁰ Az egyes idevonatkozó bírósági döntések vizsgálata valóban az ilyen elévülés ellen szól, így pl. Mexikó és az Egyesült Államok között 1902-ben hozott választott bírósági döntés kimondja: „...az elévülés elve kifejezetten a polgári jog területére tartozik, és nem lehet alkalmazni a jelen jogvitában”.³¹¹ A Görög–Bolgár Nemzetközi Vegyes Döntőbíróság fentebb idézett döntése sem fogadta el Bulgária azon kifogását, hogy az ellene támasztott igény elévült (a sérelem, amely egy Nicolas Sarropoulos nevű görög állampolgárt ért 1906-ban történt, a kártérítési igényt viszont csak 1921-ben nyújtották be), ellenben de lege ferenda az alábbi javaslatot tette: „Az elévülés – mely minden jogrendszer integráns és szükséges szabálya – megérdemelné, hogy a nemzetközi jogban is elfogadják.”³¹² A jogot megszüntető elévülés kérdését a Nemzetközi Jogi Intézet is napirendre tűzte, és erről 1925-ben N. Politis és Ch. de Visscher egy jelentést készített. A jelentés megállapítja, hogy a jogvesztő elévülés intézménye „első látásra idegen fogalom a nemzetközi jogban”, ez a pozitív polgári jognak egy eljárási szabálya, és az elévülés létezése „a jogfejlődésnek egy olyan állapotát tételezi fel, amelyre a nemzetközi közjog még nem érkezett el, ennél fogva részletes szabályozás ajánlása a kormányok számára idő előtti lenne”.³¹³

³⁰⁵ Ezen a nézeten van *G. Dahm*: i. m. III. 170. o.

³⁰⁶ Lásd erről *R. Pinto*: La prescription en droit international. Recueil des Cours, 1955. Tome 87.

433–445. o.

³⁰⁷ Így pl. Oppenheim tankönyvének *H. Lauterpacht* által átdolgozott hetedik kiadása az elévülést területszerzési jogcímnek fogja fel. (Vol. I. Peace 527. o.) *Oliveiros L. Litrento* brazil jogász hasonló nézeten van, konkrét időpontot nem állapít azonban meg, csupán azt mondja, hogy a birtoklást „...annyi ideig kell gyakorolni, hogy az előző szuverén hallgatóságos beleegyezését vélni lehessen”. (Manual de Direito International Publico. Rio de Janeiro, 1968. 334–335. o.)

³⁰⁸ Ez az álláspont főleg a nemzetközi jog szocialista irodalmában jelentkezik. Így ezen a nézeten van *Bokorné Szegő Hanna* (Nemzetközi jog. Egyetemi jegyzet, I. rész 98. o.); *Kozsevnyikov* szerkesztésében megjelent tankönyv: Kursz mezsdunarodnogo prava. Moszkva, 1966. 203. o.; *Ju. G. Barszegov* (Territorija v mezsdunarodnom prave. Moszkva, 1958. 111. o.); *B. M. Klimentko* (Goszudarsztvennaja territorija. Moszkva, 1974. 121. o.)

³⁰⁹ *L. Podesta Costa*: i. m. Tomo I. 511–512. o.

³¹⁰ *P. Guggenheim*: Traité de Droit International public. I. 3031. o.

³¹¹ Idézi *G. Dahm*: i. m. Band III. 170–171. o.

³¹² Recueil des Décisions des Tribunaux Arbitraux Mixtes. Vol. VII. 51. o.

³¹³ Annuaire de l'Institut. Session de la Haye. 1925. 3. o.

Az elévüléssel kapcsolatosan kivételesen olyan választott bírósági döntés is előfordul, mely elismeri az intézmény létezését. Így az Ambatielos-ügyben eljáró választott bíróság elismerte ugyan az elévülés lehetőségét, de az elévülés határidejével kapcsolatosan megállapította, hogy erre nézve nincsen semmiféle nemzetközi jogszabály.³¹⁴ Az eddigiekből megállapítható, hogy a nemzetközi szokásjog nem ismer semmiféle általános szabályt arra, hogy bizonyos igények mennyi idő eltelte után évülnek el.³¹⁵ Ez nem jelenti egyébként, hogy a jogvesztő elévülésnek nincs semmi szerepe a nemzetközi jogban, mivel – amint erről már szó esett – ha a sértett természetes vagy jogi személy, úgy csak akkor részesíthető diplomáciai védelemben, ha a belső jogorvoslati lehetőségeket a reá nézve hatályos államon belüli jog által megszabott *elévülési időn belül* próbálta meg igénybe venni. Ezenkívül nemzetközi egyezmények ugyancsak megállapíthatnak jogvesztő elévülési időket olyan esetekben is, amikor az igényt az állam nemzetközi síkon érvényesítheti, így pl. kozmikus károk esetén az igény érvényesítése az 1972. évi felelősségi egyezmény értelmében mindössze 1 éven belül lehetséges.

Összegezve az elévülésről mondottakat megállapítható, hogy az elévülés intézményét a nemzetközi jog is ismeri, de alkalmazása és érvényesülése a belső joghoz képest sokkal korlátozottabb.

6. A NEMZETKÖZI JOGSÉRTÉS KÉNYSZER JELLEGŰ KÖVETKEZMÉNYEI

Ha a jogsértő állam nem tesz eleget reparációs kötelezettségének, úgy a sértett állam – szervezett közhatalom, illetve kötelező bírászkodás hiányában – rendszerint *önsegélyhez* folyamodik. Az önsegély – mint a legfontosabb szankció alkalmazásának az alapja tehát tulajdonképpen nem az önmagában vett jogsértés, hanem az, hogy az elkövető állam *megtagadja* a nemzetközi jogsértés abbahagyását, illetőleg annak jóvátételét.³¹⁶ Az önsegély a múltban a nemzetközi jog kikényszerítésének a legáltalánosabban használt eszköze volt, és jelenleg is gyakran kerül sor alkalmazására.

a) AZ ÖNSEGÉLY FOGALMA

Az önsegély tartalmilag jelentős változáson ment keresztül a XX. század folyamán. Az első világháború előtt – de sokan még utána is – önsegély alatt minden olyan intézkedést értettek, amelyet az állam jogsértés esetén igénybe vehetett, így önsegélynek tekintették a fegyveres erő alkalmazását, illetve a háborút is.³¹⁷ Éppen ezért egy 1955-ben tartott tudományos ülésen M. Lachs és A. Skawronski lengyel nemzetközi jogászok az „önsegély” kifejezést az erőszak jog feletti uralmának eszköze-

³¹⁴ L. C. Green: *International Law through the Cases*. London, 1970. 645. o.

³¹⁵ Ezt a tételt azok is hangsúlyozzák, akik elvben elismerik a jogszünető (extinctive) elévülés lehetőségét. (Lásd I. Brownlie: *Principles...* 410. o.)

³¹⁶ Hasonlóan V. A. Vaszilenko: *Mezsdunarodno-pravovüe szankcii*, 47. o.

³¹⁷ Ezen a nézeten van pl. Kertész István: i. m. 234–235. o.

ként minősítették,³¹⁸ ugyanez a megfontolás D. B. Levin szovjet nemzetközi jogász pedig arra indította, hogy elvesse magát az önségély kifejezést is, mivel az önségély „...mind eredetét, mind jelentését tekintve olyan szorosan összekapcsolódik az állam által alkalmazható fegyveres erőszak különböző formáit elismerő régi nemzetközi joggal, hogy nemcsak az önségély fogalmának, de magának a terminusnak sem lehet helye a mai nemzetközi jogban.”³¹⁹ A nemzetközi jogban azonban nem az önségély fogalma az egyetlen, ami az utóbbi évszázadban jelentős változáson ment át, és így ezen a címen több kifejezést is meg lehetne változtatni, a lényeges az, hogy tudjuk, az elnevezés mögött milyen tartalom van. Ha elfogadjuk Sarmazanasvili meghatározását, mely szerint az önségély „mindazokat a jogszerű tevékenységeket magában foglalja, amelyeket az egyes államok alkalmazhatnak a nemzetközi jog normáinak megsértésével szemben”,³²⁰ úgy ez a kifejezés mindaddig használható lesz, amíg az egyes államok egyáltalán alkalmazhatnak szankciót a nemzetközi jogsértéssel szemben, legfeljebb a megengedett eszközök változnak az idők folyamán. Így, mint V. K. Szobakin kifejti, az ENSZ Alapokmánya óta az önségély már nem jogosítja fel az államokat arra, hogy önállóan és ellenőrzés nélkül bármilyen eszközöket alkalmazzanak,³²¹ ezért az önségély – mint Szkakunov megállapítja – tartalmában megváltozott, már nem a nemzetközi vita megoldásának eszköze, hanem a jogellenessé vált állammközi cselekményekre alkalmazott egyedi szankció.³²² Az önségélyt ilyen gyűjtőfogalomként használja a szovjet jogtudomány számos képviselője, így Vaszi- lenko meghatározása szerint: „Az 'önségély' olyan megfelelő gyűjtőfogalom, amely objektíve átfogja azokat az egyéni kényszereszközöket, amelyek a nemzetközi jog minden történeti korszakában megvoltak”, hozzátéve, hogy itt elvileg a kényszereszközöknek jogszerűeknek kell lennie.³²³ Az önségélyről szólva Tunkin szerint annak fogalmába a jogos védelem is beletartozik.³²⁴ P. Kurisz ugyancsak hangsúlyozza, hogy az önségély magába foglalja mindazokat a kényszereszközöket, melyek a jogsértésre alkalmazott szankció jellegével rendelkeznek, és ezek nemcsak a retorzió és a represszália, hanem nézete szerint az ENSZ Alapokmánya az önségély új formáját vezette be, és ez a jogos védelem.³²⁵ Tovább érvelve úgy foglalt állást, hogy mivel a jogos védelem az erőszak jogszerű alkalmazásának egyik formája, így ebben az értelemben „...az önvédelem fizikai kényszereszköz egy nemzetközi jogi norma biztosítására”.³²⁶ Az önségély egyik változatának tekintni a jogos védelmet D. Bowett,³²⁷ R. Quadri³²⁸ és Graefrath–Oeser–Steiniger³²⁹ is. Mások elválasztják

³¹⁸ Idézi V. A. Vaszi lenko: *Mezsdunarodno-pravovüe szankcii*. 12. o.

³¹⁹ D. B. Levin: *Mezsdunarodnoe pravo i szohranenie mira*. Moszkva, 1971. 178. o.

³²⁰ G. V. Sarmazanasvili: *Pravo mira*. Tbiliszi, 1961. 118. o.

³²¹ V. K. Szobakin: *Kollektivnaja bezopasznoszty garantija mirnogo szoszuscesztvovaniija*. Moszkva, 1962. 300. o.

³²² E. I. Szkakunov: *Szamooborona v mezsdunarodnom prave*. 19. o.

³²³ V. A. Vaszi lenko: *Mezsdunarodno-pravovüe szankcii*. 13. o.

³²⁴ G. I. Tunkin: *O nekotarih voproszah mezsdunarodnogo dogovora szvjazi sz Varsavszkim dogovorom*. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1956. 1. sz. 100. o.

³²⁵ P. Kurisz: i. m. 42. o.

³²⁶ P. Kurisz: i. m. 48. o.

³²⁷ „Reprisals and self-defense are forms of the same generic remedy, self-help.” (D. Bowett:

Reprisals involving recourse to armed force. A. J. I. L. 1972. 2. o.)

³²⁸ R. Quadri: *Diritto internazionale*... 227. o.

³²⁹ B. Graefrath–E. Oeser–P. A. Steiniger: i. m. 73–74. o.

ugyan a két intézményt, de a válaszfalat bizonytalannak látják. Így F. Kalshoven a jogos védelem és a represszália intézményéről szólva úgy látja, hogy a kettő közötti különbség az általuk ellátott funkcióban van, a jogos védelem fegyveres erő alkalmazását jelenti a fizikai veszély által fenyegetett állam részéről, míg a represszália funkciója, hogy kényszerrel alkalmazzon egy jogszerűtlen és sértő magatartás megváltoztatása céljából, de nézete szerint ez a különbség a gyakorlatban sokszor összekeveredik.³³⁰ Valóban – mint ezt I. Brownlie nagy monográfiájában megállapítja – az államférjak a XIX. század folyamán az önfenntartás, önvédelem, szükséghelyzet (necessity) és az „önvédelmi szükséghelyzet” (necessity of self-defence) kifejezéseket mint többé-kevésbé azonos fogalmakat használták.³³¹ A jogos védelem, szükséghelyzet és önségély viszonyának elemzése külön tanulmányt kívánna meg, ehelyett itt csak bizonyos sommás megállapítások tehetők.

Az önségély nézetem szerint is gyűjtőfogalom, és *mindazokat a jogi és jogon kívüli eszközöket jelenti, mellyel a sértett állam igyekszik az őt ért sérelem jóvátételét kikényszeríteni*, ezek közé azonban nem tartozik a jogos védelem intézménye. A jogos védelem ugyan szintén a nemzetközi jogi kényszer egyik fajtája,³³² amit az állam egyénileg vagy kollektíve gyakorolhat, de nem azonos a represszáliával.³³³ Mint J. Zsurek a Nemzetközi Jogi Intézet 1975. évi ülésére készített jelentésében kijelentette, a represszália a jogos védelemtől másodlagos jellegében, céljában, formájában, valamint abban különbözik, hogy a represszália bármilyen jogsértésre való reagálást jelent, míg a jogos védelem csak jogtalan fegyveres támadással szemben alkalmazható.³³⁴ További különbséget jelent, hogy a represszália mint önhatalmi kényszer olyan jogterület intézménye, amely a jogsértés esetén való intézkedéseket a sértettre bízta, míg *a jogos védelem fogalmilag a jog közhatalmi szankcionálását tételezi fel, és bizonyos kivételt jelent az önhatalommal való intézkedés tilalma alól*.³³⁵ Ez a helyzet az államon belüli jogban, és ezért, mivel ott közhatalmi kényszer érvényesül – *ismeretlen a represszália fogalma*.

Az önvédelem intézménye a nemzetközi szokásjogban még az ENSZ keletkezése előtt létrejött, de ez csak kevéssé hasonlít a belső jogból ismert jogos védelemre.

Az önvédelemnek az intézménye a nemzetközi szokásjogban az önfenntartás fogalmából fejlődött ki, és ennek értelmében az állam mindent megtehetett, amit létezése, alapvető érdekeinek védelme szempontjából szükségesnek tartott, így lehetővé tette az állam számára azt is, hogy idegen államterületen megelőző aktusokat foganasítson még az ellene indult fegyveres támadás előtt.³³⁶

³³⁰ F. Kalshoven: *Belligerent Reprisals*. Leyden, 1971. 27. o.

³³¹ I. Brownlie: *International Law and the Use of Force by States*. Oxford, 1963. 43. o.

³³² Hasonlóan E. I. Szakunov: *Szamooborona i voprosz o szankcijah v mezsunarodnom prave*. Pravovedenie 1970. No. 3. 107. o.

³³³ Elvlasztja a két jogintézményt a Nemzetközi Jogi Intézet 1934. évi határozata is. A represszáliáról szóló határozat második cikke kimondja, hogy a represszáliát meghatározó első cikk nem vonatkozik sem a retorzióra, sem a jogos védelemre, így nyilvánvaló, hogy az utóbbit nem tekinti represszáliának. (Vö. *Annuaire de l'Institut 1934. Session de Paris, 708. o.*) Nem tekinti szankciónak az önvédelmet F. A. von der Heyde sem, aki megállapítja: „*Legitime Verteidigung und Selbstschutz sind Notwehrhandlungen, unmittelbare Reaktionen, nicht Sanctionen.*” (Völkerrecht, Köln–Berlin, 1960. Band II. 121. o.)

³³⁴ *Annuaire de l'Institut, Session de Wiesbaden 1975. 60–61. o.*

³³⁵ Vö. *Buza László: A nemzetközi jog tankönyve*, 284. o.

³³⁶ Így pl. az önvédelemről szólva Westlake 1904-ben így ír: „*A State may defend itself by preventiv*

A jogos védelem – mint jogintézmény és terminológia – csak akkor jelent meg a nemzetközi jogban, amikor 1928-ban a Kellogg–Briand-paktum a háborúindítást megtiltotta, hiszen amíg maga a támadás is jogos volt, nem lett volna értelme a jogos védelem kifejezésnek. Maga a Kellogg–Briand-paktum egyáltalán nem rendezte egyetlen cikkében sem a jogos védelmet, mivel ezt az államok, mint minden államot megillető természetes jogot kezelték, mely minden szerződésben implicite benne van,³³⁷ így csak az ENSZ Alapokmányának 51. cikke az, mely először említi ezt a jogintézményt. A jogos védelemnek az itt meghatározott fogalma szerint ez a jog az államot kizárólag fegyveres támadás esetén illeti meg, ebben a nemzetközi jog tudománya teljesen egyöntetű,³³⁸ és ennél fogva erre az álláspontra helyezkedett az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága is.³³⁹

Az ENSZ Alapokmányának ezzel a rendelkezésével ugyanakkor nem szűnt meg az államnak – a nemzetközi szokásjog alapján fennálló – az a joga, hogy védekezhet minden más, nem fegyveres jellegű támadás esetén is, pl. erőszakkal meggátolhatja a jogosulatlan halászást parti vizein.³⁴⁰ Ezt a védekezési jogot *önvédelemnek* lehetne nevezni, mint a jogszerű védekezés másik lehetőségét. A jogszerű védekezésnek ma tehát két változata van.³⁴¹ Az egyik az *önvédelem*, ami nem egészen ugyanaz, mint a fegyveres támadással szembeni jogos védelem. Az *önvédelem* címén kifejtett tevékenység nem csupán a jogsértő magatartás elhárítására irányul, hanem – mivel nem várható semmiféle közhatalom fellépése – *megelőző intézkedéseket* is magában foglalhat, ami a másik változat, a jogos védelem esetén kizárt. *A jogos védelem tehát nem lehet preventív jellegű*³⁴² (noha az állami gyakorlatban sokszor hivatkoztak

---

means if in its conscientious judgment necessary, against attack by another State, threat of attack, or preparations or other conduct from which an intention to attack may reasonably be apprehended." (J. Westlake: International Law. 299. o.)

³³⁷ Ez a véleménye S. Calogeropoulos-Stratisnak: La légitime défense, Revue Hellenique de Droit International, 1952. 220. o.

³³⁸ Ezen a nézeten van pl. V. A. Vaszilenko: Mezsdunarodno-pravovüe szankcii... 16. o. Az államok alapjogairól és kötelezettségeiről szóló, a Nemzetközi Jogi Bizottság által készített tervezet 12. cikke az *önvédelem* jogát ugyancsak fegyveres támadás esetére biztosítja: „Every State has the right of individual or collective self-defence against armed attack”. (Report of the International Law Commission Covering its First Session, Lake Success. 1949. 8. o.) A. Verdross az alapokmány 51. cikkét értelmezve ugyancsak megállapítja: „Le droit de légitime défense, individuelle ou collective, est donc strictement réservé au cas d'une agression armée.” (Idées directrices de l'Organisation des Nations Unies. Recueil des Cours, 1953. Tome 83. 59. o.) Hasonlóan értelmezi az 51. cikket az ENSZ-ről írt monográfiájában Hans Kelsen (The Law of the United Nations, London, 1951. 797. o.), L. A. Podesta Costa (i. m. 1979. évi kiadás, Tomo I. 129. o.), K. A. Baginjan (i. m. 237. o.), P. Lamberti Zanardi: (La legittima difesa nel Diritto Internazionale, Milano, 1972. 131. old.)

³³⁹ A felelősségi tervezet 34. cikke így szól: „The wrongfulness of an act of a State not in conformity with an international obligation to another State is precluded if the State committed the act in order to defend itself or another State against armed attack as provided for in Article 51 of the Charter of the United Nations.” Yearbook, 1980. Vol. II. Part One, 70. o.

³⁴⁰ Vö. G. Dahm: i. m. Band. II. 425. o.

³⁴¹ Ilyen kettős értelemben beszél az *önvédelmi* jogról J. G. Starke (An Introduction to International Law. London, 1977. 571. o.) vagy G. Dahm (i. m. Band II. 413–426. o.)

³⁴² A fegyveres támadás veszélye címén alkalmazott preventív *önvédelmet* a nemzetközi jog tudománya nem tekinti jogszerűnek. Így ezen a nézeten vannak: Jimenez de Aréchaga: Derecho constitucional de las Naciones Unidas, 402–406. o.; S. Calogeropoulos-Stratis: i. m. 227–228. o.; F. A. von der Heydt: i. m. II. Band 122. o.; K. Skubiszewski: The Postwar Alliances of Poland and the United Nations Charter A. J. I. L. 1959. 622. o.; H. Al Chalabi: La légitime défense en droit interna-

jogos védelemre támadás hiányában is³⁴³). Az önvédelem a jogsértés bekövetkezésakor, annak folyamatában alkalmazott elhárító intézkedés – éppúgy, mint a jogos védelem – és ez az önvédelem mindkét változatát megkülönbözteti a represszáliától. A jogos védelem és az önvédelem mint a jogtalan cselekményt elhárító intézkedések jellemző sajátossága, hogy mindkettő *a jogellenességet és ezzel együtt a felelősséget kizáró körülmény*. Az önvédelem, akármilyen értelemben is használjuk e kifejezést, mindig valamilyen támadással szemben kerül alkalmazásra.³⁴⁴ A represszália ezzel szemben bármilyen típusú jogsértésre való utólagos reagálást jelent.³⁴⁵ Ettől a jogos védelem ugyan még lehetne a jogtalan támadás speciális represszáliája, hiszen pl. fegyveres támadás esetén formailag tényleg arról van szó, hogy fegyveres erő alkalmazásával szemben arra válaszul ugyancsak fegyveres erőt alkalmaznak. A represszália és a jogos védelem között azonban további különbségek is vannak. A represszália célja – mint erről később szó lesz – a jóvátétel kikényszerítése, és benne – mint L. Zanardi megállapítja – van bizonyos megbüntetési célzat is, míg a jogos védelem csupán a jogsértés folytatását kívánja megakadályozni, esetleg minden jóvátételi cél nélkül,³⁴⁶ így a jogtalan cselekményre való azonnali és közvetlen reagálást jelent. Ha később a támadás által okozott sérelmek jóvátételét a sértő állam megtagadja, úgy utóbb a jogos védelem kifejtése után még represszáliára is sor kerülhet, vagyis *a két intézmény egymást követően külön alkalmazásra kerülhet*. Végül van még a jogos védelemnek egy további sajátossága is, ami abban jut kifejezésre – mint azt Prandler Árpád helyesen leszögezi –, hogy a jogos védelem nem lehet sem megelőző lépés, „...sem pedig megtorló utólagos visszacsapás”.³⁴⁷ Az önszegélyt, mint szankciót ezzel szemben – éppen *mindig a jogsértés elkövetését követő hosszabb-rövidebb idő eltelte után utólag alkalmazzák*, gyakorlati megjelenési formái pedig a *retorzió* és a *represszália*, amelyre akkor kerülhet sor, ha a jogsértő állam nem teljesítette jóvátételi kötelezettségét. Kényszer jellegű következményeket ezenkívül a Biztonsági Tanács is alkalmazhat a háború tilalmának megszegése esetén.

A *retorzió* hátrányos intézkedést jelent, melyet a jogtudományban gyakran úgy határoznak meg, hogy az egy hátránynak azonos vagy hasonló hátránnyal való viszonzását jelenti.³⁴⁸ Minthogy a retorzió másfelől olyan intézkedés, mely önma-

tional, Kairo, 1958. 78–82. o.; M. Sørensen: Principes de droit international public. Recueil des Cours 1960. Tome 101. 239–241. o.

³⁴³ Így a Távol-keleti Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt a japán háborús bűnösök azzal védekeztek, hogy a japán katonai műveletek Franciaország, Hollandia, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok ellen „igazolható önvédelmi intézkedések” voltak. (*I. Brownlie: International Law and the Use of Force by States*, 253. o.) Egy frissebb példa: 1981. június 7-én izraeli repülőgépek bombatámadást intéztek az iraki Tamuzban lévő atomerőmű ellen, és ezt az agresszióknak minősíthető támadást Begin izraeli miniszterelnök „jogos védelmi művelet”-nek nevezte. (*Ch. Rousseau: Chronique des faits internationaux. R. G. D. I. P. 1982. 161. o.*)

³⁴⁴ Ezen a nézetten van M. Potočný is, aki az önvédelem és a represszália különbségéről szólva úgy látja, hogy a represszália címén hozott intézkedések offenzív jellegű beavatkozások az ellenfél jogi szférájába, míg az önvédelmi intézkedések defenzív jellegűek, mivel csak a támadás elhárítására irányulnak. (M. Potočný: *Mezinárodní právo veřejné*, Prága, 1978. 125–126. o.)

³⁴⁵ Vö. P. L. Zanardi: i. m. 131. o.

³⁴⁶ P. L. Zanardi: i. m. 133–134. o.

³⁴⁷ Prandler Árpád: Az ENSZ Biztonsági Tanácsa, Bp., 1974. 137. o.

³⁴⁸ Ezen a nézetten van pl. P. Fauchille: i. m. I. Troisième partie 687. o.; F. von Martens: *Völkerrecht*. Berlin, 1886. 467. o.

gában jogszerű, csupán barátságtalan cselekmény,³⁴⁹ azaz alkalmazása – V. David megfogalmazását használva – nem a jog szféráját sérti, hanem csupán jogilag nem védett érdeket veszélyeztet.³⁵⁰ A retorzió imént vázolt fogalmából következőleg az vitatható jellegű intézkedés, hiszen nagyon gyakran olyan esetben alkalmazzák, amikor nincs is jogsértés. Ennek megfelelően egyes szerzők nem is tekintik jogi eszköznek. Így V. David csehszlovák jogász szerint a retorzió politikai eszköz, nem szankció, hanem tényleges intézkedés, mely kívül esik a jogon, az állam azt a nemzetközi jog által nem szabályozott területen juttatja érvényre, a retorzió kiválasztása és alkalmazása a szuverén állam ügye és ebben az államot a nemzetközi jog nem is korlátozza.³⁵¹

A helyzet valóban ez, ha a retorziót nem jogsértés váltja ki, úgy a retorzió teljesen jogon kívüli, politikai jelenség. Így pl. a retorzió gyakran alkalmazott formája a diplomáciai kapcsolatok megszakítása. Minthogy nincs olyan nemzetközi jogszabály, mely az államokat kötelezné arra, hogy más államokkal diplomáciai kapcsolatokat létesítsen vagy tartson fenn, így ezeknek a kapcsolatoknak a megszakítása vagy fenntartása is jogilag közömbös, abban politikai vagy gazdasági, de semmiképpen sem jogi megfontolások játszanak döntő szerepet. A diplomáciai kapcsolatok megszakítását azonban sok esetben mégis valódi vagy vélt jogsérelmek megtorlása céljából alkalmazzák.³⁵² Más természetű retorziók esetén is gyakori, hogy azok valamely jogsértés megtorlása, a jogsértő magatartás megbüntetése céljából³⁵³ és a jogsértés következményeként, szankció címén kerülnek alkalmazásra, ezért sokan a retorziót is szankciónak tekintik, sőt az is előfordul, hogy a retorzió és a represszália között nem vonnak éles különbséget.

Így pl. Bibó István véleménye szerint a retorzió „... a megengedett önségely eseteit tartalmazó szankciók jellegzetes vonásait viseli magán, s a represszália enyhébb

³⁴⁹ A retorzióknak ez a fogalma a nemzetközi jogtudományban általánosan elfogadott. A. Rivier pl. a múlt század végén megjelent tankönyvében így ír: „Az állam, amellyel szemben egy másik állam jogos és megengedett, de udvariatlan, szigorú és hátrányos intézkedést foganatosít, a maga részéről szintén foganatosíthat ugyanilyen jellegű intézkedéseket... Ezt a kényszerintézkedést nevezik retorzióknak.” (i. m. II. köt. 189. o.). R. C. Hingorani indiai jogász a retorziót olyan „barátságtalan aktus”-nak tekinti, mely egy másik barátságtalan aktusra adott válasz anélkül, hogy maga jogszerűtlen lenne (i. m. 278–279. o.). Buza László a következőkben határozta meg a retorziót: „A retorzió a méltánytalanságnak hasonló méltánytalansággal való visszatorlása, vagyis olyan magatartás, amely bár a másik fél érdekeit sérti, szigorúan a nemzetközi jog korlátai között mozog, a joggal való visszaélés határán is innen marad.” (A nemzetközi jog tankönyve, 277. o.) Hasonló véleményen vannak mások is. Lásd pl. az NDK-ban kiadott tankönyvet (Völkerrecht. Gesamteditor: H. Kröger, Berlin, 1973. Teil 2. 326. o.) vagy E. Duckwitz munkáját (i. m. 132. o.). Bibó István meghatározása szerint a retorzió „...formailag jogszerű, de nem méltányos cselekvésnek visszatorlása hasonlóképpen formailag jogszerű, de nem méltányos cselekvéssel.” (I. m. 14. o.)

³⁵⁰ V. David: Sankce... 51. o. Ugyanezt hangsúlyozza egy másik csehszlovák jogász, M. Potočný is (i. m. 122. o.).

³⁵¹ V. David: Sankce... 51. o. H. Widmer szintén megállapítja, hogy a retorzió kívül esik a nemzetközi jogon, azaz nemzetközi jogilag irreleváns (i. m. 25. o.).

³⁵² A diplomáciai kapcsolatok megszakítása intézményének ezt a kettős jellegét részletezi L. Sfez: La rupture des relations diplomatiques. R. G. D. I. P. 1965. 363–370. o.

³⁵³ Ilyen értelemben határolja el a retorziót a represszáliától Dinickert svájci külügyminiszter 1928-ban adott véleménye: „Entsprechend der herrschenden Völkerrechtslehre ist Repressalie Unrecht gegen Unrecht, Retorsion Recht gegen Recht oder Unrecht”. Répertoire suisse, Vol. III. 1786. o.

fajának tekinthető”.³⁵⁴ Az idézett nézetnél még tovább megy a Magyar–Szerb–Horvát–Szlovén Nemzetközi Vegyes Döntőbíróság 1927. szeptember 15-én kelt ítélete, amely a trianoni békeszerződés 250. cikkének a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság általi nem teljesítését (tehát egy önmagában jogellenes cselekményt) retorzióknak minősített.³⁵⁵ A retorzió ilyen felfogása azonban kivételes. A retorzió jellemzője a többségi vélemény szerint az, hogy nem jelent jogsérelmet, csak pusztá érdeksérelmet, így barátságtalan cselekménynek misősíthető.³⁵⁶ A barátságtalan cselekmény fogalmilag olyan jogos állami intézkedést jelent, melyre az államnak szuverenitásától fogva joga van, de amely idegen államnak vagy állampolgároknak érdeksérelmet, hátrányt okoz.³⁵⁷ Ugyanakkor ha a retorziót a jogsértés elkövetése miatt alkalmazzák, akkor kétségtelenül van bizonyos szankció jellege, mivel azonban nem a nemzetközi jog által szabályozott intézkedésről van szó, így nem jogi, hanem sokkal inkább tényleges következményét jelenti a jogsértésnek. Mindezekből megállapítható, hogy a retorzió olyan hátrányt jelentő, de formailag jogszerű intézkedés, melyet vagy politikai, gazdasági célból jogilag nem védett érdeksérelmeire való reagálásként, vagy pedig nemzetközi jogsértés következményeként szankciós céllal alkalmaznak. Minthogy a retorzió jogon kívüli vagy jogilag legalábbis nem tiltott cselekmény, így gyakorlására, főbb típusaira semmiféle nemzetközi jogszabály nincs. A retorzió konkrét formáit tekintve a gyakorlatban igen sokféle magatartásban juthat kifejezésre, ilyen lehet pl. a vámok emelése, kereskedelmi kapcsolatok felfüggesztése, hitelnyújtás megtagadása, tervezett egyezmények megkötésének elhalasztása, hivatalos látogatások lemondása, idegen állampolgárok kiutasítása, a bevándorlás korlátozása stb.

A repressália – általános felfogás szerint – a jogsértő cselekménynek egy másik jogsértő cselekménnyel való viszonzását jelenti.³⁵⁸ Maga a kifejezés az olasz „riprendere” (visszavenni) igéből ered³⁵⁹ (a középkori latinban a „reprehendere” igéből képzett „repressalia” felel meg az olaszban „rappresaglia”, a franciában „représaille” néven kialakult fogalomnak, mely eredetileg „visszavételt” jelentett). Ez azzal függ össze, hogy a feudalizmusban megengedett volt a magánrepressália, azaz az uralkodótól kapott és az önbíráskodásra feljogosító okmány (megtorlólevél) birtokában

³⁵⁴ Bibó I.: i. m. 14. o.

³⁵⁵ Vö. Jules Baranyai C. État serbe-croate-slovene. Cause No. 217. T. A. M. Recueil des Décisions 1927–1928. Párizs, 1929. 865. o.

³⁵⁶ Oppenheim udvariatlan (discourtesy) vagy barátságtalan cselekménynek tekinti a retorziót, mely a tálío megjelenési formája. (Oppenheim – McNair: International Law. London, 1926. Vol. II. 82. o.) F. Berber a retorziót barátságtalan cselekménynek nevezi, mely akár egy hasonló, akár egy jogellenes cselekményre jelenthet választ (i. m. III. 88. o.). Hasonló kifejezést használ I. Seidl-Hohenveldern is. (Völkerrecht, 3. Auflage, Köln–Berlin–Bonn–München, 320. o.)

³⁵⁷ H. Widmer barátságtalan cselekmény alatt olyan törvényhozási vagy államigazgatási természetű intézkedéseket ért, melyek foganatosításához szuverenitásánál fogva az állam teljességgel jogosult, de amelyik idegen államok viszonylatában azok érdekeinek korlátozását, valamint idegen állampolgárok jogi helyzetének a belföldiekéhez viszonyított rosszabbodását jelenti. (H. Widmer: i. m. 29. o.)
³⁵⁸ Így határozza meg a repressáliát J. H. W. Verzijl: i. m. Part VIII. Inter-State Disputes and their Settlement, Leyden 1976. 37. o.; Nguyen Quoc Dinh: i. m. 853. o.; P. Reuter: Droit International Public. 399. o.; L. Takács – M. I. Niciu: Drept internațional Public. Bukarest, 1976. 283. o.; M. Seara Vazquez: i. m. 338. o.; Buza László: A nemzetközi jog tankönyve, 276. o.; Bibó L.: i. m. 15. o.; P. Guggenheim: Traité de droit international public. II. 84. o.

³⁵⁹ Vö. J. Westlake: i. m. II. 9.

a sértett visszavehette elveszett javait vagy azok ellenértékét. Ez a gyakorlat először a felső-olaszországi városállamokban alakult ki és onnan terjedt el Európában. A represszália alkalmazására vonatkozó engedély birtokában levő személy egyébként az engedélyt nemcsak azzal szemben használhatta fel, aki a sérelmet ténylegesen okozta, hanem bárkivel szemben, aki annak az uralkodónak az alattvalója volt, aki az elégtétel nyújtását megtagadta.³⁶⁰ A magánrepresszáliák és a megtorlólevelek kiadása egészen a XVIII. századig divatban volt, ettől kezdve azonban – mint erről már szó esett – általánossá kezdett válni, hogy a polgárok akciói helyébe a diplomáciai védelem intézménye lépett és ugyanakkor szokássá vált az állami represszália alkalmazása.³⁶¹ Erre nemcsak akkor kerülhetett sor, ha az állam polgárait érte sérelem, hanem egyre gyakoribbá vált, hogy az uralkodó saját sérelme esetén általános represszáliát rendelt el.³⁶² Mai viszonyok között represszália alatt kizárólag államok által foganatosított kényszerrendszabályokat kell érteni, amelynek békében való alkalmazása esetén a Nemzetközi Jogi Intézet 1934-ben adott meghatározása szerint három eleme van: 1. a represszália a nemzetközi jog általános szabályait sértő, az egyik állammak a másik állam ellen alkalmazott kényszerítő intézkedése, 2. alkalmazásának indoka a represszáliát alkalmazó állammal szemben elkövetett jogtalan és sérelmet okozó magatartás, 3. a célja pedig az, hogy a jogsértő államot a jog tiszteletben tartására kényszerítse.³⁶³ F. Kalshoven a háborús represszáliákról írt nagy monográfiájában a represszália fogalmának a következő alkotóelemeit hangsúlyozza: a represszália államok vagy más nemzetközi jogalanyok aktusa, mely az alkalmazóval szemben korábban elkövetett olyan cselekményre való reagálás, melyet az alkalmazó állam jogsértésnek tekintett; a jogsértésnek ugyanazon vagy hasonló norma megszegésében kell állnia; a represszália célja a jogot sértő magatartás megváltoztatása és a nemzetközi joggal való összhangba hozása, így azt a nemzetközi jog szankciójának kell tekinteni, és alkalmazására a nemzetközi jog által szabott korlátok (tárgyilagosság, kiegészítő jelleg, arányosság) az irányadóak.³⁶⁴

A represszália a fentiekből következőleg a nemzetközi jog leggyakoribb, legtipikusabb szankciója, így sajátosságai és korlátai egyben a nemzetközi jog kikényszerítésének is jellemző vonásait és korlátait jelentik. A represszália – ellentétben a retorzióval – a nemzetközi jog által szabályozott és meghatározott feltételek között jogszerűen alkalmazható kényszerintézkedés.³⁶⁵ A nemzetközi jogtudományban gyakran pozitív és negatív represszália között tesznek különbséget. Eszerint a pozitív represszália azt jelenti, hogy a jogsértést az állam egy hasonló jogsértő aktussal viszonyozza, míg a negatív represszália valamely jogi kötelezettség teljesítésének

³⁶⁰ Vö. O. Brück: i. m. 231. o.

³⁶¹ Vö. J. C. Venezia: La notion de représailles en droit international public. R. G. D. I. P. 1960. 466–467. o.

³⁶² Kertész I.: i. m. 20. o.

³⁶³ Annuaire de l'Institut de Droit International, 1934. 708. o.

³⁶⁴ F. Kalshoven: i. m. 33. o.

³⁶⁵ C. Diaz Cisneros ezzel szemben úgy látja, hogy a represszália alkalmazása ellentétes mind az ENSZ, mind az Amerikai Államok Szervezetének alapokmányával. Felfogása szerint ugyanis a represszália fegyveres erőszak alkalmazását, egy korlátozott háborút (une guerra limitada) jelent (i. m. Tomo II. 354. o.). A fegyveres represszália tényleg jogellenes, azonban a represszália nem jelenti szükségképpen fegyveres erő alkalmazását.

visszaütését jelenti.³⁶⁶ Ez más szóval azt jelenti, hogy a represszália alkalmazása történhet akár *tevés*, akár *mulasztás* útján. A represszália jellemzője továbbá, hogy mint a nemzetközi jogsértés következményének alkalmazása, nem a végre nem hajtott (primer jellegű) alapkötelezettséggel van összekapcsolva, hanem az ugyan-csak végre nem hajtott reparációs kötelezettséggel, vagyis a *represszália elsődleges célja a szekunder jellegű kötelezettség kikényszerítése*. Ebből következik, hogy a represszália alkalmazása akkor is jogos lehet, ha a jogalany, aki ellen irányul, kész a jövőben végrehajtani az eredeti kötelezettséget, de nem hajlandó jóvátenni a megszegéssel korábban okozott sérelmet.

A represszália az érintett államnak hátrányt okozó cselekmény, így alkalmazása csak pontosan körülhatárolt szabályok betartása esetén lehet jogszerű. Az egyik ilyen szabály szerint a *represszália elsősorban akkor jogszerű, ha a sértett állam visszaütésére reparációs kötelezettsége teljesítését*,³⁶⁷ ezért alkalmazása előtt fel kell szólítani a jogsértő államot kötelezettségének teljesítésére,³⁶⁸ azaz meg kell kísérelni a vita békés elintézését.³⁶⁹ E. Menzel és K. Ipsen ezt úgy fogalmazzák meg, hogy a represszália csupán ultima ratióként kerülhet alkalmazásra, vagyis ha semmilyen más eszközzel nem sikerült a jogsértőt a jog betartására rábírni.³⁷⁰ A Nemzetközi Jogi Intézet 1934. évi határozata szerint a represszália alkalmazása tilos abban az esetben, ha a) a felek között hatályban lévő jog szerint a jogtalannak nyilvánított cselekmény bíróság vagy választott bíróság kötelező hatáskörébe tartozik és ennek a bíróságnak joga van ideiglenes rendszabályok hozatalára, feltéve, ha az alperes állam nem kívánja kivonni magát ez alól a joghatóság alól vagy nem késlelteti annak működését; b) továbbá, ha az előzőekben leírt eljárás már folyamatban van; c) és végül, ha a békés rendezés egy olyan kötelező határozatot eredményezett, amit az alperes állam jóhiszeműen végrehajt.³⁷¹ B. Graefrath és P. A. Steiniger felelősségi tervezetükben a represszáliával kapcsolatosan egy másik szabályt úgy fogalmazzák meg, hogy annak alkalmazására *csak előzetes bejelentés* után kerülhet sor.³⁷²

A represszália alkalmazásának bizonyos további *korlátai* is vannak. Mint a Német–Portugál Választott Bíróság 1928-ban hozott döntése megállapította, a represszália alkalmazásának a humanitás szempontjai és a jóhiszeműség szabnak gá-

³⁶⁶ Ilyen megkülönböztetést tesz pl. *Bokorné Szegő Hanna* (Nemzetközi jog, II. rész 109. o.); *R. Monaco* (Cours général de Droit international public. Recueil des Cours, 1968. III. Tome 125. 319. o.) vagy *Oliveiros L. Litrento* brazil jogász (i. m. 359. o.).

³⁶⁷ Hasonló *Č. Čepelka*: i. m. 44. o.; *A. P. Sereni*: i. m. III. 1557–1558. o.; *M. Potočný*: i. m. 123. o.

³⁶⁸ *Vö. W. Wengler*: i. m. Band I. 516. o.

³⁶⁹ Ezt hangsúlyozza a svájci külügyminiszter fentebb már idézett nyilatkozata is: „Daraus ergibt sich aber dass Repressalien so lange nicht ergriffen werden dürfen, als andere Mittel, die eine rechtskonforme Beiligung des Konflikter ermöglichen, zu Gebote stehen.” (Répertoire suisse... 1787. o.)

³⁷⁰ *Menzel – Ipsen*: i. m. 553. o.

³⁷¹ *Annuaire de l’Institut*, 1934. 709–710. o.

³⁷² A tervezet 9. cikkében a következő rendelkezés található: „...Repressalien die darauf gerichtet sind, den rechtsverletzenden Staat zur Einhaltung seiner völkerrechtlichen Verpflichtung zu veranlassen dürfen von dem verletzten Staat erst nach Ankündigung angewandt werden;...” Hasonló rendelkezés van a tervezet 10. cikkében is. (Staatenachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht. 112–118. o.)

tat.³⁷³ Egy másik fontos szabálya a represszália alkalmazásának az *arányosság elve*, azaz nem okozhat súlyosabb sérelmet annál, amelyre szankcióként alkalmazták.³⁷⁴ Találkozunk azonban olyan felfogással is, mely elveti az arányosságot,³⁷⁵ van ezen kívül olyan álláspont is, amely arányosság alatt nem egyenlőséget ért. Így M. Potocny szerint a hátrány, amit a represszália okoz, lehet nagyobb is, mint az elszenvedett kár, a represszália csupán nem lehet feltűnő aránytalanságban a deliktummal szemben.³⁷⁶ Ez a nézet elfogadható, ezzel szemben egy másik csehszlovák jogász vitatható álláspontot foglal el. C. Čepelka szintén hangsúlyozza az arányosság szükségességét, de ez nézete szerint azért nem jelenti azt, hogy a represszália által előidézett korlátozás nem haladhatja túl a deliktum által okozott sérelmet, mivel a sértett állam a represszáliával nemcsak az eredeti kötelezettség tiszteletére akarja rászorítani a jogsértő államot, hanem arra is, hogy hajtsa végre a járulékos reparációs kötelezettséget is.³⁷⁷ Miután nézetem szerint a represszália célja a szekunder kötelezettség kikényszerítése, a reparációnak viszont pontosan olyan mértékűnek kell lennie, mint az elszenvedett elsődleges sérelem, így ebből logikusan következik, hogy a represszáliát az alapkötelezettség megszegéséből származó sérelemhez kell arányosítani. A kérdésnek persze inkább csak elvi jelentősége van, egy nemzetközi jogi kötelezettség megtagadásának súlya ugyan az elszenvedett jogsérelem függvénye, amiből a sérelem helyreállítására vonatkozó szekunder kötelezettség származik, ez viszont azonos súlyú a megsértett alapkötelezettséggel.

Végül, a nemzetközi jog tudományában erőteljesen hangsúlyozott szabály, hogy a represszáliát rögtön abba kell hagyni, ha az érintett fél elismerte felelősségét és kinyilvánítja akarátát, hogy kész jóvátenni az általa okozott sérelmet.³⁷⁸ A represszália alkalmazásának nemzetközi szabályait egyébként a legrészletesebben a Nemzetközi Jogi Intézet említett határozata foglalja össze, mely hat elvet állapít meg. Ezek szerint:

1. A represszália alkalmazása előtt fel kell szólítani a jogsértő államot a jogsértő cselekmény abbahagyására és a kért reparáció megadására;
2. Az alkalmazott kényszert a jogtalanak tekintett aktushoz és az elszenvedett sérelemhez arányosítani kell;
3. Úgy kell korlátozni a represszália hatásait, hogy azok csak az érintett állam ellen irányuljanak és ne sértsék meg az egyének vagy harmadik államok jogait;
4. Tartózkodni kell olyan természetű intézkedésektől, melyek ellentétesek a humanitás törvényeivel;

³⁷³ Vö. G. Schwarzenberger: *International Law as Applied by International Courts and Tribunals*. Second ed. London, 1949. Vol. I. 261. o.

³⁷⁴ Így P. Fauchille hangsúlyozza, hogy a represszália jogos védelmi intézkedés, amelynek mértékét az elkövetett deliktum határozza meg (i. m. Tome I. Troisième partie 5. 690. o.). M. Sibert ugyancsak hangsúlyozza, hogy a represszália mértéke nem haladhatja meg a jóvátétel eléréséhez szükséges mértéket (i. m. Tome II. 564. o.). A. Ross viszont már csak megközelítő arányosságot tart szükségesnek (i. m. 245. o.).

³⁷⁵ Ez a véleménye Ju. M. Kolozovnak (i. m. 62. o.).

³⁷⁶ M. Potočný: i. m. 123. o.

³⁷⁷ Č. Čepelka: i. m. 44. o.

³⁷⁸ Ezen a nézeten van V. A. Vaszilenko: *Otvetszvennoszty...* 245. o.; W. Wengler: i. m. I. köt. 517. o.; F. Berber: i. m. Band II. 90. o.; Č. Čepelka: i. m. 44. o.

5. Nem szabad a represszáliát eltéríteni attól a céltől, amely eredetileg indokolta a használatát;

6. Azonnal meg kell szüntetni a represszáliát, ha az ésszerű elégtételt megadták.³⁷⁹

A represszáliára vonatkozó általános elveken túlmenően egyes szabályok speciális rendelkezéseket írhatnak elő. Konkrét esetben pl. *nemzetközi szerződés előírhatja, hogy a represszália alkalmazásának alapjául szolgáló jogsértést valamilyen nemzetközi szervnek kell megállapítani*, amely egyben a kényszerintézkedés formájára és mértékére is javaslatot tehet, ilyenkor az egyes államokat a döntés előtt nem illeti meg az intézkedés joga.³⁸⁰

A represszália alkalmazása a nemzetközi szokásjogból származó általános elvek betartása mellett is sok problémát vet fel. Mindenekelőtt a jogsértő cselekmény megítélése okoz gondot. Az ideális eset, amikor a jogsértő állam elismeri a nemzetközi jogsértést, csupán azt nem akarja jóvátenni, a gyakorlatban nem szokott előfordulni, pedig ez volna tulajdonképpen az egyetlen eset, amikor a represszália gyakorlása teljesen problémamentes lenne. A nemzetközi deliktum elkövetőjének minősített állam azonban rendszerint tagadni szokta a deliktum elkövetését, és így nem ismeri el a másik állam azon jogát sem, hogy vele szemben kényszerítő intézkedéseket alkalmazzanak. Miután a represszáliák jogosságához szükséges feltételek megsértése maga is nemzetközi deliktumot képez, amit a represszáliát alkalmazó állam követ el, így az eredetileg jogsértő állam a represszáliával szemben ellenrepresszáliákat alkalmaz. Az ellenrepresszália alkalmazása egyébként a Nemzetközi Jogi Intézet határozata szerint is jogszerű lehet a represszália alkalmazására vonatkozó szabályok megszegése esetén.³⁸¹ Mivel ez utóbbit – kötelező nemzetközi bírászkodás hiányában – a represszáliát elszenvedett állam maga minősíti, így megtörténhet, hogy az represszáliára újabb represszália („ellen-ellenrepresszália”) a válasz, melynél fogva a két állam közötti viszony teljesen megromolhat.³⁸² A jogsértés bekövetkezésének a jogsértő állam részéről való elismerése – ami ideális esetnek tekinthető – elvben lehetővé teszi a represszália alkalmazását, de itt is vitás lehet, hogy melyik az az *időpont*, amiktől a represszáliát alkalmazni lehet? V. David szerint a represszália attól az időponttól kezdve alkalmazható, amikor kétségtelenné válik, hogy a felelős állam nem teljesíti kötelezettségét, azaz folytatja jogellenes magatartását vagy el sem ismeri magatartása jogellenességét.³⁸³ Nem lehet

³⁷⁹ *Annuaire de l'Institut*, 1934. 710. o.

³⁸⁰ Így pl. a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet alapokmányának 25. cikke szerint az a tagállam, amely úgy látja, hogy egy másik tagállam nem teljesíti valamely, a szervezet által kidolgozott egyezményt, panaszt tehet a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalnál, a panasz jogossága felől az Igazgatónács dönt, de a panaszos tagállam még ezután sem alkalmazhat represszáliát. A kényszerítő intézkedésekről ugyanis a 33. cikk értelmében végül is az Igazgatónács javaslatára az Egyetemes Munkaügyi Értekezlet dönt.

³⁸¹ *Vö. Annuaire*, 1934. 710–711. o.

³⁸² Így pl. Lengyelország kémkedés gyanúja miatt 1949 novemberében letartóztatta a sescsini francia konzulátus egyik alkalmazottját, és ezen kívül a varsói nagykövetség két tagjának is visszahívását kérte. Erre Franciaország letartóztatta a marseille-i lengyel alkonzult, és kiutasított huszonkét lengyel állampolgárt. A lengyel válasz erre a francia alkonzul letartóztatása volt, amit francia részről további ellenintézkedések követtek. (*Vö. J. C. Venezia: i. m. 473–474. o.*)

³⁸³ *V. David: Sankce... 71. o.*

viszont semmilyen időpontot meghatározni arra az esetre, ha a felelős állam megszünteti a jogellenes magatartását és megígéri a reparációt, de aztán azt nem teljesíti. A sértett állam fogja végül eldönteni, hogy meddig vár a megígért reparáció teljesítésére.

Hasonló a helyzet a represszália bármely más szabályával kapcsolatosan is, vagyis azokkal összefüggésben is a döntés a jogosított felet illeti meg. Így pl. annak meghatározását, hogy milyen megtorlás tekinthető *arányosnak* az elszenvedett sérelemmel. Az *arányosság* elve egyébként *nem jelenti azt, hogy a represszália pontosan ugyanolyan magatartásból álljon, mint az elkövetett jogsértés*. Az arányosságot ugyan legjobban ilyenkor lehet bizonyítani (pl. a nagykövet letartóztatása miatt a másik állam is letartóztatja az előbbi nagykövetét), azonban más, ezzel egyenértékű kényszerintézkedés is arányos lehet,³⁸⁴ mely néha jobban is készítené a jogellenes cselekmény abbahagyására vagy adott esetben humánusabb lehet. Így pl. idegen állampolgárok vagyonának jogtalan elkobzása esetén a pontos, arányos represszália hasonló számú vagyonelkobzás lenne, ennél azonban emberségesebb (és hatékonyabb) ellenintézkedés lehet pl. az olajszállítás leállítására.

A régebbi nemzetközi jogban különbséget tettek *fegyveres és nem fegyveres* represszália között, azonban igen nehéz volt a fegyveres represszália és a háború között a különbséget megvonni. Így pl. Y. de la Brière a Hágai Akadémián 1928-ban tartott előadásán erről a következőket mondotta: „Erőszakos rendszabályok fogantatásán az egyedüli különbség a hadiállapottól az a remény, hogy a szembenálló hatalom nem fog az erőszakra erőszakkal válaszolni. És ha mégis úgy válaszol az ágyúra, a hadiállapot már ezzel a ténnyel beáll.”³⁸⁵ Ilyen módon teljesen jogos N. Politis álláspontja, aki 1934-ben megállapította: „A fegyveres represszáliák annyira hasonlítanak a háborúhoz, hogy alkalmazásuk nem egyeztethető össze a béke állapotának fenntartásával.”³⁸⁶ A nemzetközi jog régebbi elmélete ennek megfelelően gyakran nem is tett különbséget szimpla fegyveres represszália és a háború között, csupán megteremtette a *bellum justum* fogalmát, mely reakciót jelentett egy jogtalan cselekménnyel szemben.³⁸⁷ A háború azonban a gyakorlatban szinte sohasem szolgálta a jogellenes cselekmény megtorlását, megindításához nem is volt előfeltétel a jogsérelem elszenvedése. A háború az állami politika megengedett eszköze volt, amit a nemzetközi jog régebbi felfogása ugyan szankciónak tekintett,³⁸⁸ de a valóságban sokkal gyakrabban alkalmazták jogsértés elkövetésére, mint a reparáció kikényszerítésére, ennél fogva csak *igen kivételesen rendelkezett a szankció jellegével*. A fegyveres represszáliának azonban voltak olyan változatai, amelyet kétségkívül szankció jelleggel, háborúviselési szándék nélkül alkalmaztak, ilyen volt

³⁸⁴ Hasonlóan Ch. G. Fenwick: i. m. 636–637. o.

³⁸⁵ Y. de la Brière: Evolution de la doctrine et de la pratique en matière de représailles. Recueil des Cours, 1928. Tome 22. 274. o.

³⁸⁶ Annuaire de l'Institut, 1934. 25–26. o.

³⁸⁷ Ezt az elméletet H. Kelsen és L. Srisower próbálta felújítani a két világháború között. (L. Srisower: Der Krieg und die Völkerrechtsordnung. Wien, 1919. 92. és köv. o.; H. Kelsen: Unrecht. 579. és köv. o.)

³⁸⁸ Így pl. Weninger László 1927-ben kiadott tankönyvében erről így ír: „A háború joga, mint az állami önszegély legvégső eszköze feltétlenül az állam legfontosabb jogai közé tartozik. Ez elvitathatatlan. Éppen a háború joga az, amely a nemzetközi jog szabályainak legerősebb szankcióját képezi. A megsértett jogszabály védelmét a háború joga biztosítja leginkább.” (I. m. 298. o.)

pl. a *békés blokád*. A békés blokád ugyanúgy egy kikötő vagy egy tengerpart hadihajókkal történő elzárását jelentette, mint a háborús blokád, csupán azért nevezték „békés”-nek, mert békeidőben, hadviselési szándék nélkül alkalmazták.³⁸⁹ A „békés blokád” vagy a fegyveres represszália egyéb esetei, mint pl. a jogsértőnek minősített állam területének bombázása vagy elfoglalása a mai viszonyok között *agresszióknak minősülnek, és így jogellenesek*.³⁹⁰ Az agresszió tilalmának az ENSZ Alapokmányába való foglalása óta *csak a nem fegyveres represszália tekinthető jogos önszegélynek*, és az is csak akkor, ha nem minősül *gazdasági erőszaknak*, azaz a mai viszonyok között a represszáliák alkalmazásának lehetősége *összeszűkül*.

Ugyanakkor változatlanul létezik a represszália nem békés változata, az ún. *háborús represszália*. A háborús represszáliák *hadiállapot idején* kerülnek alkalmazásra, és a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága által adott meghatározás szerint „... olyan, a hadviselés jogának rendes szabályaival ellentétes kényszerintézkedések, amelyeket az egyik hadviselő fél alkalmaz a másik hadviselő fél által az ő kárára elkövetett tiltott cselekménye nyomán és amelynek az a célja, hogy az utóbbit valamely hátrány révén a jog tiszteletére kényszerítsék.”³⁹¹ A háború indítása ugyan a mai nemzetközi jog szerint tiltott cselekmény, de – paradox módon – precíz szabályok vannak arra nézve, hogy miként kell ezeket a tiltott cselekményeket elkövetni. Ez azt jelenti, hogy a hadviselés szabályai nemcsak a védekező, tehát a jogszerűen háborút viselő államra kötelezőek, hanem azokat elvileg be kell tartani a támadó félnek is, aki tehát az agressziót, mint a legsúlyosabb nemzetközi jogsértést elkövette. Ebből következőleg *a támadó háború olyan jogtalan cselekmény, amelyet akár jogellenesen, akár a jognak megfelelően lehet viselni*. A hadviselés szabályainak megszegése ennél fogva külön nemzetközi deliktum, amiből következnek, hogy *azt a háborútól függetlenül, külön és a háború befejezése előtt* lehet szankcionálni. Ily módon lehetőség van a hadviselés szabályainak megszegése miatt represszáliák alkalmazására már a *hadiállapot ideje* alatt. Ez tükröződik pl. az első világháború folyamán, 1915. február 17-én kiadott brit memorandumban, mely kijelenti: „Öfelsége kormánya úgy tekinti, hogy teljességgel ésszerűtlen lenne Nagy-Britanniától és szövetségeseitől az őket fenyegető hátrány ellenére elvárni, hogy a végtelenségig kötve maradjanak azon szabályok és elvek által..., amelyeket ellenségeink jelenleg nyíltan semmibe vesznek.”³⁹² Ennek megfelelően az egy hónappal később, 1915 márciusában kiadott királyi rendelet kinyilvánította, hogy Németországnak a háború

A háborút a jogsértésre alkalmazott „végső lépés”-nek tekinti B. C. Stowell (International Law. New York, 1931. 489. o.), G. Bry „végső jogorvoslatnak” nevezi (Precis élémentaire de Droit International Public. Sixième éd. Paris, 1910. 515. o.), míg K. Gareis szerint a háború célja a jogsértés miatti elégtétel elnyerése vagy a jogsérelem megelőzése. (Institutionen des Völkerrecht. Zweite Auflage, Giessen, 1901. 223. o.)

³⁸⁹ Vö. Buza László: A nemzetközi jog tankönyve, 281. o.; E. C. Stowell: i. m. 484. o.

³⁹⁰ Ennek megfelelően az ENSZ közgyűlésének az államok közötti baráti kapcsolatokra és együttműködésre vonatkozó nemzetközi jogi alapelvekről 1970. október 24-én hozott határozata kimondja: „States have a duty to refrain from acts of reprisal involving the use of force”. (A határozat négy nyelvű szövegét lásd: Die Entstehung der UNO, Die Vereinten Nationen und ihre Specialorganisationen. Dokumente, Band I. 336. és köv. o.)

³⁹¹ Idézi Herczegh Géza: Az ún. háborús represszáliák problémája a mai nemzetközi jogban, Jogtudományi Közlöny, 1976. 7. sz. 385. o.

³⁹² E. S. Colbert: i. m. 181. o.

során elkövetett jogsértései „Ófelsége számára kétségbevonhatatlan jogot adnak a megtorlásra”.³⁹³

A háborús represszáliák alkalmazása még a béke idején alkalmazott represszáliáknál is súlyosabb nehézségeket vet fel, hiszen pl. ha az egyik fél úgy akarja megtorolni a hadviselés szabályainak a szembenálló fél általi megszegését, hogy maga sem tartja be azokat, ez igen kétségessé teszi a hadviselési szabályok egyébként sem egyértelmű érvényesülését. Éppen ezért a hadviselésre vonatkozó szabályok számos korlátozást állítottak fel a háborús represszáliák alkalmazására (így pl. tilos a hadifoglyokkal, a sebesültekkel, az egészségügyi személyzettel, a polgári lakossággal szemben a represszália alkalmazása),³⁹⁴ sőt egyre erősödik a háborús represszáliák intézményének betiltási tendenciája is.³⁹⁵ Jelenleg azonban – mint Herczegh Géza megállapítja – nincs más, vele egyenértékű eszköz, mely elejét vehetné a fegyveres összeütközés szabályai megszegésének, így a háborús represszáliákra még egy ideig szükség lesz.³⁹⁶

További problémát vet fel a *tengeri háborúban alkalmazott megtorlás*, ennek színhelye ugyanis többnyire nyílt tenger és így közvetlenül sértheti a semleges államoknak a nyílt tenger szabad használatához, valamint a nemzetközi kereskedelemhez való jogát, ennek megfelelően az egyes háborúk során a semleges államok gyakran tiltakoztak az őket is érintő háborús represszáliák miatt. Így az USA külügyi államtitkára 1915-ben az alábbi véleményt közölte Németországgal: „Ha egy harcban álló fél nem tud anélkül visszavágni ellenfelének, hogy ez a semleges állampolgárok életét, valamint vagyonát, a humanitást, valamint az igazságot és a semleges hatalmak tekintélyének kijáró tiszteletadást ne sértené, akkor el kell rendelni, hogy szüntesse be az ilyen gyakorlatot.”³⁹⁷ Sajnos a gyakorlatban a hadviselők nem ezt tették, így pl. egész tengerrészeket aknáztottak el, amely súlyosan sértette a semleges államok kereskedelmi érdekeit, de mint egy angol nyilatkozat kifejtette, ha az egyik fél aknákat helyez el, ez ugyan sérti a semlegesek jogait, de ekkor joga van a másik félnek is megtorlásképpen aknákat elhelyezni, még ha így ő is sérti a semlegesek jogait, mivel „... a helyes nézet az, hogy mindegyik félnek joga van annak követelésére, hogy ellenségével az egyenlő cselekvési szabadság feltételei között szálljon szembe”.³⁹⁸

³⁹³ E. S. Colbert: i. m. 181–182. o.

³⁹⁴ Ezen szabály megszegése miatt járt el 1951-ben a Brüsszeli Katonai Törvényszék von Falkenhäusen náci tábornokkal szemben, aki a második világháború alatt Belgiumban bizonyos szabotázs-cselekmények miatt „háborús represszália” címén 240 személyt végeztetett ki. (Lásd F. Kalshoven: i. m. 255. o.)

³⁹⁵ Lásd erről, valamint a háborús represszáliák alkalmazásának szabályairól Herczegh Géza: A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái, 307. és köv. o.

³⁹⁶ Herczegh Géza: A humanitárius nemzetközi jog... 316–318. o.

³⁹⁷ Vö. E. S. Colbert: i. m. 187. o. Az első világháború folyamán hasonló álláspontot fejtett ki a svéd kormány is, amikor kijelentette: „In the course of the present war, the Royal Government has found it necessary more than once to protest against the measures taken by the belligerents without the regard due to the rights and interest of neutrals... In any case such considerations could not be appealed to the detriment of neutral powers who are in no way responsible either for the war or for the measures employed by on or other of the belligerents in order to harm the enemy.” (Vö. E. S. Colbert: i. m. 186–187. o.)

³⁹⁸ E. S. Colbert: i. m. 183. o.

A represszáliák konkrét felsorolása éppen úgy nem lehetséges, mint ahogyan az őket kiváltó nemzetközi jogsértések pontos taxációja sem lehetne kimerítő, egyes szerzők mégis megkísérlik a legfontosabb represszáliák felsorolását. Így O. Brück szerint a leggyakoribb represszáliák a következők: az ellenfél vagy polgárai vagyonának zár alá vétele, a kereskedelmi, posta-, távíró-összeköttetés megszakítása, a jogsértő állam polgárainak kiutasítása, túszezés címén más államok funkcionáriusainak letartóztatása, szerződés végrehajtásának megtagadása vagy felmondása, az idegen államok alattvalóinak adott kedvezmények visszavonása, kereskedelmi bojkott, embargó (azaz hajózár), békés blokádnak, megszállás.³⁹⁹ Hasonló, de számszerűleg kisebb felsorolást ad P. Fauchille is.⁴⁰⁰ A felsorolt cselekmények egy része inkább retorzióknak minősíthető, ilyen pl. a kereskedelmi bojkott, mások, mint pl. a megszállás vagy békés blokádnak ma agresszióknak minősülnek. Mindez azt bizonyítja, hogy minden időkre érvényes felsorolást már csak azért sem lehetne adni, mert a jogszerűnek minősített represszáliák is változnak az idők folyamán, ugyanakkor egyes elavultnak tűnő formák, mint pl. a túszok szedése is divatba jöhetnek, ezt látszik alátámasztani az Irán és az USA 1979-ben keletkezett vizsgálata.

A represszália alkalmazásának van egy további problémája is, nevezetesen, hogy ki jogosult az alkalmazására? Mindez nem jelent problémát olyan esetben, amikor a felelősségi jogviszony csak két állam között keletkezett, azonban gyakori az is, hogy a nemzetközi kötelezettség megszegésének nincs közvetlen sértettje. Ez a helyzet pl. egy többoldalú leszerelési egyezmény megsértése esetén, vagy olyan nemzetközi kötelezettség megszegésekor, mely az államot saját polgáraival szemben kötelezi. Ilyenkor, valamint akkor, ha van ugyan közvetlen sértett állam is, de a kötelezettség-szegés erga omnes jellegű, felvetődik a kérdés, hogy harmadik állam alkalmazhat-e represszáliát?

A hadviselési szabályok megsértése ugyan nem szükségképpen erga omnes jellegű felelősségi viszonyt hoz létre, de a nem közvetlenül sértett állam részéről alkalmazott szankció itt is előfordul. Ha egy konkrét háborúban a fegyveres harc két, több szövetséges államból álló koalíció között folyik, a múltban is található volt arra példa, hogy a háborús represszáliát nemcsak a saját fegyveres erővel szemben, hanem a szövetséges állam ellen elkövetett jogsértés miatt is alkalmazták, erre az álláspontra helyezkedett Nagy-Britanniában az első világháború folyamán a Titkos Tanács (Privy Council),⁴⁰¹ vagy ugyancsak az első világháború folyamán a francia haderő nem védett német városokat bombázott represszália címén, éspedig nemcsak francia, hanem angol nem védett helyek német részről történő bombázása miatt is, amiben az a francia álláspont jutott kifejezésre, hogy a nemzetközi kötelezettségnek egy aláíró részéről történt megsértése felmenti a kötelezettség teljesítése alól a többi szerződő felet.⁴⁰² A béke idején alkalmazott represszáliákkal kapcsolatosan azt kell leszögezni, hogy ha vannak erga omnes jellegű felelősségi jogviszonyok, akkor ez csak úgy képzelhető el, ha minden, a jogszabályban részes állam jogosított a szankció

³⁹⁹ O. Brück: i. m. 235. o.

⁴⁰⁰ P. Fauchille: i. m. I. Troisième partie, 692–693. o.

⁴⁰¹ Lásd M. Akehurst: Reprisals by third States. British Year Book of International Law 1970. London–New York–Toronto, 1971. 7. o.

⁴⁰² M. Akehurst: i. m. 7–8. o.

alkalmazására is. A vita legfeljebb azon lehet, hogy a részes felek bármelyike egyenként és külön felléphet-e a jogsértővel szemben, vagy a nemzetközi jogközösség mint egész alkalmazhat szankciót. Az Emberi Jogok Európai Egyezménye szolgál az egyik megoldásra példának, itt a jogsértő állammal szemben az egyezményben részt vevő bármely állam felléphet,⁴⁰³ igaz, itt nincs szó represszália alkalmazásáról, de csak azért nem, mivel itt az emberi jogok védelmére speciális szerveket és szabályszerű eljárást hoztak létre az egyénileg alkalmazható és primitív szankcionálási rendszer, a represszália helyett. Ez a megoldás azonban kivételes.

Más esetben – és ez a jellemző – a represszáliát mindig a sérelmet szenvedett állam alkalmazza, ami nem mindig hatásos.

A represszália mint a kötelezettségek teljesítésének kikényszerítésére alkalmas szankció akkor lenne a leghatásosabb, ha azt az államok közösen és együttesen alkalmaznák. Kötelező, kollektív fellépés jogi lehetősége, azaz közhatalmi jellegű kényszer mindaddig azonban csak a béke veszélyeztetése, illetve az agresszió esetén jött létre.

b) A KÖZHATALMI JELLEGŰ KÉNYSZER

Ilyen kényszer a nemzetközi jogban annak ellenére lehetséges, hogy az államok mint legfontosabb jogalanyok fölött nincs semmiféle szuperállam, és nem tekinthető ilyennek az ENSZ sem. Abban az esetben azonban, ha valamely állam támadó cselekményéről van szó, az ENSZ Biztonsági Tanácsa mint a nemzetközi közhatalom letéteményese szerepel.

A Biztonsági Tanácsnak ez a funkciója világosan kitűnik az Alapokmány 24. cikkének 1. pontjából, amely a következő rendelkezést tartalmazza: „A Szervezet gyors és hathatós cselekvésének biztosítása érdekében a tagok a nemzetközi béke és biztonság fenntartásáért a fő felelősséget a Biztonsági Tanácsra ruházzák, és elismerik, hogy a Biztonsági Tanács a felelősségből folyó kötelezettségeinek teljesítésekor az ő nevükben jár el.” Miután a Biztonsági Tanács másfelől kényszerítő rendszabályokat tehet fogamatba az állammal szemben, így mint a kényszerítést végző hatalom ebben a kérdésben az egyes tagállamoktól független is. Ez tehát azt jelenti, hogy a hagyományos koordinációs kapcsolatok mellett – amelyek a nemzetközi jogra jellemzőek – létrejöttek bizonyos szubordinációs elemek is, amelyek az államok és az ENSZ közötti kapcsolatokra vonatkoznak. Ez a szubordináció kivételes és korlátozott jellegű ugyan, de mégis a közhatalom jellemvonásait mutatja. Az idézett cikkből ugyan nem tűnik ki teljesen egyértelműen a Biztonsági Tanács által gyakorolt hatáskör közhatalmi jellege, mivel a közhatalmi kényszer sajátossága, hogy mindenkivel szemben érvényesíthető. Az ENSZ Alapokmány egyéb rendelkezéseiből azonban teljesen nyilvánvaló, hogy a tagállamok által ráruházott közhatalmi funkciót a Biztonsági Tanács az államok ENSZ-tagságától függetlenül, minden állammal szemben érvényesítheti. Az Alapokmány 2. cikke ugyanis, miután megtiltja a tagállamok-

⁴⁰³ Ezt szövegezi le az egyezmény 24. cikke. A kérdésről lásd H. Golsong: The Control Machinery of the European Convention on Human Rights. Megjelent: The European Convention on Human Rights. The British Institute of International and Comparative Law. London, 1965. 38. és köv. o.

nak, hogy erőszakot alkalmazzanak, a 6. pontban leszögezi: „A Szervezet biztosítja, hogy amennyiben a nemzetközi béke és biztonság fenntartása érdekében szükséges, azok az államok is, amelyek az Egyesült Nemzeteknek nem tagjai, ezeknek az elveknek megfelelően járjanak el.” A Biztonsági Tanács tehát mint a nemzetközi közhatalom letéteményese elvileg bármely állammal szemben alkalmazhat közhatalmi szankciót a béke és a biztonság megsértése esetén, és ez a szankció nem is a Tanács, hanem annak határozata alapján az ENSZ tagállamai által alkalmazott állami kényszer lesz, miután a Biztonsági Tanács ez utóbbiak nevében jár el. Milyen kényszerintézkedéseket alkalmazhat a Biztonsági Tanács? A kényszerintézkedések felsorolása az Alapokmány 41. cikkében található. Eszerint a Biztonsági Tanács abból a célból, hogy határozatainak érvényt szerezzen, felhívhatja az ENSZ tagjait arra, hogy az alábbi rendszabályokat alkalmazzák: a gazdasági kapcsolatok, a vasúti, tengeri, légi, postai, távírói, rádió és egyéb forgalom teljes vagy részleges felfüggesztése, valamint a diplomáciai kapcsolatok megszakítása. Ez a felsorolás nem hagy kétséget az iránt, hogy a Biztonsági Tanács által alkalmazott rendszabályok nem valami különös, az államok által igénybe nem vehető kényszereszközöket jelent, itt tulajdonképpen az államok által egyébként is alkalmazható kényszereszközökről, represszáliákról, illetve retorziókról van szó, csak ezeket egy nemzetközi szervezet rendeli el. *A felsorolt kapcsolatokat ugyanis nem az ENSZ, hanem az egyes tagállamok tartják fenn*, megszakításuk ennél fogva ugyancsak az államok tényei, ezeket ugyan együttesen egy nemzetközi szervezet számukra kötelező előírása alapján teljesítük, de ezzel ezek az intézkedések a tagállamok intézkedései maradnak. Így pl. az 1965-ben Rhodéziával szemben elrendelt gazdasági szankciókat, nevezetesen a gazdasági kapcsolatok megszakítását és a kőolajszármazékok szállítására vonatkozó tilalmat a tagállamoknak kellett teljesíteni.

A világszervezet által közvetlenül alkalmazott sajátos szankciót az Alapokmány 42. cikke tartalmazza. Eszerint a Biztonsági Tanács a tagállamok által alkalmazott, előbb említett szankciók elégtelensége esetén légi, tengeri és szárazföldi fegyveres erők felhasználásával katonai műveleteket fogantathat. A fegyveres erőt a tagállamok bocsátják ugyan a Biztonsági Tanács rendelkezésére, de fölöttük nem ők diszponálnak, azzal az ENSZ Biztonsági Tanácsa, illetve Vezérkari Bizottsága rendelkezik, így a fegyveres erőt végül is az ENSZ használja fel, ő alkalmazza a szankciót.

Az ENSZ által alkalmazható kényszerítő tevékenység *nem igazi közhatalom*, csak *hasonló* az államon belüli jogot kikényszerítő állami közhatalomra. Az ENSZ nem rendelkezik sem államisággal, sem saját külön, a tagállamokkal szemben alkalmazható állandó jellegű erőszakszervezettel, következésképpen kényszerítő akció is csak egy konkrét esetben elhatározott és az Alapokmány által szigorú korlátok közé szorított tevékenységként valósulhatnak meg. Miután pedig az ilyen tevékenységhez is a nagyhatalmak egyetértésére lenne szükség, és ennek a valószínűsége rendkívül kicsi, *a valóságban ez a korlátozott közhatalmi jellegű kényszer sem működik*, ez utóbbinak inkább csak *a jogi lehetősége áll fenn*.

A Biztonsági Tanács békefenntartó tevékenysége vagy az agresszió fogalmának és meghatározásának problémája külön tanulmányokat igényelne és meghaladná a

jelen munka kereteit, így ezekkel itt nem foglalkozom,⁴⁰⁴ mindössze még azt a kérdést kívánom érinteni, hogy lehetnek-e az agresszióknak mint a legsúlyosabb nemzetközi jogsértésnek speciális, büntetés jellegű jogkövetkezményei, azaz olyan következményei, amelyek más típusú, enyhébb jellegű jogsértésnél nem fordulnak elő. A kérdés konkrétan a második világháború után vetődött fel, amikor egyesek az agresszió szankcióinak tekintették azokat a hátrányokat, amelyeket Németországnak és szövetségeseinek kellett elszenvedniük. Ilyenek voltak a hadsereg felszámolása, az államterület katonai megszállása, egyes területek elcsatolása stb. Ezt a nézetet fejtik ki M. Muszkat és J. Sawicki lengyel jogászok közösen írt cikkükben. Nézetük szerint a hitleri Németország bűnös állammá vált, és ezért indokolt volt ezen szankciók alkalmazása.⁴⁰⁵ Hasonló véleményen van Genovszki bolgár jogász, aki Németország, Japán, Olaszország stb. háborús megszállását a politikai felelősség következményének tekinti ugyan, de ugyanakkor az államterület elcsatolását szankcióként fogja fel, és ez utóbbiak felsorolását említi.⁴⁰⁶ Ezzel szemben H. Fiumel az említett hátrányokat nem szankciónak, hanem a nemzetközi felelősség megnyilvánulási formáinak tekinti Németországgal szemben amiatt, hogy megszegte az agresszió tilalmának elvét.⁴⁰⁷ Nézete szerint az ilyen jellegű korlátozások azért sem szankciók, mert azokat adott esetben az agresszor állammal kötött szerződés tartalmazza, amelyeket tehát nem egyoldalúan és nem az agresszió által érintett államok által kifejtett kényszer útján realizálnak, hanem abban formálisan kifejeződik a felelősséget viselő állam akarata is.⁴⁰⁸ K. Skubiszewski – aki szintén nem tekinti a területelcsatolást szankciónak – egy további indokot hoz fel ennek bizonyítására, nevezetesen, hogy ha a területi rendelkezések büntetőszankciók lennének, úgy azokat ideiglenes intézkedéseknek kellene tekinteni, miután minden büntetés átmeneti jellegű, azt csak addig lehet alkalmazni, amíg az alkalmazás célja meg nem valósul.⁴⁰⁹ W. Radecki szerint, ha az antifasiszta koalíció Németország és Japán büntetőjogi felelősségét akarta volna megállapítani, úgy kellene lenni egy erre utaló megjegyzésnek a kapitulációs dokumentumokban és a nürnbergi és tokiói törvényszékek statútumában, de ilyet ezekben nem találunk.⁴¹⁰ Mindez azt igazolja, hogy az *elhatározott intézkedések nem büntető jellegűek*. Nézetem szerint is a hadsereg lefegyverzése, a területelcsatolás stb. valóban nem a nemzetközi jog által előírt szankciók, nem is a nemzetközi jogsértés jogi következményei, hanem kizárólag *politikai jellegű* és a történelmi körülményektől függően a konkrét eset mérlegelve

⁴⁰⁴ Lásd erről Prandler Árpád: i. m.; S. M. Schwebel: *Aggression Intervention and Self-Defence in Modern International Law. Recueil des Cours*, 1972. II. Tome 136. 419–495. o.; J. Zsuzsák: *L'Interdiction de l'Emploi de la Force en Droit international*, Leiden, 1974, különösen 71–113. o.; G. K. Efimov: *Problema opredelenija agresszii v szovremennom mezsdunarodnom prave*. Sz. J. M. P. 1974. 74–89. o.; Herczegh István: *A támadó háború eltiltása és az agresszió meghatározása*, Bp., 1964.; Ju. Ju. Mihejev: *Primenenie prinuditelnih mer po Ustave OON. Moskva*, 1967.

⁴⁰⁵ M. Muszkat – J. Sawicki: „Les revendications allemandes sur les territoires polonais occidentaux au point de vue du droit penal international. *Revue de Droit International de Sciences Diplomatiques et Politiques*. 1947. No. 1. 41. o.

⁴⁰⁶ M. Genovszki: i. m. 134. o.

⁴⁰⁷ H. Fiumel: 1976. 42–43. o.

⁴⁰⁸ H. Fiumel: 1976. 44. o.

⁴⁰⁹ K. Skubiszewski: *La frontière polono-allemande en droit international. Revue Général de Droit I. P.* 1957. 256. o.

⁴¹⁰ W. Radecki: i. m. 37. o.

alkalmazott biztonsági intézkedések, amelyekkel nem is annyira a jogsértőt kívánják utólag megbüntetni, hanem azok egy újabb agresszió elhárítása céljából alkalmazott preventív intézkedések.⁴¹¹

A nemzetközi jogsértés következményeivel kapcsolatos legfontosabb konklúziók az alábbiakban foglalhatók össze:

1. A nemzetközi jogsértésnek lehetnek szankció jellegű és szankciónak nem tekinthető jogkövetkezményei, a jogkövetkezmény és a szankció nem azonos fogalmak.

2. A nemzetközi jogi szankció – mint minden jogi szankció – jogsértés esetén kerül alkalmazásra és lényegét tekintve a jogsértőre hátrányos következményeket jelent, melyek azonban nem szükségszerűen kényszerítő jellegűek.

3. A szankció alkalmazásának célja a jogsértő államot a jog betartására és az általa okozott sérelem jóvátételére szorítani, így alkalmazása csak akkor indokolt, ha a jogsértő állam megtagadja a reparációt.

4. A kártérítés során a közvetett kár megfizetése nem igényelhető, az elmaradt haszon viszont közvetlen kár, melynek megtérítésére a sértett jogosan tart igényt.

5. A kártérítési igény elévülésére a nemzetközi jogban nincs semmiféle határidő.

6. A szankciót a nemzetközi jogban tipikusan a sértett állam alkalmazza önsegély formájában, mely nem azonos az önvédelem intézményével.

7. Agresszió esetén jogilag közhatalmi jellegű kényszer is lehetséges, gyakorlati alkalmazása azonban valószínűtlen.

⁴¹¹ Hasonló nézetet van Č. Čepelka (i. m. 73. o.), valamint M. Bierzanek és B. Wiewora lengyel jogászok is. (Vö. K. Skubiszewski: i. m. 256–257. o.)

A FELHASZNÁLT IRODALOM JEGYZÉKE ÉS AZ IDÉZÉS MÓDJAI

- ACCIOLY, H.: Principes généraux de la responsabilité internationale d'après la doctrine et la jurisprudence. Recueil des Cours, 1969. Tome 96.
- ADAM, H. T.: Les établissements public internationaux. Paris, 1957.
- AGO, R.: Droit des traités à la lumière de la Convention de Vienne. Recueil des Cours, 1971. Tome 134.
- AGO, R.: La responsabilità indiretta nel diritto internazionale. Padova, 1936. (Idézve: La responsabilità indiretta...)
- AGO, R.: Le délit international. Recueil des Cours, 1939. Tome 68.
- AGO, R.: Das Verschulden im völkerrechtlichen Unrecht. Zeitschrift für öffentliches Recht. 1940.
- AGRAWALA, S. K.: The Plea of Sovereign Immunity and India State Practice. Essays on International Law in Honour of K. Krishna Rao, Leyden, 1976.
- AKEHURST, M.: Reprisals by third States. B. Y. B. I. L. 1970.
- ALEKSZEJEV, SZ. SZ.: Obscsaja teorija szocialiszticeszkogo prava. Szverdlovszk, 1964. I-II. kötet
- AL CHALABI, H.: La légitime défense en droit international. Kairo, 1958.
- ALVAREZ, TABIO, F.-HART DAWALOS, M.: Propriété et Droit International Contemporain. Revue de Droit Contemporain, 1978. 1. szám
- AMERASHINGE, C. F.: State responsibility for injuries to aliens, Oxford, 1967.
- ANDRASSI, J.: Medunarodno pravo. Zagreb, 1971.
- ANTALFFY GYÖRGY: Állam és demokrácia, Budapest, 1967.
- ANTALFFY GY.-HALÁSZ P.: Társadalom, állam, jog, Budapest, 1963.
- ANTALFFY GY.-SAMU M.-SZABÓ I.-SZOTÁCSKY M.: Állam- és jogelmélet, Budapest, 1970.
- ANZILOTTI, D.: Teoria generale della responsabilità dello stato nel diritto internazionale. Firenze, 1902. (Idézve: Teoria generale...)
- ANZILOTTI, D.: La responsabilité internationale des Etats à raison des dommages soufferts par des étrangers, R. G. D. I. P. Tome XIII. 1906. (Idézve: La responsabilité internationale...)
- ANZILOTTI, D.: Cours de Droit International. Párizs, 1929. (Idézve: Cours...)
- APÁTHY ISTVÁN: Tételes európai nemzetközi jog, Budapest, 1888.
- ARATÓ ISTVÁN: Joghatóság a külföldi állam magánjogi ügyletei felett, Pécs. 1942.
- ARATÓ S.: Die völkerrechtliche Haftung, Pécs, 1937.
- ASZTALOS LÁSZLÓ: A polgári jogi szankció, Budapest, 1966.
- BAGINJAN, K. A.: Borba szovjetszkogo goszudarsztva protiv agresszii. Moszkva, 1959.
- BALASKO, A.: Causes de nullité de la sentence arbitral en droit international public. Paris, 1938.
- BÁNREVY GÁBOR: A nemzetközi gazdasági forgalom és személyi viszonyok jogi szabályozása, (Nemzetközi magánjog és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga) Szeged, 1980.
- BARSZEGOV, JU. G.: Territorija v mezdunarodnom prave. Moszkva, 1958.
- BÉKÉS-FÖLDVÁRI-GÁSPÁR-TOKAJI: Magyar büntetőjog. Általános rész. Budapest, 1980.
- BERBER, F.: Lehrbuch des Völkerrechts. München-Berlin, 1964. I-II-III. kötet
- BERÉNYI-MARTONYI-SZAMEL: Magyar államigazgatási jog, Budapest, 1978.
- BEYER, S.: Der diplomatische Schutz der Aktionäre im Völkerrecht. Baden-Baden, 1977.
- BIBÓ ISTVÁN: A szankciók kérdése a nemzetközi jogban, Szeged, 1934.
- BIHARI MIHÁLY: A felelősség jogelméleti kérdései. Megjelent: Felelősség és szankció a jogban, Budapest, 1980.
- BINDSCHEDLER, R. L.: La protection de la propriété privée en droit international public. Recueil des Cours, Tome 90. 1956.
- BISHOP, W. W.: International Law. Cases and Materials. Boston, 1954.
- BISHOP, W. W.: General Cours of Public International Law. Recueil des Cours, 1965. Tome 115.
- BISHOP, W. W.-LISSITZYN, O. I.: Ambatielos Case. A. J. I. L. 1956.

- BISSONNETTE, P. A.: La satisfaction comme mode de réparation en droit international. Genf, 1952.
- BLASE, A. DI: Sulla responsabilità internazionale per attività dell'ONU. Rivista di Diritto Internazionale, 1974.
- BLISCSENKO, I. P.: Antiszovjetizm i mezdunarodnoe pravo. Moszkva, 1968.
- BODNÁR LÁSZLÓ: A nemzetközi jogi normák transzformálása az államon belüli jog szférájába. A közigazgatás fejlesztésének nemzetközi jogi kérdései. I. kötet, Budapest, 1981.
- BOGUSZLAVSZKI, M. M.: Immunitet inosztrannogo goszudarsztva. Sz. J. M. P.
- BOKORNÉ SZEGŐ HANNA: Az ENSZ helye a nemzetközi jogalkotásban, Budapest, 1976.
- BOKORNÉ SZEGŐ HANNA: Az emberi jogok kérdése és a nemzetközi jog. Megjelent: „Az állampolgárok alapjogai és kötelességei” c. kötetben, Budapest, 1965.
- BOKORNÉ SZEGŐ HANNA: Nemzetközi jog. Kézirat, Budapest, 1965.
- BOKORNÉ SZEGŐ HANNA: Az új államok és a nemzetközi jog, Budapest, 1971.
- BOLLECKER-STERN, B.: Le préjudice dans la théorie de la responsabilité internationale. Párizs, 1973.
- BORCHARD, E.: The Diplomatic Protection of Citizen Abroad or the Law of International Claims. New York, 1915. (Idézte: The Diplomatic Protection...)
- BOUDET, F.: L'enregistrement des accords internationaux. R. G. D. I. P. 1960.
- BOWETT, D.: Reprisals involving recourse to armed Force. A. J. I. L. 1972.
- BOWETT, D.: Self Defence in International Law. Manchester, 1958.
- BRAGYOVA ANDRÁS: Megjegyzések az állami immunitásról a nemzetközi jogban, Állam- és Jogtudomány, 1982. 3. sz.
- BRANDON, M.: The validity of non registered treaties. B. Y. B. I. L. 1952.
- BRATUSZ, SZ. M.—SZAMOSZCSENKO, I. SZ.: Obscsaja teorija szovetszkogo prava. Moszkva, 1966.
- BRIERLY, J. L.: The Law of Nations, Oxford, 1903.
- BRÓSZ R.—PÓLAY E.: Római jog, Budapest, 1974.
- BROWNLIE, I.: Principles of Public International Law. Oxford, 1966. (Idézte: Principles...)
- BROWNLIE, I.: International Law and the Use of Force by States, Oxford, 1963.
- BRY, G.: Précis élémentaire de Droit International Public. 6. kiadás, Párizs, 1910.
- BRÜCK, O.: Les sanctions en droit international public. Párizs, 1933.
- BUSTAMANTE Y SIRVEN, A. S.: Droit International Public. Párizs, 1934.
- BUZA LÁSZLÓ—HAJDU GY.: Nemzetközi jog, Budapest, 1961.
- BUZA LÁSZLÓ: A nemzetközi jog tankönyve, Budapest, 1935.
- BUZA LÁSZLÓ: A deliktum fogalma a nemzetközi jogban, Kolozsvár, 1942.
- BUZA LÁSZLÓ: A büntetés kérdése a nemzetközi jogban, Kolozsvár, 1945.
- BUZA LÁSZLÓ: A nemzetközi jog fő kérdései az újszellemű nemzetközi jogban, Budapest, 1967. (Idézte: A nemzetközi jog fő kérdései...)
- BUXBAUM, H.: Das völkerrechtliche Delikt. Berlin, 1932.
- CAHIER, PH.: Les caractéristiques de la nullité en droit international et tout particulièrement dans la convention de Vienne de 1969 sur le droit des traités. R. G. D. I. P. 1972.
- CALOGEROPOULOS-STRATIS, S.: La légitime défense. Revue Hellenique de Droit International, 1953.
- CANÇADO TRINDADE, A. A.: Exhaustion of Local Remedies in International Law and the Role of National Courts. Archiv des Völkerrechts, Band 17. 3-4 Heft.
- CASTEL, J. G.: International Law chiefly as interpreted and applied in Canada, Toronto, 1976.
- CAVAGLIERI, A.: Règles générales du droit de la paix. Recueil des Cours, 1929. Tome 26.
- CAVARÉ, L.: Les sanctions dans le cadre de l'ONU. Recueil des Cours, 1952. Tome 80.
- CAVARÉ, L.: Le droit international public positif. 2. kiad., Párizs, 1962. I-II. kötet. (Idézte: Le droit international...)
- ČEPELKA, Č.: Les conséquences juridique du délit en droit International contemporain. Acta Universitatis Carolinae, Prága, 1965. Juridica. Monographia III.
- CHAPPEZ, J.: La règle de l'épuisement des voies de recours internes. Párizs, 1972.
- CHARPENTIER, J.: Cour Internationale de Justice. Affaire de la Barcelona Traction, arrêt de 5. février 1970. In: Annuaire Français de Droit International, 1970.
- CLARK, G.—SOHN, L.: World Peace through World Law. Harvard University Press, 1966.
- COHN, G.: La théorie de la responsabilité internationale. Recueil des Cours, 1939. Tome 68.
- COLBERT, E. A.: Retaliation in International Law. New York, 1948.
- COLLIARD, C. A.: Droit International et Histoire Diplomatique. Documents choisis, Párizs, 1948.
- CSARADA JÁNOS: A tételes nemzetközi jog rendszere. 2. kiad., Budapest, 1910.
- DAHM, G.: Völkerrechts. Stuttgart, 1960-61. I-II-III. kötet

- DAVID, V.: Sankce v mezinárodním právu. (Szankciók a nemzetközi jogban.) Universiteta Jana Evangelisty Purkyne v Brně, 1976. (Idézte: Sankce...)
- DAVID, V.: Odpovědnost státu za mezinárodně protiprávní chování (Az állam felelőssége nemzetközi jogellenes magatartás miatt), 1980. Acta Universitatis Brunensis. Juridica, No. 33. (Idézte: Odpovědnost...)
- DAWSON, F.–HED, I.: International Law. National Tribunals and the Rights of Aliens. 1971.
- DECENCIÈRE-FERRANDIÈRE, A.: La responsabilité internationale des Etats à raison des dommages subis par des étrangers. Párizs, 1925.
- DELBEZ, L.: La responsabilité internationale pour crimes commis sur le territoire d'un Etat et dirigés contre le sureté d'un Etat étranger. R. G. D. I. P. 1930.
- DELBEZ, L.: Les principes généraux du Droit International Public. 3. kiadás, Párizs, 1964. (Idézte: Les principes généraux...)
- DESPAGNET, F.: Cours de droit international public. 3. kiad., Párizs, 1905.
- DIAZ CISNEROS, C.: Derecho internacional publico. Buenos Aires, 2. kiadás, I–II. kötet.
- DIEZ DE VELASCO, M.: Instituciones de derecho internacional publico. Madrid, 1973.
- DIEZ DE VELASCO, M.: La protection diplomatique de sociétés et des actionnaires. Recueil des Cours Tome 141. 1974. (Idézte: Le protection diplomatique des sociétés...)
- DOMINICÉ, C.: La notion du caractère ennemi des biens privés dans la guerre sur terre. Genf, 1961.
- DONNEDIEU DE VABRES, H.: Le procès de Nuremberg devant les principes modernes du droit pénal international. Recueil des Cours, 1947. Tome 70.
- DOUGAL, S. MC.–LASSWELL, H. D.–CHEN, L.-CHU: The protection of Aliens from Discrimination and World Public Order: Responsibility of States conjoined with Human Rights. A. J. I. L. 1976.
- DROST, P. N.: The Crime of States. Penal Protection for Fundamental Freedoms of Persons and Peoples. Leyden, 1969.
- DUCKWITZ, E.: Rechtsfolgen bei Verletzung völkerrechtlicher Verträge, Berlin, 1973.
- DUGUIT, L.: Traité de droit constitutionnel. Párizs, 1927.
- DUPUIS, CH.: Liberté des voies de communication. Relations internationels. Recueil des Cours, 1924. Tome 2.
- DUPUY, P. M.: La responsabilité internationale des Etats pour les dommages d'origine technologique et industrielle. Párizs, 1976.
- EAGLETON, C.: The Responsibility of States in International Law. New York, 1928. (Idézte: The Responsibility...)
- EAGLETON, C.: Denial of Justice in International Law. A. J. I. L. 1928. (Idézte: Denial of justice...)
- EAGLETON, C.: International Organization and the law of Responsibility. Recueil des Cours, 1960. Tome 76.
- EFIMOV, G. K.: Problema opregyelenija agresszii v szovremennom mezsdunarodnom prave. Sz. J. M. P. 1974.
- ELIAN, G.: The Principle of Sovereignty over Natural Resources. Alphen aan den Rijn-Germantown, 1979.
- ELIAS, T. O.: Problems concerning the Validity of Treaties. Recueil des Cours, 1971. Tome 134.
- EÖRSI GYULA: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Budapest, 1961. (Idézte: A jogi felelősség...)
- EÖRSI GYULA: A polgári jogi felelősség alkalmazása a modern követelményekhez a szocialista és a burzsoá államokban, Állam- és Jogtudomány, 1963. 1. sz.
- EÖRSI GYULA: A felelősség jogászati variációiról, Jogtudományi Közlöny, 1978. 1. sz.
- EUSTATHIADES, C. TH.: La responsabilité internationale de l'Etat pour les actes de organes judiciaires et le problème du déni de justice en droit international. Párizs, 1936.
- FACHIRI, P.: International Law and the Property of Aliens. B. Y. B. I. L. 1929.
- FACHIRI, P.: The Local Remedies Rule in the Light of the Finnish Ships Arbitration. B. Y. B. I. L. 1936.
- FALUHÉLYI FERENC: Államközi jog, Pécs, 1936.
- FARUKSIN, M. X.: Mezsdunarodno-pravovaja otvetsztvennoszty goszudarsztva (Szucsnoszty i osznovanie) In: Mezsdunarodnaja pravoszubjektnoszty – nekotorie voproszú teorii. Felelős szerk.: D. I. Feldman. Moszkva, 1971.
- FAUCHILLE, P.: Traité de Droit International Public. Párizs, 1932.
- FAWCETT, J. E. S.–PARRY, A.: Law and International Resource Conflicts, Oxford, 1981.
- FENWICK, Ch. G.: International Law. New York, 1964. 4. kiad.

- FIORE, P.: De la sanction juridique du droit international. *Revue de Droit International et Législation Comparée*, 1898.
- FITZMAURICE, G.: The meaning of the term „Denial of Justice”. *B. Y. B. I. L.* 1932.
- FITZMAURICE, G.: The Case l'am Alone. *British Year Book of International Law*. 1936.
- FITZMAURICE, G.: The General Principles of International Law considered from the Standpoint of the Rule of Law. *Recueil des Cours*, 1957. Tome 92.
- FITZMAURICE, G.: The Law and Procedure of the International Court of Justice 1951–4.; Interpretation and other Treaty Points, *B. Y. B. I. L.* 1957. Vol. XXXIII.
- FIUMEL, H.: W sprawie pojęcia odpowiedzialności państwa we współczesnym prawie międzynarodowym. (Az állam felelősség modern nemzetközi jogi fogalmának ügyében). *Panswto i Prawo*, 1976. (Idézve: Fiumel 1976.)
- FIUMEL, H.: Prawno-międzynarodowa odpowiedzialność majątkowa państw (Az állam nemzetközi jogi vagyoni felelőssége), Wrocław, Varsó, Krakko, Gdansk, 1979.
- FORLATI PICCHIO, L.: La sanzione nel diritto internazionale. Padova. 1974.
- FRANCONI, F.: Imprese multinazionali protezione diplomatica e responsabilità internazionale. Milano, 1979.
- FREEMAN, A. V.: Responsibility of States for Unlawful Acts of their Armed Force. *Recueil des Cours*, 1955. Tome 88.
- FRIEDMANN, W.: Expropriation in International Law. London, 1953.
- FRIEDMANN, W.: The changing structure of international Law. London, 1964.
- FUNCK-BRENTANO, TH.–SOREL, A.: Précis de droit des gens. 3. kiadás, Párizs, 1900.
- FURGLER, K.: Grundprobleme der völkerrechtlichen Verantwortlichkeit der Staaten unter besonderer Berücksichtigung der Haager Kodifikationskonferenz sowie der Praxis der Vereinigten Staaten und der Schweiz, 1948.
- GALENSZKAJA, L. H.: Mezdunarodnue presztuplenija i mezdunarodno-pravovaja otvetsztvennoszty. *Pravovegyenje*, 1965. 1. sz.
- GARCIA AMADOR, F. V.: State Responsibility – Some new problems. *Recueil des Cours*, Tome 94.
- GARCIA AMADOR, F. V.–SOHN, L. B.–BAXTER, R. R.: Recent Codification of the Law of State Responsibility for Injuries to Aliens. New York, 1974.
- GAREIS, K.: Institutionen des Völkerrechts. 2. kiad., Giessen, 1901.
- GARNER, J. W.: Le développement et les tendances récents du droit international. *Recueil des Cours*, 1931. Tome 35.
- GEAMĂNU, G.: Dreptul internațional contemporan. Bukarest, 1965.
- GENOVSZKI, M.: Osznovi na mezdunarodnoto pravo. Szófia, 1969.
- GIDEL, G.: La condition internationale de la Papauté. *Revue Générale de Droit International Public*, 1911. Tome XVIII.
- GINTHER, K.: Die völkerrechtliche Verantwortlichkeit internationaler Organisationen gegenüber Drittstaaten Wien–New York, 1969.
- GIROT, E.: Le droit international public et la politique. *Recueil des Cours*, 1963. Tome 110.
- GIULIANO, M.: Diritto Internazionale. I–II. Milano, 1974.
- GLAHN, G. VON: Law Among Nations. An Introduction to Public International Law. Fourth ed. New York–London, 1981.
- GLASER, S.: Infraction internationale: ses éléments constitutifs et ses aspect juridique. Párizs, 1958.
- GOEBEL, J.: The International Responsibility of States for Injuries Sustained by Aliens on Account of Mob Violence Insurrection and Civil Wars. *A. J. I. L.* 1914.
- GOLSONG, H.: The Control Machinery of the European Convention on Human Rights. In: *The European Convention on Human Rights*. London, 1965.
- GOUNEL, M.: Quelques remarques sur la notion de „crime international” et sur l'évolution de la responsabilité internationale de l'Etat. *Mélanges offert à Paul Reuter*, Párizs, 1981.
- GRAEFRATH, B.: Zur Geschichte der Reparationen. Berlin, 1954.
- GRAEFRATH, B.–OESER, E.: Teilnahmeformen bei der völkerrechtlichen Verantwortlichkeit. *Staat und Recht*. 1980. Heft 5.
- GRAEFRATH, B.–OESER, E.–STEINIGER, P. A.: Völkerrechtliche Verantwortlichkeit der Staaten, Berlin, 1977.
- GRAEFRATH, B.–MOHR, M.–OESER, E.: Rechtsfolgen bei völkerrechtlicher Verantwortlichkeit Staat und Recht. 1982. 12. sz.
- GREEN, L. C.: International Law through the Cases. London, 1970.

- GREVCOVA, T. P.: Mezdunarodnij dogovor v sziszteme isztocnyikov szovetszkogo vnutrigoszudarsztvennogo prava. Sz. J. M. P. 1963.
- GROTIUS, H.: A háború és béke jogáról, Budapest, 1960.
- GUGGENHEIM, P.: La validité et le nullité des actes juridiques internationaux. Recueil des Cours, 1949. Tome 74.
- GUGGENHEIM, P.: Les principes de droit international public. Recueil des Cours, Tome 80. 1952.
- GUGGENHEIM, P.: Lehrbuch des Völkerrechts. Basel, 1961.
- GUGGENHEIM, P.: Traité de Droit International Public. Genf, 1967.
- GUHA ROY, S. N.: Is the Law of Responsibility of States for Injuries to Aliens a Part of Universal International Law? A. J. I. L. 1961. Vol. 55.
- GYENISZOV, A. J. (főszerk.): Teorija goszudarsztva i prava. Moszkva, 1967.
- HAESLER, T.: The Exhaustion of Local Remedies in the Case of International Courts and Tribunals. Leyden, 1968.
- HALDERMAN, J. W.: Some legal aspects of sanctions in the Rhodesian case. International and Comp. Law. Quarterly, 1968.
- HARASZTI GYÖRGY: A nemzetközi jogalanyiség kérdéséhez. Acta Facultatis Politica-Juridica Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Roland Eötvös Nominatae. Tomus II. Fasc. 1. Budapest, 1960. Különlenyomat. (Idézve: A nemzetközi jogalanyiség...)
- HARASZTI GYÖRGY: Az ENSZ válsága a nemzetközi jog tükrében, Jogtudományi Közlöny, 1965. 9. sz.
- HARASZTI GYÖRGY: A nemzetközi szerződések jogának főbb fejlődési tendenciái, Jogtudományi Közlöny, 1969. 12. sz.
- HARASZTI GYÖRGY: A nemzetközi szerződések megszűnése, Budapest, 1973.
- HARASZTI GYÖRGY: Az érvénytelenség fogalmának változása a nemzetközi szerződések jogában, Jogtudományi Közlöny, 1975. 3-4. sz. (Idézve: Az érvénytelenség fogalmának változása...)
- HARASZTI GYÖRGY: Nemzetközi szerződések joga, Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, II. kötet.
- HARASZTI GYÖRGY: Reflections on the Invalidity of Treaties. Questions of International Law. Leyden-Budapest, 1977. (Idézve: Reflections...)
- HARASZTI GY.-HERCZEGH G.-NAGY K.: Nemzetközi jog, Budapest, 1976.
- HARTMANN, G.: Nationalisierung und Enteignung im Völkerrecht, Berlin, 1977.
- HAURIJOU, A.: Les dommages indirects dans les arbitrages internationaux. R. G. D. I. P. 1924.
- HERCZEGH GÉZA: A nemzetközi jog elméleti alapkérdései Hans Kelsen megvilágításában, Jogtudományi Közlöny, 1957. 7-9. sz.
- HERCZEGH GÉZA: Einige Fragen des Völkerrechts hinsichtlich der Entschädigung der Verfolgten des Nazismus in Ungarn. Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus 9. 1967.
- HERCZEGH GÉZA: General Principles of Law and the International Legal Order. Budapest, 1969.
- HERCZEGH GÉZA: Az ún. háborús represszáliák problémája a mai nemzetközi jogban, Jogtudományi Közlöny, 1976. 7. sz.
- HERCZEGH GÉZA: Állam nemzetközi felelőssége, Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, Budapest 1980. I.
- HERCZEGH GÉZA: A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái, Budapest, 1981. (Idézve: A humanitárius nemzetközi jog...)
- HERCZEGH ISTVÁN: A támadó háború eltiltása és az agresszió meghatározása, Budapest, 1964.
- HEYDTE, VON DER F. A.: Völkerrecht. Ein Lehrbuch, Köln-Berlin, 1960. I-II. kötet.
- HINGORANI, R. C.: Modern International Law. New York, 1979.
- HOFFMAN, G.: Stafrachtliche Verantwortung im Völkerrecht. Frankfurt am Main-Berlin, 1962.
- HYDE, C. C.: International Law Chiefly as Interpreted and Applied by United States, Boston, 1951.
- IRK ALBERT: Bevezetés az új nemzetközi jogba, Pécs, 1929.
- JELINICSEV, V. N.: Vina v mezdunarodnom prave. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1962. 3. sz.
- JELINICSEV, V. N.: Problem vmenenija v mezdunarodnom prave. Pravovedenie, 1970. 5. sz.
- JENNINGS, R. J.: General Course on Principles of International Law. Recueil des Cours, 1969. Tome 121.
- JESCHECK, H. H.: Die Verantwortlichkeit der Staatsorgane nach Völkerstrafrecht. Eine Studie zu den Nürnberg Prozessen, Bonn, 1952.
- JESSUP, PH.: Responsibility of States for Injuries to Individuals. Columbia Law Review 1946. Vol. XLVI. (Idézve: Responsibility...)
- JESSUP, PH.: Modern Law of Nations. New York, 1948.

- JIMENEZ DE ARÉCHAGA, E.: *International Responsibility*. In: M. Sørensen: *Manual of Public International Law*. London–Melbourne–Toronto, 1968.
- JIMENEZ DE ARÉCHAGA, E.: *Derecho constitucional de las Naciones Unidas*, Madrid, 1958.
- JIMENEZ DE ARÉCHAGA, E.: *El derecho internacional contemporaneo*. Madrid, 1980.
- JHERING, R.: *Der Zweck im Recht*. Lipse, 1904.
- KALSHOVEN, F.: *Belligerent Reprisals*. Leyden, 1971.
- KAREVA, M. P.: *Teorija goszudarsztva i prava*. Moszkva, 1955.
- KÁDÁR M.–KÁLMÁN GY.: *A büntetőjog általános tanai*, Budapest, 1966.
- KECSEKJAN, SZ. F.: *Pravootnosenija v szocialiszticeszkom obcseszctve*. Moszkva, 1968.
- KELSEN, H.: *The Law of the United Nations*. London, 1951.
- KELSEN, H.: *Allgemeine Staatslehre*, Berlin, 1925.
- KELSEN, H.: *Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht*. *Zeitschrift für Öffentliches Recht*, 1932. Band. XII. (Idézve: *Unrecht...*)
- KELSEN, H.: *Principles of International Law*. New York, 1952. (Idézve: *Principles...*)
- KELSEN, H.: *General Theory of Law and State*. New York, 1961.
- KEMENES BÉLA: *A szerződészek szabályozásának elvi kérdései a Polgári Törvénykönyvben*. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Tomus VIII. Fasc. 2. Szeged, 1961.
- KERTÉSZ ISTVÁN: *Az állam nemzetközi felelőssége*, Budapest, 1938.
- KISS, A. CH.: *Les actes unilatéraux dans la pratique française du droit international*. R. G. D. I. P. 1961.
- KISS, A. CH.: *Répertoire de la pratique française en matière de droit international public*. Párizs, 1962. I–VI. kötet (Idézve: *Répertoire...*)
- KLAFKOWSKI, A.: *Prawo międzynarodowe publiczne*. Varsó, 1972.
- KLEIN, F.: *Die mittelbare Haftung im Völkerrecht*. Frankfurt am Main, 1941.
- KLIMENKO, B. M.: *Goszudarsztvennaja teorija*. Moszkva, 1974.
- KOLMEYER, C. H.: *Die Lehre von Schutzrecht und die Praxis der internationalen Schiedsgerichte in Claimssache Drezda*, 1950.
- KOLOSZOV, JU. M.: *Otvetsztvennosztzy v mezdunarodnom prave*. Moszkva, 1975.
- KOZSEVNYIKOV, F. J. (Főszerk.): *Kursz mezdunarodnogo prava*. Moszkva, 1966.
- KOZSEVNYIKOV, F. J.: *Szovetszkoe goszudarsztvo i mezdunarodnoe pravo*. Moszkva, 1948.
- KONRAD, M.: *Zu einigen Problemen der sogenannten Risikohaftung. Staatennachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht. Materialien wissenschaftlicher Arbeitsberatungen der Gesellschaft für Völkerrecht in der DDR 1973. Potsdam–Babelsberg*, 1974.
- KRÖGER, H. (Főszerk.): *Völkerrecht*. Berlin, 1973.
- KULIKOV, R.: *O mezdunarodno-pravovoj otvetsztvennosztzyi za narusenie prav cseloveka*. Moszkva, 1979.
- KULCSÁR KÁLMÁN: *A jogszociológia alapjai*, Budapest, 1976.
- KUNZ, J.: *Austria's Permanent Naturality*. A. J. I. L. 1956.
- KUNZ, J.: *The systematic problem of the sciences of international law*. A. J. I. L. 1959. No. 53.
- KUNZ, J.: *Sanction in International Law*. A. J. I. L. 1960.
- KURISZ, P.: *Mezdunarodnie pravonarusenija i otvetsztvennosztzy goszudarsztva*. Vilna, 1973.
- KUYPER, P. J.: *The Implementation of International Sanctions. The Netherlands and Rhodesia. Alphen ann den Rijn*. 1978.
- LA BRIÈRE, Y DE: *Évolution de la doctrine et de la pratique en matière de représailles*. *Recueil des Cours*, 1928. Tome 22.
- LA FONTAINE, H.: *Pasicrisie international*. 1902.
- LAIS, R.: *Die Rechtsfolgen völkerrechtlicher Delikte*. Berlin, 1932.
- LA PRADELLE, A.–POLITIS, N.: *Recueil des arbitrages internationaux*. Párizs, 1905.
- LAUTERPACHT, H.: *Private law sources and analogies of international law*. London, 1927. (Idézve: *Private Law Sources and Analogies...*)
- LAUTERPACHT, H.: *Règles générales du Droit de la Paix*. *Recueil des Cours*, 1937. Tome 62.
- LAUTERPACHT, H.: *Recognition in International Law*. Cambridge, 1947.
- LAUTERPACHT, E.: *International Law Report*. Vol. 53. Cambridge, 1979.
- LAUTERPACHT, E.–GREENWOOD, C. J.: *International Law Report*, Vol. 64. Cambridge, 1983.
- LEBEN, CH.: *Les sanctions privatives de droits ou de qualité dans les organisations internationales spécialisées*, Brüsszel, 1979.
- LEJSZT, O. E.: *Szankcii v szovjetszkom prave*. Moszkva, 1962.

- LENIN, V. I.: Összes művei, 33. kötet, Budapest, 1965.
- LESALA LLANOS, M.: El problema de la sanciones internacionales. Universidad de Zaragoza, 1936.
- LEVIN, D. B.: Otvetsztvennoszty goszudarsztv v szovremennom mezdunarodnom prave. Moszkva, 1966. (Idézve: Otvetsztvennoszty...)
- LEVIN, D. B.: Mezdunarodnoe pravo i szohranenie mira. Moszkva, 1971.
- LISSITZYN, O. J.: The meaning of the term denial of justice in international Law. A. J. I. L. 1936.
- LISSITZYN, O. J.: Sovereign Immunity as a Norm of International Law. In: Transnational Law in a Changing Society, Essays in Honour of Philip C. Jessup. New York-London, 1972.
- LISZOVSKIJ, V. I.: Mezdunarodnoe pravo. Kijev, 1955.
- LISZT, F.-FLEISCHMANN, M.: Völkerrecht. 12. kiadás, Berlin, 1925.
- LOUTER, J.: Le droit international positif. Oxford, 1920. I-II. kötet.
- LUNC, L. A.: Nemzetközi magánjog, Budapest, 1951.
- MANGONE, G. J.: The Elements of International Law. Homewood, 1967.
- MANN, F. A.: The protection of Shareholders Interest in the Light of the Barcelona Traction Case, 1973.
- MANN, F. A.: The consequence of an international wrong in international and national law. B. Y. B. I. L. Vol. XLVIII. 1967-77. Oxford, 1978. (Idézve: The consequence of an international wrong...)
- MAREK, K.: Les rapports entre le droit international et le droit interne à la lumière de la jurisprudence de la Cours Permanente de Justice Internationale. R. G. D. I. P. 1962. Tome LXVI.
- MARTENS, F.: Völkerrecht. Berlin, 1886.
- MARTIN, A.: L'Estoppel en Droit International Public. Párizs, 1979.
- MATOS, A. M.: Direito Internacional Publico. São Paulo, 1980.
- MARTON GÉZA: Versuch eines einheitlichen Systems der Zivilrechtlichen Haftung. Archiv für die zivilistische Praxis, 1963. 1-2. Heft.
- MARTON GÉZA: A nemzetközi jog jogiségának kérdéséhez. Különlenyomat az Ügyvédek Lapjából, Budapest, 1916.
- MAZOV, V. A.: Otvetsztvennoszty goszudarsztv v mezdunarodnom prave. Avtoreferat. Kand. disz. Moszkva, 1968.
- MÁRKUS FERENC: Jus cogens és jus diszpozitivum a nemzetközi jogban, Állam- és Jogtudomány, 1967. CX. kötet.
- MÁRKUS FERENC: A nemzetközi büntetőjog. Kandidátusi értekezés kézirat.
- MÁDL FERENC-VÉKÁS LAJOS: Magyar nemzetközi magánjog, Budapest, 1981.
- MÁDL FERENC: Deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében, Budapest, 1964. (Idézve: A deliktuális felelősség...)
- MENZEL, E.-IPSEN, K.: Völkerrecht. 2. kiadás, München, 1979.
- MERON, TH.: International Responsibility of States for Unauthorized Acts of their Officials. British Year Book of International Law, 1957.
- MIHEJEV, JU. JU.: Primenenie prinuditelnüh mer po Usztave OON. Moszkva, 1967.
- MIKAELSEN, L.: European protection of human rights. Alphen aan den Rijn-Germantown 1980.
- MIRONOV, N. V.: Szootnosenie mezdunarodnogo dogovora i vnutrigoszudarsztvennogo zakona. Sz. J. M. P. 1963. Moszkva, 1964.
- MODZSORJAN, A. A.: Osznovnue prava i objazannosztyi goszudarsztva. Moszkva, 1965.
- MODZSORJAN, A. A.: Szubektü mezdunarodno-pravovoj otvetsztvennosztyi. Sz. G. P. 1969. No. 12.
- MOLCA, M. C.: Răspunderea internațională. Bukarest, 1975.
- MONACO, R.: Manuale di diritto internazionale pubblico e privato. Torino, 1949.
- MONACO, R.: Cours général de Droit international public. Recueil des Cours, 1968. Tome 125.
- MONACO, R.: Manuale di diritto internazionale pubblico. Torino, 1971. 2. kiadás. (Idézve: Manuale...)
- MOROZOV, G. I.: K voproszū otvetsztvennosztyi za propagandu vojnü. Sz. J. M. P. 1959. Moszkva, 1960.
- MOVCSAN, A. P.: The Human Rights Problem in present-day International Law. In: Contemporary International Law, Moszkva, 1969.
- MUSZKAT, M.-SAWICZKI, J.: Les revendications allemandes sur les territoires polonais occidentaux et au point de vue penal international. Revue de Droit International de Sciences Diplomatiques et Politiques, 1947.
- MÜLLER, E. F.: Der Völkerrechtliche Eigentumschutz. Marburg, 1981.

- MÜNCH, I. VON: Das völkerrechtliche Delikt in der modernen Entwicklung der Völkerrechtsgemeinschaft. Frankfurt am Main, 1963.
- NAGY LÁSZLÓ: Anyagi felelősség a munkaviszony keretében okozott károkért, Budapest, 1964.
- NEDBAJLO, P. E.: Primenenje szovjetszkij pravovüh norm, Moszkva, 1960.
- NGUYEN QUOC DINH–DAILLIER, P.–PELLETT, A.: Droit International Public. 2. kiadás, Párizs, 1980.
- O'CONNEL, D. P.: International Law. London, 1965. I–II. kötet.
- OESER, E.: Zu Grundfragen der völkerrechtlichen Verantwortlichkeit. (Referat) Staatennachfolge und Verantwortlichkeit in Völkerrecht.
- OLIVEIROS LITRENTO, L.: Manual de Direito Internacional Publico. Rio de Janeiro, 1968.
- OPPENHEIM, L.–LAUTERPACHT, H.: International Law. London, New York, Toronto, 1948. 7. kiadás
- ORLOVSKIJ, A. V.: Otvetsztvennoszty goszudarsztva za agresziju. Minszk, 1969.
- OSZTROVSKIJ, J. A.: OON i prava cseloveka. Moszkva, 1968.
- PARRY, C.: Some considerations upon the protection of individuals in international law. Recueil des Cours, 1956. Tome 90.
- PELLA, V.: La répression des crimes contre le personnalité de l'Etat. Recueil des Cours, 1930. Tome 33.
- PELLA, V.: La guerre-crime et les criminels de guerre. Párizs, Genf, 1946.
- PESCHKA VILMOS: Jogelméleti konferencia, Jogtudományi Közlöny, 1978. 1. sz.
- PESCHKA VILMOS: A jogszabályok elmélete, Budapest, 1979.
- PÉTERI ZOLTÁN: Az államok osztályozásának néhány kérdése a szocialista államelméletben, Állam és Igazgatás, 1965. 5. sz.
- PETROV, V. SZ.–KERIMOV, D. A.: Obscsaja teorija goszudarsztva i prava. Leningrád, 1968.
- PETROVSKIJ, JU. V.: Mezdunarodno-pravovaja otvetsztvennoszty goszudarsztv. Autoreferat kand. dissz. Leningrád, 1968.
- PETROVSKIJ, JU. V.: O politicseszkoy otvetsztvennosztyi goszudarsztv. Sz. J. M. P. 1970.
- PFLUGER, F.: Die einseitigen Rechtsgehäfte im Völkerrecht. Zürich, 1936.
- PINTO, R.: La prescription en droit international. Recueil des Cours, 1955. Tome 87.
- PODESTA COSTA, L. A.–RUDA, J. M.: Derecho Internacional Publico, Buenos Aires, 1960. 4. kiadás
- POTOCNY, M.: Mezinarodní právo veřejné. Prága, 1978.
- PRADELLE, A. LA–POLITIS, N.: Recueil des arbitrages internationaux. Párizs, 1905.
- PRANDLER ÁRPÁD: Az ENSZ Biztonsági Tanácsa, Budapest, 1974.
- PRZETACZNIK, F.: La responsabilité de l'Etat à raison des préjudice de caractère moral et politique causés à un autre Etat. R. G. D. I. P. 1974.
- QUADRI, R.: Cours général de droit international public. Recueil des Cours, 1964. Tome 113.
- QUADRI, R.: Diritto Internazionale Pubblico. 4. kiadás, Palermo (év nélkül). (Idézve: Diritto Internazionale...)
- QUENEUDEC, J. P.: La responsabilité internationale de l'Etat pour les fautes personnelles de ses agents. Párizs, 1966.
- RADECKI, W.: Odpowiedzialność karna za naruszenie srodowiska w swietle prawa międzynarodowego. Wroclaw–Varsó, 1981.
- RALSTON, J. H.: The Law and Procedure of International Tribunals. Stanford, 3. kiadás, 1926.
- RÉCZEI LÁSZLÓ: Nemzetközi magánjog, Budapest, 1955.
- REITZER, L.: La Réparation comme conséquence de l'acte illicite en Droit International. Párizs, 1938.
- RESETOV, JU. A.: Borba sz mezdunarodnimi presztuplenijami protiv mira i bezopasznosztyi. Moszkva, 1983.
- REISMAN, W. M.: Nullity and Revision. The Review and Inforcement of International Judgements and Awards, New Haven, 1971.
- REST, A.: Internationaler Umweltschutz und Haftung. Berlin, 1978.
- REUTER, P.: Principes de droit international Public. Recueil des Cours, Tome 103. 1961.
- REUTER, P.: Droit International Public. Párizs, 1968. 8. kiadás
- RITTER, J. P.: La protection diplomatique à l'égard d'une organisation internationale. Annuaire Français de Droit International, 1962. Párizs, 1963.
- RIVIER, A.: Principes du droit des gens. Párizs, 1896.
- ROSS, A.: A text-book of International Law. London, New York, Toronto, 1947.
- ROTH, A.: Das völkerrechtliche Delikt vor und in den Verhandlungen auf der Haager Kodifikationskonferenz, 1930. Lipsec

- ROTH, A.: The Minimum Standard of International Law Applied to Aliens. La Haye, 1949. (Idézte: The Minimum Standard...)
- ROTHFELD, A. D.: Legal Foundations of the West Berlin Status. Polish Yearbook of International Law. Vol. VI. 1974.
- ROUSSEAU, CH.: Droit International Public. Tome I. Introduction et Sources. Párizs, 1970.
- ROUSSEAU, CH.: Principes de Droit International Public. Recueil des Cours, 1958. Tome 93.
- ROUSSEAU, CH.: Droit international Public. 3. kiadás, Párizs, 1965.
- ROUSSEAU, CH.: Chronique des faits internationaux. R. G. D. I. P. 1960, 1961, 1962, 1970, 1971, 1975, 1964, 1966, 1968.
- RUBANOV, A. A.: Mezdunarodnaja koszmicseszko-pravovaja imuscsesztvennaja otvetsztvennoszty. Moszkva, 1977.
- RUZIE, D.: Organisations internationale et sanctions internationales. Párizs, 1971.
- SAJÓ ANDRÁS: Újabb kísérletek a szankció meghatározására, Jogtudományi Közlöny, 1974. 7. sz. (Idézte: Újabb kísérletek...)
- SAJÓ ANDRÁS: Szankció. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, Budapest, 1980, II. kötet.
- SALMON, J. A.: Des „Mains Propres” comme condition de recevabilité des réclamations internationales. Annuaire Français de Droit International, 1964.
- SALVIOLI, G.: La Responsabilité des Etats et la Fixation des Dommages et Intérêts par les Tribunaux Internationaux. Recueil des Cours, Tome 28. 1929.
- SAMU MIHÁLY: A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja, Budapest, 1964. (Idézte: A szocialista jogrendszer...)
- SAMU MIHÁLY: A nemzetközi jog fogalma és tagozódása, Jogtudományi Közlöny, 1966. 10. sz.
- SAMU MIHÁLY: Hatalom és állam, Budapest, 1982. Második kiadás.
- SARMAZANASVILI, G. V.: Pravo mira. Tbiliszi, 1961.
- SCELLE, G.: Essai de systématique du droit international. R. G. D. I. P. 1923.
- SCELLE, G.: Règles générales du droit de la paix. Recueil des Cours, 1933. Tome 46.
- SCELLE, G.: Précis de droit des gens. Principes et systématique. Párizs, 1934.
- SCHOEN, P.: Die völkerrechtliche Haftung der Staaten aus unerlaubten Handlungen. Ergänzungsheft zur Zeitschrift für Völkerrecht, 1917. Band 10.
- SCHWARZENBERGER, G.: International Law as Applied by International Courts and Tribunals. 2. kiadás, London, 1949.
- SCHWARZENBERGER, G.: International jus cogens? Texas Law Review, 1965.
- SCHWEBEL, S. M.: Aggression Intervention and Self-Defence in Modern International Law. Recueil des Cours, 1972. Tome 136.
- SCHWELB, E.: Entry into Force of the International Covenants on Human Rights and the Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights. A. J. I. L. 1976.
- SEARA VAZQUEZ, M.: Derecho internacional publico. Mexico, 1979.
- SEBANOV, A. F.: Normativnue aktü szovjetszkogo goszudarsztva. Moszkva, 1956.
- SEIDL-HOHENVELDERN, I.: Völkerrecht. 3. kiadás, Köln-Berlin-Bonn-München. 1975.
- SEPULVEDA, C.: Derecho internacional. 9. kiadás, Mexico, 1978.
- SERENI, A. P.: Diritto internazionale. Milano, 1962. I-II-III-IV. kötet.
- SESZTAKOV, L. N.: K voproszu opregyelenija norm jus cogens v mezdunarodnom prave. Szovjetszkij Jezsegodnik Mezdunarodnogo Prava, 1980. Moszkva, 1981.
- SFEZ, L.: La rupture des relations diplomatiques. R. G. D. I. P. 1966.
- SHEA, D. R.: The Calvo clause. A Problem of Inter American and International Law and Diplomacy. Minneapolis, 1955.
- SIBERT, M.: Traité de Droit International Public. Párizs, 1951.
- SKUBISZEWSKI, K.: La frontière polono-allemande en droit international. R. G. D. I. P. 1957.
- SKUBISZEWSKI, K.: The Postwar Alliances of Poland and the United Nations Charter, A. J. I. L. 1959.
- SØRENSEN, M.: Principes de droit international public. Recueil des Cours, 1960. Tome 101.
- SPIROPOULOS, J.: Die Haftung der Staaten für indirekten Schaden aus völkerrechtlichen Delikten. Niemeyers Zeitschrift für Internationales Recht. Band XXXV. 1925-1926.
- SPIROPOULOS, J.: Die de facto Regierung im Völkerrecht. Kiel, 1926.
- STARKE, J. G.: An Introduction to International Law. London, 1977.
- STEINIGER, R.: Zu den Voraussetzungen der völkerrechtlichen Verantwortlichkeit. Referat. Staaten-nachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht. Potsdam-Babelsberg. 1974
- STOWELL, B. C.: International Law. New York, 1931.

- STRISOWER, L.: Der Krieg und die Völkerrechtsordnung. Wien, 1919.
- STRUPP, K.: Das völkerrechtliche Delikt. Handbuch des Völkerrechts. Stuttgart, 1920. (Idézve: Das völkerrechtliche Delikt...)
- STRUPP, K.: L'incident de Janine entre la Grèce et l'Italie. R. G. D. I. P. 1924.
- STRUPP, K.: Die völkerrechtliche Haftung des Staates insbesondere bei Handlungen Privater, Kiel, 1927. (Idézve: Die völkerrechtliche Haftung...)
- SURSALOV, V. M.: Mezdunarodnue pravootnosenija. Moszkva, 1971.
- SZABÓ IMRE: Az emberi jogok mai értelme, Budapest, 1948.
- SZABÓ IMRE: A szocialista jog, Budapest, 1963.
- SZABÓ IMRE: Jogelmélet, Budapest, 1977.
- SZABÓ JÓZSEF: Dancig nemzetközi jogi helyzete, Szeged, 1934.
- SZAMEL LAJOS: Államigazgatás személyzete, Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, Budapest, 1980. I. kötet
- SZÁSZY ISTVÁN: La règle juridique le droit subjectif et le sujet de droit en droit international. Mélanges offerts à Juraj Andrássy, Hága 1974.
- SZÁSZY ISTVÁN: Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga, Budapest, 1962.
- SZÁSZY ISTVÁN: Nemzetközi polgári eljárásjog, Budapest, 1963.
- SZÁSZY ISTVÁN: Nemzetközi munkajog, Budapest, 1969.
- SZENTPÉTERI ISTVÁN: Államigazgatás szervezete, Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, Budapest, 1980.
- SZKAKUNOV, E. I.: Szamooborona i voprosz o szankcijah v mezdunarodnom prave. Pravovedenie, 1970. Nr. 3.
- SZKAKUNOV, E. I.: Szamopomocs kak forma prinuditelnogo obeszcpcsenija szubjektivnüh prav goszdarsztva. Avtoferat kand. disz. Leningrád, 1971.
- SZKAKUNOV, E. I.: Szamooborona v mezdunarodnom prave. Moszkva, 1973.
- SZKAKUNOV, E. I.: Klassifikacija mezdunarodnüh pravonarusenij. Pravovedenyije, 1975. 5. sz.
- SZOBAKIN, V. K.: Kollektivnaja bezopasznoszty garantija mirono szoszucsesztvovanie. Moszkva, 1962.
- SZOTÁCZKY MIHÁLY: A jog lényege, Budapest, 1970.
- TAKÁCS, L.-NICIU, M. I.: Drept internațional public. Bukarest, 1976.
- TAKANO, Y.: Einführung in das Völkerrecht. Köln-Berlin-Bonn-München, 1979.
- TALALAJEV, A. H.: Juridiceszskaja priroda mezdunarodnogo dogovora. Moszkva, 1963.
- TASSY PÁL: Az európai nemzetközi jog vezérfonala, Kecskemét, 1887.
- TAUBER ISTVÁN: Az erkölcsi felelősség, a büntetőjogi felelősség, a társadalom felelőssége a deviáns magatartásokért. Felelősség és szankció a jogban. Budapest, 1980.
- TENEKIDES, G.: Responsabilité internationale. Encyclopedia Dalloz, Répertoire de Droit International, Paris, 1969.
- THEGZE GYULA: Nemzetközi jog, Debrecen, 1930.
- TOKAJI GÉZA: Fejezetek a büntetőjog általános része köréből, kézirat, Szeged, 1976.
- TOLDI FERENC: Az államigazgatási aktusok megsemmisítéséről és megváltoztatásáról, Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1958. 2. sz.
- TRIEPEL, H.: Völkerrecht und Landesrecht, Lipcse, 1899.
- TRIEPEL, H.: Les rapports entre le Droit Interne et le Droit International. Recueil des Cours, 1923.
- TUNKIN, G. I.: O nekotarih voproszah mezdunarodnogo dogovora v szvjazi sz Varsavszkim dogovorom. Szovjetszkoje goszdarsztvo i pravo, 1956. 1. sz.
- TUNKIN, G. I.: A nemzetközi jog elméletének kérdései, Budapest, 1962. (Idézve: A nemzetközi jog...)
- TUNKIN, G. I.: Teorija mezdunarodnogo prava. Moszkva, 1970. (Idézve: Teorija...)
- TUNKIN, G. I. (Főszerk.): Mezdunarodnoe pravo. Moszkva, 1974.
- TUNKIN, G. I.: International Law in the International System. Recueil des Cours, 1975. Tome 147.
- ULLOA, A.: Derecho Internacional Publico. Madrid, 1957. I-II. kötet
- USTOR ENDRE: Államosítás és kártalanítás a nemzetközi jogban, Nemzetközi jogi tanulmányok, Budapest, 1953.
- USTOR ENDRE: Regionális jogi együttműködés és a nemzetközi jog fejlesztése, Jogtudományi Köz-
löny, 1972. 5-6. sz.
- VÁLI FERENC: Az Állandó Nemzetközi Bíróság ítélete a Pázmány Péter Tudományegyetem perében, Budapest, 1934.
- VALKI LÁSZLÓ: A nemzetközi jog értéktartalmáról. Külpolitika, 1977. 4. sz.

- VALKI LÁSZLÓ: Van-e szankciója a nemzetközi jognak? Külpolitika, 1979. 1. sz.
- VALKI LÁSZLÓ: A nemzetközi jog sajátos társadalmi természete, Budapest, 1981.
- VALKI LÁSZLÓ: A nemzetközi konfliktusok és a nemzetközi jogi szankciók. Külpolitika, 1983. 3. sz.
- VANSELOW, E.: Völkerrecht. Einführung in die Praxis der Staaten, 1931.
- VARGA CSABA: Jogalkotás, Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, Budapest, 1980.
- VARIN, V. F.: Raszprosztranyenie raszisztkoj ideologii – mezsdunarodnoe presztuplenie. Sz. J. M. P. 1968. Moszkva, 1969.
- VÁLI FERENC: Az Állandó Nemzetközi Bíróság ítélete a Pázmány Péter Tudományegyetem perében, Budapest, 1934.
- VÁSÁRHELYI ISTVÁN: Restitution in International Law. Budapest, 1964.
- VASZILENKO, V. A.: Otvetsztvennoszty goszudarsztva za mezsdunarodnoe pravonarusenije. Kijev. 1976. (Idézve: Otvetsztvennoszty...)
- VASZILENKO, V. A.: Mezdunarodno-pravovüe szankcii. Kijev, 1983.
- VENEZIA, J. C.: La notion de représailles en droit international public. R. G. D. I. P. 1960.
- VENTURINI, G.: La portée et les effets juridiques des attitudes et des actes unilatéraux des Etats. Recueil des Cours, 1964. Tome 112.
- VERDROSS, A.: Idées directives de l'Organisation des Nations Unies. Recueil des Cours, 1953. Tome 83.
- VERDROSS, A.: Völkerrecht. Wien, 1959.
- VERDROSS, A.: Jus dispositivum and Jus cogens in International Law. A. J. I. L. 1966. 1. sz.
- VERDROSS, A.–SIMMA, B.: Universelles Völkerrechts. Wien, 1976.
- VERHOEVEN, J.: Les nullités du droit des gens. In: Droit International 1, Collection publiée sous la direction de Prosper Weil, Paris, 1981.
- VERZIJL, J. H. W.: International Law in Historical Perspective, Leyden I–IX. kötet, 1968.
- VILÁGHY MIKLÓS: Bevezetés a nemzetközi magánjogba. Egységes jegyzet, Budapest, 1966.
- VILÁGHY M.–EÖRSI GY.: Magyar polgári jog, Budapest, 1962. I–II. kötet
- VIRALLY, M.: Reflexions sur le „jus cogens”. Annuaire Français de Droit International, 1966.
- VIRALLY, M.: The Source of International Law. In: M. Sørensen: Manual of Public International Law. London–Melbourne–Toronto–New York, 1968.
- VISINSZKI, A. E.: Voproszi mezsdunarodnoj prava i mezsdunarodnoj politiki. Moszkva, 1949.
- VISSCHER, CH. DE: La Responsabilité des Etats. Leyden, 1924.
- VISSCHER, CH. DE: Le déni de justice en droit international. Recueil des Cours, 1935. Tome 52.
- VISSCHER, CH. DE: Aspects récents de droit procédural de la C. I. J. Párizs, 1966.
- VISSCHER, CH. DE: Théorie et réalités en droit international public. Párizs, 1970. 4. kiadás.
- VISSCHER, PAUL, DE: La protection diplomatiques des personnes morales. Recueil des Cours 1961. Tome 102.
- VITTA, E.: La responsabilità internazionale dello stato per gli atti legislativi. Milano, 1953.
- WEHBERG, H.: La guerre civile et le droit internationale. Recueil des Cours, 1938. Tome 63.
- WEISS EMÍLIA: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban, Budapest, 1969.
- WELTNER ANDOR: Az érvénytelenség és orvoslása a munkajogban, Budapest, 1960.
- WENGLER, W.: Völkerrecht. Berlin–Göttingen–Heidelberg, 1964. I–II. kötet.
- WENINGER LÁSZLÓ: Az új nemzetközi jog, Budapest, 1927.
- WESTLAKE, J.: International Law. Cambridge, 1904.
- WHITEMAN, M.: Damages in International Law. Washington, 1937. Vol. I.
- WHITTON, J. B.: L'exercice de la compétence à l'égard des forces américains à l'étranger. R. G. D. I. P. 1939.
- WIDMER, H.: Der Zwang im Völkerrecht. Lipcse, 1935.
- WOLFFKE, K.: Jus cogens in International Law. Polish Yearbook of International Law. Vol. VI. 1974.
- ZADOROZSNI, G. P.: Mirnoe szoszuscstesztvovanie i mezsdunarodnoe pravo. Moszkva, 1964.
- ZANARDI, P. L.: La legittima difesa nel Diritto Internazionale. Milano, 1972.
- ZANNAS, P. A.: La responsabilité internationale des Etats pour les actes de négligence. Montreux, 1952.
- ZSUREK, J.: L'interdiction de l'Emploie de la Force en Droit international. Leiden, 1974.

FOLYÓIRATOK ÉS IDŐSZAKOS KIADVÁNYOK RÖVIDÍTÉSE

TABLE DES MATIÈRES

- A. J. I. L. = The American Journal of International Law
- Annuaire = Annuaire de Commission du Droit International
- B. Y. B. I. L. = British Year Book of International Law
- R. G. D. I. P. = Revue Général de Droit International Public
- Sz. J. M. P. = Szovjetszkij Jezsegodnik Mezsdunarodnogo Prava
- Sz. G. P. = Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo
- Yearbook = Yearbook of the International Law Commission

LA RESPONSABILITÉ DE L'ÉTAT POUR LA VIOLATION DU DROIT INTERNATIONAL

TABLE DES MATIÈRES

PRÉFACE	7
INTRODUCTION: LES PROJETS ET LES PROPOSITIONS DE CODIFICATION SUR LA RESPONSABILITÉ DE L'ÉTAT	9
a) Les travaux de codification sous les auspices de la Société des nations	10
b) La codification dirigée par les nations unies	11
c) La codification caractère de région	13
d) Les projets d'articles des associations scientifiques et la codification privée	14
I. LA NOTION ET LES TYPES DE LA RESPONSABILITÉ EN DROIT INTERNATIONAL PUBLIC, LE FAIT INTERNATIONALEMENT ILLICITE:	17
1. La notion générale de la responsabilité juridique	17
2. La relation entre la responsabilité dans les systems des droits nationaux et la responsabilité en droit international	19
3. Le problème de la responsabilité de la branche juridique en droit interna- tional	26
4. Evolution de la notion de la responsabilité en droit international, le rapport juridique de responsabilité	32
5. La notion et les formes de l'acte internationalement illicite	43
6. La classification de la responsabilité internationale	55
II. LES ORGANES ET AGENTS ÉTATIQUES QUI PEUVENT COMMETRE UN FAIT INTER- NATIONALEMENT ILLICITE:	61
1. La violation du droit international par la législation nationale	62
2. La responsabilité de l'état pour les faits de ses organes administratives et ses forces armées	70
a) Le problème de la responsabilité indirecte	75
b) La responsabilité pour les organes étatiques extraordinaires	83
3. Le problème de la faute et la responsabilité pour les actes ultra vires ...	88
4. La responsabilité de l'état pour fonctionnement de sa juridiction	104
III. LES ACTES INTERNATIONALEMENT ILLICITES COMMIS AU PRÉJUDICE DES ÉT- RANGERS ET DES PERSONNES MORALES	109
1. Le statut juridique des étrangers sur le territoire de l'état	109
2. La protection diplomatiques des étrangers	119
a) La nationalité comme condition préalable de la protection diplomati- que	121
b) La protection des sociétés	126
c) Le problème de l'épuisement des recours internes	131

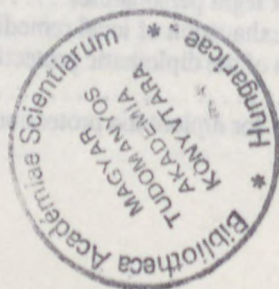
d) La renonciation à la protection, la clause-Calvo	138
e) La perte du droit à la protection diplomatique	140
3. La responsabilité de l'état pour les actes de l'administration et de la legislation qui causent des dommages aux biens des étrangers	142
4. Le problème du déni de justice	149
5. "L'injustice manifeste" et l'erreur judiciaire	157
IV. LES CONSÉQUENCES DE L'ACTE INTERNATIONALEMENT ILLICITE	163
1. Le problème de la force et de la sanction du droit international	163
2. La dénonciation ou suspension du traité international pour la violation du droit	177
3. Les conséquences juridiques de la violation des chartes des organisations internationales	181
a) L'exclusion des membres et la suspension des droits des membres ..	181
b) L'omission de la registration des traités	182
4. L'invalidité comme conséquence de l'acte internationalement illicite ...	185
a) Le problème de l'invalidité des actes unilatéraux	188
b) L'invalidité des traités internationaux	193
5. Le problème de la réparation	197
a) Restitution in integrum	199
b) Le paiement de l'indemnisation	201
c) La satisfaction	207
d) Le problème de la prescription de la prétention à réparer	212
6. Les conséquences de caractère de force du fait internationalement illicite	214
a) La notion des actes de propre justice	214
b) La contrainte de caractère de pouvoir public	229
BIBLIOGRAPHIE ET LA MODE DE CITATION	233
LISTE DES ABRÉVIATIONS DES PERIODIQUES	245

THE RESPONSABILITY OF STATE FOR VIOLATION OF INTERNATIONAL LAW

CONTENTS

PREFACE	7
INTRODUCTION: THE CODIFICATION DRAFTS AND PROPOSALS CONCERNING THE STATE'S RESPONSIBILITY IN INTERNATIONAL LAW	9
a) The codificational activity of the League of Nations	10
b) The codification performed by the uno	11
c) The regional codificational activities	13
d) Plans made by learned societies and individuals	14
I. THE CONCEPT AND FORMES OF RESPONSIBILITY IN INTERNATIONAL LAW, THE INTERNATIONALLY WRONGFUL ACT	17
1. The general concept of legal responsibility	17
2. The relation of responsibility in municipal and in international law	19
3. The problem responsibility of legal system's branch in international law	26
4. The development of the responsibility concept in international law and the legal relation of responsibility	32
5. The concept and formes of internationally wrongful act	43
6. The classification of responsibility in international law	55
II. THE STATE'S ORGANS AND PERSONAGE COMMITTING INTERNATIONALLY WRONGFUL ACTS	61
1. The violation of international law by national legislation	62
2. The responsibility of the state for activities of administrative organs and armed forces	70
a) The problem of responsibility indirect	75
b) The responsibility for extraordinary organs	83
3. The question of guilt and the problem of the responsibility for ultra vires acts	88
4. The international responsibility for jurisdiction of state	104
III. INJURIES TO ALIENS AND TO LEGAL PERSONALITIES	109
1. The legal position of aliens in the territory of state	109
2. The diplomatic protection of aliens	119
a) The citizenship as precondition of the diplomatic protection	121
b) The protection of legal personalities	126
c) The problem of exhaustion of local remedies	131
d) The renunciation of the diplomatic protection, the so called Calvo-cla- use	138
e) The loss of claim for diplomatic protection	140

3. The responsibility of state for acts of legislation or administration causing material damage to aliens	142
4. The problem of the denial of justice	149
5. The question of manifest injustice and the judicial error	157
IV. THE CONSEQUENCES OF THE INTERNATIONAL WRONG	163
1. The problem of force and sanction in international law	163
2. The denunciation or suspension of international treaty because of wrongful act	177
3. The legal consequences caused breaking of the charter of international organizations	181
a) The expulsion of members and suspension of membership	181
b) Failure of registration of treaties	182
4. The invalidity as result of the international wrong	185
a) The problem of invalidity of unilateral acts	188
b) The invalidity of international treaties	193
5. The problem of reparation	197
a) Restitution	199
b) Compensation for damages	201
c) The satisfaction	207
d) The problem of prescription of the claim to reparation	212
6. The force-like consequences of the international wrong	214
a) The concept of the self-help	214
b) The "public power-like enforcement"	229
LIST OF THE CITED LITERATURE AND THE WAY OF QUOTING	233
ABBREVIATION OF PERIODICALS	245

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Felelős szerkesztő: Dr. Scherer Norbert
Műszaki szerkesztő: Ondrejovics Gabriella
Kiadványszám: 2896
Budapest, 1991
Terjedelem: 22,52 (A/5) ív terjedelem
HU ISSN 0082-6701

Ára: 345,- Ft

A nemzetközi jogi felelősség egyike a nemzetközi jog legérdekesebb, de egyben legbonyolultabb kérdéseinek.

A szerző ezzel a munkával Magyarországon elsőként tesz kísérletet arra, hogy a nemzetközi jogi felelősséget mint a jog megsértése esetén funkcionáló általános jogintézményt a maga egészében átfogó jelleggel vizsgálja. Részletesen foglalkozik a téma olyan vitatott kérdéseivel, mint a nemzetközi jogi felelősség helye és szerepe az általános jogi felelősség elméletében, az államok és az egyének ellen elkövetett nemzetközi jogsértések fogalma és fajtái, a vétkes és objektív felelősség problémái, a közvetlen és közvetett felelősség, a nemzetközi jog szankciórendszere és a felelősség egyéb jogkövetkezményei. Az egyes kérdések kidolgozása során a szerző a szakirodalom mellett elemzi a Nemzetközi Jogi Bizottság ezzel kapcsolatos — közel 30 éve folyó — kodifikációs tevékenységét, az állami gyakorlatot és a nemzetközi bírászkodás eredményeit is.

Akadémiai Kiadó, Budapest

NAGYKÁROLY ÁLLAM FELLEŐSSÉGE A NEMZETI JOG

MEGSÉRTÉSE MIATT 507922